

N İ G A R V Ə L İ Y E V A

QLOBALLAŞAN DÜNYADA

MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ

DİLİN İNKİŞAFI

QLOBALLAŞAN DÜNYADA

MULTİKULTURALİZM ŞƏRAİTİNDƏ

DİLİN İNKİŞAFI

Nigar Çingiz q. Vəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

BAKİ - 2017

Elmi redaktor:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
həqiqi üzvü

Redaktor:

Zahid Oruc

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin
deputatı

Monoqrafiya müasir qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində milli dilin inkişafını nəzərə alaraq xarici dillər tədrisinin təkmilləşməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitabda mədəniyyətlərarası kommunikasiya anlayışının təsnifi, təhlili, kommunikasiyanın şəxsi amillərinin öyrənilməsi, lingvistik kompetensiya strukturunun tədqiqi, spesifik xüsusiyyətlərinin tətbiqi üsullarının izahı, multikulturalizmin tarixi, inkişaf tendensiyaları və nəzəri aspektləri, bu sahədə ən son zamanlarda irəli sürülmüş yeni nəzəri istiqamətlər, onların ümumiləşdirilmələri, müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının real əsasları, şərtləri və onlardan asılı olaraq müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisinin aşılınması və s. kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Həmçinin monoqrafiyanın əlavə hissəsində qısa izahlı kommunikasiya terminlərinin lüğəti verilmişdir.

Kitab müəllim və tələbələrə elmi-metodik kömək məqsədilə yazılmışdır. Halbuki elmi əsərdən təhsil işçiləri, dil mütəxəssisləri, ali məktəb tələbələri: bakalavr və magistrələr, doktorant və dissertantlar, beynəlxalq münasibətlərinin nəzəri əsasları ilə maraqlananlar, ümumiyyətlə, geniş oxucu auditoriyası istifadə edə bilər.

Monoqrafiya lingvokulturologiya, sosiolingvistika, lingvodidaktika, leksikologiya, müqayisəli tipologiya, pedaqogika, psixologiya, üslubiyyat, pragmatika, məntiq, ölkəşünaslıq sahələri ilə maraqlanan mütəxəssislər, oxucular üçün faydalı mənbə ola bilər.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz.....	5
Müəllifdən	7
Fəsil I Mədəniyyətlərarası kommunikasiya anlayışı.....	10
Fəsil II Kommunikasiyanın şəxsi amilləri.....	77
Fəsil III Linqvistik kompetensiyanın strukturu:	
inkulturasiya, akkulturasiya və sosializasiya.....	155
Fəsil IV Multikulturalizmin tarixi və inkişaf tendensiyaları.....	207
Fəsil V Multikulturalizmin nəzəri aspektləri və istiqamətləri.....	262
Fəsil VI Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının	
real əsasları və şərtləri	300
Fəsil VII Müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisinin aşılınması.....	344
Xülasə.....	374

ÖN SÖZ

MÜƏLLİFDƏN

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirərək, sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirərək, milli maraqları əsas götürərək dünyada sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınır. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan qloballaşan dünyada dinamik və sabit inkişaf edən dövlətlər sırasındadır.

Son illər respublikamızda ciddi siyasi, ictimai, iqtisadi dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərir, onun yeniləşməsini zəruri edir. Digər tərəfdən cəmiyyətin hansı istiqamətdə, necə inkişaf edəcəyi təhsil sisteminin uğurlarından asılıdır. Belə ki, təhsilin demokratikləşdirilməsi bu gün kəskin olaraq qarşıya vətəndaşların fəallığının, qabiliyyətinin, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsini qoyur. Bütün bu qeyd olunanlar və digər amillər təhsilin dili və dilin təhsili probleminin aktuallığını göstərir.

Mədəniyyətimizdən və mənəvi irsimizdən qürur duymaq və fəxr etmək hər azərbaycanlının təbii hissidir. Bu istiqamətdə dövlətimizin apardığı uğurlu və çoxşaxəli fəaliyyətinə dəstək olmaq hər birimizin borcudur. Unutmayaq ki, mədəniyyət və dil bir-birilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə, öz növbəsində, dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir. Mədəniyyət tam şəkildə dildə əks olunur. Bəzi tədqiqatçılar dili mədəniyyətin güzgüsü adlandırırlar. Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır.

Nəzərə alaq ki, XXI əsrdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir. Qərb mədəniyyətinin belə geniş şəkildə yayılmasının səbəbi - şərqdə qərb ölkələrinin dilinin öyrənilməsinə artan maraqdır. Təbii ki, hər hansı xarici dil – yeni mədəniyyət deməkdir, məhz yeni xarici dilin öyrənilməsi həmin dildə danışanların mədəniyyətinin öyrənilməsinə yol açır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etmişdir. Müstəqil dövlətin tarixi inkişafı dinamikasında mədəniyyət və mənəviyyat məsələləri təməl rolunu oynayır. Suveren Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, mədəni-mənəvi oriyentirlərini müəyyən edən ideya və konsepsiyası olmadan uğur qazanmaq mümkün deyil. Ölkəmizin mədəni yüksəliş və intibahının, mütərəqqi inkişafının Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş kursu bu gün dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir.

Hazırda müxtəlif dünya dövlətlərilə hərtərəfli əlaqələr inkişaf etdirilir. Mədəniyyət sahəsində də illərdən bəri formalaşmış əlaqələr daha da genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz qlobal mədəni sferaya inteqrasiya etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də Azərbaycanda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Yaşadığımız qlobal reallığı dərk etmək üçün dövrümüzün siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial, informasiya, elm və təhsil sahələrinin təhlili zəruridir. Şübhəsiz ki, müasir ölkə təhsil sisteminin başlıca məsələsi hərtərəfli inkişaf etmiş, azad fikrə malik olan, həyata yaradıcı yanaşan insan tərbiyə etməkdir. Belə ki, psixoloji-pedaqoji biliklər dərin şəxsi münasibətlərdən tutmuş, təşkilati və istehsalat strukturlarında, hətta beynəlxalq münasibətlərində yaranan problemlərdə olanların hamısına sirayət edir.

Bu problemlərlə qarşılaşmamaqdan ötrü özünün davranış və təlim strategiyasını təhlil etmək, yaxşılaşdırmaq, potensial imkanlarını açmaq zəruriyyəti göz qabağındadır. Buna görə də təhsilin daxil etdiyi mədəniyyət dairəsi nə qədər geniş olsa, mükəmməl şəxsiyyət və yaradıcı fərdin inkişafı üçün zəmin əhəmiyyətli və mənalı olar.

I Fəsil

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya anlayışı

Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Bəllidir ki, istənilən xalqın böyüklüyü o etnosa mənsub olan mədəniyyətinin səviyyəsi ilə qiymətləndirilir. Hər xalqın mədəniyyəti – onun maddi-mənəvi həyatını təşkil edən mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin vəhdətidir. Din, incəsənət, etnoqrafik adət və ənənələr cəmiyyətin mədəni varisliyinin xüsusi ayrılmaz hissəsidir. Mədəniyyət etnosun sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, onun baxışlarını, adət-ənənələrini və bütövlükdə bütün dəyərlərini özündə əks etdirir.

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır.

Danılmaz reallıqdır ki, bəşəriyyətin yarandığı bir gündən kommunikasiya cəmiyyətdə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. İnkişafın müxtəlif mərhələlərində bu kommunikasiya fərqli şəkillərdə həyata keçirilmişdir. Belə ki, UNESCO-nun məlumatlarına görə, əsasən yer kürəsində mövcud olan dillərin sayı 10 000-ə yaxındır.

Hər dilin bütün sferalarında xalqın mənəvi həyatı və tarixi əks olunur. Nəsillər dəyişir, bir-birini əvəz edir, lakin hər nəslin həyat dərsləri dil vasitəsilə gələcək nəslə irs olaraq qalır. Xalqın mənəvi həyatının bütün izləri ana dilində mühafizə olunur. Hər bir dili uzun əsrlər boyu xalq yaratmış, inkişaf etdirmiş və nəsildən nəslə çatdırmışdır. Dil xalqın keçmişini, bu gününü və gələcəyini canlı şəkildə birləşdirən vasitədir. Dil təkcə insanın mədəniyyətini əks etdirmir, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən nəsillərə ötürməkdir.

Müasir dünya siyasətində cərəyan edən hadisələr göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti təkcə siyasəti və iqtisadiyyatı deyil, eyni zamanda mədəniyyət sahəsini də əhatə edir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya üzrə tanınmış Amerika mütəxəssisi E.Xoll hesab edir ki, mədəniyyət – kommunikasiya deməkdir, kommunikasiya isə - mədəniyyətdir. Belə fikri əsas götürərək bəzi Qərb tədqiqatçıları mədəniyyəti aysberqə bənzədir və iddia edirlər ki, həmin aysberqin əsasında mədəni dəyərlər və normalar, zirvəsində isə mədəni dəyərlərə və normalara əsaslanan və fərqli insanlarla ünsiyyət zamanı özünü büruzə verən fərdin individual davranışı durur.

Yalnız kommunikasiya prosesi zamanı insan inkulturasiya və sosializasiya proseslərindən keçir və öz xalqın nümayəndəsinə çevrilir. Ünsiyyət vasitəsilə fərd öz davranışını başqa fərdlərin hərəkətlərilə müqayisə edə bilər və bununla vahid bir ictimai orqanizm – sosium yaradır. Məhz kommunikasiya bütün formalarında (verbal – şifahi, yazılı və qeyri-verbal), növlərində (formal və qeyri-formal), tiplərində (avtokommunikasiya, şəxsiyyətlərarası, qruplararası və mədəniyyətlərarası) insan cəmiyyətinin spesifikasiyasını tam şəkildə açar.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya proseslərinin tipologiyası:

- a) kommunikasiyada iştirak edən subyektlərin xarakterinə görə,
- b) kommunikasiya formalarına görə,
- c) kommunikasiyanın keçirilməsinin səviyyəsinə (gündəlik, sosiomədəni təcrübənin xüsusişdirilmiş sahələrinə) görə tədqiq oluna bilər.

Məzmun baxımından sosiomədəni kommunikasiya müxtəlif informativ sahələrinə görə fərqləndirilir:

innovativ – müəyyən qrupun və ya, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin təcrübəsinə, mövcud olan yeniliyə subyektlərin meylini yaradan;

oriyentasiyalı – yaşanan cəmiyyətdə individin sosiallaşması və inkulturallaşması, həmin vaxtda dominantlıq təşkil edən və həyatı oriyentasiyalarını qazanmağa imkan yaradan;

stimullaşdırıcı – insanların sosial fəallığının motivasiyalı əsaslarına təsir göstərən;

korrelyativ – mədəni fəaliyyətinin ayrı-ayrı parametrlərini dəqiqləşdirməyə kömək göstərən.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiyasının müxtəlif funksional sferaları aşağıdakılardır: şəxsiyyətlərarası, sosial, ictimai, qruplararası, professional, kütləvi və kiçik qruplararası.

Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi beynəlxalq siyasətdə prioritet vəzifələrdən hesab olunur. Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, dövlətlərin beynəlxalq imicinin möhkəmlənməsi və dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutması üçün xüsusi rola malikdir.

Dünyada elə bir mədəniyyət yoxdur ki, etnik, milli və bəşəri aspektləri özündə birləşdirməsin. Buna görə də mədəniyyətlərarası dialoq həm dünya dövlətləri arasında, həm də hər bir mədəniyyət daxilində getməlidir.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəniyyət diplomatiyasından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq miqyasda Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği, dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması,

cəmiyyətdə intellektual mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, ölkə xaricində qarşılaşdığımız iddialara qarşı intellektual-mədəni mübarizənin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi, elm adamlarının bu proseslərə fəal cəlb olunması Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyasının aktual istiqamətləridir.

Xalqımızın tarixi keçmişinin, günümüzün reallıqlarını, ümummilli psixoloji yönümlərimizi, mentalitetimizi, adət-ənənələrimizi, sivil beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan, Azərbaycanın sintetik, yeniliklərə açıq, konstruktiv rol oynayan ideoloji inkişaf konsepsiyası kimi “Azərbaycançılıq” ideologiyasının yaranması və yayılması müstəqillik illərində Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur (13).

Dövlətimizin “Azərbaycançılıq” milli ideologiyası müasir dünyanın ən mükəmməl ideologiyalarından biridir. O etnik (milli), dini və ümumbəşəri mənsubiyyətlərin vəhdətini təcəssüm edir. Bu ideologiyada öz əksini tapmış fəlsəfə və metafizikada, eləcə də onun mənsub olduğu xalqın təfəkküründə nə etnik məhdudluq, nə dini dözümsüzlük, nə də antihumanizm yoxdur (7, s.3).

“Azərbaycançılıq” ideologiyası dövlətçiliyimizin gələcəyi üçün qlobal düşüncə tərzini ilə lokal fəaliyyətin uğurlu sintezini təmin edən, bütün dünyadakı azərbaycanlıları da əhatə edən mənəvi imperativ kimi hər kəsə aid olur. Heç kimə qarşı yönəlməyərək, dünya elmi ictimaiyyətinin məqbul hesab etdiyi məfkurə qismində çıxış edir. “Azərbaycançılıq” ideyası etnik-milli və bəşəri müstəviləri əhatə etmək baxımından yekcinsliyin təsdiqi deyil, müxtəlifliyin vəhdəti kimi bu günün həm lokal, həm də qlobal gerçəkliyinin tələblərinə cavab verir. Həmçinin, Azərbaycan mədəni sərvətlərinin qədimliyi, zənginliyi, dinamik inkişaf meyli, mədəni proseslərin aktivliyi, sivil dəyərlərə maraq, islam və Avropa dəyərlərini birləşdirmək sahəsində tarixi və müasir təcrübənin mövcudluğu, tolerantlıq kimi xüsusiyyətlər də mütləq qeyd edilməlidir.

Yaşadığımız əsrdə bütün dünya qlobalizasiya prosesinə uğrayan zaman Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev milli ideologiyanın tarixinə, inkişafına və

gələcəkdə möhkəmlənməsi ilə əlaqədar bir sıra mühüm tədbirlər görür. Milli ideologiya klassiklərini geniş ictimai miqyasda tanıtməyə, milli süuru zənginləşdirməyə, milli ideologiyanın köklərini, mənbələrini onun müasir təzahür texnologiyalarını ilə üzvü vəhdətdə - bir bütöv halında təsəvvür eləməyə münbit şərait yaradır (7, s.203).

Bu gün Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası mədəniyyət nazirliyi YUNESKO-nun, Avropa Şurası və ATƏT-in “mədəni müxtəlifliyə” dair proqramlarında fəal iştirak edir. Mədəniyyət Nazirliyi “Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi” layihəsini hazırlamışdır. Nazirliyin “Azərbaycanda mədəni siyasətə dair milli məruzəsi” Avropa Şurasına təqdim olunmuş, Avropa Şurasının saytında yerləşdirilmişdir. Milli azlıqların dilində radio-televiziya verilişlərinin geniş yayımlanmasını Avropa Şurasının eksperti vurğulamışdır.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin sintezi kimi ölkəmiz həm Avropa Şurasına, həm də İSESKO təşkilatına üzvdür. Azərbaycan xalqının mədəniyyət sahəsindəki fəallığı və islam mədəniyyətinə verdiyi töhfələr nəzərə alınaraq, Bakı şəhəri hətta 2009-cu ildə İslam Mədəniyyətinin paytaxtı seçilmişdir.

Zəngin mədəniyyəti, dərin mənəviyyəti, qonaqpərvər insanları və əvəzsiz incəsənət nümunələri olan Azərbaycan Birinci Avropa Oyunlarını, Formula 1 yarışması, İslam Həmrəyliyi Oyunları və s. kimi hadisələr yüksək səviyyədə keçirtməklə idmanın bir mədəniyyət olduğunu da, ümumi mədəniyyətimizin təbliğində ciddi rol oynamağını da göstərdi.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya global miqyasda münasibətlərin qurulmasının yeni, etibarlı prinsipidir. Mədəniyyətlərarası dialoq ümumi, universal dəyərlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. İslam dini özünün ümumbəşəri dəyərləri ilə mədəni integrasiya və ünsiyyətin təminatçısı kimi çıxış edir.

Nəzərdən çıxartmayaq ki, müxtəlif mədəniyyətlərin, ələlxüsüs Azərbaycan mədəniyyətinin digər ölkələrə yayılmasının əsasında duran kütləvi informasiya

vasitələrinin də böyük rolu var. Ümumiyyətlə, mədəniyyətin, incəsənətin təbliği insan mənəviyyatının təbliği deməkdir və, danılmaz bir faktdır ki, bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya yayılır.

Azərbaycan öz milli-etnik tərkibi ilə dünyanın ən nadir, özünəməxsus və mədəni sivilizasiyalarından biridir. Müxtəlifliyin vəhdəti – etnik, milli və ya konfessional fərqlərin aradan qaldırılması demək deyil, çünki milli və bəşərinin vəhdəti, Azərbaycan xalqının ortaq dəyərlər və davranış münasibətləri adlı məkanın formalaşmasını, etnik şüurda hər bir qatın statusunu sezməyə imkan verir, özünün real, tarixi-mədəni varlığının subyektı olmasına şərait yaradır.

Azərbaycanda mədəniyyətlər və dinlərarası münasibətlərin durumu, etnik-milli-bəşəri müstəvilərin ahəngdar mövcudluğu baxımından dünyaya nüsxə ola bilər. Respublikamızda həmişə dialoq qabiliyyəti, yəni dinləmək – dinlənilmək, eşitmək – eşidilmək, məsləhətləşərək qərar qəbul etmək bacarığı tarix boyu yüksək qiymətləndirilmiş, mənəvi dəyər əhəmiyyəti kəsb etmişdir. Bundan irəli gələrək dilimizdə bir sıra atalar sözləri və zərb məsələləri mövcuddur, məsələn: “söz açmaq, söz axtarmaq, söz almaq, söz altında qalmamaq, söz altında yatmamaq, söz anlatmaq, söz aparmaq, söz arasına söz salmaq, söz atmaq, söz ayağa düşmək, sözü azdırmaq, söz buraxmaq, söz çatdırmaq, söz çəkmək, söz çıxarmaq, söz demək, söz düşmək, söz eləmək, söz əhli, söz gəlmək, söz gəzdirmək, söz götürmək, söz götürməmək, söz güləşdirmək, söz istəmək, söz kəsmək, söz qaçırtmaq, söz qaytarmaq, söz qoşmaq, söz olmaq, söz salmaq, söz tapmamaq, söz tutmaq, söz tutmamaq, söz üstünə gətirmək, söz verib dalından qaçmaq, söz yığmaq, yüz dəfə ölçmək və s. Həmçinin: “Yüz dəfə ölç, bir dəfə biç. Söz danışığından keçər.” (19). El içində deyərlər: “Əgər məsləhət etməyə bir adam yoxdur, papağını qabağına qoy – ciddi düşün, məsləhətləş”. Bu xalq deyimi dialoqa olan münasibətin bariz nümunəsidir.

Dil - mədəniyyətin güzgüsüdür və buna görə də “mədəniyyətlərarası kommunikasiya” anlayışı bu gün gündəmdədir. “Mədəniyyətlərarası kommunikasiya” dedikdə “şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti, kommunikasiyanı” başa

düşürük. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya - bir birilə ünsiyyətə girən iki və ya daha çox fərdlərin arasında məlumatın, mesajların mübadiləsi və interpretasiyası prosesidir. Burada, xüsusi olaraq, diqqətimizi aşağıdakı əsas məqamlara yönəldək:

Birinci, “kommunikasiya” termini latın dili mənşəlidir “communicatio” – “communico” – “ümumiləşdirirəm, birləşdirirəm, ünsiyyətə girirəm”, texniki (məlumatın və əlaqənin vasitələri) və təbii (heyvanlarda signal vasitələri ilə olan əlaqələr) elmlərdə kommunikasiyanı belə dərk edirəm. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya dedikdə, ilk öncə ünsiyyətdə iştirak edən fərdlərin mübadilə proseslərini, yəni qarşılıqlı əlaqələrini, bir birinə müraciətlərini nəzərə tutulur.

İkinci, kommunikativ hərəkətlər – elə hərəkətlərdir ki, başqa insanlar tərəfindən onlar məzmunlu, mənalı qəbul olunur. Yəni bu növ əlaqə zamanı məlumatın, mesajların mübadiləsi baş verir. Məlumat həmişə işarələrin formasında olur, əks halda o fərdə təqdim olunmur. Müxtəlif işarələr sistemləri arasında dəqiq münasiblik mövcud olmadığına görə bir işarə sistemindən (və ya kodlaşma sistemindən) digərinə tərcümə adətən yenidən formulunu və ya interpretasiyanı nəzərdə tutur. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya kontekstində çatdırılan (həm verbal, həm də qeyri-verbal) məlumatın başa düşülməsi və izahının xüsusiyyətləri - fərdlərarası ünsiyyətin təhlili prosesinin çox vacib və əhəmiyyətli rəqursudur, aspektidir. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesi özü müştərək anlaşma və mənaların uzlaşması prosesi kimi təyin edilir.

Üçüncü, kommunikasiyanın şəxsiyyətlərarası xarakteri müəyyən sayda fərdlərin arasında məlumatın mübadiləsini göstərir; bir qayda olaraq, bu bilavasitə sıx əməkdaşlıqdır – burada ünsiyyətin iştirakçıları müəyyən yaxın məsafədə olur, rahat əlaqəyə girir; və bu sıx əməkdaşlıq şəxsiyyətə istiqamətlənir, yəni ünsiyyətdə olan fərdlər bir birinin əvəz olunmamasını, partnyorların (tərəflərin) unikal olmasını dərk edir, onun emosional durumunun özəl xüsusiyyətlərini, özünüdərk etməsini, şəxsi keyfiyyətlərini nəzərə alır və, öz növbəsində, qarşılıqlı diqqəti gözləyir.

Beləliklə, fərdlərin şəxsiyyətlərarası davranışı sıx əməkdaşlıq vəziyyətindən kənarda olan davranışlarından ciddi surətdə fərqlənir. Ünsiyyət iştirakçılarından hər biri digərinin davranışına güclü dərəcədə təsir edir, onların ifadələri və hərəkətləri arasında səbəbli asılılıqlar əmələ gəlir. Məlumat mübadiləsi zamanı fərdlər onları (yəni mesajları) ünsiyyətin konkret vəziyyətinə aid edir, özü özünü, bir birini və onları əhatə edən ətraf mühiti qaçılmaz qiymətləndirmə prosesindən asılı olaraq əldə olunan informasiyanın məzmunu kifayət qədər yenidən işlənilməyə, strukturlaşdırılmağa məruz qalır.

Sistemli və dərəcəli yanaşmadan savayı, kommunikasiya funksional cəhətdən təhlil oluna bilər. Tipologiyanın əsası ünsiyyətin sosial şərtlənmiş əhatəsidir. Bu əlamətə görə kütləvi kommunikasiyasını (cəmiyyət çərçivəsində) - ümumi, (sosial qruplar: kompaniyalar, təşkilatlar çərçivəsində) - məhdudlaşdırılmış, (assosiasiyalar, professional kollektivlər, bir sözlə, mikroqruplar çərçivəsində) – lokal, (kiçik qruplarda, ailədə) - qrupdaxili, (iki fərd arasında olan) - şəxsiyyətlərarası və ya interpersonal, (fərd və informasiya ötürülməsinin elektron vasitələri arsında) - şəxsiyyətlərdaxili və ya intrapersonal. Nəzərdə tutulur ki, kommunikasiyanın sadalanan hər tipinə öz funksiyası xarakterikdir. Lakin funksional əsasda tipologiyanın yaranması qeyri-effektiv sayılır, çünki onların bəzi funksional əlamətləri üst-üstə düşür.

Kommunikasiya tipologiyasına digər yanaşmalar da mövcuddur. Əlaqə yaranmasının üsulu əsasında *bilavasitə* və ya *birbaşa*, həmçinin *vasitəli* və ya bilavasitə olmayan *distant* əlaqələrini fərqləndirirlər.

Birinci halda kommunikasiya söhbət və ya auditoriya qabağında ictimai çıxış formasında aktuallaşır, çünki eyni zamanda verbal və qeyri-verbal vasitələr vasitəsilə mənalı və qiymətləndirici informasiya mübadiləsi keçirilir və bununla bilavasitə emosional təsir göstərməyə şərait yaradır. Birbaşa keçirilən kommunikasiya şəxsiyyətlərarası ünsiyyət üçün xarakterikdir və işlə bağlı məlumat mübadiləsindən başlayaraq ta tamamilə şəxsi informasiyaya qədər aktuallaşmanın müxtəlif sahələrinə malikdir.

Distant, yəni vasitəli kommunikasiya birtərəfli xarakter daşıyır, kütləvi informasiya və texniki vasitələr vasitəsilə aktuallaşır. Müasir texniki vasitələr effektiv ikitərəfli kommunikasiyanı həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Zaman amilini – kommunikativ prosesinin davamlığını nəzərə alaraq *qısa, uzunmüddətli olmayan* və professional kollektivlərdə və dost qruplarında mütəmadi ünsiyyət ilə şərtlənən *sabit* kommunikasiyaları fərqləndirirlər. Bundan başqa, kommunikasiyaları özəl sosial parametrlərə: demografik əlamətlərə görə fərqləndirirlər. *Üfüqi* - bir nəslin fərdləri və ya tay-tuş olanlar arasında; *Şaquli* – valideyn və uşaqlar, fərqli nəsillərin fərdləri arasında.

Yuxarıda qeyd olunan tipologiyaların çərçivələri dəqiq deyil və çoxplanlı amillərin mürəkkəb əməkdaşlığı haqqında şahidlik edir. Sosial kommunikasiyanın modelləşməsinin məqsədləri üçün, adətən, şəxsiyyətlərarası və kütləvi kommunikasiya təcrübəsinə müraciət edirlər ona görə ki, onlar funksional fərqlilik planında olan tiplərə və aktuallaşmanın spesifik şərtlərinə daha xarakterikdir. Qrupdaxili kommunikasiya üçün həm şəxsiyyətlərarası, həm də kütləvi kommunikasiyaların xarakterik xüsusiyyətləri xasdır.

Məlumdur ki, kommunikasiyanın bir çox növləri mövcuddur. Əgər biz kommunikasiyanın bütün növlərini piramida şəklində təsəvvür etsək, kütləvi kommunikasiya onun lap zirvəsində yerləşər, çünki orada müxtəlif ictimai strukturlarının üzvləri olan fərdlərin maraqları, intizar və həyəcanı üst-üstə düşərək integrasiyaya məruz qalır.

Sosiologiyada kütləvi kommunikasiya ictimai şərtlənmiş hadisə kimi başa düşülür və onun əsas funksiyası auditoriyaya çatdırılan məlumatın məzmunu vasitəsilə təsir etməkdən ibarətdir. Kommunikasiyanın sosiologiyası üçün bu tərif kifayət deyil, çünki burada bir proses kimi kütləvi kommunikasiyasının əsas amili nəzərə alınmayıb – kommunikativ vasitələrinin köməyi ilə keçirilən məlumatın aktuallaşması mexanizmi. Ünsiyyətin bir növü kimi təhlil edilən kütləvi kommunikasiya ictimai şərtlənmiş hadisədir və onun əsas funksiyası məzmunlu və qiymətləndirici məlumat vasitəsilə auditoriyaya təsir etməkdir. Nitq fəaliyyətinin

növü kimi kütləvi kommunikasiya ictimai şərtlənmiş prosesdir və onun funksiyası müxtəlif kommunikatív vasitələr və kanallar vasitəsilə aktuallaşır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın təhlili – bir subyektin şəxsi təcrübəsi, hansı şəraitdə və hansı vasitələrin köməyi ilə digər subyektə bu və ya digər dərəcədə təqdim və izah oluna bilər, kommunikatív prosesinin iştirakçıları arasında olan münasibətlərə bu məlumatlar necə təsir edir – bunların hamısının analizidir. Kommunikatív prosesi ilə bağlı tədqiqatın vəzifəsi: uğurlu və əksinə uğursuz, çətinləşmiş kommunikasiyanın müxtəlif səbəblərinin, şərtlərinin və nəticələrinin aşılınması və sisteməlik təsnifidir.

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya müxtəlif millətlərin nümayəndələri arasında baş verir, yəni şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesini təşkil edir. Şübhəsiz ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın müxtəlif nəzəriyyələri və problemləri mövcuddur. Bunlardan əsas olanlarla tanış olmaq üçün tarixi ekskurs edək.

Geniş kütlə ilə kommunikasiya kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə keçirilir. İctimai hadisə və proses kimi kütləvi informasiya vasitələrinin tədqiqi hələ XX əsrin 20-ci illərində yaranıb. Kommunikasiyanın problemləri ümumi sosiologiyanın kontekstində təhlil olunub. Kütləvi kommunikasiyasının tədqiqi və problemləri, mübahisəli məsələlərinin əsaslandırılması alman sosioloqu M. Veberin adı ilə bağlıdır. O, 1910-cu ildə mütəmadi nəşriyyatın müxtəlif sosial strukturlarına oriyentasiyasını və solumun üzvü kimi fərdin formalaşmasına onun təsirini məntiqli və inandırıcı göstərərək metodoloji cəhətdən mətbuatın sosioloji aspektdə öyrənilməsinin zəruriyyətini əsaslandırıb. Həmçinin o jurnalistə təqdim olunan sosial tələbləri, mətbuat analizinin metodunu, üsulunu əsaslandırıb.

Tədrisən kütləvi kommunikasiyasının tədqiqi üç: nəzəri, pragmatik və eksperimental-tətbiqi aspektlərində keçirilib və bu təhlilin əsas nəzəri istiqamətləri təyin olunub. Mövcud olan nəzəriyyələr, əsasən, kütləvi kommunikasiya mahiyyətinin aşılınmasına funksional yanaşmanın əsasında qurulub. Əsas fərq kommunikasiyanın dominant funksiyasının əsaslandırılmasından və onun

aktuallaşmasının nəticələrindən ibarətdir. Kütləvi kommunikasiya interpretasiyalarının çoxluğuna baxmayaraq və dominant funksiyasına müvafiq olaraq həmin nəzəriyyələri üç qrupa birləşdirmək olar:

- 1) siyasi nəzarət funksiyası;
- 2) mənəvi nəzarət funksiyası;
- 3) kulturoloji funksiya.

“İnformativ cəmiyyət” nəzəriyyəsi ayrı götürülür, çünki orada kütləvi kommunikasiyanın rolu araşdırılır. Kütləvi kommunikasiyanın problemlərini qısa şəkildə şərh edərək və onların həlli yollarını təsnif edək.

Nəzəriyyələrin birinci qrupunda, kütləvi kommunikasiya siyasi hakimiyyətin konsentrasiyası, siyasi nəzarət funksiyası kimi araşdırılır, iki yarımqrup qeyd olunur. Birinci yarımqrupda maddi-iqtisadi, ikincidə ideoloji dominant amildir. Birinci yarımqrupuna, kapitalist cəmiyyətində şəxsi mülk sayılan, ilk öncə istehsal vasitələri kimi KİV-nin klassik anlayışına əsaslanan kütləvi cəmiyyət nəzəriyyəsi və nəzəriyyənin variantları aiddir.

Kütləvi cəmiyyət nəzəriyyəsi cəmiyyətin nüfuzlu və iqtisadi cəhətdən güclü institutlarının əməkdaşlığı vəziyyətindən irəli gəlir. Bunun nəticəsində KİV həmin institutlara inteqrasiya edir və hakim strukturların siyasi-iqtisadi kursunu dəstəkləyir. Bu nəzəriyyə mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesi zamanı ictimai fikrin formalaşmasında KİV-in rolunu xüsusi vurğulayır. Həmçinin KİV-in ikili rolu da qeyd olunur – bir tərəfdən, onlar ictimai fikir ilə manipulyasiya edirlər (bu məsələ V.Pareto, K.Mannqeym və s. kimi tanınmış sosioloqların tədqiqatlarında göstərilir), digər tərəfdən, çətin şəraitdə olan insanlara yaşamağa kömək edir. Adı çəkilən nəzəriyyənin tərəfdarı olan amerikalı sosioloq və publisist Ç.Mills qeyd edib ki, şüur və yaşayış arasında kommunikasiya dayanır. O da insanların mövcudluğu ilə şərtlənən şüurunun formalaşmasına təsir edir.

*Siyasi-iqtisadi nəzəriyyə*də birinci yerə KİV-nin funksiyalarını təyin edən iqtisadi amillərin rolu xüsusi qeyd edilir. Siyasi amillər də nəzərə alınır çünki KİV müəyyən sahiblərin əllərindədir. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri ingilis sosioloqlar Q.Merdok və Q.Qoldinq sayılır.

*Tənqidi nəzəriyyə*si cəmiyyətdə cərəyan edən sosial proseslərin analizinə neomarksist yanaşmanı təqdim edir. Həmin nəzəriyyə Frankfurt məktəbinin ilkin mərhələsində işlənilib. Bunun başlanğıcında alman ictimai filosofları M.Xorkxaymer, Q.Markuze və T.Adorno kimi tədqiqatçılar dayanıb. Cəmiyyətin reformasiyası prosesində fəhlə sinfinin inqilabi imkanları barədə ideyaya öz tənqidi münasibətini məktəb KİV-nin nümunəsi üzərində əsaslandırıb, çünki onlar hakim sinfinin maraqlarında iqtisadi bazisin ideologizasiyasında böyük rol oynayıb.

İkinci yarımqrupa “hegemonluq” nəzəriyyəsi və kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi aiddir. *KİV-in “hegemonluq” nəzəriyyəsi* şərti ad daşıyır, çünki “hegemon” sözü hakim ideologiya kimi interpretasiya edilir. Həmin nəzəriyyənin yaranmasının təkanı, impulsu cəmiyyətdə dəyişiklikləri həyata keçirdə bilən KİV-in haqqında güclü mexanizm kimi tənqidi nəzəriyyə olub. Bu nəzəriyyənin davamçıları Fransada yaşayan yunan sosioloq-politoloqu N.Pulantzaz və fransız filosofu L.Altyusser sayılır. Nəzəriyyənin əsasında cəmiyyət inkişafının sosial stimulları kimi iqtisadi və ya struktur kriteriyalardan o qədər də asılı olmayan, lakin kütlənin şüuruna təsir mexanizmlərindən asılı olan ideoloji amillərin kifayət olmasıdır. İdeoloji məzmunlu informasiyanın ifadə formaları və ideoloji postulatlarını təmin edən və kütlə şüurunun formalaşdıran mexanizmi daima öyrənilir. Müntəzəm şəkildə və kütləyə gizli formada təsir imkanına görə KİV-in böyük rolu xüsusi qeyd olunur.

SSRİ vaxtında Marksist-Lenin metodologiyası əsasında *Sovet sosioloji məktəb* sosial ünsiyyətin növü kimi kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi üzərində işləyib. Bu nəzəriyyənin postulatlarından biri ondan ibarətdir ki, kütləvi kommunikasiya yalnız o zaman realizə olunur ki insanlar ictimai hisslərin ümumiliyi ilə ifadə olunmuş sosial təcrübəyə malik olurlar. Mənəvi fəaliyyətin və

ictimai fikrin araşdırılması ilə bərabər ideoloji təbliğata da xüsusi diqqət yetirilirdi. Kütləvi kommunikasiyasının sosial aspektininə aid ciddi tədqiqatlar B.A.Qruşin rəhbərliyi altında aparılıb. Kütləvi şüurun və ictimai fikrin formalaşmasına təsir edən KİV-in rolu tədqiq edilib. B.M.Firsovun rəhbərliyi altında televiziya materialları ətraflı təhlil olunub.

İkinci qrupa aid struktur funksionalizm metodologiyasının əsasında işlənmiş nəzəriyyələrdir.

Struktur funksional nəzəriyyələr Amerika sosioloqu T.Parson tərəfindən işlənmiş hərəkətin sosioloji nəzəriyyəsindən irəli gəlir. T.Parson sosiologiyada sistemli-funksional məktəbinin banisidir. Onun fikrincə, cəmiyyətdə baş verən bütün hərəkətlər tələbatla şərtlənir. İdeoloji amillər heç bir mahiyyətə malik deyil. KİV-i özünü təşkil və özünü nəzarət edən, təyin olunmuş siyasi qaydaların çərçivəsində işləyən yarımsistem kimi təhlil olunur. Kütləvi kommunikasiyanın əsas funksiyalarına hakim mədəniyyətin varlığını interpretasiya və təmin edən, müxtəlif kampaniyaların (tədbirlərin) keçirilməsi zamanı insanları fəal hərəkətlərə səfərbər edən və həmçinin əyləndirən informativ funksiya aiddir.

Üçüncü qrup nəzəriyyələrə KİV-in anlayışı və rolunun izahına sosiokulturoloji yanaşma xarakterikdir. Müasir zamanda bu yanaşma çox aktualdır, çünki bu gün insanın şəxsiyyətinə marağın yeni dalğası və elmlərin humanitarizasiyasının ümumi tendensiyası müşahidə olunur.

Frankfurt məktəbinin fəaliyyətinin son ikinci dövründə kütləvi kommunikasiyasının kulturoloji funksionallığının problemləri tədqiq olunub. Bu məktəbin nümayəndələri istər-istəməz cəmiyyətdə sosial münasibətləri şərtləndirən amillərin analizinə tarixi yanaşmanın əhəmiyyəti barədə marksist postulatını qoruyub saxlayıblar. Bu öz təzahürünü əsas vəzifənin icrasının qoyuluşunda və şərtlərində tapıb. KİV-nin köməyi ilə çatdırılan informasiyaya müxtəlif sosial qrupların reaksiyasını öyrənməkdən öncə həmin cəmiyyətin mədəni irsində bu və

ya digər qrup hansı yer tutur və onun ümumi vəziyyətinin ciddi analizini aparmaq lazımdır.

Bu məktəb ilk vaxtlarında sosial proseslərin analizində yanaşmasında özünün tənqidi istiqamətli olmasını göstərdi və zaman keçdikcə kulturoloji sahəyə üz tutaraq məntiqi ifadəsini T.Adorno elmi tədqiqatlarında tapdı. Musiqinin və incəsənətin digər növlərinin nəzəriyyəsində və sosiologiyasında ixtisaslaşaraq T.Adorno KİV-in şəxsiyyətə kütləvi mədəniyyətin stereotiplərinin yayılmasına görə dağıdıcı təsirini göstərdi. Həmçinin o televerilişlərinin stereotipləri təsirinə görə hətta şəxsiyyət tiplərinin dəyişilməsini sübut etdi. O qeyd etdi ki, şəxsiyyət tipinin məhz xaricə istiqamətləndirilməsinin təsdiqi aşkar müşahidə olunur.

Alman sosioloqu Q.Zntsensberq mədəniyyəti dehumanist edən KİV-in məntiqi analizinin xəttinin tərəfində idi. O, auditoriyanın passivliyinə səbəb yaradan, mərkəzləşməni və bürokratik nəzarəti həyata keçirdən kütləvi informasiya vasitələrini repressiv mexanizm kimi təhlil edirdi.

Birmingem məktəbi 1970-ci illərdə fəaliyyətinə başladı. Bu məktəbin nümayəndələri cəmiyyətdə kütləvi mədəniyyətin rolu haqqında əks fikrin tərəfdarları idi. S.Xoll bu məktəbin nüfuzlu nümayəndələrindən biridir. Onun və davamçılarının elmi işlərində kütləvi mədəniyyətin və gəncləri, ziyalıları, etnik azlıqları və s. təqdim edən müxtəlif sosial strukturlarının əməkdaşlığı prosesində KİV-nin rolu tədqiq edilir. Burada isə kütləvi mədəniyyətin pozitiv, integrasiyaya uğramış rolu xüsusi vurğulanır.

İctimai ünsiyyətin yeni dövrü kimi kütləvi kommunikasiyasının ***kulturoloji nəzəriyyəsi*** Kanadalı sosioloq X.MakLüen və Fransalı sosioloq A.Molin elmi tədqiqatlarında öz əksini tapır. MakLüen ünsiyyətin müxtəlif vasitələrinə əsaslanan mədəniyyətin tarixi inkişaf etmiş (şifahi, yazılı, audiovizual) sistemlərinin tipologiyasını işləyib. O, fərd ilə əməkdaşlığın anlaması üçün kommunikativ vasitələrinin öyrənilməsini əsas vəzifə kimi hesab edirdi. MakLüen belə nəticəyə gəlmişdir ki, bəşəriyyətin tarixi boyu hiss-həyəcan orqanlarının münasibliyi eşitmə

qabiliyyətinin və toxunma hissinin xeyrinə dəyişir. Həmçinin belə bir müşahidəni də o qeyd edir: “elektron məlumatdan istifadəsi zamanı, biz qeyri-xəttli-ardıcıl surətdə düşünməyə vadarıq (məsələn, kitab oxumaq zamanı). Digər hallarda, bu “mozaika” şəklində baş verir, intervallarla, fasilələrlə, yəni rezonans vasitəsilə. Təəssüf ki, bu pis vərdiş bizdə yalnız elmi məqalələrin oxumağı zamanı kök salmır, həmçinin bədii ədəbiyyat nümunələrin də - kitablar “diaqonal” üzrə oxunulur, sanki maraqlı olan informasiyanı qəbul etmək üçün” (32). KİV-in vasitəsilə yaranan mədəniyyətin “mozaikliyi”ni həm də A.Mol dəfələrlə qeyd edib (35).

“İnformativ cəmiyyətin” nəzəriyyələri ayrı bir qrup kimi qeyd olunur. Bu nəzəriyyələrin əsası postindustrial cəmiyyətin konsepsiyasıdır. Bu konsepsiya Amerika sosioloqu D.Bell tərəfindən təklif olunub (6). Onlara ən xas olan postulatlar aşağıdakılardır:

- informasiya istehsalın əsas mənbəsi və vasitəsidir, həmçinin onun məhsuludur;
- KİV informasiya istehlakının və onun qiymətləndirilməsinin güclü stimuludur, həmçinin onlar kommunikativ texnologiyalarını da stimullaşdırır və bunun əsasında iş üçün vakansiyalardır (məsələn, ABŞ-da işləyənlərin 50% bu və ya digər dərəcədə informasiyanın hazırlanması, işlənilməsi və yayılması ilə məşğuldur);
- cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, “inqilabi potensiallar, güc” informasiyanın məzmununda deyil, məlumatın üslubları, çatdırılma vasitələrində və gələcək tətbiqindədir (yəni əhəmiyyətli *nə* deyil, *necə* vacibdir).

Bu fikirlərin mənbələri Amerika yaşlı nəsllə aid sosioloqlarının elmi tədqiqatlarında aşkar etmək olar. Belə ki, Çikaqo məktəbinin banisi R.Park və “kiçik qruplar” nəzəriyyəsinin banilərindən biri olan Ç.Kuli kommunikasiyanı, maraqları lokal, kiçik qrupların çərçivəsinə sığmayan “kollektiv qruplaşmanın” sənayeləşmə və şəhərsalma (urbanizasiya) dalğasında yaranan kütləvi ünsiyyət

kimi təhlil ediblər. Kütləvi kommunikasiya böyük şəhər, ölkə, hətta bütöv dünyanın fərdlərinin ünsiyyət prosesi kimi başa düşülür. Bu şəraitdə fərdlər sanki vərdiş etdikləri əməkdaşlıq mühitindən ayrı düşmüş kimi olur, onlar cəmiyyət tərəfindən təyin olunmuş öz sosial rollarından asılı olmayaraq müstəqil hərəkət edir.

Buradan ümumi nəticə çıxır: elmi-texniki inqilab sosial inqilabı artıq edir, cəmiyyət fəaliyyətinin müxtəlif sahələri (texnologiya, siyasət, mədəniyyət və s.) öz inkişaf məntiqinə malikdir və müstəqil, bir-birindən ayrı şəkildə təhlil olunmalıdır. Müasir cəmiyyətdə KİV-nin mütləqliyi və fətişizmi (psixoloji kompleksi) kütləvi auditoriyanın və fərdlərin koqnitiv maraqlarına qabaqcadan formalaşmış neqativ yanaşmasından və həmin texnologiya məlumatı qəbul edən kütləvi informasiyanın mənbəsindən kifayət qədər muxtar, müstəqil etməyi faktına məhəl qoymamasından yaranır. Bundan savayı, məlumat yalnız kütləvi kommunikasiya prosesi zamanı qəbul edilmir. İnformasiya şəxsiyyətlərarası və qruplararası ünsiyətdə də ötürülə bilər. Təcrübə göstərir ki, burada *nə* və *necə* yox, *kim* əhəmiyyət daşıyır. Mərkəzdə isə fərd durur.

Yuxarıda qeyd olunan kütləvi kommunikasiya nəzəriyyələri və onların variativliyi əsasən KİV-nin rolu ilə bağlıdır. Qabaqcadan məlumat vermə baxımından bəziləri kütləvi informasiya vasitələrinin üzərində hakimliyin təyininin gücləndirilməsini, kulturoloji funksiya heç kəs tərəfindən nəzarət olunmamağına görə cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin azalmasını, cəmiyyət lokal maraqlara bağlı olduğundan onun integrasiyasının zəiflənməsini qeyd edir. Başqaları isə, əksinə, məlumatın azad seçimi şəraitində kütləvi informasiya vasitələrinin üstünlüyünü qeyd edir, çünki KİV-in mərkəzləşmiş təzyiqindən uzaq, integrasiya isə, zəif olsada yeni şəraitdə daha dərin və möhkəm olması müşahidə oluna bilər.

Bu ziddiyyətlik məntiqi və administrativ (inzibati) tədqiqatların fərqinə gətirir. Hələ 1941-ci ildə Amerika sosioloqu P.Lazarsfeld tərəfindən bu məsələ qeyd olunub. P.Lazarsfeldə görə, tənqidi nəzəriyyələrin tərəfdarları daha maraqlı suallar verməyə meyllidirlər, administrativ (inzibati) nəzəriyyələrin tərəfdarları

isə funksionalistlər və sadəcə empiriklər suallara cavabları axtarmağa çalışır. Bu ziddiyyətli vəziyyətdən çıxış yolu necədir? Yəqin ki, kommunikativ vəziyyətin yeni konseptləri, fərziyyələri və nəzəriyyələri işlənilməlidir, çünki mərkəz və periferiya haqqında mövcud olan müasir anlayış kifayət deyil.

Kütləvi kommunikasiya sahəsinin mütəxəssisi Mak-Kveyl nəzəri tədqiqatlar üçün bir sıra konstruktiv təklifləri irəli sürüb:

- kommunikasiyanın sosial və individual istifadəsinin yaxınlaşmasının axtarışı;
- obyektiv imkanlar və funksionallığının şərtləri planında informasiya və mədəniyyətin münasibliyi konsepsiyasının yaranması;
- informasiya ötürülməsinin və cəmiyyətin real tələbatlarının tarazlaşması məqsədilə kommunikasiya prosesində mövcud olan münasibətlərinin analizi;
- təcrübi istifadəsində müxtəlif texnologiyalara xüsusi diqqət və onların potensial istiqamətləndirilməsinin öyrənilməsi;
- kommersiyalaşmasının və kütləvi kommunikasiyada onun yerinin alternativ anlamaının xüsusi tədqiqatı;
- kommunikasiyada “ictimai marağın” və şəxsi mülk və ictimai məhsul kimi informasiya təbiətinin anlamasının yenidən baxılması.

Bu təkliflərin arxasında əsas problem dayanır – cəmiyyət və fərd üçün daha faydalı kommunikasiya prosesində kütləvi və fərdi məsələlərini necə uzlaşdırmaq olar, elmi-texniki inkişaf şəraitində cəmiyyətin dehumanistləşməsi prosesinin qarşısını necə almaq olar. Baxmayaraq ki, saysız-hesabsız elmi işlər məlumatın müxtəlif kanallar vasitəsilə ötürülməsi və çatdırılması xüsusiyyətlərinin və ictimai şüura, fərdlərin nitq davranışına və hərəkətlərinin motivlərinə KİV-in təsirinin tədqiqinə həsr olunub, çoxlu fərqli tədqiqatlarda kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi yalnız KİV-nin rolunu təhlil etməklə kifayətlənmir.

Kommunikasiyanın ümumi nəzəriyyəsinin və informasiya nəzəriyyəsinin əsasında kütləvi kommunikasiya fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, etnoqrafiya, lingvistikə və s. digər humanitar elmlərin problematikasında araşdırılır.

Kütləvi kommunikasiya mədəniyyət sahəsində özünəməxsus yerə malikdir. Kütləvi kommunikasiya texniki vasitələrlə (mətbuat, radio, televiziya, internet) sosial mənalı informasiyanı böyük kütlələrə çatdırır.

Kütləvi kommunikasiyanın nəzəri və pragmatik aspektləri üçün daha çox əhəmiyyət psixolingvistikə, sosiopsixologiya, sociolingvistikə, sosiokommunikasiya, lingvokulturologiya və s. kimi integrativ elmi fənnlərdə öz təzahürünü tapan fənnlərarası istiqamətlər kəsb edir, çünki kütləvi kommunikasiyanı şərtləndirən əməkdaşlığın çoxlu amillərinin tədqiqi onun mexanizmini, funksionallığın üslubunu, və, ümumiyyətlə, cəmiyyətə və ayrı-ayrılıqda fərdlərə təsirinin vasitələrini öyrənməyə imkan yaradır. Psixolingvistikada nitq aktlarının materialları əsasında nitq təsirinin optimallaşmasının yolları və modelləşməsinin imkanları öyrənilir. Bu məsələ ilə məşğul olanlar A.A.Leontyev, E.F.Tarasov, Y.A.Sorokin, N.V.Ufimtseva kimi tədqiqatçılardır.

Kommunikasiyanın ikifazlılığının əsaslandırılması ünsiyyətin və kommunikativ vahidlərinin (ifadələrin və diskursun), həmçinin nitq təsirinə reaksiya növü kimi problemlərin həlli və konkret fəaliyyət formasında aktuallaşan postkommunikativ fazanın təşkili ilə bağlı olan kommunikativ fazanın xüsusiyyətlərinin tədqiqinə şərait yaradır. Buna görə də nitq təsirində motivasiya problemi kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsində əsas məsələlərdən biridir.

Kütləvi kommunikasiyada əks əlaqəsinin problemi ilə psixoloji şərtlərinin araşdırılması əhəmiyyət daşıyan və ictimai şüurun dəyişilməsinə, məlumatı qəbul edən sosial mənalı əlaqəsinin və şüurunun psixiki strukturunun anlamına təkan rolunu oynayan sosiopsixologiya məşğul olur. Bu səpkidə böyük maraq informasiya qəbul edən inandırılması və hadisələrin qiymətləndirilməsinə və öz

münasibətinin dəyişilməsinə razılıq göstərməməsi (“rigid” - sərtliyi) arasında əlaqə problemidir.

Təcrübi sübut olunub ki, bu və ya digər sosial mənalı vəziyyətə kütləvi reaksiya zamanı fərd istər-istəməz mühitin ümumi qiymətləndirilməsinin tərəfdarı çıxır, yəni əhalinin fikri ilə həmrəy olur. Daha aydın desək, bu ona görə baş verir ki, həmin əhali içində şüurun sərt (“rigid”) forması müşahidə olunur. Belə şərait olmasa, bu səhv fikir də sayıla bilər və həmin səbəbə görə həm sosial təsirin proseslərini, həm də bir çox amillərlə şərtlənən əməkdaşlığın xüsusiyyətlərini öyrənmək lazım gəlir (42, s.23-27).

Sosial ünsiyyətin növü kimi kütləvi kommunikasiya şəraitində sosiolinqvistik aspektdə bu proses ilk öncə dilin funksionallığı planında öyrənilir. Bu məqsədlə mütəmadi nəşriyyatın funksional üslublarının xüsusiyyətləri ciddi tədqiq olunur. Bu problemlə V.Q.Kostomarov, A.D.Şveytser, Q.Y.Solqanik, radio və televiziya verilişlərinin materialları əsasında M.V.Zarva və S.V.Svetana məşğul olub. Əsas problem kütləvi kommunikasiya şəraitində dilin ictimai differensiasiyasını, integrasiyasını, interferensiyasını və variativliyini şərtləndirən sosial və linqvistik amillərin əməkdaşlıq mexanizminin aşkarlanmasıdır.

Digər problem informasiya ötürülməsi zamanı nitq normalarının formalaşmasında şifahi kanallarının rolunun öyrənilməsidir. Bu problem ilə L.P.Krisin məşğul olub.

Dilin (lingvistik, informasiya-məzmunlu və kommunikativ) variativliyinin sosiolinqvistik ölçüləri prinsipinin öyrənilməsi və ölçü modelinin üçhissəli olmasının əsaslandırılması kütləvi kommunikasiya metodikası üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu istiqamətdə S.İ.Treskovanın tədqiqatları mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin bəziləri bilavasitə kütləvi kommunikasiyasının sosiokommunikativ aspektinə aiddir. Sosiokommunikasiyada kütləvi kommunikasiya problematikasının əsas fərqləndirici əlamətləri onun funksional istiqamətliyi və pragmatika ilə sıx bağlılığıdır.

Birinci cəhət kommunikativ prosesinin spesifikasi ilə izah olunur. Fikir dildə olan ifadədən tez formalaşır və kommunikativ vahidlər (ifadələr və diskurs), dil vahidlərindən fərqli olaraq (sözlərdən, tək sözdən və söz birləmələrindən ibarət olan ifadələrlə səhv salmamaq şərti ilə), kommunikasiya prosesində formalaşır. Bu kommunikativ prosesinin xüsusiyyəti ilə ikifazlı nəzəriyyə, digər variantda isə üçfazlı: kommunikasiyadan öncə - kommunikasiya - postkommunikasiya kommunikasiya nəzəriyyəsi bağlıdır. Şübhəsiz ki, fazalar arasında mövcud olan sərhədlər şərtidir, çünki fikrin və onun ifadə kommunikativ vasitələrinin əməkdaşlığı mürəkkəb prosesdir. Bu məsələ ilə əlaqədar L.S.Vıqotskiy yazıb: “fikrin sözə olan münasibəti əşya deyil, prosesdir, bu fikirdən sözə olan hərəkətidir, və əks istiqamətdə - sözdən fikrə olan münasibətdir... Fikir sözdə ifadə olmur, lakin sözlə çatdırılır və təkmilləşir” (24, s.269).

Bu və ya digər dərəcədə, kütləvi kommunikasiya prosesinin tədqiqi zamanı onun funksional xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

İkinci cəhət məhz kommunikasiyada iki əsas funksiyalarının aktuallaşması ilə izah olunur. Bu funksiyalar – əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsirdir. Onlar ünsiyyətin pragmatik tərəfi ilə bağlıdır. Sosiokommunikasiyada kütləvi kommunikasiyasının kommunikativ aspekti daha dominant olur. İnformativ-məzmunlu aspekt isə tabeli yer tutur. Sosiokommunikasiyada *nə* yox, *necə*, *kim*, *kimə* daha əhəmiyyətlidir. Bu səbəbə görə də o tədqiqatçıların fikirləri ilə razı olmaq lazımdır ki, onlar sanki kommunikativ aspektinin üstünlüyünü qeyd edərək “kütləvi kommunikasiya vasitələri” ənənəvi terminini istifadə edir.

Kütləvi kommunikasiyasının sosiokommunikativ problemlərinə aşağıdakı məsələlər aiddir:

- kütləvi kommunikasiyasının mahiyyəti və funksiyalarının əsaslandırılması;
- əks əlaqəsinin mexanizmi;
- kütləvi kommunikasiyasının modelləşməsi;

- kütləvi kommunikasiyada sosioloji dominantın rolu;
- nitqin sosial normativliyinə kütləvi kommunikasiyasının təsiri;
- kütləvi kommunikasiya vasitələri kimi nəşriyyatın, radio və televiziyanın spesifikasiyası.

Bu problemlərin əksəriyyəti kütləvi kommunikasiyasının öyrənilməsinin pragmatik aspekti ilə sıx bağlıdır və bu səpkidə araşdırılmalıdır.

Kütləvi kommunikasiyasının mahiyyəti və funksiyalarına da nəzər salaq. Kütləvi kommunikasiya prosesləri nitq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Buna baxmayaraq kütləvi kommunikasiyaya tələb olunan ümumi əsas şərtlərini qeyd etmək olar. Bunlara aiddir:

- a) kütləvi kommunikasiyasının daimiliyini və tirajını təmin edən **texniki vasitələrinin** mövcudluğu;
- b) kütləvi kommunikasiyanın motivləşməsinə təkan verən məlumatın **ictimai məzmunu**;
- c) məlumatın paylanılmasını və anonimliyini nəzərə alan və ciddi düşünülmüş dəyərli oriyentasiyasını tələb edən **kütləvi auditoriya**;
- ç) **çoxkanallılıq** və variativliyi təmin edən kommunikativ vasitələrinin seçim imkanı və bununla yanaşı kütləvi kommunikasiyasının normativliyi.

Kütləvi kommunikasiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətlərini təyin edən şərtlərinə ətraflı təhlil edək.

Kommunikasiyanı təmin edən texniki vasitələrin arasında əsas kütləvi təsir vasitəsi funksiyasını icra edən və həqiqi texniki vasitəsi olan kütləvi informasiya vasitələrini (KİV-i) fərqləndirirlər. KİV-ə mətbuat (mütəmadi nəşr), radio və televiziya aiddir. Kütləvi təsir vasitələrinə kino, teatr, sirk və bütün baxılan şoular, həmçinin bədii ədəbiyyat da aiddir. Kütləvi təsir vasitələri geniş auditoriyaya

müraciətin daimiliyi ilə fərqlənir. Kommunikasiyanın texniki vasitələri (telefon, teletayp və s.) auditoriyanın kütləvi əhatəsinə malik deyil və ictimai mənalı reallıqlarla bağlı olmayan çatdırılan məlumat şəxsi xarakter daşıya bilər.

Kütləvi informasiya vasitələrinin spesifik xüsusiyyətlərinə tarixi ardıcılıq iz qoyub. Avropa mətbuatının yaranması tarixi XVII əsrdən bəri başlayır, çünki birinci kommersiya qəzeti işıq üzü görüb. ABŞ-da kütləvi qəzetin yaranması 1833 ildə olub. Azərbaycanda radio, kütləvi informasiya vasitəsi kimi, 90 illik (6.11.1926), televiziya isə - 60 illik (14.02.1956) tarixinə malikdir. Televiziya öz prototipi olan kinofilmdən çox uzaq gedib – onun özünəməxsus cəhətləri var: filmdən fərqi, televerilişlər bütövlüiyə və bitkinliyə malik deyil, aparıcı (kommunikator) qabaqcadan təyin olunub, seçilib və asanlıqla tanınır, daima öz auditoriyası var, bununla belə auditoriyanın seçim imkanı da mövcuddur.

Bir çox əlamətlərinə görə mətbuatın, yazılı kommunikasiya kanalı kimi və radio arasında fərqlər var, həmçinin bura şifahi kommunikasiya kanalı kimi televiziya da aiddir. Ələlxüsüs televerilişlərdə mətbuatın situativ təqdimi ikimənalılığı istisna edir. Məlumat ötürülməsinin dinamikası, iştirakın effekti, əks əlaqənin bütövlük dərəcəsi də fərqlidir.

Məlumatın daimiliyini və tirajını kütləvi informasiya vasitələri təmin edir və buna görə də o, kütləvi auditoriyaya ən mühüm təsir mexanizmi sayılır. Məsələ bundadır ki, texnoloji prosesin dərinliyində əks tendensiya müşahidə olunur. Bu təmayül (tendensiya) kütləvi kommunikasiyanın effektivliyinə yox, daha çox şəxsiyyətlərarası və fərdlərdaxili ünsiyyətin inkişafına istiqamətlənir.

Televiziya, radio kimi, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanı reallaşdırmaq, həyata keçirtmək imkanına malikdir və bunu o proqramlara müxtəlif növlü populyar müsahibələri və söhbətləri daxil edərək icra edir. Fərdlərdaxili ünsiyyət üçün telemekst (telemətn) və videotekst (videomətn) təklif olunur. Telemekst xüsusi adapterlər köməyi ilə müxtəlif informasiyanı qəbul etməyə, videotekst isə kabel texnikasının vasitəsilə kompüterdə olan məlumatı əldə etməyə imkan və şərait

yaradır, hətta informasiyanın digər qəbul edənləri ilə əks əlaqə həyata keçirilir. Kompüter video-oyunları və proqramlar, lazer texnikasını işlədən video-disklər kimi individual istifadə üçün nəzərdə tutulur. Belə vəsaitlər kütləvi informasiya vasitələrinin təbiətini dəyişdirir və aşağıdakı istiqamətlərdə onların funksiyalarını genişləndirir:

- 1) demərkəzləşdirmə - proqramın seçimi böyük dərəcədə fərdin özündən asılıdır;
- 2) kabel və sputnik televiziya vasitəsilə informasiya proqramların həcmnin çoxalması;
- 3) interaktivliyinin mümkünlüyü - məlumat mübadiləsi üçün əks əlaqə vasitəsilə əməkdaşlığın aparılması.

İnformasiyanın ictimai məzmununun təhlili zamanı aydın oldu ki, mənalı məlumatın geniş diapazonu və qiymətləndirici məlumatın ötürülməsi imkanı kütləvi auditoriya üçün kütləvi informasiya vasitələrini daha da cəlbəedici edir və onun motivləşdirilməsini də daha yüksəldir. Kütləvi kommunikasiyasının məzmunu müxtəlif formalarda auditoriyaya böyük təsir göstərir. Bu həm mütaliə, həm də inandırma, təlqin etmə, aşılama ola bilər. İnformasiyanın təsiri ondan asılıdır ki, məlumat auditoriyanın nə dərəcədə sosial tələbatına müvafiq və nə qədər daimidir. Mənalı məlumatın sosial aktuallığı ilə bərabər qiymətləndirici informasiya böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumatı qəbul edən istər-istəməz qiymətləndirici informasiyanı gözləyir. KİV-dən qiymətləndirici informasiyasının intizarı onunla izah edilir ki, onlar ictimai institutlar kimi məlumatın rəsmi mənbə statusuna malikdir çünki kütləvi auditoriya onlara inanaraq böyük etimad göstərir. Mənalı məlumatın həqiqiliyini yoxlamaq çətindir, bəlkə də, buna görə də auditoriya cəmiyyətdə mövcud olan dominant tendensiyaları əks etdirən qiymətləndirici informasiyaya dinləyir. Məhz qiymətləndirici informasiya ictimai rəyin formalaşmasına böyük təkan verir. Bu isə belə vasitədir ki, cəmiyyətin siyasi qüvvələri öz şəxsi maraqlarına görə onu istifadə edir.

Məlumdur ki, dövlətin ya digər şəxsi monopoliyaların protektoratında (hamiliyində) fəaliyyət göstərən KİV-in vasitəsilə yayılan informasiya sahiblərin maraqlarını və onların dünyagörüşlərini təqdim edir. Kütləvi informasiya vasitələrinə mövcud olan və istənilən formada öz təzahürünü tapan monopoliya insanların şüuruna və fəaliyyətlərinə ideoloji, siyasi, iqtisadi və mənəvi cəhətdən öz təsirini göstərmək məqsədinə xidmət edir.

Kütləvi kommunikasiyasının komponenti kimi ***kütləvi auditoriya*** heterogenliyi, (ərazi əlamətinə görə) yayılması və anonimliyi ilə xarakterizə olunur. Sosiologiyada auditoriyanı təşkil edən individlər, real ictimai münasibətlər və əlaqələr şəbəkəsinə daxil olan şəxsiyyətlər kimi təhlil edilir. Məhz kütləvi kommunikasiyanın vasitəsilə həmin fərdlər yalnız öz sosial qrupun daxilində deyil, həmçinin daha geniş ictimai mühitdə müxtəlif münasibətləri və əlaqələri həm yaradır, həm də inkişaf etdirir.

Fərdlərin müxtəlif ictimai istiqamətlərdə kütləvi kommunikasiyasında fəal iştirak etmə imkanlarının genişlənməsi cəmiyyətin demokratizasiya prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Buna fərqli siyasətçilərlə və iqtisadçılarla olan xoşagəlməyn müsahibələr, qəzetlərə gələn məktublar və s. dəlalət edir. Lakin belə şəraitdə sual yaranır: niyə cəmiyyətin önəmli hissəsi, hardasa 20-30%-i, mühüm ictimai problemlər haqqında sorğu keçiriləndə öz şəxsi fikrinə malik deyil? Ya bu sosial təcrübəsi olmayan insanlardır, ya da real ictimai həyatın təcrübəsi KİV-in vasitəsilə çatdırılan məlumata həmişə müvafiq deyil gerçəkliyini başa düşən fərdlərdir. Hər ikisi kütləvi kommunikasiyasını zərərli edir və cəmiyyətdə antisosial, ziyanlı təsir göstərir. Bu növ vəziyyətin uzun müddətli mövcudluğu KİV-nin nüfuzuna xələl gətirə bilər. Kütləvi auditoriyanın belə xüsusiyyətilə - məlumatın qiymətləndirilməsi prosesinin neytrallığı və ya tənqidliliyi - hesablaşmaq lazımdır.

KİV-in qarşısında mürəkkəb vəzifə durur: kütləvi və şəxsi sosial oriyentasiyaları uzlaşdırmaq və həmçinin ayırmaq, qarışdırmamaq, bir birindən fərqləndirmək. Söhbət hamıya, insanların ayrı-ayrı qruplarına və ya konkret fərdə, “maraqlı” olan məlumatın seçimindən getmir. Bu onsuz da belədir. Burada

cəmiyyətə və fərdə güclü təsir göstərən qiymətləndirici məlumatın ictimai oriyentasiyası nəzərə alınır. Bəzi hallarda kütləvi kommunikasiya ictimai rəyin formalaşmasına və ya gətirilən dəlillərin və sübutların vasitəsilə individual fəaliyyətin (hərəkətin, fikrin və s.) xeyrinə və ya ziyanına, bir sözlə, onun dəyişməsinə yönəlib. Digər hallarda, kütləvi kommunikasiya kollektiv fəaliyyətin xeyrinə və ya əksinə cəhl vasitəsilə konkret fərdin fəaliyyətinin (fikrin, mövqeyin və s.) formalaşmasına və ya dəyişilməsinə yönəlib. İstənilən hallarda kütləvi kommunikasiyanın müvəffəqiyyəti auditoriyanın sosial motivləşməsinin və qiymətləndirici məlumatın ötürülməsi üsullarının biliyi vasitəsilə təyin edilir.

Müasir elmdə kommunikasiyaları ya birtərəfli (məlumatın ötürülməsi), ya ikitərəfli (qarşılıqlı əməkdaşlıqda məlumat mübadiləsi), ya da kommunikatorlar növbə ilə və daima informasiya mənbəyi və qəbuledici kimi çıxış edən kommunikativ proses kimi tədqiq edirlər. Elmi ədəbiyyatda təqdim olunmuş nəzəriyyələrə müvafiq olaraq kommunikasiyanın müxtəlif modelləri fərqləndirilir. Bu isə, tədqiqatçı tərəfindən qarşıya qoyulan fərqli vəzifələrdən irəli gəlir. Tədqiqatçılar onları müxtəlif əsaslara görə formalaşdırır: sosioloji, psixoloji, semiotik.

Q.Q.Poçeptsova görə kommunikasiyanın bir sıra qrup modellərini qeyd etmək olar:

1) reklam və təbliğat nəzər nöqtəsindən kommunikasiya modeli;

2) sosioloji və psixoloji kommunikasiya modelləri;

3) psixologiyada və sosiologiyada bir çox maraqlı kommunikasiya modelləri aşkar olunub, bu elmlərin müasir elmi yanaşmalarının qovşağında kommunikasiyanın təhlili həyata keçirilir, beləliklə, kommunikasiyanın semiotik modelləri;

4) psixoterapevtik kommunikasiya modelləri;

5) mifoloji kommunikasiya modelləri;

- 6) arqumentləşmiş mübahisəli kommunikasiya modelləri;
- 7) imiclə bağlı kommunikasiya modelləri;
- 8) təbliğatla bağlı kommunikasiya modelləri (37).

F.İ.Şarkov bir neçə yanaşmaları xüsusi qeyd edir. Birinci metodoloji yanaşma ***klassik pozitivist metodologiyanın*** subyekt-obyekt dispozişiyalarına əsaslanıb. O struktur funksionalizm konsepsiyalarının, sistemli yanaşmalarının, informasiya cəmiyyətinin, texnoloji determinizmin, kompüter futurologiyasının və s. vasitəsilə təqdim olunub. Həmin yanaşmada sosial kommunikasiyalarının ontologiyası sistemli əlaqələrə və funksiyalara əsaslanır. Kommunikativ texnologiyalar arzu olunan obrazı və sistemdə müəyyən sosial əlaqələri yaratmaq, qurmaq vəzifəsini qarşısına qoyur. Bu yanaşmanı sistemin davranışına ciddi nəzarəti özündə nəzərdə tutan və bütün lazımsız qarşılıqlı əlaqələri istisna edən klassik kibernetika prinsipi ilə müqayisə etmək olar (43, s.187-195).

Aydındır ki, kommunikasiyanın bütün modellərini funksiya, məzmun, forma, məqsəd və vəzifəsinə görə strukturlaşdırmaq olar. Müasir zamanda integrativ sistemlərində aşağıdakı kommunikasiya modelləri öz təcrübə istifadəsini tapır: avtoritar, ikitərəfli assimetrik, ikitərəfli simmetrik, Aristotelin, Lassuelin, bixeviorizmin, Şennon-Uiverin, U.Şrammın və Ç.Osqudun sirkulyar - dairəvi, (dövrü) modeli, V.P.Morozovun verbal kommunikasiyasının ikikanallı modeli, ikipilləli model, E.Noel-Noymanın “süküt-sakitlik spiral(-vari)” nəzəriyyəsi və s.

Avtoritar model – informasiya azadlığının maksimum dərəcədə məhdud olmasına və KİV-nin fəaliyyətinin ciddi administrativ-idarəçilik nəzarətinə əsaslanır. Bu model U.Şramm və D.Makkuel tərəfindən təsnif edilib.

İkitərəfli assimetrik model – bu model əks əlaqəni özündə ehtiva edir, kommunikatorun kommunikasiya üzərində hakimliyini saxlayaraq, bu işə, öz növbəsində, müəyyən assimetriyanı yaradır. Bu model XX əsrin 20-ci illərində

C.Qruinq və T.Xantın tərəfindən təklif olunan kommunikasiyanın dörd modellərindən biridir.

İkitərəfli simmetrik model – məlumatı qəbul edən ilə ona göndərən arasında mövcud olan münasibətlərinin tarazlaşdırılması əsasında simmetriya əldə olunur. Bu model XX əsrin 60-70 illərində C.Qruinq və T.Xantın tərəfindən təhlil olunub.

Qeyri-klassik metodologiya obyektin subyektiv-obyektiv münasibətlərinin koqnitiv modeli əsasında formalaşır. Həmin metodologiyanın müəllifi alman filosofu Yu.Xabermas olub. O ictimai subyektlərin öyrənilməsində pozitiv elmə üstünlük verirdi. İnsanların təcrübi maraqlarının reallaşdırma aləti kimi o fərdlərarası “interaksiyaları” (kommunikasiyanı) emansipasiya (azadlıq) üsulu, müxtəlif növlü təsirdən və məcbur etmədən (siyasi, iqtisadi, ictimai və s.) azad olma üsulu kimi təhlil edirdi. Yu.Xabermas “həqiqi” kommunikasiyaları “yalançı” kommunikasiyalardan fərqləndirir. Həmçinin o, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyalarına texniki vasitələrin və üsullarının keçirilməsinin “texniki rasionallığı”nı əsaslandırmağa cəhd göstərir.

Postqeyri-klassik yanaşma obyektivliyi istisna etmək şərti ilə sosial təbiəti subyekt-subyektiv münasibətlərinə gətirir. Cəmiyyət kommunikasiya şəbəkəsi kimi tədqiq olunur, kommunikasiyalar isə cəmiyyətin özünü təsnif etmək və özünü istehsal etmək imkanına malik olur (N.Lumanın özünüdərin etmək və autopoiesis prinsipləri). Belə halda kommunikasiya özünü təşkil edən mühit kimi təqdim edir, çünki ən sadə ictimai-kommunikativ sistemlər ünsiyyətdə iştirak edən üzvlərinin hərəkətləri və emosiyalarının qarşılıqlı uzlaşma və razılaşma vasitəsilə formalaşır. Cəmiyyət isə, kommunikasiyada bir-birinin vasitəsilə əldə olunan bütün hərəkətləri əhatə edir. Kommunikasiya prosesində baş verən fərqli hərəkətlər və müxtəlif hadisələr təhlil olunur və hərəkət sosial sistemin əsl elementi, ünsürü kimi başa düşülür.

Aristotelin modeli – böyük maraq kəsb edir. Aristotel kommunikasiya prosesinin üç komponentini xüsusi qeyd edib: “natiq (orator) – nitq - auditoriya”. Müasir zamanda bu “kommunikator – mesaj – kommunikant” variantıdır. “Ritorika” kitabında yunan filosofu qeyd edir: “Nitq üç ünsürdən ibarətdir: natiq, danışılan barədə predmet və ya müraciət olunan şəxs, bu da son məqsəd və nəticədir (dinləyici)” (22, s.91). Şifahi nitq kontekstində ön plana natiqlik mahirliyi irəli çəkilir. Halbuki Aristotelin vaxtında natiqlərin nitqi yalnız səsləndirmək üçün olmayıb, hətta oxumaq məqsədini daşıyıb. Bu haqda Aristotel “Ritorika” kitabında yazır və yazılı nitqin üstün keyfiyyətlərini və dolğunluğunu qeyd edir.

Beləliklə, bu model universaldır. O, nitqin həm şifahi, həm də yazılı formalarında kommunikativ aktını təsnif edir. Bu aktda kommunikasiyanın üç əsas elementi xüsusilə qeyd edilir: Natiq – Nitq – Dinləyici. Bu elementlər, bir az dəyişmiş formada kommunikasiyanın növbəti modellərində öz təzahürünü tapır. Ritorika qabiliyyətinin yunan ənənəsi XX əsrə qədər dəyişilməz qalıb. Yalnız radio, televiziya və internet kütləvi kommunikasiyalarının inkişafı ilə və təbliğat üsullarının təkmilləşdirilməsi tələbatının təsiri altında klassik model dəyişikliklərə məruz qaldı.

Lassuelin modeli – kifayət qədər məşhurdur. 1948-ci ildə amerikalı alim Q.Lassuel kommunikasiyanın modelini təklif elədi. Bu model kütləvi kommunikasiya sosiologiyasında tədricən klassik sayıldı. Q.Lassuelin formulası yalnız kommunikativ prosesinin strukturunu əks etdirən model olmadı, həm də bu prosesin, onun strukturunun və ayrı-ayrı elementlərinin tədqiqat modelinə də çevrildi. “Kim məlumat verir?, nəyi?, hansı kanal vasitəsilə?, kimə?, hansı effektlə?” suallarına cavab verərək, burada idarəçilik, məzmun, vasitə və kanallarının, auditoriya və nəticə analizləri də fərqləndirilir. Bu struktura müvafiq olaraq Q.Lassuel kommunikasiyanın aşağıdakı tədqiqat sahələrini təyin edir və onlar münasib qaydada suala cavabı təqdim edir:

Kütləvi kommunikasiya proseslərin *idarəçiliyinin analizi* – “kim?” sualı səslənəndə kommunikasiya aktının özünün açıqlanması və istiqamətləndirilməsi kimi amillər təhlil olunur (ilk növbədə kommunikator özü).

Ötürülən məlumatların *məzmununun analizi* kütləvi informasiya vasitələrində öz əksini tapan dəlil və hadisələrinin tez-tez yada salmalarının statistik analizini özündə ehtiva edir.

Vasitə və kanalların analizi – kütləvi informasiya vasitələri üçün onların istifadəsi vasitəsilə öz işlərinin təhlili, ötürülən məlumatın xarakterinə adekvat digər vasitələrinin aşkarlanması, məsələn, kar olan abonent ilə telefon və ya kor olan fərdə məlumatın ötürülməsi zamanı kompüter əlaqəsinin istifadə olunmaması.

Effektiv kommunikasiya üçün əhəmiyyətli olan (kütləvi, xüsusişdirilmiş) *auditoriyanın analizi*. Bu vəzifənin həlli üçün sosioloji xidmətlər cəlb olunur. Onların fəaliyyətinin nəticələri isə professional informasiya korporasiyalar, reklamla məşğul olan şirkətlər tərəfindən geniş istifadə edilir.

Kommunikativ təsir *nəticələrinin (“effektinin”) analizi* tez-tez auditoriyanın analizi ilə birgə təhlil olunur. Q.Lassuelin tədqiqatları kütləvi kommunikasiya vasitələrinin fəaliyyətinə aid olduğu üçün, ilk növbədə, onların auditoriyaya təsiri öyrənilir. Ümumiyyətlə, kommunikasiyanın nəticələri məlumatın məzmununa yaranan ya da yaranmayan maraq əsasında qiymətləndirilir.

Q.Lassuelin modeli kommunikasiyanın nəzəri cəhətdən düzgün başa düşülməsinin əsas paradigması kimi geniş qəbul olunur. Bu onun uğurlu təyini ilə izah olunur, çünki burada həm nəzəri fikirlər, həm də empirik məlumatlar öz əksini tapır.

1968-ci ildə Q.Lassuel kommunikasiya modelinin daha ətraflı və təfərrüatlı versiyasını təklif etdi. Bu model də kommunikasiya prosesinin tədqiqini aşağıdakı sualların vasitəsilə keçirilməsini təqdim etdi: kim?, hansı niyyət ilə?, hansı

şəraitdə?, hansı vəsaitlərlə (mənbələrlə)?, hansı strategiyayı istifadə etmək?, hansı auditoriyaya təsir göstərmək?, hansı nəticəni əldə etmək? Bu model, obyekt kimi çıxış edən kommunikatorun resipiyentə (məlumatı qəbul edənə), bu və ya digər dərəcədə çatdırılmış informasiyaya öz reaksiyasını göstərənə, sadə təsir kimi, kommunikasiyaya bixeviorist yanaşmanı ifadə edir (30, s.127-130).

“Kim?” sualı məlumatı bilavasitə göndərən kommunikatorla üst-üstə düşən və ya düşməyən məlumat mənbəsinin təyini ilə bağlıdır. Bu ikinci suala düzgün cavab vermək üçün əhəmiyyətlidir.

“Hansı niyyət ilə?” sualı əsas sualdır. Yalnız kommunikasiyanın əsl məqsədini başa düşəndə, bu məqsədə (kommunikatorun, məlumatın, kanalın) müvafiq vasitələrinin və məqsədli auditoriyanın seçimi barədə danışmaq olar. Məqsədin aydın dərk edilməsi (auditoriyanın məlumatlandırılması, təlimatlandırılması və ya motivləşməsi) kommunikasiyanın daha effektiv olması üçün onun qalan komponentlərinin seçimini təyin edir.

“Hansı şəraitdə?” sualına cavab kommunikativ akt harada keçirilir - əlverişli, əlverişsiz və ya neytral vəziyyətinin təyini ilə bağlıdır. Belə ki, kommunikator və auditoriya arasında mövcud ola bilən, istənilən məlumatı adresata çatdırılmasına problem yaradan təbii və süni maneələrin təyini və bu növ maneələrin təsirini minimal dərəcəyə çatdırılması çox zəruridir.

“Hansı vəsaitlərlə?” sualına cavab vermək üçün yaxşı anlamaq lazımdır ki, kommunikasiyanın mənbələrinə həm mütəxəssislər-kommunikatorlar, həm də onlara məxsus maliyyə və informasiya vasitələri, effektiv kommunikativ texnologiyalar, üslublar, metodlar və s. aiddir.

“Hansı strategiya istifadə edilir?” sualına cavab düzgün strategiyayı seçməyə və nəticədə müəyyənlanmış məqsədə (effektiv kommunikasiyanın keçirilməsinə) nail olunmasının ən effektiv üslubunu təmin etməyinə kömək edəcək. Strategiya – yalnız perspektiv məqsədlərin nail olunması deyil, həmçinin müvafiq vasitələrin və üsulların düzgün seçimidir. Kommunikasiyanın strategiyası ilk növbədə məqsədin

xarakteri, auditoriyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri, mənbələrin mövcudluğu ilə təyin olunur. Strategiyanın seçimi zamanı aşağıdakı vəzifələr irəli çıxarılır: daha dolğun məlumatın və etibarlı, sürətli və effektiv əks əlaqəsinin təmini. Elə hallar mümkündür ki, lazımi vasitələrin olmamasına görə səviyyəli strategiyadan vaz keçmək lazım gəlir.

“Hansı auditoriyaya təsir göstərir?” sualı auditoriyanın seçimi ilə bağlıdır, yəni məlumat kimlərə ünvanlanır. Effektiv kommunikasiya (kütləvi, xüsusişdirilmiş, ayrı-ayrı fərdlərin) auditoriyasının düzgün seçimi ilə bağlıdır. “Öz” auditoriyanın, ona müvafiq vasitələrinin və kommunikativ təsirin üsullarının seçimi yüksək professionalizmə, metodlara və konkret ictimai tədqiqatlar metodikalarına malik olmasını tələb edir.

“Hansı nəticə əldə olunur?” sualına cavab verəndə biz kommunikativ prosesində olan iştirakçıların birgə söyləri nəticəsinin qiymətini nəzərdə tuturuq. Kommunikasiya effektiv olar əgər qarşıya qoyulan məqsədlər minimal xərclərlə zamanında həyata keçirilib. Kommunikativ effektivlik məlumatı qəbul edənin biliklərdə və qaydalarda, əqidədə və davranışında dəyişikliklərlə şərtlənir.

Beləliklə, kommunikativ prosesin formulası eyni zamanda həm kommunikasiyanın tədqiqat modelini, həm də kommunikativ hərəkətin geniş planını təqdim edir. Bununla yanaşı onun çatışmayan cəhəti də mövcuddur: o monoməntiqlidir, onun tərkibinə əks əlaqə daxil olmur. Bunun əsasında kommunikasiya birtərəfli və “özü özünə” kimi təhlil olunmur. Sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi və digər kontekstinə görə proses ikitərəfli kimi tədqiq edilir.

Kommunikativ prosesi ilə bağlı tədqiqatlarda *bixeviorizmin modelini* də xüsusi qeyd edirlər. (21, s.387-395). Bixeviorizmin banisi Con B.Uotson (Watson John Broadus, 1878-1958) kommunikasiyanın əsası kimi dili, konstruksiya, sistem şəklində yox, nitq siqnallarını götürürdü. O hesab edirdi ki, nitq siqnalları ilə manipulyasiya insana təsir etməyə şərait yaradır. Fərdin davranışını o “stimul-reaksiya” sxemində görünən və gizli reaksiyalar sistemi ilə bərabər götürürdü.

Bixevioristlər radikal formada bütün ictimai hadisələri və prosesləri insana təsir edən stimulların arasında mövcud olan qarşılıqlı əməkdaşlığa gətirirlər. Reaksiyaların möhkəmlənməsi, onların fikrincə, “vərdiş qanununa” tabe olur, eyni stimullara cavab olaraq eyni reaksiyaların çoxlu sayda təkrar olunması həmin reaksiyaları avtomatlaşdırır.

Kommunikasiyanın təhlilində *Şennon-Uiverin modeli* də maraq doğurur. 1949-cu ildə K.Şennon və U.Uiver kommunikasiyanın riyazi nəzəriyyəsini işləyib hazırlayıblar. Həmin nəzəriyyə ilkin versiyada mənbə tərəfindən ötürülən fon səslərini lazımi məlumatdan ayırmaq məqsədilə tərtib olunub. Şennona görə, səslərin aradan qaldırılması onların artıqlarının istifadəsi vasitəsilə həyata keçə bilər (yəni kommunikativ uğursuzluğun xəbərdarlığı üçün mesaj elementlərinin təkrar olunması). K. Şennon yazır ki, kommunikasiyanın artıq dərəcədə olması məlumatın müxtəlif əlaqələr vasitələri ilə dəfələrlə təkrar olunması ilə bağlıdır. Beləliklə, iki və ya çoxkanallı kommunikasiya modeli yaranır. Həmin modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun formalaşması ilə çatdırılan məlumatın sürəti və həcmi barədə anlayış yaranıb. Bununla yanaşı həmin Şennon-Uiverin modelinin müəyyən məhdudlaşdırmaları mövcuddur:

- a) mexanikliyi, yəni kommunikasiyanın texniki vasitələrini təzahür edir, fərd prosesdə “mənbə” və ya məlumatın “qəbul edəni” kimi iştirak edir;
- b) ötürülən məlumatın məzmununun abstraktlaşması, bütün diqqət onun həcminə yönəlir;
- c) kommunikativ prosesinin birtərəfli xəttli xarakteri, əks əlaqəsinin olmaması (s.).

Sirkulyar - dairəvi, (dövrü) model U.Şrammın və Ç.Osqudun elmi işlərində təklif olunur. U.Şramm hesab edib ki, kommunikasiyanı xəttli qarşılıqlı əməkdaşlıq kimi təhlil etmək olmaz, çünki bu sirkulyar, dairəvi prosesdir və kommunikasiya zamanı onun iştirakçıları (məlumatın mənbəsi və qəbul edəni) vaxtaşırı rollarla dəyişir. Beləliklə, kommunikasiya əlaqənin ikitərəfli prosesi kimi

təhlil edilir ona görə ki, mesajlarla mübadilə edən məlumatı göndərən və qəbul edən bərabər şəkildə bir-birilə əməkdaşlıq edir və nəticədə bu proses dialoqa çevrilir. Məhz “əks əlaqə” mexanizmi kommunikasiyanı effektiv edir.

Verbal kommunikasiyanın ikikanallı modeli V.P.Morozov tərəfindən təklif olunub. Psixoloq kommunikasiyanı texnoloji yox, psixoloji mənada ikikanallı sistem kimi təqdim edir. V.P.Morozov kommunikasiyanı verbal, linqvistik və qeyri-verbal, ekstralingvistik ikikanallı proses kimi təhlil edir. Onun nəzəriyyəsi ona əsaslanır ki, kommunikasiyanın istənilən sistemi aşağıdakı əsas hissələrin qarşılıqlı əməkdaşlığını təqdim edir:

- a) məlumatın mənbəsi (məlumatı çatdıran insan);
- b) signal (kodlaşmış formada informasiyanın translyasiyası, çatdırılması);
- c) qəbul edən və ya qulaq asan (informasiyanı dekodlaşdırma bilən).

Sözü gedən modeldə insan beyninin assimetriyasının funksional rolu nəzərə alınıb, çünki o nitqin qeyri-verbal funksiyasının verbal funksiyadan müstəqilliyinin fizioloji əsasıdır.

Kommunikasiyanın **ikipilləli modeli** də elmi tədqiqatın obyektidir. Kütləvi informasiya vasitələrinin təhlili zamanı belə nəticəyə gəldik ki, iki həftədən sonra qəbul olunan məlumatın təsiri azalmır, əksinə, çoxalır. Bu informasiyanı qəbul edənlərin “fikir yaradan liderləri” ilə (avtoritetlərlə) həmin mesajların müzakirəsi ilə bağlıdır. Belə ki, kommunikasiyanın birpilləli modelindən (KİV-in qəbul edənləri) ikipilləli model (KİV-in – fikir yaradan liderlər - qəbul edənləri) yaranır. Əgər birinci mərhələdə əsas məqam məlumatın ötürülməsidir, ikinci mərhələdə təsirin ötürülməsi və yayılması həyata keçirilir. Buradan belə nəticə çıxarıldı ki, auditoriyanı inandırmaq cəhdləri zamanı şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin kütləvi kommunikasiyadan prioritetliyi aşkar olunur. Fikir liderlərinə istinad cəmiyyətin həmin seqmentinə mövcud olan sosial və kommunikativ şəbəkələrinə əsasını təqdim edir. Bu da yeni şəbəkələrinin yaranmasından daha effektivdir.

“Süküt-sakitlik spiral(-vari)” nəzəriyyəsi modeli E.Noel-Noyman tərəfindən işlənilib. Bu nəzəriyyəyə görə kütləvi kommunikasiya vasitələri çoxluğun yerinə azlığa söz verərək ictimai fikrə təsir göstərə bilir. Həmin fərziyyəyə uyğun özünü azlıqda hiss edən fərd öz fikrini söyləmir və bununla sanki çoxluğa qoşulur. Nə vaxt ki, kütləvi kommunikasiya vasitələri məlumatın real bölüşməsinin mənzərəsini düzəldir, azlıqla çoxluğu təşkil edərək, o sakitləşir. Beləliklə, kütləvi kommunikasiyada yalnız bir tərəf təqdim olunur. Digər tərəf isə, özünə qapanır. İctimai fikrin funksiyası sosial nəzarətdə realizə olunur. Nəticədə insan tək qalmaq istəmədiyinə görə, o ya çoxluğun mövqeyini tutur, ya da susur.

Bu sahədə çoxlu sayda tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunan səs vermə prosesi zamanı qalib gələn fərdə birləşmək hadisəsidir. E.Noel-Noyman yazır: “Həyatımda iki dəfə “son dəqiqədə dəyişikliyin” şahidi olmuşam. İctimai fikrin təzyiqi səs vermə prosesi zamanı namizədə əlavə 3-4% səs verilirdi. Lazarsfeld, şahid olaraq, hələ 1940-cı ildə Amerika prezidentinin seçkisi zamanı bunu “orkestrli vaqonun effekti” adlandırır. Belə vaqonun dalınca digər vaqonlar da gedir. Ümumqəbul olunmuş izaha görə, hər insan qalib gələnin yanında olmaq istəyir, onun kimi qalib hesab olunmaq arzulayır”. Bu hadisənin əsasında individin tək, izolyasiyada qalmaq qorxu hissi durur, çünki o təbiətinə görə ictimai varlıqdır.

Müasir zamanda kütləvi kommunikasiya üsulları və vasitələri çox əhəmiyyətli və önəmlidir. Kütləvi kommunikasiyasının həmin komponenti ilə kommunikativ vasitələrinin istiqamətliliyi, çoxkanallılığı, normativliyi və variativliyi kimi xarakterik xüsusiyyətlər bağlıdır. Adətən, kütləvi kommunikasiya bir istiqamətliyi ilə xarakterizə olunur, çünki əks əlaqə mövcud deyil. Oxucuların, dinləyicilərin və tamaşaçıların məktubları və zənglərini KİV-nin redaksiyasının təcrübəsinə gətirməklə qarşılıqlı istiqamətlənmiş kommunikasiya növünü təyin etmək mümkün oldu. Şübhəsiz ki, belə növ əks əlaqəsi spesifik xarakter daşıyır: o kütləvi kommunikasiyanın növünü dəyişdirir, və yəqin ki, onun təşkilatını da təkmilləşdirir, lakin informasiyanın ötürülməsinə effektiv təsir göstərmir.

Nəzəriyyə və təcrübə baxımından daha çox radio və televiziya xarakterik olan gizli əks əlaqəsi böyük maraq kəsb edir. Təcrübəli kommunikator bu və ya digər məlumata və onun qiymətləndirici interpretasiyasına dinləyicinin və ya tamaşaçının reaksiyasını proqnozlaşdırır bilər. Baxmayaraq ki, məlumatı göndərən bilavasitə öz auditoriyası ilə əlaqəsi yoxdur, o, tələb olursa kommunikasiya prosesini qarşılıqlı istiqamətləndirilmiş edə bilər. Psixolinqvistlər qeyd edir ki, “biz dinləyicinin psixikasını istədiyimiz istiqamətdə yalnız dəyişirik, həmçinin öz psixikamızı da ünsiyyətin vəzifəsinə və şərtlərinə uyğunlaşdırırıq” (31, s. 45).

Kommunikasiya prosesində iştirakın effekti daha yüksək olar, əgər həmin gizli əks əlaqə yaxşı həyata keçirilsə. Buna informasiyanın ardıcılığını nəzərə alan diktor diskursun düşünülmüş strukturlaşdırılmasının, həmçinin kommunikativ vasitələrinin – sözlərin, ifadələrin, ünsiyyətin formulalarının, qeyri-verbal kommunikasiyanın fonetik və kinesik vasitələrindən ibarət olan nitq davranışının stereotiplərinin ciddi seçimi vasitəsilə nail olunur. Kütləvi kommunikasiyada ictimai mühitin dərəcəsi fərqləndirilir. Canlı yayımda aparılan televerilişlər (reportajlar, müsahibələr) bilavasitə istiqamətləndirilmiş olur. Öncədən hazırlanmış və redaktə edilmiş televerilişlər sosial şərtləndirilmiş olur – məlumatı göndərən və qəbul edən arasında sosial məsafə mövcudur. Həmin məsafə bir sıra mərhələlərdən ibarətdir, çünki o müxtəlif fərdlərin (korrektorlar, redaktorlar, texniki redaktorlar və s.) professional fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Kütləvi kommunikasiya çoxkanallığı ilə fərqlənir: KİV-nin spesifikasiyası ilə şərtlənən vizual (əyani), audio və audio-vizual kanallar istifadə olunur. Onların əsas fərqləndirici xüsusiyyəti yazılı və şifahi kommunikasiya formalarının istifadəsindədir. Mətbuat üçün ənənəvi və tipik ümumdəbi yazılı dilin – kitab dilinin, ədəbi ifadələrin və terminlərin istifadəsidir. Radio və televiziya üçün tipik danışq dilinin elementlərini özündə ehtiva edən şifahi kommunikasiya formalarının istifadəsidir. Lakin şifahi və yazılı nitqlərlə KİV-nin növləri arasında nisbəti təyin etmək çətinidir, çünki radio və televiziya verilişləri üçün yazılı mətnlər öncədən hazırlanır və mütləq özündə yazılı nitqin spesifik xüsusiyyətlərini

saxlayır. Digər tərəfdən, mətbuatda dialoqların istifadəsi zamanı danışq dilin özünəməxsus cəhətlərinin istifadəsi mümkündür. Buna dilin, onun təbii xüsusiyyəti kimi, variativliyi şərait yaradır. Bu isə, o demək deyil ki, funksional üslubları – yüksək və aşağı - qarışdırmaq olar. Normativ nitqin nümunələrinin saxlanması və sosial differensiallaşması ilə şərtlənən funksional üslublarının fərqləndirilməsi kommunikativ fəaliyyətdə KİV-in ən əhəmiyyətli funksiyalarıdır.

Funksional üslub, informasiyanın mövzusu, tematikası, aparıcının ictimai rolu və potensial auditoriyanın müəyyən sosial qrupuna onun ictimai istiqamətləndirilməsi ilə təyin olunan kommunikativ mühit ilə şərtlənir. Gənclər və ya professional qruplar üçün mövcud olan verilişlər lüğət tərkibinə, kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulan ifadələrin seçiminə görə fərqlənir.

İndiki zamanda funksional üslublarının qarışdırılması tendensiyası mətbuatda, radio və televiziya verilişlərində, ələlxüs onların komentariyası zamanı aydın şəkildə müşahidə olunur. Dil vasitəsilə bu tendensiya, müasir cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb sosial proseslərinin və yeni sosial reallıqlara öz münasibətini ifadə etmək istəyinin təzahürüdür. Belə dil faktları yeni söz ifadələrində öz əksini tapır, məsələn, “yeni azərbaycanlılar”, “yeni ruslar”, “rusdilli əhali”, “qiymətlərin liberallaşması”, “güc nazirləri”, “NANA texnologiyalar” və s. Kütləvi kommunikasiyada bu növ ifadələr KİV-in köməyi ilə öz yerini tutur. Söz stereotipləri, təsviri kimi (karikatura, dost şarjı) bir o qədər də xoşagələn, zararsız deyil, ələlxüs orada neqativ qiymətləndirici konnotativ mənə da olsa. Qeyd etdiyimiz tendensiyanın dilin normativliyinə və zənginləşməsinə dair sosial təsiri barədə mütəxəssislərin fikri fərqlənir.

Ənənəvi olaraq kütləvi kommunikasiya vasitəli ünsiyyət kimi (KİV-in vasitəsilə) təhlil olunur, çünki bilavasitə ünsiyyət (natiqin auditoriya ilə canlı təması, ünsiyyəti) böyük, lakin kütləvi olmayan auditoriyanı nəzərdə tutur. Bununla izah olunur ki, kommunikasiyanın iki əsas funksiyalarından mövcud olan: qarşılıqlı əməkdaşlıq və təsir, kütləvi ünsiyyətdə niyə məhz təsir funksiyası birinci planda istifadə edilir. Məhz əsas funksiyanın çərçivəsində ictimai nəzarətin,

təmasın bir sıra özəl funksiyaları tədqiq edilir. Onları kütləvi kommunikasiyasının üç əsas sosial mənalı funksiyalarına birləşdirmək olar: informativ (məlumatlandırıcı), nizamlandırıcı (tənzimləyici) və kulturoloji. Sosiologiyanın terminləri arasında bu funksiyaların məzmunu cəmiyyətin və fərdin fəaliyyətinin optimallaşması, fərdin sosiallaşması və cəmiyyətin integrasiyası kimi müvafiq anlaşılr.

Kütləvi kommunikasiya funksiyaları haqqında alimlərin fikri fərqlənir. Əsas fərq funksiyaların detallaşma (təfəsilat) dərəcəsidədir. 1948-ci ildə amerikalı alim Q.Lassuell tərəfindən üç əsas funksiyalar qeyd edilib:

- 1) ətraf mühitin mənzərəsi və icmalı - faktları *informativ funksiya* kimi interpretasiya etmək olar;
- 2) cəmiyyətin sosial strukturları ilə korrelyasiyası, *qarşılıqlı əlaqəsi* - onu cəmiyyətə təsir kimi izah edərək əks əlaqəsi vasitəsilə dərk etmək olar;
- 3) mədəni irsin ötürülməsi – önəmli *kulturoloji funksiya*, mədəniyyətlərin birgə mövcudluğu funksiyası kimi anlamaq olar.

Rus alimləri psixolinqvistikada radio və televiziya vasitəsilə keçirilən ünsiyyət prosesinə tipik olan dörd funksiyalarını qeyd edirlər:

- 1) ictimai ünsiyyətə oriyentasiyası hesabına kollektiv (müştərək) fəaliyyətini dəyişə bilən *cəmiyyət fəaliyyətinin optimizasiyası*;
- 2) qrup şüurunun formalaşmasında rol oynayan *kontaktın funksiyası*;
- 3) sosial normalar, etik və estetik tələblərin istifadəsi vasitəsilə *ictimai nəzarətin funksiyası*;
- 4) *şəxsiyyətin sosiallaşmasının funksiyası* – cəmiyyət üçün arzu olunan xüsusiyyətlərinin fərdə aşılması tərbiyəvi funksiyası (Леонтьева.А.А.1974,с.46-48).

İnformativ funksiya kütləvi oxucuya, dinləyiciyə və tamaşaçıya müxtəlif fəaliyyət sahələrin – işgüzar, elmi-texniki, siyasi, hüquqi, tibbi və s. aktual

məlumatın təqdim olunmasındadır. Böyük həcmdə informasiyanı qəbul edərək insanlar yalnız öz kognitiv biliklərini genişləndirmir, həmçinin öz kreativ, yaradıcı potensialını da artırır. Çoxlu informasiyanın əldə olunması düzgün hərəkətləri proqnozlaşdırmağa imkan yaradır, həmçinin zamana qənaət edir. Bununla yanaşı müştərək iş görməyə motivasiya daha çox güclənir. Bu mənada həmin funksiya cəmiyyətin və fərdin faydalı fəaliyyətinin optimizasiyası üçün şərait yaradır.

Nizamlayan funksiya əlaqələrin qurulmasından başlayaraq və cəmiyyətin nəzarətinə qədər kütləvi auditoriyaya geniş diapozonlu təsirə malikdir. Həmin funksiyada kütləvi kommunikasiya müəyyən qrupun və fərdin ictimai şüurun, fikrin, rəyin və stereotiplərin formalaşmasına təsir göstərir. Həmçinin burada ictimai şüurla manipulyasiya və idarə etmək, faktiki olaraq ictimai nəzarət funksiyasını həyata keçirtmək imkanları da mövcuddur. Müəyyən şəraitdə bu funksiya “beyinləri təmizləmək” məqsədinə xidmət edir. KİV-nin vasitəsilə informasiyanı qəbul edən pozitiv və ya neqativ tərəfindən şərh olunan müxtəlif sosial vəziyyətləri müqayisə etmək imkanına malikdir. İnsanlar, bir qayda olaraq, KİV-i tərəfindən həyat, geyim tərzlərinin, ünsiyyət formalarının pozitiv nümunəvi stereotipi kimi təkidlə təbliğ edilən ictimai davranış qaydaları, etik tələbləri, estetik prinsiplərini qəbul edir. Bu üsulla çağdaş tarixi mərhələdə cəmiyyətə arzu olunan normalara müvafiq olaraq individin sosiallaşması baş verir.

Kulturoloji funksiya yalnız öz əsas kognitiv vəzifəsini icra etmir – mədəniyyət və incəsənət nailiyyətləri ilə tanışlıq, həmçinin o cəmiyyət tərəfindən mədəniyyətin, mədəni adət və ənənələrinin saxlanılması və qorunmasının tələbatının dərk olunmasına təkan verərək kömək edir. KİV-in köməyi ilə insanlar müxtəlif mədəniyyətlərin və subkulturların özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə tanış olur. Bu onlarda estetik zövqü inkişaf etdirir, qarşılıqlı anlaşılmaya, əməkdaşlıq etməyə şərait yaradır, sosial gərginliyinin azalmasına gətirir, və nəhayət, cəmiyyətin integrasiyasına təkan verir. Həmin funksiya ilə kütləvi mədəniyyət anlayışı bağlıdır. Kütləvi mədəniyyət anlayışına münasibət, onun sosial dəyəri cəhətindən, birmənalı deyil. Bir tərəfdən, geniş kütləni dünya mədəniyyətinin

nailiyyətləri, yeni istiqamətləri və meylləri ilə tanış etmək niyyəti, şübhəsiz ki, kütləvi informasiya vasitələrinin əməyidir. Digər tərəfdən, əyləncəvi verilişlərinin aşağı bədii səviyyəsi, saysız-hesabsız onların yayılmasının geniş və tükənməyən imkanları kütləvi mədəniyyət istifadəçilərdə pis, kötü zövq formalaşdırır.

Hələ 1960-cı ildə Amerikada yaşayan tədqiqatçı K.Rayt bir *əyləncəvi funksiyanı* da əlavə etdi. 80-ci illərin əvvəlində Amsterdam Universitetinin kütləvi kommunikasiya mütəxəssisi Mak-Kveyl yuxarıda sadalanan funksiyaları şərh etdi və əlavə birini də təklif etdi. Müxtəlif (daha çox siyasi və nadir hallarda dini) kompaniyalar zamanı kütləvi kommunikasiya icra etdiyi spesifik vəzifələri nəzərə alaraq bu funksiyanı o *səfərbəredici* adlandırdı. Görünür ki, bu funksiyanı nizamlanmaya və idarə etməyə uyğunlaşdırıb təhlil etmək olar, çünki o cəmiyyətdə böyük gücə malikdir.

Yuxarıda qeyd olunan kütləvi kommunikasiyasının xarakterik cəhətlərini və əsas funksiyalarını nəzərə alaraq belə qənaətə gəlirik ki, kommunikasiyanın əsas mahiyyəti – ictimai fəaliyyətinin optimallaşdırılması, individin və cəmiyyətin sosiallaşdırılması məqsədilə cəmiyyətə güclü təsir vasitəsidir.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının özəl xüsusiyyətləri və onun modelləşməsi prosesi də xüsusi maraq doğurur. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya eyni zamanda baş verən kommunikantların nitq əməkdaşlığının və bir-birinə təsirinin prosesi kimi başa düşülür. Kommunikasiyanın bir növü kimi şəxsiyyətlərarası kommunikasiya üçün onun spesifikasiyasını təşkil edən bir sıra xüsusiyyətlər xasdır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının *zəruriliyi* və *qaçılmazlığı* insan həyatının yaşayış şərtləri ilə izah olunur. İnsan sosial fenomen kimi ünsiyyətsiz yaşaya bilməz çünki bu onun vacib tələbatıdır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının *dönməzliyi* deyildiyin məhv etmək olmaz kimi başa düşülür, yəni “söz quşa bənzər, ağızdan çıxdı geriye dönməz”. Buna aid atalar sözü də mövcuddur. Məsələn: Söz quşdur, buraxarsan, uçar gedər.

= A word is not a sparrow, if it flies out you can't catch it. / When the word is out it belongs to another. A word spoken is past recalling. / Think first, then speak. / Better the foot slip than the tongue trip. = Слово - воробей: вылетит - не поймает. / Слово - не воробей: вылетит (выпустишь) - не поймает за хвост. / Сказанное не возьмёшь обратно. / Сорвалось словцо - не схватишь за кольцо (19, s.1604-1605).

Bilavasitə əks əlaqənin həyata keçirilməsi şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının mütləq şərtidir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər - şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesinin mərhələlərinin təyinedici amilidir. Belə münasibətlər işgüzar və yaradıcı əlaqələrin nəticəsində yaranır – rəsmi və qeyri-rəsmi, və sonda fərdlərin qabiliyyəti emosional bir-birini qəbul etməkdir – empatiyadır (özünü başqasının yerinə qoymaq qabiliyyətidir).

Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji və sosial amillərlə yanaşı şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə emosional amil böyük rol oynayır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə müşahidə olunan mərhələlik (əlaqələrin qurulması, saxlanması, yüksəlişi, enişi, tamamilə dayandırılması və mümkün qədər yenidən yaranması) formasına və məzmununa görə bilavasitə şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının xarakteri ilə bağlıdır.

Öz növbəsində, fəal ünsiyyət mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə şərait təsir göstərir. Bu *anonim ünsiyyət* də ola bilər, məsələn, təyyarədə, qatarda, oxu zalında, konsertdə və s. tanış olmayan insanlar arasında qarşılıqlı əlaqələr; *funksional-rollu ünsiyyət* də ola bilər, məsələn, professional kollektivin üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələr qurula bilər; *şəxsi, özəl* və ya *intim* əlaqələr, məsələn ailədə, dost qrupunda yaxın əlaqələr.

Coxkanallılıq şəxsiyyətlərarası kommunikasiya aktuallaşmasının spesifik cəhətidir. Məhz şəxsiyyətlərarası kommunikasiya zamanı bir neçə kanalların vasitəsilə eyni vaxtda informasiya ötürülməsi və qavranılması mümkündür:

şəxsiyyətlərarası münasibətlərin göstəricisi kimi həmsöhbətçili nəinki eşitmək və görmək olar, həm də tərəf müqabili haqqında əlavə informasiya xəbər verə bilən, həmçinin ünsiyyətdə iştirak edən fərdlərin arasında məsafəni qiymətləndirən məlumat əlinə toxunmaqla, iyini duymaqla bilmək olur.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesinin qurulması cəhdləri onun mahiyyəti və funksiyalarına müxtəlif yanaşmalar əsasında dəfələrlə keçirilirdi. Modelləşmənin mürəkkəbliyi onunla izah olunur ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya müxtəlif formalarda aktuallaşır. Bu söhbət formasında – bilavasitə kommunikasiya (ted-a-ted, yəni təkliddə, göz gözü və ya başqa insanların iştirakı ilə) və ya distantlı, vasitəli (telefon, kompüter əlaqəsi, internet vasitəsilə) ola bilər. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya müsahibə, debatlar, məhkəmə prosesləri formasında keçirilə bilər. Bu strukturlaşdırılmış formalardır və onların spesifik funksiyalar və kommunikativ vəziyyətlə şərtləndirilmiş özəl xüsusiyyətləri mövcuddur.

Struktur modellərdə mütləq komponentləri kimi adətən aşağıdakılar qeyd edilir: informasiyanı kim göndərir (yollayan), nə çatdırılır (informasiyanın məzmunu), informasiya kimə çatdırılır (qəbul edən), hansı üsulla informasiya ötürülür (kanal), əks əlaqə (bilavasitə və ya vasitəli).

Təsnifi modellərdə daha iki komponent qeyd olunur - kommunikasiyanın nəticəliyi və onun situativ asılılığı (əhatəsi, iştirakçıların sayı, müvəqqəti və məsafəli xarakteristikaları və s.). Birinci komponent həmişə obyektiv təyininə məruz qalmır, çünki hər kommunikant üçün hər nəticənin öz qiyməti var. Modeli təşkil edən hər iki komponentinin yerlərini də təyin etmək çətindir, çünki onların əsas komponentlərlə mövcud olan əlaqələri qeyri-sabit və müxtəlif istiqamətlidir.

İzahedici-funksional modellərdə əsasən diqqət şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesinin aktuallaşmasına yönəlib. Əsas komponentləri proseslərlə idarə edən mexanizmlərdir, məsələn, informasiyanın qavrayışı və düzgün anlanılması, səslənməsi, tərəfdaşların tərəfindən məlumatın yenidən

işlənilməsi və s. Modelin təsnifi hissəsində əsas mexanizmlərin siyahısı və lazımi biliklərin bütöv çeşidləri verilir; grafik formada model əlaqələrin mürəkkəb sxemini təqdim edir.

Belə ki, məsələn, ünsiyyət prosesi zamanı tərəfdaşların tərəfindən informasiya işlənilməsinin analitik-sintetik modeli 31 komponentdən ibarətdir. Onların arasında ünsiyyətin xüsusi mexanizmləri qeyd olunur, məsələn, tərəfdaşın niyyətinin aşkarlanması mexanizmi, ünsiyyəti uzunmüddətli etmək mexanizmi, ifadəli nitqin mexanizmi, həmçinin ümumi biliklər fondu, qeyri-verbal kommunikasiyasının vasitələri haqqında biliklər, özünüdərək bloku, identifikasiya (eyniləşdirmə) bloku, reflekslərin bloku, tərəfdaş obrazının inkişafının proqnozlaşdırmaq bloku, psixoloji müdafiə bloku, əməkdaşlıq bloku və s. (41, s.30-32).

Baxmayaraq ki, ünsiyyətin özəl aspektlərinin aktuallaşma istiqamətlənməsinə görə həmin modellər bütöv proses kimi şəxsiyyətlərarası kommunikasiya haqqında ümumiləşmiş anlayış təqdim etmir, onlar bir sıra özəl keyfiyyətlərə malikdir. Əvvəla, modellərə dinamik xarakter xasdır. Onlar bilavasitə və əks əlaqələr mexanizmini və biliklər toplusunu təqdim edir. Məsələn, tələb olunsay hər sosioloji bilik blokunun rolu ünsiyyət aspektinə konkret tətbiq oluna bilər. İkincisi, ünsiyyət modelləri “insan – internet” prototip modelinin əsas rolunu oynaya bilər. Ünsiyyət aspektlərini əks etdirən bəzi modellərdə komponentlərin və əlaqələrinin müqayisəsi ünsiyyətin xüsusi növü kimi şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının aktuallaşmasında iştirak edən açar mexanizmlərini xüsusi qeyd etməyə imkan yaradır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının mahiyyəti və funksiyaları da xüsusi maraq obyektidir. Prosessual hadisələrinə aid olan şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının mahiyyəti onun funksiyaları ilə təyin edilir. (İnformasiyalı, ekspressiv və pragmatik) kommunikasiyasının əsas funksiyalarından başqa şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada sosial məzmunlu funksiyalar xüsusi

vurğulanır. Onlar nitq aktlarında aktuallaşan qarşılıqlı təsir və əməkdaşlıq funksiyalarıdır. Bu funksiyaların əsasında əsas prinsip götürülür – *motivasiyalı*.

Təəccüblü deyil ki, sosial kommunikasiyasının tədqiqatçıları ilk öncə şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının mahiyyətini və funksiyalarını izah edən motivasiyalı nəzəriyyələrə müraciət edirlər. Problemin müxtəlif interpretasiyalarına baxmayaraq motivasiyalı nəzəriyyələri iki qrupa birləşdirmək olar: müvazinətin motivasiyalı nəzəriyyələri (tarazlıq – qeyri-tarazlıq) və tələbatların qanediciliyinin motivasiyalı nəzəriyyələri.

Birinci qrupa F.Xeyderin koqnitiv müvazinət haqqında nəzəriyyəsi aiddir. “Struktur balansının nəzəriyyəsi” kitabında Frits Xeyder iki postulata əsaslanır:

1) uyğunluğa ümumbəşəri meylinin mövcudluğu – insanlar uyğunluğa məruzdur çünki bir dünyada yaşayır, bir talehlə bağlıdır;

2) nəyəsə və ya kiməsə bizim faktiki reaksiyamız pozitiv və neqativ variativliyə məruz qalır (“bəyəndim” – “bəyənmədim”).

Bu üç hissəli modeldə “mən – sən – o (kimsə və ya nəsə)” şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə harmoniyanın qurulmasının və mübahisənin yaranmasının daima dəyişən situativ şərtləri nəzərə alınmır.

Festingerin nəzəriyyəsi – dissonansın koqnitiv nəzəriyyəsi adlanır. O kommunikantların koqnitiv strukturlarının uyğun gəlməməsi ilə şərtlənir və mübahisəli vəziyyətlərlə bağlıdır. Qarşılıqlı anlaşmanın əsasında mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərində tarazlığı əldə etmək üçün mübahisəli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasına istiqamətlənən xüsusi kommunikativ hərəkətlər tələb olunur.

Bu qrup nəzəriyyələrə Amerika sosioloqu E.Qoffmanın “təəssüratın idarə olunması” nəzəriyyəsini də aid etmək olar. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, ünsiyyət prosesi baş verən sosial vəziyyətlər daha çox aktyorlar xoşagələn təəssürat yaratmağa və saxlamağa çalışan dramatik tamaşaları xatırladır.

İlk baxışda, bu şəxsiyyətlərarası kommunikasiya mini-ssenariləri təqdim edən dialoji diskurslarda aktuallaşır. Burada məlum dərəcədə müvafiq sosial statuslarına uyğun hərənin öz kommunikativ rolu var. Tərəf müqabili hər zaman “xoş təəssürat” nə yaratmır, nə də saxlamır, xüsusilə də mübahisəyə iş çatanda və dialoqun motivasiyalı vəziyyəti ciddi gərginliyin dərəcəsində olanda. Bəzi hallarda “xoş təəssürat”ı pozaraq şüurlu və yaxud şüursuz halda aqressiv davranış güclənir.

İkinci qrupa Amerika sosioloqu A.Maslounun nəzəriyyəsi aiddir. Bu nəzəriyyənin əsasında şəxsi tələbatlarının ödənişinin gücləndirilməsi prinsipi dayanır. Bu qrupa Amerika sosioloqları olan J.Xomans və R.Emereonun kifayət qədər tanınmış sosial mübadiləsinin nəzəriyyəsini aid etmək olar. Bu nəzəriyyəyə müvafiq olaraq, insanlar lazımi xərcləri və mümkün olan təmənnanı nəzərə alaraq öz təcrübəsinin əsasında bir-birilə əməkdaşlıq edir. Sosial əməkdaşlıq prosesi, və buna uyğun olaraq, kommunikasiya, onun hissəsi kimi, daimi olan “təmənnə” mübadiləsi kimi başa düşülür. Bunu anlamaq çətin deyil, çünki bixeviorizmin primitiv postulatıdır.

Şübhəsiz ki, heç kəs təkzib etməz o həqiqəti ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada insanlar sosial təcrübəni nəzərə alır, lakin şəxsiyyətlərarası münasibətlərin motivləşməsi, fərdlərin “kommunikativ – fəaliyyət tələbatları” bir çox müxtəlifplanlı amillərlə şərtlənir və onların cəmi “stimul - reaksiya” və ya “mənfəət mübadiləsi” modelin çərçivəsinə sığışmır.

Motivasiyalı nəzəriyyələrinin arasında şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın anlaması üçün fəaliyyətin ümumpsixoloji nəzəriyyəsi əsasında L.S.Vıqotskiy və A.N.Leontyev tərəfindən işlənilmiş nitq fəaliyyətinin nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada kommunikasiyanın, nitq fəaliyyəti kimi, əsas amilləri təyin edilir: motiv və məqsəd. Motiv “fəaliyyət” anlayışı ilə bağlıdır, konkret olaraq, kommunikativ fəaliyyətlə, məqsəd isə “hərəkət” anlayışı ilə, kommunikasiyada bu nitq aktıdır. Məqsəd, bir qayda olaraq, şüurlu olur, motiv isə həm şüurlu, həm də şüursuz ola bilər. Bəzi hallarda fərd öz nitq davranışını dərk etməyə də bilər. Nəhayət, məqsədə çatanda, motiv və məqsəd üst-üstə düşə bilər.

Motiv, öz əsas mənaşaradan funksiyada şəxsi məna daşıyır. Buna görə də kommunikasiya prosesində həmsöhbətçilin əsl motivini öyrənmək əhəmiyyətlidir, ələlxüsus ifadələrin mənası gizli, örtülü olsa.

Belə vəziyyətin nümunəsini göstərmək olar: “Salam əleyküm”. Bu salamlaşma ifadəsi hamıya deyilə bilər. Fərdlər, müxtəlif peşə və vəzifə sahibləri, bir-birinə həm simpatiya, həm də antipatiya hiss edə bilər. Daha fəal kommunikanın motivləşməsindən asılı olaraq dörd diskurs növünü qeyd etmək olar:

1. Məqsədə çatmaq üçün əlaqənin qurulması.

- “Sizə necə kömək edə bilərəm?”

- “Ciddi məsələ deyil. Problem yoxdur.”

Burada kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal vasitələri istifadə olunur: səmimi intonasiya, üzgülər sima və s. Təşəbbüskarın həqiqi motivi aydın olmur.

2. Səmimi oyun oynamaq kəskin tərzdə əsas motivə keçmək şətilə.

- “Filankəsə kömək edə bilərsiniz? Ona təqdimat vermək lazımdır. Onu bərk tərifləmək və ona zəmin durmaq gərək”.

- “Mən ki onu tanımıram. Necə zəmanət verə bilərəm? Heç onu adı mənə tanış deyil...”

Bu diskursda, əsas məqsədə yaxınlaşaraq – kontrast üsulu tətbiq olunur. Səmimi görüşdən müvafiq emosiyaların vasitəsilə keçir soyuq tərzdə boynuna qoymaq səviyyəsinə.

3. Açıq “hücüm” - çıxış.

- “Nə olsun ki, tanımırıız. Tanıyırıız. Burada nə var ki, belə sizi qorxudur. Tələbəmizlərdəndir. Bal toplamasaydı, bizdə təhsil almazdı. Yazın, qol çəkin, getsin”.

- “Bilirsiniz, bəsdir, belə olmaz”.

- “Sizin yerinizdə kim olsaydı, çoxdan yazıb verərdi.”

Bu diskursda kommunikativ rolun bütün etik qaydaları arxada qalır, yəni ona riayət olunmur və xahiş edən şəxs öz danışiq tərzilə artıq tənqidat vəziyyətini yaradır, qeyri-adekvat davranışa səbəb olur.

4. Axırıncı zərbə.

- “Siz nə demək istəyirsiniz? Sizə deyilməyib ki, ona kömək etmək lazımdır?”

- “Kim deyib, nə deyib? Siz niyə tapmaca ilə danışırırsınız? Açıq deyən kimin xahişi və ya tapşırığıdır? Vaxtımı da almayın!”

- “Sadəcə mən demək istəyirdim ki, həmin tələbə filankəsin qohumudur”.

Beləliklə, motivlər və təşəbbüskarın son məqsədi üst-üstə düşdü, lakin söhbət zamanı kommunikasiya motivinin interpretasiyası bir neçə dəfə dəyişildi: gizli motivdən dəyişərək tə açıq məqsədə qədər. Bunlar hamısı öz təzahürünü sosial mənəvi özəl funksiyalarında aktuallaşan verbal və qeyri-verbal vasitələrdə, ifadələrin ardıcılığında tapdı: əlaqənin qurulması, özünün təqdimi, inadkarlıq, eşitdirmək, bildirmək, təkid etmək və s.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya başqa da bir spesifik funksiya yerinə yetirir. O, “konversiya” adlanır və fərdin fikrini, onun sosial normativlərini dəyişir. Bu funksiya səviyyəli təcrübə yolla aşkar olunub. İqtisadiyyat və siyasət sahələrində reklamverənlər aşkar ediblər ki, bəzi hallarda sosioloji proqnozlar, kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə yayılır, uğursuz olur, öz yerini tapmır, yəni həyata keçmir. Aşkar oldu ki, bəzi fərdlər şəxsiyyətlərarası səviyyəsində məlumatın qəbulunu “yoxlamağa” üstünlük verir və nəticədə öz fikrini reklam olunan maldan və ya siyasi imicə münasibət tamamilə dəyişir.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının bəzi özəl funksiyalarının sosial mənası, sosial kommunikasiyasının əsas kateqoriyaları olan, bir çox sosioloji

dominantlarla təyin olunur. Belə ki, məsələn, sosial statusun və kommunikativ rolların kateqoriyaları sosial oriyentasiya funksiyasında aktuallaşır. Tərəf müqabilin sosio-nitqi davranışının proqnozlaşdırılması mənalı və qiymətləndirici məlumatın düzgün interpretasiyası çox əhəmiyyətlidir. Kommunikasiyanın funksional-üslubi vasitələrin variativliyi hesabına qiymətləndirici informasiyanın kateqoriyası inandırıcı və əhkam özəl funksiyalarında aktuallaşır.

Real kommunikasiyada sosioloji dominantlar bir-birilə əməkdaşlıq edir, lakin bu əməkdaşlıq stabil, daimi deyil. Kommunikasiyanın motivasiyalı amillərin dəyişilməsindən asılı olaraq o növünü dəyişə bilər.

Misal üçün kommunikasiyanın idarə edən funksiyasında “kommunikativ normativ” dominantlarının aktuallaşması “sosial status” və “kommunikativ rollar” dominantlarla bağlıdır. Kommunikativ normativin identifikasiyasının (məyyənləşdirilməsinin) mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, o həmişə eksplisit şəkildə ifadə olunmur. Məsələn, “mən sizə sübut etmək istəyirəm” – “mən bu işin perspektivsizliyini göstərmək istəyirəm”. Bundan başqa, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, kommunikativ normativlik diskursun məyyənləşmə hissəsində dəyişən motivin (məqsədin yox!) təsiri altında dəyişə bilər. Kommunikativ normativdə həmin tərəddüdlər dərhal sosial statusun və kommunikativ rolların kateqoriyalarının normativ funksionallaşmasının pozuntularında öz təzahürünü tapır. Kommunikasiyanın sosial normalarının pozuntusu danışan fərdin kommunikativ normativinin dəyişilməsində siqnal, işarə kimi xidmət edir.

Yuxarıda qeyd olunub ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Bu formalar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və zaman – məkan xarakterinin vəziyyəti, iştirakçıların sayı və onların sosio-rollu statusu və kommunikativ normativi ilə təyin olunur.

İki kommunikantın qeyri-formal ünsiyyəti - ideal obrazlı şəxsiyyətlərarası kommunikasiya üçün xarakterikdir: mövzunun tez-tez dəyişməsi, təşəbbüskarlıq və arqumentasiya planında daha fəal bir tərəfin dominantlığı, şüurlu və ya şüursuz

kommunikativ normativliyin dəyişilməsi, ilkin mövzuya və sübuta qayıtmaq imkanına şərait yaradan diskurs strukturunun qeyri-dəqiqliyi, son mərhələnin qeyri-məcburi olmağı, çünki danışiq təsadüfi hadisələrlə pozula bilər.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının strukturlaşdırılmış formaları üçün yalnız kommunikativ vasitələrinin seçimi planında deyil, həm də öncədən deyilənləri izah və təsnif edən, ümumləşdirən və yekun vuran, müzakirə edilən problemdən diqqəti kənara çəkən və başqa mövzunu ortaya qoyan, yeni sübutları, arqumentləri axtaran və bu proseslə bağlı ifadələrin (mövzuya aid müsahibələrin, müzakirələrin, debatların və s.) müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutmuş diskursun qurulmasında ümumqəbul edilmiş kommunikasiya normalarının ardıcıl istifadəsi xarakterikdir. Söyləmlər ardıcılığının stereotipi dialoji diskursda pozula bilər çünki yeni və ya əlavə informasiyanın qəbuluna görə ona improvizasiya tam xasdır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya funksiyalarının öyrənilməsi əsasında onun mahiyyəti iki fərdin verbal ünsiyyəti kimi təyin oluna bilər. Bu proses zamanı fərdlər əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir məqsədilə əsas məqsədə və birgə fəaliyyətinin şərtlərinə müvafiq olaraq bir-birinin davranışını idarə edir. Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının sosial mənasını dərk edilməsi üçün onun müxtəlifnövlü sosial strukturlarında aktuallaşmasını təhlil etmək lazımdır. Məsələn ondadır ki, real bilavasitə kommunikasiya diadada (ikilikdə) kiçik qrupların şəraitində keçirilə bilər. Belə qruplara ailəni, professional kollektivi, dostların qrupunu aid etmək olar, onların optimal sayı 10-15 nəfər təşkil edir.

Kiçik formal və qeyri-formal qruplarında verbal ünsiyyətin müşahidələri göstərdi ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bu məsələni L.P.Krisin də öz tədqiqatlarında qeyd edib (1989). Daha göstərici amil nitqin homogenliyi – heterogenliyi (birnövlülü – müxtəlifnövlülükdür). Nitqin birnövlülü üzləri yaxın əlaqələrdə olan qrupun sosial homogenliyini nəzərdə tutur. Bu yaxınlıq münasibətlərin birliyi, uzunluğu və daimiliyi amilləri ilə təyin olunur. Belə qruplarda kommunikantlar tez-tez zarafat

və ya istehza tonlarında yalnız onlara aydın olan bəzi sözlərdən, ifadələrdən və zərb məsəllərindən istifadə edir.

Nəzərə alsaq ki, hər fərd kiçik qruplara daxildir, və o kommunikativ şəxsiyyət kimi “poliqlor”dur (çoxşahlı fəaliyyət ilə məşğuldur), çünki bəzi kommunikativ kodlara malikdir və həmin qrupun sosionitq normalarına müvafiq olaraq onlardan ustalıqla istifadə edə bilir. Həmin qrupun üzvlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olmayan sosial cəhətdən “özgə” söz nitqdə ögey element, ünsür kimi qəbul olunur. Müqayisə üçün, ağacdən olan kənd evində “dirək” şəhər adamlarına bir o qədər də tanış deyil, kənd adamları arasında isə söylənən “mentalitet” sözü onlara da bəlli deyil. Kiçik qruplarda bu və ya digər ifadələr, əmrlər, replikalar həmin qrupun fəaliyyət növündən asılı olaraq müxtəlif mənə kəsb edə bilər. Məsələn, “çıxış” aktyor və diktorlarda, “motor” kinematoqrafistlərdə.

Ailədə üzvlərin nitq davranışının müşahidələri göstərir ki, bir sıra söz və ifadələrin qeyri-adi mənə interpretasiyası mövcuddur. “Ailə dili” – ailənin adət və ya ənənələri ilə şərtləndirilmiş özünəməxsus kommunikativ bir koddur.

Kiçik qruplarda şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının digər xüsusiyyəti qiymətləndirici və xarakterizə edən sözlərin çoxluğuudur. Bu onunla izah olunur ki, insanlar ümumi təcrübə və maraq ilə birləşən kiçik qruplarda müzakirə olunan mövzunun adına bir o qədər də əhəmiyyət vermir, onlara məsələnin xüsusiyyətləri, xarakteristikası və qiyməti, yəni yeni informasiya maraqlıdır.

Şübhəsiz ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının qeyd olunan xüsusiyyətləri sosionitq normalarından şüurlu uzaq olan, və əsasən, öz nitqində ekspressivliyə, orijinallığa yol verən, həm də spesifik özünəməxsus kommunikativ epataja üstünlük verən kommunikantların individual özəl cəhətlərinin ifadəsinə mane olmur.

Bildiyimiz kimi, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının effektivliyini təmin edən xüsusi şərtləri mövcuddur. Belə ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının effektivliyi dərəcəsi iki əsas sosial mənalı əməkdaşlıq və qarşılıqlı təsir

funksiyalarının aktuallaşmasının nəticələrinə görə təyin olunur. Bu nəticələr verbal ünsiyyətinin xarakterini təyin edən üç əsas şərtədən asılıdır:

- a) kommunikativ şəxsiyyətin tipindən;
- b) mənalı və qiymətləndirici informasiyanın qəbulundan;
- c) bir-birinə məqsədyönlü təsirdən.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın effektivliyi üçün şərtlərin daha optimal variantları aşağıdakılardır:

- a) kommunikativ şəxsiyyətlər kimi tərəfdaşların uyğunluğu;
- b) mənalı və qiymətləndirici informasiyanın adekvat qəbulu;
- c) inandırmaq vasitəsilə təsirin göstərməyi.

Kommunikativ şəxsiyyətlər kimi tərəfdaşların uyğunluğu dedikdə üç amil üzrə uyğunluq nəzərdə tutulur. Kommunikativ normativlərin fərqliliyi olsa belə, kommunikativ tələbatın mövcudluğu, çünki o ünsiyyətin yaranmasına səbəb olur, bu da kommunikasiyanın ilkin mərhələsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Ünsiyyət üçün signal həm verbal, həm də qeyri-verbal vasitələr ola bilər. Burada çox vacibdir ki, aktuallaşma nitq davranışının qəbul olunmuş sosial normalarına müvafiq olsun. Bu verbal əməkdaşlığı kifayət dərəcədə yüngülləşdirir.

Müəyyən kognitiv sahədə identifikasiya (müəyyənləşdirmə), refleksiya (inikas), kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal vasitələri haqqında biliklər blokları növündə təşkil olunan kognitiv normativlərin uyğunluğu daha böyük rol oynayır. Baxmayaraq ki, hər fərdin belə blokların həcmi və strukturu fərqlidir, çünki onlar yalnız ictimai kognitiv təcrübə əsasında formalaşmır, həm də şəxsi təcrübə də rol oynayır, həmçinin şəxslərin asimmetriya ilə fərqlənən beyinlərinin hər tərəfinin işlənməsinin özəl xüsusiyyətlərindən də asılı olur, hazır bilik blokların mövcudluğu onlardan effektiv dərəcədə istifadəsinə şərait yaradır, yəni informasiyanın qəbulunu və obyektiv qiymətləndirilməsini təmin edir və ona öz reaksiyanı formalaşdırır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının ilkin mərhələsində hər iki tərəfdaş öz kognitiv təcrübəsinə əsaslanaraq eyni zamanda qərara gəlir ki, bir sıra vəzifələri həll etmək lazımdır, məsələn: Mən öz haqqında nə düşünürəm? – Mən kiməm?; Tərəfdaşım haqqında nə düşünürəm? – O kimdir?; Mən nə bilirəm ki, tərəfdaş mən haqqında nə düşünür?; Tərəfdaş özü haqqında nə düşünür?; Tərəfdaş mən onu necə təsəvvür edirəm haqqında nə düşünür?

Burada identifikasiya (məyyənləşdirmə), özünüdərk, refleksiya, tərəfdaş obrazının inkişafının proqnozlaşdırması blokları işləyir, yəni şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə köklənməsi üçün hər şey nə kömək edə bilər.

Verbal əməkdaşlığın funksiyasının uğurlu aktuallaşmasında funksional parametr əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin funksional parametr həlledici deyil. İstisna hal sosial differensiasiyasının və situativ variativliyin qəbul olunmuş qaydalarının kobud pozuntusudur.

Sosial-psixoloji tədqiqatlar kontekstində *qavrayış* fərdin fərdi anlaması və qiymətləndirilməsi prosesi kimi başa düşülür. Burada yalnız onun keyfiyyətləri yox, həmçinin başqa fərdlərlə qarşılıqlı münasibətləri də nəzərdə tutulur. Daha çox tədqiqata cəlb olunan şəxsiyyətlərarası qavrayış mexanizmləri aşağıdakılardır:

a) identifikasiya (məyyənləşdirmə) – başqa fərdin özünə eyniləşdirmə (bərabər tutulması) yolu ilə başa düşülməsi;

b) refleksiya – başqa fərdin yerinə düşünərək onun başa düşülməsi;

c) empatiya – emosional (rəhm, şəfqət) hisslərinin vasitəsilə başqa fərdin başa düşülməsi;

ç) stereotipizasiya – istənilən sosial qrupun və ya onun nümayəndəsinin ümumqəbul olunmuş xarakteristikalarının başqa fərdə keçirilməsi vasitəsilə onun qəbul olunması və qiymətləndirilməsi.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya kontekstində qavrayış – ilk öncə mənalı və qiymətləndirici informasiyanın qəbulu və yenidən işlənilməsinin mürəkkəb prosesidir. Bu proses şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının aktuallaşması üçün tələb olunan şərtidir.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının effektivliyi *mənalı qavrayışın adekvatlığı* dərəcəsindən asılıdır, çünki informasiya interpretasiyasının düzgünlüyü, tərəfdaşın kommunikativ təlimatı və ünsiyyət prosesinin gələcək ardıcıl mərhələləri bununla bağlıdır.

Qavrayışı şərtləndirən obyektiv amillərin arasında öz növünə (təsnif, izahat, arqumentasiya və s.), strukturuna (ifadələrin ardıcılığı – dəqiqləşdirən, ümumiləşdirən və s.) və ya diskursun kompozisiyasına görə (giriş hissə, əsas hissə, nəticə) fərqlənən verbal ünsiyyətin (ifadələrin, diskursun) xüsusiyyətləri xüsusi qeyd olunur.

Fərdin kognitiv xarakteristikaları (qavrayışın dərk olunması, bu prosesin diskretliyi, qavranılma prosesinin xarakterini qabaqlayan fərdin təcrübəsinin qavrayış vəziyyəti) ilə şərtlənən qavrayış prosesinin funksional xüsusiyyətlərini subyektiv amillərə aid edirlər. Əvvəlcədən hiss etmə müəyyən xarakter daşıyır və qavrayış prosesinin xarakteristikalarından biridir.

Verbal ünsiyyəti şərtləndirən obyektiv və subyektiv amillərin arqumentləşdirilmiş və təfərrüatlı təhlilinə İ.A.Zimnyayanın tədqiqat işlərində rast gəlmək olar (27).

Müvafiq qavrayışı çətinləşdirən bəzi subyektiv amillər şəxsi “mən”in kifayət qədər olmayan qiymətləndirilməsi və ya biliyin az olması ilə bağlıdır. Belə amillərə aşağıdakılar aiddir:

- a) əsas məsələni ikinci dərəcəli olanlardan ayırmaq qabiliyyətinin olmamağı;
- b) nitq davranışının xarici məqamlarına diqqət yeritmək meyli;

c) stereotip anlayışlarından və qərəzli fikirlərdən asılılıq;

ç) tərəfdaşın konkret davranışı haqqında yalnız anlayış onun daimi xarakteristikasıdır;

d) tərəfdaşın nitq davranışını təyin edən hal-hadisələrin, o cümlədən emosional vəziyyətini də dəqiq bilinməməsi;

e) neqativ mənbələrin üzərində diqqətin yönəlməsi;

ə) tərəfdaş ilə şəxsi əlaqələrin düzgün qiymətindən asılılıq;

f) yumor hissinin mövcud olmaması.

Qavrayış qabiliyyətinin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar bəzi konkret tövsiyələrin dəyəri çoxdur. Məsələn:

a) müşahidə etməyə öyrənmək, hətta xırda nüanslara da fikir vermək;

b) tərəfdaşı qulaq asmağa öyrənmək;

c) fərdin başa düşülməsi üçün ən yaxşı təyinedici nədir – baxış, jest, uzun ifadəsi, geyim, aksent, tərz, ton, sözlər, nitqin formulaları – bütün bunları dəqiqləşdirmək;

ç) qavrayışda özünün qeyri-dəqiqliyini təyin etmək;

d) fərdi necə qəbul edirlər onu dərk etmək;

e) həmsöhbətçilə oriyentasiyanı inkişaf etdirmək – bir şəxsiyyət kimi tərəfdaşa olan öz marağını göstərmək.

Adekvat qavrayışın üzərində aparılan təcrübi iş münaqişəli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasında, mübahisəli şəraitlərin sayının azalmasında və müxtəlif sosial qruplarda şəxsiyyətlərarası münasibətlərin optimal səviyyədə saxlanılmasında kömək edir. Bununla da o cəmiyyətin integrasiyasına təkan verir.

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyət zamanında keçirilən inandırmaq prosesi vasitəsilə fərdə təsir etmək mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin mexanizmləri kifayət qədər öyrənilməyib. Təsir ünsiyyətin sosial mənalı funksiyası kimi kommunikasiyanın bütün səviyyələrində onların spesifikasiyasına müvafiq olaraq aktuallaşır. Təsirin üsulları və şəxsi vasitələri formaya görə fərqlənir. Onlar eksplisit və implisit, bilavasitə və dolayısı yolla, qərəzli və qərəzsiz, məqsədli və kortəbii, nitq fəaliyyətinin şifahi və yazılı formalarında realizə edilə bilər. Nitq vasitəsilə keçirilən təsirin son məqsədi tərəfdaş (təsir obyekt, resipiyent) fəaliyyətinin müəyyən təşkili kimi başa düşülür.

A.A.Leontyev qeyd edib ki, resipiyentə təsir göstərərək biz çalışırıq onun davranışına istədiyimiz istiqamətdə təzyiq edək, onun fəaliyyəti sistemində zəif nöqtələri tapmaq, onu idarə edən amilləri qeyd edək və istədiyimiz ki özümüzə tabe edək (31, s.36).

Yuxarıda göstərilən misal bu təyinə dəlil kimi göstərmək olar. Həmin vəziyyətdə təsir vasitəsi son məqsədlə təyin edilir – biri digərini şantaj edir.

Kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal səviyyələrində təsirin müxtəlif üsulları istifadə olunur: əmr, komanda, buyruq, işarə və ya xəbərverici, idarəedici hərəkət, ikna, inandırma. İstənilən informasiyanı fərdin şəxsi tənqidi dərk olunması və refleksiyanın stimullaşdırılmasına müraciəti vasitəsilə onun şüuruna nitq təsirinə ən mürəkkəb üsulu inandırma prosesidir. Şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili və kütləvi kommunikasiya proseslərində nitq təsirinə metod kimi inandırma istifadə olunur. O kommunikasiyanın həmin növləri üçün ümumi olan prinsiplərə əsaslanır.

Hələ Aristotel qeyd edib ki, “inandırmaq” prosesi üç tərkib hissədən ibarətdir: “şəxsin və ya hadisənin xarakteri”, “hiss-həyəcan və emosional vəziyyətinə köklənmə” və “söz, məna”. Bunlar zaman sınağından keçib. Onların mahiyyəti dəyişməyib, və müasir nəzəriyyələrində onların xarakteristikalarının interpretasiyası variasiyaya uğrayır. *Epos* individin daimi xarakteristikaları daxildir, çünki onlar təhlükəsizlik hissini yaradır (etibar, inam, səmimiyyət,

bütövlük, mənəviyyat və s.). *Pafos*, fərdin daxili hiss-həyəcanını, emosional vəziyyətini bildirir və ariflik, aqillik, müdriklik, alicənablıq, təmkinlik, səxavət, kəramət kimi xarakteristikaları özündə əks etdirir. *Logos* mənəyaratmada böyük rol oynayan, söhbət mövzusunda və yerindən asılı olaraq fərqlənən və variasiyaya uğrayan fərdin intellektual keyfiyyətləri ilə bağlıdır.

İnandırma - mürəkkəb prosesdir, çünki etik qaydalarla, sosial realiyalarının qiymətləndirilməsinin obyektivliyi ilə, dəqiqlik və etibarlılıq amillərlə, və şübhəsiz ki, kommunikativ kodla effektiv istifadəsilə yüklənib.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti qeyd edirlər ki, bu prosesin çoxpilləliyi aşağıdakı mərhələləri nəzərdə tutur:

- 1) resipiyentin diqqətini cəlb olunması;
- 2) anlaşılanın nail olunması;
- 3) informasiyanın, argumentin, şahidliyin və s. qəbulu və ya daxili mənimsənilməsi (interiorizasiya – “daxili”);
- 4) diqqətin saxlanması;
- 5) nəticə kimi hərəkət.

Ən məsuliyyətli mərhələ üçüncü hesab edilir, çünki xarici strukturun elementləri kimi səbəblər və ya argumentlər resipiyent tərəfindən daxili, öz şəxsi kimi qəbul olunur. İlk öncə inandırmaq prosesinin sosioloji aspektində bu mərhələ əhəmiyyətlidir ona görə ki, gərgin mübarizənin nəticəsində resipiyentin dərk olunması prosesində müxtəlif nəzər nöqtələrin və fərqli fikirlərin qeydə alınması baş verir. Bu zaman isə hərəkətlərin qiymətləndirilməsində müəyyən dönüş olur və fərd düşünülmüş seçim edir.

İnandırmanın aktuallaşmasının planında A.A.Leontyevin konsepsiyası diqqəti cəlb edir. Ona müvafiq olaraq məlumatlı, xəbərdar etmək vasitəsilə olan təsiri inandırmaq təsirindən fərqləndirmək lazımdır (31, s.37-38).

Biz resipiyentin ətraf mühitin hadisələrinə münasibətini dəyişə bilərik, ona tanış olmayan faktlar və sübutlar haqqında tam yeni informasiyanı çatdırsaq, misal üçün: həyat və yaradıcılıq proseslərin ləngiməsi hesabına insan həyatının uzadılması Tibetdə. Resipiyentə o bildiyi faktlar haqqında yeni mənalı informasiya çatdıranda, məsələn, həmin regionda radiasiya fonunun dəyişilməsi barədə, biz həm də onun ətraf mühitə anlayışını da dəyişdiririk. Hər iki halda təsir informasiya verməklə həyata keçirilir.

İnandırma o halda baş verə bilər ki, resipiyenti yeni məlumatla çox yükləmərlər, dəlillərin yeni sistemini istifadə edərək məlum faktları və hadisələri yeni interpretasiyada təqdim edirlər, yəni ətraf mühitin qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmanın əhəmiyyətini başa salaraq ona bilavasitə təsir göstərilir. Misal üçün, iş saatları yenidən rəşional və səmərəli qaydada necə təşkil etmək olar. Lakin “mənalı sahəyə” və “əlverişli emosional zonaya” daxil olmaq üçün belə təsir üsulu resipiyentin kognitiv səviyyəsinə aid müəyyən bilikləri tələb edir. Bu məqsədlə üç parametr (mənalı və ya tematik sahə, tonallıq, ötürülmə kanalları və informasiyanın qəbulu) üzrə qabaqcadan diskursun strukturunu düşünmək lazımdır. Belə üsul, yəni, onun realizasiyasının hazırlığı əsasən kütləvi kommunikasiyasında istifadə edilir.

Bir çox situativ məqamlarla, bir başa əks əlaqəsinin dinamikliyi ilə fərqlənən şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada improvizasiya əhəmiyyətli yer tutur, çünki inandırmaq prosesi yalnız birtərəfli dəlilləri nəzərdə tutmur, həm də hər iki tərəfdən yeni informasiyanı əhatə edən kontraargumentasiyanı da qəbul edir.

İnandırmaq metodun təsirinə təkan verən bir sıra şərtlər şəxsiyyətlərarası və kütləvi kommunikasiyalar üçün ümumidir, məsələn:

a) inandıran fərdin cazibədarlığı və kommunikativ kompetentliyi: belə halda informasiya mənbəsi kimi şəxsiyyətin qiymətləndirilməsinin həqiqiliyi, doğruluğu planında məlumatın özünün qiymətləndirilməsinə özünəməxsus keçidi baş verir (ilk təəssürat doğru olur);

b) inamın təlqin olunması inandıran fərdin mənəvi varlığı, professional kompetentliyi, resipiyentə olan xoş münasibəti ilə təyin edilir;

c) fərdin öz “mənlisinin” müəyyənləşdirilməsi meylinə bağlı olan stereotipin istifadəsi;

ç) əyani sübut kimi başqalarının təcrübəsinə istinad, burada söhbət-hekayə iki kriteriyalara cavab verməlidir: mümkünlük – “rahat ola bilər” və “həqiqilik” – “bu belə də baş verib”;

d) nitqdə təkrarların, müqayisələrin, kontrastların (ziddiyyətlərin) və analogiyaların (oxşarlıqların) yol verilməsi, çünki resipiyentdə o düşünməyə yeni perspektivlər açır.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada effektiv surətdə inandırmaq üçün etik aspekt xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amerika tədqiqatçısı C.Kondon bu növ ünsiyyətin etik aspektinin xüsusi xüsusiyyətlərinə aşağıdakıları aid edir: səmimilik, sosial uyğunluq, yalanı və məlumatın dəyişdirilməsini istisna edən ifadələrin dəqiqliyi, sözlərin və hərəkətlərin bir-birilə düz gəlməsi, inam, etibarlılıq, kommunikasiyanın kəsilməsinin yol verilməməsi.

Digər Amerika tədqiqatçısı Ç.Larson tövsiyyə şəklində bu əsaslara komentariya verir:

a) keçirtdiyiniz hiss-həyəcan və düşüncələr haqqında danışanda səmimi olun;

b) o cəmiyyətdə ki, əməkdaşlıq individualizmdən daha çox qiymətləndirilir, sosial harmoniyanı əldə etməyə çalışın;

c) informasiyanın məzmununu çatdıranda çalışın düz danışmağa;

ç) məqsədyönlü yalan danışmaqdan vaz keçin, çünki bu etik qaydalara ziddir;

d) kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal vasitələrin mənasını uzlaşdırın ki, onlar bir-birini təkzib etməsin;

e) həmsöhbətçilin nitqinə müdaxilə etməyin, onu axıra qədər dinləyin.

Xırda qruplarda kommunikasiyanın uğurlu aktuallaşması üçün təcrübəli xarakterli bir sıra tövsiyyələr hazırlanıb:

- qrupun üzvləri öz fikrini söyləmək imkanına malik olmalıdır, bununla onların potensial imkanlarının inkişafı həvəsləndirilir;
- xüsusilə də ciddi arqumentlər və dəyərli təkliflər dəstəklənməlidir;
- fikirlərin və təkliflərin tənqidi şəxsiyyətə keçirilməsinə yol verilməməlidir;
- qrupda müzakirə üçün informasiyanı tədqim edəndə mütləq dəqiqliyi və obyektivliyi nəzərə almaq lazımdır;
- digər qrupların fikrinə hörmətlə yanaşmaq lazımdır, əgər orada dəyərli və mənalı tövsiyyələr var.

İnandırmaq üsullarına aid digər tövsiyyələr də mövcuddur. Onlar öz şəxsi məqsədlərinə uyğun resipiyentin psixoloji xüsusiyyətlərinin və ya emosional vəziyyətinin istifadəsini nəzərdə tutur. Məsələn, resipiyentdən müsbət cavab almaq üçün diskursu elə təşkil etmək məsləhət görülür ki, o üçqat müsbət cavaba səbəb olsun. Bu resipiyentin sayıqlığını və müqavimətini azaldır, və dördüncü dəfə o “hə” cavabını verə bilər. Sualı “əgər” sözü ilə başlamaq məsləhət görülmür, məsələn, “iş bitirə bilərsiniz?”. Daha yaxşı “nə zaman” demək məsləhət görülür, məsələn: “nə zaman siz iş bitirə bilərsiniz?” Suala sual ilə cavab vermək mümkündür, əgər cavabın ətraflı düşünməyə ehtiyacı var.

Eksperimentin nəticəsində sübut olunub ki, inandırmaq prosesində daha güclü ilk və son arqumentlərdir, xüsusilə də axırıncı. Bəzi tədqiqatların materialları əsasında bu qanunauyğunluq resipiyent üçün müzakirə olunan mövzunun vacibliyinin dərəcəsindən asılıdır. Qeyri-ordinar, sadə olmayan mövzunun müzakirəsi zamanı resipiyent daha çox ilkin arqumentə diqqət verir, maraqsız mövzunun müzakirəsi zamanı isə o axırıncı arqumentə fikir verir. Belə də bir müşahidə mövcuddur ki, hansı tərəfin “güclü” arqumenti var, onun da digər tərəfin

üzərində üstünlüyü olur. Bu üstünlük o imkandadır ki, “güclü” argumenti müxtəlif variantlarda təkrar etmək olar (8, p.556-561).

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının aksiomlarının təsnifi amerikalı psixoloqlara mənsubdur. Məsələn, P.Vatslavik, C.Bivin və D.Jekson kimi tədqiqatçılar kommunikasiyanın bəzi özəl xüsusiyyətlərinin təsnifinə öz münasibətini bildirmişdir (23). Onlar qeyd ediblər ki, insani kommunikasiya ictimai mənə daşıyır və onun aksiomaları mövcuddur. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

1. Kommunikasiya prosesinin olmamağının mümkünsüzlüyü.

Fərdlər bir birini qəbul edilməsi vəziyyətində istənilən davranış informasiya dəyərinə malikdir, yəni kommunikasiyadır. Fərd nə qədər cəhd göstərsədə, o kommunikasiyaya girməyə bilmir. Kitabın üzərinə əyilən və əlləri ilə qulaqlarını tutan şəxs və təyyarədə bağlı gözlərlə əyləşən sərnişin – hər ikisi kifayət qədər müəyyən mesajlar çatdırırlar ki, onlar bu zaman həç kəslə ünsiyyətə girmək istəmir, və ətrafda olanlar adətən belə mesajları yaxşı başa düşürlər və onları narahat etmirlər. Aydındır ki, bu canlı diskussiya kimi kommunikasiyanın bir növüdür. Tədqiqatçılar ünsiyyətdən qaçmaq bir sıra strategiyaları (və ya ünsiyyətə girmək istəməmək mesajların növlərini) qeyd ediblər. Bunların arasında:

a) ünsiyyətə girmək istəməməyin (artıq və ya əskik dərəcədə kobud formasında) əyani nümayişi; halbuki belə davranış etik qaydalara uyğun deyil, o müəyyən iradə tələb edir və xoşagəlməyən, həm də darıxdırıcı sükutun yaranmasına səbəb olur, bu da kommunikasiyanın mövcudluğunu göstərir;

b) minimal qarşıdurma strategiyası, söhbətçildən biri həvəssiz digərinə “hə” deyir və ya hər sözlə razılaşır;

c) kommunikasiyanın kənarlaşdırılması (diskvalifikasiyası), söhbətçildən biri özünü elə aparır ki, həm öz şəxsi mesajlarını, həm də o biri həmsöhbətçilin mesajlarını sanki yoxa çıxardır, yox edir. Belə növ kommunikativ alətlərin

sırasında – ziddiyyətli ifadələr, qeyri-müəyyənlik, qeyri-ardıcılıq, mövzunun dəyişdirilməsi, natamam cümlələr, aydın olmayan atmaca sözlər və ya müəyyən tərzli nitq, metaforların düzgün olmayan izahı və ya metaforik ifadələrin hərfi tərcüməsi və s.;

ç) həmsöhbətçilə qəbul olan, onun xətrinə dəyməyən belə səbəblərin qeyd olunması ki, həmin zaman ünsiyyət arzuolunmazdır: fərd özünü yatmış, kar, əyaş kimi apara bilər, özünü həmsöhbətçilin dilini başa düşməməyinə vura bilər və ya özünü digər vəziyyətə sala bilər, bu da kommunikasiyanı mümkün olmayan kimi doğru göstərir. Belə vəziyyətlərdə mesaj eyni qalır, yəni: “Ünsiyyətimizə etiraz etmirəm, sadəcə mənə mane olan məqamlar var, mən günahkar deyiləm, söhbətimiz indi mümkün deyil”.

2. İstənilən kommunikasiya məna səviyyəsinə və münasibət səviyyəsinə malikdir.

Kommunikasiya prosesi zamanı məlumat yalnız çatdırılmır, həm də eyni zamanda həmsöhbətçillər arasında mövcud olan münasibətlərin xarakterini təyin edir. Kommunikasiya səviyyələrinin iki münasib növünü qeyd etmək olar. Məzmun səviyyəsi – məlumat mesajla çatdırılır. Şərt deyil ki, çatdırılan məlumat düzdür, yalnızdır, inanmalıdır, yalandır, dəqiqdir ya gizlidir. Münasibətlərin səviyyəsinə uyğun olaraq mesaj necə qəbul olunmalıdır məlumat elə tərzdə təqdim edilir. Münasibət nitqin fərqli vasitələri ilə ifadə oluna bilər, məsələn, qeyri-verbal: gülüş, qışqırıq, əl ilə və digər vasitələrlə. Ünsiyyət zamanı münasibətlərin xarakterini kontekstdən aydın başa düşmək olar. Misal üçün, “qapını bağlayın” ifadəsinin məzmunu kifayət qədər müəyyən hərəkəti tələb edir. Lakin bu ifadə fərqli səslənə bilər: əmr, xahiş və ya təklif kimi. Həmsöhbətçil olanlar öz qarşılıqlı münasibətlərinə uyğun seçilmiş ifadə tərzini istifadə edir: xeyirxah və ya mənfi; ictimai səviyyədə eyni olan ya biri digərindən bilavasitə asılı olan; özlərini rahat və hüzürlü hiss edirlər və ya narahatdırlar, nigarançılıq hiss edirlər və s.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada məlumatın ekspressiv rəng çaları adətən vacib hesab edilir, nəinki onun məzmunu. Tədqiqatçıların nəzər nöqtəsinə görə, münasibətlər kortəbii və “sağlam” olanda, əlaqələrin tərzii ikinci plana çəkilir. Əksinə, “sağlam olmayan” əlaqələrdə münasibətlərin təmizliyi, saflığı uğrunda daima mübarizə aparılır və bununla xarakterizə olunur, ünsiyyətin məzmunu tərəfi isə get-gedə əhəmiyyətsiz olur. Məna səviyyəsi ilə münasibət səviyyəsinin münasib olmamağı tez-tez kommunikasiyanın pozulmasına gətirir.

3. Hadisələr ardıcılığının təyini.

Fərdlər, vacib və vacib olmayan məsələlər, səbəblər və hərəkətlərinin nəticələri, olayların məna interpretasiyası haqqında özlərinin şəxsi anlayışlarına istinad edərək, qarşılıqlı əməkdaşlıqlarını təşkil edir. Bu məna dominantları, təyinin işarələri cümlə mənasını təşkil edən kimi, davranış hadisələrini formalaşdırır və bununla belə mövcud olan qarşılıqlı əməkdaşlığa müsbət təsir edir. Hadisələr ardıcılığının təyininə aid narazılıq - münasibətlərdə sonsuz problemlərin yaranması ilə bağlıdır. Biz əmin ola bilmərik ki, başqası bizim qədər eyni məlumata malikdir və o da bizim kimi məlumatdan eyni nəticələr çıxardır. Məsələnin həlli: nə əhəmiyyətlidir və nə əhəmiyyətsizdir hamıda fərqli baş verir. İstənilən ünsiyyətdə müşahidə olunan hadisənin səbəbi və ya nəticəsi ilə bağlı mübahisə baş verə bilər. Səbəb və nəticələrin ardıcılığının pozulması ilə yaranan patoloji kommunikasiyasının nümunəsi - “fərd özü qabaqcadan hiss etməsinin” effektidir. Məsələn, fərd “məni heç kim sevmir” fikri ilə öz davranışını nümayiş etdirsə, özünü elə aparacaq ki, heç kimə inamı yoxdur, həmçinin bununla əlaqədar bir çox müdafiə və ya təcavüz (agressiv) reaksiyalarını göstərəcək. Belə davranış növü ətrafında olanlara çətin xoş gəlsin, beləliklə də fərdin ilkin fikrini təsdiq edəcək. Fərd yalnız düşünür ki, o sadəcə ətraf mühitdə olan fərdlərə reaksiya göstərir, onları təhrik etmir, bu da hadisələr ardıcılığının təyininin problemini təşkil edir.

4. Simmetrik və bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlıq.

Fərdlər arasında münasibətlər ya bərabərlik, ya da fərqlilik əsasında qurulur. Birinci halda əməkdaşlar bir birinin davranışını təkrar etməyə cəhd göstərir, buna görə də belə münasibətləri simmetrik adlandırmaq olar. Zəiflik və ya güclülük, əxlaq və ya əxlaqsızlıq heç bir məna kəsb eləmir, çünki bərabərlik hər bir sahədə ola bilər. İkinci halda bir tərəfin davranışı digərinin davranışını tamamlayır, belə növ əməkdaşlığın komplementar, yəni bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlıq adlandırmaq olar. Beləliklə, simmetrik münasibətlər bərabərlik və fərqliliyin azlığı ilə xarakterizə edilir, eyni zamanda komplementar, yəni bir birini tamamlayan qarşılıqlı əməkdaşlığın spesifik xüsusiyyəti fərqlərin maksimum dərəcəyə çatdırılmasıdır.

Komplementar qarşılıqlı münasibətlərdə iki mövqeni xüsusi qeyd etmək olar. Ünsiyyətin bir tərəfi daha yüksək, əhəmiyyətli, öndə olan mövqeyə sahibdir, digər tərəfi isə ona tabe, ikinci dərəcəli, daha aşağı səviyyəyə malikdir. Komplementar münasibətlər ictimai-sosial və ya mədəni ətraf mühitin təsirində yaranır, məsələn, ana və uşaq, həkim və xəstə, müəllim və şagird qarşılıqlı münasibətləri, və ya həmin cütlükdə əlaqələrin üslubunu xarakterizə edə bilər.

Hər halda qeyd etmək lazımdır ki, belə münasibətlərin təbiəti qarşılıqlı asılılıq xarakterini daşıyır, davranışın müxtəlif növləri bir birini tamamlayır. Demək olmaz ki, ünsiyyətdə olan biri digəri ilə komplementar münasibət qurub. Daha çox biri özünü elə aparır ki, digərinin davranışının səbəbkarı olur.

Ünsiyyətdə əhəmiyyətli funksiyaları icra edən simmetriklik ya komplementarlıq nə “yaxşı” - “pis”, nə də “normal” – “anormal” kimi dəyərləndirmək olmaz. Buna baxmayaraq onların patologiyası mövcuddur. Simmetrik münasibətlərdə daima rəqabət təhlükəsi, bərabərliyin eskalasiyası (geniş yayılması) var, bu da öz növbəsində fərdlər arasında mübahisələrə və fərqli münaqişələrə gətirir. Beləliklə, simmetrik münasibətlərdə patologiya az-çox ziddiyyətlərlə xarakterizə edilir. Simmetrik münasibətlərin pozulması zamanı daha çox qeyri-güzəştli yanaşma müşahidə olunur, halbuki digər fərdin şəxsiyyəti etina olunmur. Öz növbəsində, komplementar münasibətlərin patoloji dəyişiklikləri etina

edilməkdə aydın görsənir, digər fərdin şəxsiyyətinin etina olunmasında özünü göstərmir. Məsələn, ana, oğlunun artıq böyüməsini nəzərə almadan, onunla körpə uşaq kimi davranır.

5. Kommunikasiya həm məqsədli, effektiv, həm də məqsədsiz, qeyri-effektiv ola bilər.

Müasir zamanda virtual reallıq texnologiyaları bir çox sahələrdə - siyasətdən, iqtisadiyyatdan ta əyləncəyə qədər geniş tətbiq olunur. Virtual gerçəkliyin əsas və real tərəfi onun şəxsiyyətə güclü təsir edə bilməsidir. İnternet vasitəsilə qlobalizasiya prosesi daha sürətlənir, qlobal cəmiyyət inkişaf edir, texniki tərəqqi, habelə elm və təhsil arasında intensiv şəkildə inteqrasiya güclənir, çünki ünsiyyətin miqyası günü-gündən genişlənir. Bu gün virtual reallıq texnologiyalarının sayəsində “virtual şəxsiyyət”, “virtual mədəniyyət”, “virtual dəyərlər sistemi” kimi anlayışlar formalaşıb. Yəni yeni informasiya silahının yaranması reallıqdır.

Şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri – ünsiyyətdir. Demək olmaz ki, ünsiyyət yalnız o zaman baş verir nə vaxt o könüllü surətdə, şüurlu və uğurlu olur, yəni qarşılıqlı anlaşma müşahidə edilir. Şübhəsiz ki, insanlar öz davranışını (nitqini, tərzini, üslubunu, ibarəli və ifadəli hərəkətlərini) təhlil edir, xüsusilə də gündəlik olmayan vəziyyətlərdə. Lakin tez-tez biz düşünmədən elə hərəkətlər edə bilərik ki, sonra onun peşmançılığı da ola bilər. Düşünülməmiş kommunikasiyanın nəticəsində xoşagəlməyən nəticələr həm özünün, həm də digərinin “bir üzünü saxlamaq” qabiliyyətini və vərdişini aktual edir.

Gündəlik həyatda, ələlxüs mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı beynəlxalq səviyyədə dövlət siyasətini həyata keçirtmək prosesi zamanında da “bir üzünü saxlamaq” hər dövlət başçısının işi deyil. Bunun parlaq və birmənalı nümunəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, mötəbər İlham Əliyevin mövqeyi və siyasətidir. Mədəniyyətlərarası münasibətlərdə Azərbaycan xalqının dialoji potensialı: tolerantlıq, humanizm, xeyirxahlıq, yalnız mənəvi-mədəni deyil, həm də

yüksək dərəcədə ictimai məzmun daşıyır. Bunlar xalqımızın şərəf, ləyaqət, həqiqət, ismət, namus və s. dair təsəvvürlərindən ayrılmazdır və Azərbaycanda müxtəlif xalqların birgəyaşayışının immanent mənəvi-sosial nizamlayıcısı kimi çıxış edir.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

tövsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 1999.
2. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət, Bakı, 1992.
3. Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. Polity Press & Blackwell Publishers Ltd. Cambridge CB2 1UR, UK, 2005, 136 p.
4. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004.
5. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens. The Globalization of world politics. An introduction to international relations. Oxford University Press, 2017.
6. Bell D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. New York. Basic Books, 2003.
7. Cəfərov N.Q. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları, Bakı, AzAtaM, 2016, 214 s.
8. Cooper M.Marilyn. Distinguishing Critical and Post-Positivist Research. College Composition and Communication. Vol.48, No.4, National Council of Teachers of English, Dec.1997, pp.556-561.
9. Dodd, C.H. Dynamics of intercultural communication. Boston, MS: Mc Graw Hill, 1998.

10. Dragadze T. Azerbaijan, London, Melisende, 2000, 175 p.
11. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər, Bakı, Elm, 2014.
12. Lado R. Linguistics across cultures. Syntactic structures, Ann Arbor, 2007.
13. Mehdiyev R.Ə. XXI əsrdə milli dövlətçilik, Bakı, 2003.
14. Mehdiyev R.Ə. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət, Bakı, Oskar, 2010, 565 s.
15. Nuriyeva M., Quliyeva A. Ünsiyyətin mədəni kontekstdən asılılığı, BDU, 2010.
16. Şükürov A.M. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri, Bakı, Adiloğlu, 2001, 171 s.
17. Veliyeva N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization, International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o., Publishing House: Jovsic Printing Centar d.o.o., Belgrade, 2013, 242 p.
18. Veliyeva N.Ch. Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization. Baku, 2016, 231 p.
19. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli Üçdilli Frazеoloji Lüğət, 2 cildli, “Azərnəşr” nəşriyyatı, 2 cildli, 1-ci cild, 988 s., 2-ci cild, 987 s., Bakı, 2010, 1975 s.
20. Vəliyeva N.Ç. Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 264 s.
21. Watson J. B. Behaviorism. New York, 1925.
22. Аристотель. Риторика. Античные риторики. М., 1978, s.25.
23. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Психология межличностных коммуникаций: Пер. с англ. СПб.: Речь, 2000.

24. Выготский Л.С. Мышление и речь, Изд. Лабиринт, М., 1999, 352 с.
25. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации, Учебник для вузов, М., ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 352 с.
26. Доценко Е. Л. Межличностное общение: семантика и механизмы. Тюмень, ТОГИРРО, 1998.
27. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности, Москва – Воронеж, 2001, 432 с.
28. Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: повседневные практики, СПб, 2000.
29. Кувалдин В.Б. Глобальный мир: экономика, политика, международные отношения, М., Магистр, 2009, 207 с.
30. Лассвел Г. Язык власти, Политическая лингвистика, Екатеринбург, 2006, вып.20, с.264-279.
31. Леонтьев А.А. Психолингвистическая проблематика массовой коммуникации. Общение и речевое общение. Психолингвистическая модель речевого воздействия. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. М. 1974, с.28-49.
32. Маклюэн Г.М. Understanding Media. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. М., Жуковский, КАНОН-пресс-ЦЮ Кучково поле, 2003, 464 с.
33. Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001.
34. Моль А.А. Теория информации и эстетическое восприятие. Theorie de l'information et perception esthetique, М., Изд-во Мир, 1958.
35. Моль А.А. Социодинамика культуры. Sociodynamique de la culture. М., 1973.

36. Пиз А. Язык телодвижений. М., 1981.
37. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. М.: Рефл-бук, 2001, 656 с.
38. Проблемы эффективности речевой коммуникации. М., 1989.
39. Савруцкая Е.П. Феномен коммуникации в современном мире. Сборник научных трудов. Актуальные проблемы теории коммуникации. СПб, Изд-во СПбГПУ, 2004, с.75-85.
40. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация, М., Слово, 2000, 624 с.
41. Узилевский Г.Я. Взаимодействие естественных и искусственных языков в современных лингвистических процессорах. М.: АДД, 1996.
42. Хараш А.У. Основания социально-психологического подхода к разработке теории массовых коммуникаций. Психолингвистические проблемы массовой коммуникации. М., 1974.
43. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации. М.: Издательский Дом “Социальные отношения”, издательство “Перспектива”, 2005, 248 с.

II Fəsil

Kommunikasiyanın şəxsi amilləri

Azərbaycan xalqının milli sərvəti onun intellektual potensialıdır, mədəniyyətidir, ədəbiyyatıdır. Biz müstəqil dövlətimizi boş yerdə qurmağa başlamamışdıq. Bizim iqtisadi potensialımız kimi başqa bir sərvətimiz – intellektual potensialımız da var. Bunu yaradanlar var. Bu dahi insanlar Azərbaycanın böyük intellektual potensialını, mülkiyyətini yaradıblar.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Danılmaz həqiqətdir ki, qloballaşma XX əsrdən başlayaraq bütün dünya dövlətlərində haqqında ən çox söhbət açılan və insanların həyatında əhəmiyyətli rol oynayan bir anlayış kimi yayılmağa başlamışdır. Bu anlayış yeni yarandığı üçün hələ uzun müddət inkişaf yolu keçəcək və onun aktuallığı həmişə diqqəti cəlb edəcəkdir.

Qlobal reallığı dərk etmək üçün etiraf etməliyik ki, qlobal cəmiyyətin yaranması prosesi günü-gündən sürətlənir və bunun əsas vasitəsi müasir kommunikasiya vasitələrinin sürətli inkişafıdır.

Kommunikasiyanın iki növü mövcuddur: verbal və qeyri-verbal. Verbal ünsiyyət kommunikasiyasının ən çox tədqiq olunmuş növüdür. Bundan savayı bu fikir çatdırılmasının ən universal üsuludur. İstənilən işarə sisteminin vasitəsilə qeyri-verbal formada ismarıcı çardırmaq olar. Məsələn, “qırmızı işıq” – “gediş bağlıdır”, “barmağın qaldırılması” – “dayanın, yol verin”, “iki barmaqla boğazı tutmaq” – “mən ölüm” – “xahiş edirəm” deməkdir.

Kommunikasiyanın verbal tərəfi mürəkkəb çoxşahəli struktura malikdir: (fonemin differensial əlamətindən mətnə və intermətnə qədər) və müxtəlif üslubi növlərində çıxış edir (fərqli üsullar və janrlar, danışq və ədəbi dil, dialektlər və sosiolektlər və s.). Bütün verbal xarakteristikalar və kommunikativ aktın digər komponentləri onun uğurlu və uğursuz realizasiyasına təkan verir. Başqaları ilə danışanda biz geniş söz lüğət fondundan (bəzi hallarda müasir linqvistikada onları “sahələr” adlandırırlar) istənilən vəziyyətdə münbit şəraitdə fikrimizə daha uyğun verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin mümkün olan vasitələrini seçirik. Bu sosial mənalı seçimdir. Bu proses sonsuz, və sonsuz dərəcədə müxtəlifdir.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi yazır:

Söz ruhdur, can üçün dərmandır,

Cantək əzizliyi bəlkə ondadır.

Gör dünyada necə fərsiz insan var,

Bir quru çörəyə canı satırlar.

Söz deyən qəvvasdır, söz isə gövhər,

Bu gövhər çox çətin əmələ gəlir.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinin nəzər nöqtəsindən nitq vahid kommunikativ akta daxil olur və aşağıdakı xüsusiyyətləri büruzə verir: nitq kommunikativ mədəniyyətin və ümumiyyətlə mədəniyyətin hissəsidir; nitq kommunikantın ictimai rolun (social identity) formalaşmasına şərait yaradır; nitqin vasitəsilə kommunikantların qarşılıqlı ictimai qəbulu həyata keçirilir; verbal ünsiyyətdə sosial mənalər yaranır.

Verbal kommunikasiyada biz bir daha əmin oluruq ki, sözlər əşyaları və əşyaların siniflərini bildirmək üçün sadəcə işarələr deyil. Verbal kommunikasiyada sözləri istifadə edərək biz müəyyən cəmiyyətə, mədəniyyətə xas olan ideyaların, inancların, əfsanələrin, rəvayətlərin bütöv sistemlərini yaradıırıq, məsələn: “partiya,

qurum, establishment” və s. Xüsusilə də ifadələri həmin sözlərlə çatdırmaq üçün istifadə zamanı bu aydın şəkildə görsənir. Bəzi hallarda mədəniyyətlərarası münasibliklər haqqında əcnəbi fərd məcbur olur mühazirə oxumağa, çünki o oxşar sözləri və onların mənalarını da düzgün başa düşə və istifadə edə bilmir. Hətta kifayət qədər tərcümə olunan leksemlər müxtəlif mədəni və müvafiq olaraq kommunikativ dəyərə malikdir, məsələn: “pul, çörək”. Bir mədəniyyətin çərçivəsində də sözlərin istifadəsi zamanı fərqlilikləri müşahidə etmək olar, məsələn: “birmənalı”.

Biz hansı tərzdə danışırıq, digər kommunikanta imkan verir ki, o biz haqqında öz təəssüratını yaratsın. Bir atalar sözü yada düşür: “Dostunu mənə de, deyim sənə sən kimsən. – You may know a man by his company. / As a man is so is his company. / A man is known as the company he keeps. – Скажи мне кто твой друг, и я скажу тебе кто ты. – Человека узнают по компании, с которой он общается. / Человека формирует его окружение.” (25).

Bu aydın şəkildə o zaman görsənir ki, kommunikant müəyyən ictimai rol icra edir, misal üçün: komanda kapitanı, müəssisə rəhbəri, universitetin rektoru və s. Burada mimika, zahiri görünüş, salamlaşmanın intonasiyası tutduğu statusa və rolun anlayışına müvafiq olur.

Hətta müvəqqəti roldan çıxış, məsələn, siyasi sferada: futbol oynayan və ya partanın arxasında adi vətəndaşlarla söhbət edən prezident, bu və ya digər kommunikativ şəxsiyyət üçün rolların əsas seçimi fonunda müəyyən mənə daşıyır. Burada paralingvistik vasitələr də mənə daşıyır. Statuslu rolların pozuntusu eyni zamanda həm verbal, həm də qeyri-verbal ünsiyyətdə keçirilir. Həmin pozuntu yeni informasiya daşıyır.

Nitqdən istifadə edərək, biz həmsöhbətçilin sosial statusunu qəbul edə və ya etməyə bilərik. Məsələn, Padşaha “Ala Həzrət” müraciət edərək, hətta o statusu itirdikdə də onu eyni tərzdə adlandırıq. Nitqin statuslu funksiyası həm hərbidə də görünür, misal üçün: cənab General, cənab Baş Kamandan! Sözlərin statusunu

əyani şəkildə görmək üçün misal gətirək: “Salam!” və “Salaməleyküm!”, uşaqlarla əzilib-büzülə tərzdə və ya böyük insanlar kimi də danışmaq olar.

Söz vasitələrinin, həmçinin qeyri-verbal vasitələrin də seçimi müəyyən sosial situasiyalarının formalaşmasına və başa düşülməsinə təkan verir. Xanıma kompliment deyiləndə o demək deyil ki, o həqiqətən də yaxşı görünür. Bu sadəcə kommunikativ addımdır, və kommunikantların müəyyən sosial statuslarını yaradır. Qadın və kişi yığıncaqlarında söhbətlər müxtəlif mümkün olan leksik vahidlərlə dolu olur. Qarışıq tədbirlərdə isə, yəni kişilər və qadınlar bir yerdə olanda kobud və ədəbsiz leksikanın istifadəsi olmalı deyil, baxmayaraq ki, müasir zamanda bu yalnız müəyyən sosiomədəni qrupun üzvlərinə aiddir.

Şübhəsiz ki, ünsiyyət prosesində kommunikantların davranışı müəyyən məqsədləri güdür. Y.V.Klyuev kommunikativ məqsədi strateji nəticə adlandırır (52). Biz də bu fikir ilə razıyıq. Bu kommunikativ məqsəd kommunikativ akta istiqamətlənib. Məsələn, “impiçmenti elan etmək, boşanmaya ərzə vermək, satışı bəyan etmək” kimi ifadələr – həmin situasiyada bu və ya digər kommunikativ intensiyanı, yəni kommunikantın-individin (və ya individ kimi özünü təqdim edən korporativ kommunikantın) kommunikativ aktın vasitəsilə və ya köməyi ilə istənilən hərəkəti həyata keçirtmək istəyini, niyyətini realizə edən kommunikativ davranışın əsas verbal tərkib hissələridir.

Kommunikativ məqsədə çatmaq üçün kommunikantlar müəyyən üslublardan istifadə edir. Onları isə, öz növbəsində, təhlil səviyyəsindən asılı olaraq kommunikativ strategiyalar, kommunikativ taktikalar və kommunikativ vərdişlər adlandırırlar.

Kommunikativ məqsədlər və niyyətlər vakuumda həyata keçirilmir. Onlar fərqli kommunikantların məqsədləri və niyyətləri mühitində realizə olunur. Bu səbəbə görə də söz və əməlin arasında böyük “uçurum”, yəni fərq var. Demək – etmək deyil. Misal üçün, “deprivatizasiyanı həyata keçirtmək” – sol radikalların

niyyətidir, çox güman ki, o sosial kommunikativ mühitində baş verən ünsiyyət prosesinin digər iştirakçılarının, yəni əks tərəfin etirazı ilə rastlaşar.

Kommunikativ mühitdə müəyyən dövrdə cəmiyyət tərəfindən idarə edilən kommunikativ konvensiyalar təyin olunur. Belə ki, kommunikativ konvensiyalarının ən ali dərəcəsini biz bir sıra ölkələrin qanunverici iclaslarında, məsələn, qanunların mərhələli müzakirə proseslərində, müşahidə edirik.

Hüquqi və ya elmi nitq – konvensiyaların bir nümunəsidir. O, həmçinin milli kommunikativ mədəniyyətlərin arasında da fərqlənir. Misal üçün, ABŞ-da məhkəmə-hüquq diskursu ümumi və hətta kütləvi mədəniyyətinin hissəsidir. Hamımıza məlumdur ki, məhkəmə proseslərinə həsr olunmuş çoxlu sayda bədii filmlər də çəkilib.

Dilimizdə belə bir misal var: “Od olmasa, tüstü çıxmaz” yəni (hər deyilən sözdə həqiqət var), onun qarşılığı rus dilində də var: “Нет дыма без огня”, yəni всегда в сказанном есть доля правды, ingilis dilində də onun qarşılığı var “There is no smoke without fire”, yəni “it is usually has some truth in it” (25). Beləliklə, sübut kimi sözlər əsas götürülür. Belə hallarda söz, sadəcə nitq aktı deyil, həqiqətdə hərəkətdir.

Kommunikativ strategiya – kommunikativ davranışın və ya kommunikativ əməkdaşlığın bir hissəsidir, çünki bir sıra verbal və qeyri-verbal vasitələr müəyyən kommunikativ məqsədə nail olmaq üçün istifadə edilir. Strategiya – ümumi çərçivədir, davranış növüdür. O, lazım olsa istənilən məqamlarda məqsədindən çəkilə də bilər. Misal üçün, satış üzrə menecerləri, bir qayda olaraq, müştəri ilə ünsiyyət vasitəsilə mal satışının strategiyasına öyrədirlər, çünki bəzi hallarda satıcı mal haqqında düzgün informasiya vermir, hətta mövcud olan malı aydın şəkildə təqdim və reklam edə bilmir. Başqa misal, satıcı, məsələn, küçədə dayanan şəxs illüstrasiyalı broşüranı potensial alıcıya təklif edərək, qeyri-verbal üsullardan da istifadə edə bilər. Hər gün biz müxtəlif insanlarla salamlama prosesində və onlarla fərqli kommunikativ məqsədlərdə qurulan ünsiyyətdə müəyyən strategiyaları

istifadə edirik. Bir çox strategiyalar ritual formasını alır, nitq konvensiyalara keçir, və bu səbəbə görə öz informativliyini itirir. Konvensiyaların pozulması, əksinə, “ismaric” kimi təhlil və qəbul oluna bilər. Məsələn, əgər istənilən şəxs tez-tez gecikir, və səbəbini soruşanda nəqliyyatın gecikməsini qeyd edir, onda ona artıq heç kim inanmır. Bu həqiqət də olsa belə, ona inanan olmur. Həyatda paradoksal olsa da belə, həmişə yalan deyən şəxs yalan danışanda ona inanırlar. Siyasətdə də analogiyalar mövcuddur: eyni bir arqumenti təkrar etmək olmaz, çünki o öz informativliyini itirir və ona inam azalır.

Ümumi kommunikativ davranışın tərkibləri kimi kommunikativ taktikalar, kommunikativ strategiyalarının əksinə, verbal əməkdaşlığının real prosesində təcrübi mərhələlərinin vahidi şəklində təhlil olunur. Kommunikativ taktika kommunikativ strategiyalarla müqayisədə – kommunikativ prosesin təhlilinin kiçik həcmidir. O kommunikativ məqsədlə yox, kommunikativ niyyətlərin vəhdəti ilə bir yerdə tədqiq edilir.

Kommunikativ niyyət (vəzifə) – kommunikativ məqsədə müvafiq olaraq hərəkətin təcrübi vasitəsi kimi taktiki gedişdir. Məsələn, bəzi siyasətçilər seçki qabağı “müvəqqəti səmimi” olurlar etiraf edəndə ki, “onlar mələk deyil, sadə insanlardır”. Baxmayaraq ki, burada kommunikativ məqsəd seçicinin onların saf olmağına inandırmaqdır, namizədlər kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələrindən istifadə edir, misal üçün: sadə geyim, qeyri-rəsmi mühit, yəni imicin inandırıcı üsulları. Burada kommunikativ məqsəd və niyyətlər fərqlidir, sonda isə, strategiyanın çərçivəsində niyyət ümumi məqsədin həyata keçirilməsinə kömək edir.

Kommunikativ təcrübə kommunikativ şəxsiyyətin formalaşmasında bilavasitə əlaqəsi var. Sözlərin mənası keçmiş kontekstlərin xatirəsi və onların istifadəsinin nəticələri kimi saxlanılır. Belə ki, kommunikativ təcrübə müvafiq kommunikativ strategiyalarının realizasiyasına gətirən və yaxud gətirməyən uğurlu və ya uğursuz kommunikativ taktikaları haqqında anlayışların vəhdəti kimi başa düşülür.

Uğurluluq və uğursuzluq intertekstualdır. O bugünkü kontekstə daxildir. XX əsrin sonlarında istifadə olunan “Bizdə malların böyük çeşidi var” reklamı uğurlu sayıla bilərdi. Bu gün isə belə reklam uğursuz kimi dəyərləndirilə bilər. Hətta ticarət şirkətinin nüfuzunu və reklam strategiyasını tamamilə dağıda bilər. Müasir zamanda belə yanaşma qeyri-effektiv sayılır.

Kommunikativ strategiyasının uğurlu olmasının sosial-tarixi dəyişikliyi kommunikasiya nəzəriyyəsinin və texnologiyasının tədqiqatına ehtiyacını bir daha təsdiq edir. Kommunikativ davranışının analizi, onun vəzifələrindən asılı olaraq, müxtəlif aspektləri və parametrləri özündə ehtiva edir. Müxtəlif sosiolinqvistik əsərlərdə siyasi liderlərin kommunikativ davranışı təhlil olunur və psixoloji analiz (motivlər, anlayışlar, idrakı üslub, temperament və şəxsiyyətlərarası xarakteristikalar); motivasiyalı analiz (nəticələrin əldə olunmasına cəhd, niyyət, yaxın əlaqələrin qurulması, hakimiyyətin əldə olunması və həyata keçirilməsi, motivlərin davranışla korrelyasiyası, uyğunluğu); koqnitiv və əməliyyat analizi (baxışların sistemi və strukturu, reallıq modeli, niyyətlərin kommunikativ şəxsiyyətin hərəkətlərində daha konkret həyata keçirilməsi); narrativ analizi (burada modelə kommunikativ hərəkətlərin zamanı və ardıcılıq anlayışı ehtiva olunur) kommunikasiya mətn hadisəsi kimi təhlil edilir və bu televiziya və radioxəbərlər verilişlərinin analizində tətbiq olunur; binar-kontent analizi (ifadələrin, söyləmələrin, diskursun analizi); rolların analizi (siyasi və ictimai xadimlərin rolları, xarakterlərinin analizi) aparılır.

İndividin kommunikativ davranışının müxtəlif növlərinin analizi kompleks və çoxfaktorlu şəkildə aparılmalıdır. Belə analiz kommunikativ fəaliyyətinin kontinuumunu təhlil etməyə şərait yaradır. Reallıq ondan ibarətdir ki, analizin müxtəlif növlərində parametrlər və faktorlar eyni zamanda və paralel şəkildə hərəkət edir. Tədqiqatçının vəzifəsi münasib metodlara müvafiq olaraq həmin konqlomeratda ayrı-ayrı səbəbləri və amilləri görməkdir. Konkret situasiyada kommunikasiya mütəxəssisinə yeni yanaşmaların və analiz metodların yaradılması lazım ola bilər.

Beləliklə, ictimai kommunikasiyasının istənilən sferasında fəaliyyət göstərən mütəxəssis müəyyən kommunikativ vərdişlərə malik olmalıdır, yəni o kommunikativ strategiyanı, kommunikasiyanın taktiki gedişatını effektiv formalaşdırılmasını bilməli, və özünü, kommunikativ prosesinin iştirakçısı kimi, lazımi səviyyədə təqdim etməyə bacarmalıdır.

“Kommunikasiyanın effektivliyi” ifadəsi altında kommunikativ məqsəd və vəzifələrə, kommunikativ niyyət və perspektivlərə, sistemli kommunikativ strategiyasına, müəyyən təcrübi taktiki gedişlərə müvafiq verbal və qeyri-verbal ünsiyyət formaları başa düşülür.

Kommunikasiyanın şəxsi amillərini tədqiq edərkən qeyd etmək lazımdır ki, alimlər bir sıra kommunikativ üslublar fərqləndirir və onlar, öz növbəsində, xüsusi maraq doğurur.

“Kommunikativ üslub” anlayışı istənilən insana xas olan, münasibətlərin qurulması və fərqli fərdlərlə əməkdaşlıq zamanı istifadə edilən davranışın adətli, daimi üslubları deməkdir. Həmin tərifdə diqqət ilk öncə insan davranışının individual fərqlərinə yönəlir, ikincisi, davranışın konkret üslubunun daimiliyi xüsusi qeyd olunmağına, üçüncüsü, davranışın zahiri formalarına, yəni nəyi görmək və eşitmək mümkündür.

Məsələn, əgər insan yalnız yaxın dostlarla xəttindən artıq səmimi olur, və bu açıq olmaq məqamı onun üçün əhəmiyyətlidir, onda demək olar ki, dostlarla çox ürəyiaçıq olmağı onun şəxsiyyətlərarası üslubunun bir hissəsidir və fərdlərarası ünsiyyət sisteminin dəyərlərindən biridir.

Yaxud təsəvvür edək ki, kimsə heç vaxt qeybət etmir, adamların dalınca danışmır, çünki başqasının adını ləkələmək və nüfuzdan, gözdən salmaq istəmir və ya kimlərəsə problem yaratmaq fikrində deyil. Bu halda qeybət etməkdən imtina – onun üslubunun hissəsidir və şəxsiyyətlərarası dəyərlərindən biridir.

Bəlkə də fərqli insanlarla olan münasibətləri düşünərək siz hiss edirsiniz ki, həmişə öz istədiyinizə çatmaq istəyirsiniz. Misal üçün, deyək ki, siz dostlarınızla yalnız sizi maraqlandıran filmə ya konsertə gedirsiniz. Həmişə məhz siz görüş, gəzinti, əyləncə və s. tədbirlərin vaxtını təyin edirsiniz, insanlarla tamasda, bir qayda olaraq, siz söhbətin mövzusunı təklif edirsiniz və zamanın çox hissəsini yalnız siz danışsınız. Bu, o deməkdir ki, insanları idarə, manipulyasiya və istifadə etmək, onlardan özünü yüksək tutmaq sizin şəxsiyyətlərarası üslubunun bir hissəsidir və şəxsiyyətlərarası dəyərlər sisteminə daxildir.

Özəl kommunikativ üslubunun başa düşülməsi və kommunikasiya tərəfdaşın üslubunun öyrənmək qabiliyyəti – kommunikativ səriştəsinin əhəmiyyətli xarakterik cəhətləridir.

İnsan davranışı ilə bağlı olan stereotiplərinin daimiliyi nədən asılı olur və individual sxemlərin fərqliliyinin əsasında nədir? Bu suallara cavab belədir: birincisi, “Mən”in xüsusiyyəti – konsepsiyalardır, və ikincisi, mədəni mühitin tələbləri. Daha ətraflı cavabı şəxsiyyət strukturunun tədqiqi sahəsində axtarmaq lazımdır, xüsusilə də, psixoloji müdafiə mexanizmlərinin formalaşmasında. Neofreydistlərin fikrinə görə, müdafiə mexanizmləri idarə etməni belə tərzdə həyata keçirir ki, onlar fərdin şüurundan başqa onun gələcək həyat tərzini öncədən bilir.

Fəaliyyət və ünsiyyət tərzlərinin əksər tədqiqatçıları aşağıdakı metodoloji təlimatları fərqləndirir:

- 1) tərz individuallığın bütövlüyünün təzahürüdür;
- 2) tərz şəxsiyyətin müəyyən istiqamətliyi və dəyərlərin sistemi ilə bağlıdır;
- 3) fərdə mühitin tələblərinə effektiv surətdə uyğunlaşmağa kömək edərək tərz kompensator (ödəyən) funksiyasını icra edir.

Məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar kommunikativ tərzlərin fərqliliyinin əsasına dəyərli ox qoyula bilər: “dəyərli şəxsiyyətə kimi başqasına münasibət və vasitə kimi digərinə yanaşma” (46).

Birinci hal tərəfdaşa dəyərli şəxsə kimi rəftarını təsdiqləyir. Belə münasibətdə iki cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır: mənəvi və psixoloji tərəfləri. Mənəvi tərəf ondan ibarətdir ki, digər şəxsi azad, məsuliyyətli, necə varsa elə olmağını, hüququ olan fərd kimi qəbul etməyindən ibarətdir. Psixoloji tərəf isə əməkdaşlığa, bərabər tərəfdaş münasibətlərinə, yaranan problemlərin birgə həllini tapmaq, tərəfdaşı başa düşməyə hazır olmaq, desentralizasiya olmaq, insanı onun bütöv mürəkkəbliyi, unikalılığı, dəyişkənliyi ilə birgə görmək istəyindən ibarətdir. Davranış planında bu təlimat dialoq və əməkdaşlıqadır.

İkinci hal tərəfdaşa məqsədlərinə çatmaq üçün vasitə, obyekt, alət kimi yanaşması ilə xarakterizə olunur: lazımdır – cəlb etmək, lazım deyil – uzaqlaşdırmaq, mane olur – rədd etmək. Belə yanaşma özünün başqalarından nədəsə üstün cəhətlərinin hiss olunmasına əsaslanır və bu hiss özəl istisna hallıq hissəyə çatdırılır. Psixoloji planda bu mövqe eqosentrizmdə – başqasının başa düşülməməsində, onun gözləri ilə vəziyyəti görmək cəhdlərinin olmamasında, öz tərəfdaşın sadələşmiş, birtərəfli görünüşündə, onun haqqında düşüncələrin fərqli olan stereotip anlayışlarının istifadəsində öz təzahürünü tapır. Davranış planında – təsirin bir-istiqlaliliyinə, standart, adətli, avtomatik üsullarının istifadəsi ilə birgə onun monoloji olmağına əsaslanır.

Fərdlərarası əməkdaşlığın əksəriyyət halları təsnif olunan növlərin arasında yerləşir. Həqiqətdə obyektə olan münasibət gec aşkar edilir, çünki, birincisi, ətraf mühitin mənəvi qınağına çevrilir, ikincisi, tez-tez texnoloji cəhətdən icra edilən deyil, çünki subyektliyə öz hüququnu tələb edən təsir adresatının qarşılaşması ilə hesablaşmaq lazım gəlir.

İstənilən fərd öz şəxsi mövqeyinin seçim problemi qarşısında dayanır. Qütblərin arasında qarşılıqlı keçidlərin təsnifi üçün psixoloqlar bir sıra

səviyyələrinin xüsusi qeyd etməyini təklif edir. Onların hərəsi şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın müəyyən strategiyasına müvafiqdir.

1) Üstünlük təşkil edən. (Dominant). Öz məqsədlərinə nail olmaq üçün vasitə və ya əşya kimi başqasına münasibət, digər fərdin maraqlarına və niyyətlərinə məhəl qoymamaq, nələrsə malik olmaq, sərəncamlar vermək, qeyri-məhdud birtərəfli üstünlüyü əldə etmək. Digər fərd haqqında stereotip anlayış, maskasız imperativ təsir: təzyiqdən, əskiklənməkdən, təsirin hakimliyindən, əmrlərdən və kobud sadə vadar etməyinin istifadəsindən.

2) Manipulyasiya (idarə). O mərhələdə yaranır ki, açıq şəkildə rəqibi aldatmaq mümkün olmur, lakin tamamilə də əzmək imkan yoxdur. Bununla yanaşı onun maraqlarına və niyyətlərinə məhəl qoymamaq tendensiyası saxlanılır, halbuki istədiyinə nail olmaq istəyi yaranan təəssürata ehtiyatla baş verir. Mürəkkəb təzyiq vasitəsinə istifadə edərək avtomatizmlərə və stereotiplərə əsaslanaraq gizli təsir müşahidə olunur. Daha çox istifadə olunan təsir vasitələri – təxribat, yalan, intriqa, fitnə, işarə, eyham, atmaca, kinayə və s.

3) Rəqabət. Tərəfdaş təhlükəli və qabaqcadan bilinməyəndir, onun gücü ilə hesablaşmaq lazım gəlir, lakin əsas məqsəd – onu arxada qoymaqdır, oyundan çıxartmaqdır. Əgər manipulyasiya həm təsirin məqsədi, həm də təsir faktı kimi də maskalaşmış tərzdə keçirilir, rəqabət isə təsir faktını qəbul edir, lakin əsl məqsədlər gizli saxlanılır. Başqasının maraqları nəzərə alınır yalnız o səviyyədə ki, onunla aparılan mübarizədə olan vəzifələr onu diktə edir.

4) Tərəfdaşlıq. Başqasına bərabər səviyyədə olana kimi münasibət göstərmək, bununla yanaşı öz fəaliyyətinin əsl məqsədini açıqlayaraq özünə ziyan verməmək şərti ilə tərəfdaşla hesablaşmaq. Maraqların və istəklərin uzlaşmasına əsaslanan bərabər, lakin ehtiyatlı, münasibətlər. Təsir vasitələri inam və etimad üzrə qurulur, o da birləşmək və təsir göstərmək vasitələri kimi xidmət edir.

5) Əməkdaşlıq (ortaqlıq, qardaşlıq, ittifaq). Başqasına yanaşma özünü dəyərləndirmə səviyyəsində müşahidə olunur. Yaxın və ya üst-üstə düşən

məqsədlərinə çatmaq üçün birgə fəaliyyətdə birləşmək istəyi olur. Əsas təsir vasitəsi müqavilə deyil, razılaşmadır (konsensus).

Yalnız son iki təlimatlar, ciddi tərif verərək, məhsuldar əməkdaşlıq üslubuna aid edilə bilər. O da, öz növbəsində, qarşılıqlı inam münasibətlərinin qurulmasına, özəl imkanların aşkar olunmasına və birgə fəaliyyətinin effektiv nəticələrinə nail olmasına kömək edən şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın məhsuldar əlaqəsi kimi başa düşülür.

Əzəldən fərdlər arasında məhsuldar üslub mövcud olmayıb, o kommunikasiya iştirakçılarından əhəmiyyətli psixoloji və enerjili xərcləri tələb edərək qurulur. Təəssüf ki, tez-tez insanlar bir-birinə uyğunlaşa, razılığa gəlməyə, psixoloji maneələri aradan qaldırmağa və inam üzərində münasibətləri də qurmağa bilmir (çünki dünya – fani dünyadır). Bəzi hallarda münasibətlərin inkişafının ilkin mərhələlərində inama nail olaraq, fərdlər bunu qoruyub saxlamağa qadir olmur. Nəticəsi isə əməkdaşlığın qeyri-məhsuldar üslubunun istifadəsi olur. O da, öz növbəsində, şəxsi potensialının realizasiyasını və birgə əməkdaşlığın optimal nəticələrinin nail olunmasını bloka salır (dayandırır). Burada şəxsiyyətlərarası münasibətlər səviyyəsində birinci üç təlimatlar öz təzahürünü tapır.

Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın məhsuldar üslubunun əsas meyarlarından bəzilərini xüsusi qeyd edirlər:

1) tərəfdaşların mövqeyində fəallıq xarakterinə görə: məhsuldar üslubda – hər iki tərəfdaş fəaliyyət əməkdaşları kimi fəal mövqe tutur; qeyri-məhsuldar üslubda – əsas idarə edən tərəfdaşın fəal mövqeyi və idarə olunanın passiv təbəedici mövqeyi;

2) irəli sürülən məqsədlərin xarakterinə görə: məhsuldar üslubda – tərəfdaşlar birgə həm yaxın, həm də uzaq məqsədlərin üzərində işləyir; qeyri-məhsuldar üslubda – dominant tərəfdaş yalnız yaxında olan məqsədlər haqqında məlumat verir, təbə olunanla onları müzakirə etmir;

3) məsuliyyət xarakterinə görə: məhsuldar üslubda – əməkdaşlığın bütün iştirakçıları fəaliyyət nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır; qeyri-məhsuldar üslubda – dominant, idarə edən tərəfdaş bütün məsuliyyəti daşıyır;

4) tərəfdaşlar arasında yaranan münasibətlərin xarakterinə görə: məhsuldar üslubda – xeyirxahlıq və etimad; qeyri-məhsuldar üslubda – təcavüzkarlıq, inciklik, səbirsizlik, təngimə, hirs, hiddət, acıq, qıcıqlanma (43).

Hər bir strategiya konkret davranış modellərinin istifadəsində qurulur. Əməkdaşlığın tərəfdaş strategiyası qarşılıqlı anlaşma mexanizmlərin istifadəsini nəzərdə tutur, məsələn: desentrasiya, empatiya; tələbatların, hisslərin, emosiyaların ifadəsində dəqiqlik və aydınlıq, həmçinin səmimilik.

Desentrasiya özünün “Mən” olmasından çəkinmək və başqa fərdin “Mən”liyinə yaxınlaşmaq, onun nəzər nöqtəsini qəbul etmək, dünyaya onun gözləri ilə baxmaq psixoloji qabiliyyətini təqdim edir. Kommunikasiyada desentrasiya onunla xarakterizə olunur ki, məlumatı göndərən onu qəbul edən dəşifrəsini qabaqcadan bilir, onun nəzər nöqtəsini, fikirlərini, mövqeyini nəzərə alır və informasiyanı qəbul edən şərtləri ilə məlumatı kodlaşdırır. Buna analoji olaraq, məlumatı qəbul edən desentrasiyası ondan ibarətdir ki, o informasiyanı göndərən şərtləri və təqdimatı ilə onu dinləyir və dəşifrəsini edir. Desentrasiyanın əksi eqosentrizmdir.

Eqosentrik – elə insandır ki, onun başqasına oriyentasiyası aşağı səviyyədədir və ya tamamilə mövcud deyil. Bu məsələni o hətta heç hiss də edə bilməz (eqoistdən fərqli olaraq, çünki eqosentrizmi psixoloji xarakteristika kimi eqoizmlə insanın mənəvi xarakteristikası ilə səhv salmaq olmaz). Yüksək səviyyəli eqosentrizm kommunikasiya prosesində ciddi maneə ola bilər. Əgər kommunikasiya iştirakçılarından biri – eqosentrikdir, onun uğurlu davamı yalnız o halda baş verə bilər ki, digər iştirakçı yaxşı inkişaf etmiş desentrasiya qabiliyyətinə malik olsun. Belə hallar baş verir, misal üçün, (yaşda) böyük insanın uşaqla ünsiyyəti zamanı.

Desentrasiya mexanizmi şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin mürəkkəb vasitəsi olan empatiyanın əsasında. Qısa və lakonik şəkildə empatiyanın tərifini belə şəkildə vermək olar: başqa insanın başa düşülməsi onun emosional tərəfindən daxili dünyasını, hiss-həyəcanını və fikirlərini anlaması vasitəsilə keçirilir.

Empatiya vəziyyətində olmaq digər fərdin daxili dünyasının emosional və mənalı çalarlarının qoruyub saxlanması ilə bərabər onu dəqiq bilmək deməkdir. Bununla bərabər digər fərdlə identifikasiya vəziyyətinə düşməmək (yəni elə vəziyyəti qəbul etməmək – “mən onun kimiyəm”, “mən = o” olmamaq şərti ilə).

Empatiya zamanı bizim digər insana hörmətimiz öz təzahürünü həmin məqamda bizə nə deyirlərsə tamamilə ona istiqamətlənmiş olan diqqətimizdə tapır. Empatiyanı çox asan şəkildə məsləhətə, tövsiyyəyə, təskinliyə, öyüd-nəsihətə, suallara və özü haqqında danışılan əhvalatlara dəyişmək mümkündür. Dəstək üçün bütün sadalanan üsullar əhəmiyyətli ola bilər, lakin empatiya ilə bilavasitə əlaqəsi yoxdur, daha dəqiq desək, onlar yersiz istifadə olunsa, həmsöhbətçil fərddə anlaşılmazlıq, emosional diksinmə hisslərinin yaradılmasına səbəb ola bilər.

Kommunikatorun səriştəsi ondan ibarətdir ki, o hiss etməlidir nə zaman empatiyanın istifadəsi yerli və yaxud yersizdir. Belə tələbatın əlamətlərindən biri ismarıcı dolğun edən həmsöhbətçilin emosional durumu ola bilər.

Bir daha təkrar edək – empatiya zamanı tərəfdaş tərəfindən həyəcan keçirtməyi hisslərinin məsuliyyətini biz öz üzərimizə götürürük, biz o hisslərlə razılaşmanı nümayiş etdirmirik, biz “ona yanan ürəklər” kimi anlaşma mühitini yaradıq. Empatiya qabiliyyətinə meyllilik yalnız şəxsi xarakteristika kimi psixoloji həssaslığı nəzərdə tutmur, həmçinin təcrübədə əldə olunan və təkmilləşən kifayət qədər müəyyən vərdisləri də əhatə edir. Buna müvafiq olaraq empatiyanın əsas üsulları: həmsöhbətçilin ifadələrinin dəqiq təkrarını ehtiva edərək, bu ifadələri özününküləşdirərək, tərəfdaşa yaşanan emosiyalar haqqında məlumat verərək, hiss etdiklərinin mənasını xüsusi vurğulayaraq empatik dinləmədir.

Fərdlərarası ünsiyyət prosesində *effektiv dinləmə* böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dinləmə - digər şəxsdən kommunikativ davranışına açıqlığı nəzərdə tutan və irəli gələn bütün ismarıclarının şüurlu qavrayışıdır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, “eşitmək”, “dinləmək” və “qulaq asmaq” eyni proses deyil. Əgər əsas hiss orqanlarından biri kimi eşitmənin mövcudluğu – ətraf mühitdə orqanizmin uğurlu adaptasiyasının (uyğunlaşmasının) şərtidir, onda inkişaf etmiş eşitmək qabiliyyəti – insanın sosial uyğunlaşmasının şərtidir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin yaranmasının və saxlanılmasının imkanındır, nəticə etibarilə, şəxsiyyətin kommunikativ keyfiyyətidir. Bu prosesdə fərd xarici səslərdən elə səsləri seçir ki, onun tələbatına və maraqlarına cavab versin. Bir çox cəhətdən o oxumağa analojidir. Hansısa materialı biz daha diqqətlə oxuyuruq, bəzilərini isə tez-tez baxırıq, digərlərində yalnız başlığa və ya əsərin müəllifinə fikir veririk ki, onu oxumağa dəyərməmi ya yox. Şifahi informasiyanın seçimi oxşar tərzdə həyata keçir: bəzilərini biz qulaqarası eşidirik, digərlərini isə diqqətlə qulaq asırıq. İnformasiyaya seçim münasibəti özü-özünə insan qavrayışının fundamental xüsusiyyətini təqdim edir. “Dinləmə” problemi şəxsiyyətlərarası kommunikasiya sahəsindədir, çünki o seçimlə yox, kommunikantlar tərəfindən bir-birinə nəzərdə tutulmuş ismarıcların dəyişdirilməsi və ya tamamilə buraxılması ilə bağlıdır.

Fərdlərarası kommunikasiya prosesi zamanında ismarıcın “həyatı” ən azı dörd mərhələni özündə ehtiva edir:

- 1) ismarıcı göndərmək istəyən fərd (onun fikirləri);
- 2) nə tərzdə səslənən ismarıc (danışan tərəfindən onun real kodlaşdırılması);
- 3) interpretasiya olunan ismarıc (qulaq asan tərəfindən dekodlaşdırıb);
- 4) qulaq asanın yaddaşında o necə nəhayət saxlanılıb.

Bir mərhələdən digərinə keçirilən zaman ismarıcın bir hissəsinin itkisi müşahidə olunur. Nəticəsi kimi – ötürülən ismarıc ola bilər ki, ilkin məlumata müvafiq olmasın.

İnformasiyanın ciddi dəyişdirilməsinin səbəblərini analiz edərək tədqiqatçılar danışan fərdin, dinləyənin, məlumatın xarakterinin, ətraf mühitin amillərini xüsusi qeyd edir. Bu səbəbləri qısa və lakonik şəkildə təsnif edək.

Kommunikasiya iştirakçılarından asılı olmayan amillərindən söhbət açaraq adətən gündəlik informasiyanın böyük həcminə diqqət yetirilir. Bu informasiya axını belə çox olur ki, bütün şifahi ismarıqları eyni tərzdə qəbul etmək mümkün olmur. Bəzi məlumatlara görə bizim ayıq vaxtımızın 1/3 hissəsi, yəni günümüzün 5 saati, bəlkə də çox, biz həmkarlara, müəllimlərə, dostlara, tanışlara, ailə üzvlərinə, qonşulara və s. qulaq asırıq. Əgər bu vaxta hələ internetə, sosial şəbəkələrə, televiziya və radioya ayırdığımız zamanı da saysaq, aydın olur ki, bütün zaman diqqətimizi fiziki cəhətdən eyni səviyyədə saxlaya bilmərik.

Fizioloji səbəblərinə görə də eyni yüksək səviyyədə diqqətlə dinləmək çətinidir: biz daha tez düşünerük, nəyinki danışırıq. Məlumdur ki, sadə insan bir dəqiqədə 500 sözü qəbul edə bilər. Şifahi nitqin orta sürəti isə 125/150 söz arasındadır. Nəticədə, demək olar, “sərbəst vaxt” yaranır ki, dinləyən o zamanı doldurmaq üçün problemlərin, xəyalların, planların, istəklərin və s. düşünülməsinə sərf edir və ya danışan fərdin nitqinə müdaxilə edir və söhbət edəni tələsdirir ya çaşdırır.

Effektiv dinləmənin prosesində yaranan maneələrin digər qrupu dinləyən fərdin psixoloji vəziyyəti ilə bağlıdır. İ.Qofman kommunikativ prosesində iştirakını mürəkkəbləşdirən dinləyicinin üç növ problemlərini xüsusi qeyd edib:

1) xarici diqqətsizlik, bihuşluq, huşsuzluq: fərd əhəmiyyətli məsələlərə diqqət yetirmir, çünki fikri başqa yerdədir, və bu da qrupun üzvləri ilə dost əlaqələrinin qurulmasına gətirmir; fərd həmin qrupun xaricində olanlarla maraqlanır;

2) egoistlik: fərd yalnız özü ilə maraqlanır, fikri özündədir və söhbətə biganə yanaşır;

3) əməkdaşlığa xüsusi maraq göstərmə: fərd yalnız qrupda olan əlaqələrə nəzər yetirir, söhbətin mövzusunə fikir vermir (44).

Səbəblərin xüsusi kateqoriyası danışan fərdin davranışı və ötürülən ismarıcın xarakteri ilə bağlıdır.

Situasiya ismarıcın başa düşülməsinə bir o qədər də əlverişli təsir göstərmir, baxmayaraq ki, danışan fərd üçün məlumatın məzmunu narahatçılığa və nigarəncılığa səbəb olur. Nəticə kimi, onun nitqi aydın və anlaşıqlı olmur, və ya o tam susur. Beləliklə, effektiv dinləmə yolunda “narahatçılıq törədən ismarıc” ikili maneə rolunu oynayır:

a) danışan fərd aydın və səlis fikrini izah edə bilmir, və dinləyən özü boşluqları (əskikləri) doldurmalı olur;

b) fərz etmək olar ki, danışan dinləyəne məlumatda olan öz narahatçılığını ötürür, və nəticədə dinləyənin nigarəncılığı ismarıcın məzmununu dəyişə bilər.

Beləliklə, həm danışan, həm də dinləyən fərdlərin hər ikisi mümkün olan kommunikativ dəyişiklikləri dərk etməlidir və onların azalmasına can atmalıdır. Əgər danışan fərd etiraf edir ki, həmin məlumatın məzmunu onu narahat edir, bu dinləyəne işarə ola bilər ki, o daha diqqətli olmalıdır və özünə hesab verməlidir ki, ona da narahat hisslər keçə bilər.

Kommunikasiya prosesini öyrənərək, Kempbell sistematik səhvlərin bəzi mənbələrini təyin edib. Onların dərk olunması həm danışan, həm də dinləyən üçün xeyirli ola bilər (64, s.336-340). Burada tədqiqatçı danışan fərdin *ismarıcının uzunluğuna* əhəmiyyət verir. Kempbella görə, orta səviyyədə olan dinləyici danışan fərdin real ismarıcını çalışacaq qısaltсын, sadələşdirsin və ya heç məhəl qoymasın. Danışan fərdin ismarıcı nə qədər uzun olsa bir o qədər itkilər olacaq. Buna görə də, əgər danışan fərd həqiqətən də öz fikirlərini aydın çatdırmaq istəyir, onda o dinləmə zamanı təbii itkiləri nəzərə almalıdır və nitqini ehtiyac olmasa uzun zamanlı etməməlidir. Fəal, diqqətçil dinləyici, çox güman ki, uzun nitqə

müdaxilə edəcək məhz ona görə ki, o eşidəni başa düşmək və öz reaksiyasını göstərmək istəyir.

Məlumatın ortası ən az yadda qalan hissəsidir. Səriştəli danışan fərd, bunu bilərək, çalışacaq öz ismarıcların strukturundan ortanı aradan qaldırsın, və beləliklə, yalnız əvvəlini və axırını saxlayaraq məlumatı maksimum dərəcədə qısalsın.

İsmarıcın sonu da maraqlıdır. Dinləyən fərd məlumatın məzmununu aydın və konkret fraqmentlərinə bölərək, məntiqli bağlayıcıları azaldaraq, bəzi elementləri birləşdirərək, digərlərini isə istisna edərək ismarıcın mənasını ümumiləşdirməyə meyillidir. Bunları nəzərə alaraq, yaxşı dinləyici deyilənlərin xırda elementlərini qulaq ardına çalışmalıdır vurmasın, hətta əgər bu nüanslar onun şəxsi fikrinə ziddir. Öz növbəsində, yaxşı səviyyədə çıxış edən fərd səmimi, açıq, aydın, səlis şəkildə danışacaq, məlumatın mənasını xüsusi vurğulayaraq. Əgər nitq xəttindən artıq mürəkkəbdir, məna çalarları isə çox böyük yer tutur, o deməkdir ki, çıxış edən fərd özünə əmin deyil və ya kimin qarşısında çıxış edirsə onlardan ehtiyat edir. Əgər belə hal baş verir, onda bunu etiraf etmək və çıxışı analiz etmək lazımdır.

Nəyi gözləyirlər, ona da qulaq asıllar. Dinləyən, bir qayda olaraq, ismarıcları belə dəyişdirir ki, onlar gözlədiklərinə müvafiq olsun. Dinləyən fərddə qabaqcadan elə müəyyən olmuş kateqoriyalar mövcuddur ki, onlar mütləq orada öz yerini tapacaq və ya onlarla idarə olunacaq. Onun “kompüter” vasitəsilə qəbul olunmayan, kənara qoyulmalıdır və ya tamamilə istisna olunmalıdır. Təcrübəli çıxış edən, insanların şablonlara meyilliliyini bilərək, xüsusi o faktı qeyd edir ki, indiki çıxışı digər çıxışlardan fərqlidir; o mövqeyini dəyişib və ya ondan uzaqlaşib (əgər o həqiqətən də belədir). Bu ona görə edilir ki, təbii stereotipləşmə prosesini öz dinləyicilərində pozsun. Öz növbəsində, səriştəli dinləyici buna öz meyilliliyini başa düşərək, daima onunla mübarizə edir, çünki həqiqətdə nə deyilibsə onu eşitmək istəyir.

“*Ağ-qara dinləmə*”. İstənilən fərd ismarıcı qiymətləndirici terminlərdə qəbul edir, özü də eşidiləni ümumiyyətlə ya yaxşı, ya da pis kimi qəbul etmək daha asan olur, nəinki differensial qiymətini vermək cəhdlərini göstərmək. Bu əsas meyl (tendensiya) – ismarıcı qiymətləndirici terminlərdə dinləmək – həmin məlumatın digər aspektlərini eşitməyə mane olur. İsmarıcın yaradıcı tapıntıları onun “pis” kateqoriyalı işarəsində itir, çatışmazlıqlar isə “yaxşı” işarədə yoxa çıxır. Əgər çıxış edən fərd dərk edir ki, onun nitqi başqalarına yalnız “pis” və ya “yaxşı” təsir göstərə bilər, elə tədbir görmək lazımdır ki, dinləyən şəxs qiymətləndirmədən uzaq olsun. Effektiv dinləmənin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənən mütəxəssislərin məsləhətləri diqqətin yayınmamasına, emosional özünü nəzarət olmasına, əks əlaqənin mövcud olmasına cəlb edir.

Şəxsi diqqətinə idarə etmə - daima təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan bacarıqdır. Böyük həcmli informasiya şəraitində diqqətin yayınmamasının üsullarından biri istənilən konkret vəziyyətində hansı məlumat növü lazım olmasının müəyyənləşdirilməsi bacarığıdır. Təyin olunub ki, dinləmə prosesinin effektivliyi çoxalır, əgər dinləyici informasiya qəbulunun məqsədini formalaşdırmağa bacarır, yəni “Belə məlumata mən niyə qulaq asıram” sualına cavab verə bilər.

Sosial kommunikasiya sahəsində mütəxəssislərin fikrinə görə dinləmə prosesinin məqsədləri informasiya məzmununun *başə düşülməsi*, *yadda saxlanması*, *analizi* və *qiymətləndirilməsi* ola bilər, həmçinin həmsöhbətçillərlə *etimadlı münasibətləri* də. Məsələn, əgər siz partlayıcı maddələrin istifadəsinə dair bəzi göstərişləri almalısınız, onda diqqətlə dinləməlisiz çünki təlimatları başə düşüb və yadda saxlamaq lazımdır. Əgər siz yeni cihaz alırsız, informasiyaya qulaq asaraq siz yalnız başə düşmək yox, həm də deyilənləri yadda saxlamalısiniz, analiz etməlisiz və qiymətləndirilməlisiz. Və ya əgər tanış insanlardan kimsə yaxın adamını itirib, belə situasiyada məqsəd dinləmək yox, informasiyanın yadda saxlanması və qiymətləndirilməsidir çünki sizdən onun emosional vəziyyətini başə düşmək tələb olunur.

Düşdüyümüz situasiyaların çox müxtəlifliyini nəzərə alsaq dinləmənin bir səviyyəsindən digər səviyyəsinə keçməyə hazır olmalıyıq. Pis dinləyicinin problemi onun istənilən situasiyada dinləmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi qabiliyyətinin olmamağı ilə bağlıdır.

Beləliklə, məqsəd – başa düşmək üçün ümumiləşdirilmiş formada müzakirə edilən sualların əsas problemlərini formalaşdıran açar sözlərin və ifadələrin axtarışını nəzərdə tutan – eşitmək prosesidir.

Məqsəd – informasiyanı daha yaxşı yadda saxlamaq – müxtəlif mnemonik texnikalara malik olması nəzərdə tutulur. Onlardan daha tanınmış olanlar yazılar, təkrarlar, yenidən frazalaşma, eşidənin vizualizasiyasıdır, yəni adların, yerlərin, konkret vizual obrazlarla rəqəmlərin assosiasiyası (əlaqələndirilməsi).

Məqsəd – məzmunun analizi və qiymətləndirilməsi – informasiyanı göndərən arqumentlərində (dəlillərində) və bəyannamələrində səhvlərin tapılması, faktları və qiymətləri fərqləndirmək bacarığını tələb edir.

Fərdə diqqətini cəmləşdirməyə kömək edən effektiv üsullarından biri - öz emosiyaları ilə idarə etməyə öyrənməkdir. Nifrət, qorxu, xoşbəxtlik və ya bədbəxtlik hissləri, ümumiyyətlə güclü emosional təcrübələr başqasına qulaq asmaq qabiliyyətinin azalmasına səbəb ola bilər. Söhbətdə emosionallıq diqqət dəqiqliyinin səviyyəsini aşağı salır.

Emosional davranışın maraqlı xüsusiyyətini Amerika psixoloqu Ralf Nikols qeyd edib: hər fərdə elə sözlər, ifadələr və mövzular məxsusdur ki, o emosional formada reaksiya göstərir, və diqqətilə idarə etmək qabiliyyəti aşağı səviyyəyə düşür. Nikols belə sözləri “qırmızı bayraqlar” adlandırır. Bəzi fərdlər üçün “qırmızı bayraq” kimi “imtahan”, digərinə “qaynana”, o birinə - “vergilər” sözüdür. Belə reaksiyanın mənbəyi, daha çox fərdin bioqrafik təcrübəsi, hansısa həyatın zərbələri ilə bağlıdır. Hansı sözlər, ifadələr və mövzular bizdə güclü emosiyaları oyatmağına səbəb olur - onu bilmək, o deməkdir ki, özünü nəzarət vasitələrini əldə etməyini bilməkdir: bizi narahat edəni dərk etmək ona şərait

yaradır ki, xoşagəlməyən mövzunu bağlamaq lazımdır, ya da özünə hesab vermək ki, həmin məqamda biz diqqətsiz dinləyən olmalıyıq.

Əks əlaqənin texnikasının təsnifinə müraciət edərək, diqqətimizi qiymətləndirici və qiymətləndirilməyən əks əlaqənin fərqlərinə yönəldək.

Qiymətləndirici əks əlaqə - öz fikrin, söhbət nədən gedir ona olan münasibətinin ismarıcıdır. Qiymətlər müsbət ola bilər (“səndə əla alınır”) və ya mənfi (“nə boş-boş danışırısan”). Pozitiv qiymətləndirici əks əlaqəsi tərəfdaşımızın “mən - konsepsiyasının” dəstək və mövcud olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin funksiyasını yerinə yetirir. Neqativ qiymətləndirici əks əlaqəsi münasibətlərimizi dəyişdirilməyə və ya modifikasiya etməyə, həmçinin arzuolunmaz davranışın aradan qaldırılmasına istiqamətlənən düzəldici (korreksiya) funksiyasını yerinə yetirir.

Qiymətləndirici əks əlaqəsinin strukturu ifadələrin istifadəsini nəzərdə tutur və onlar ona işarə edir ki, söhbət insanın şəxsi fikri haqqında gedir, məsələn, “mənə elə gəlir ki”, “mən düşünürəm ki”, “zənnimcə”. Əgər belə ifadələr mövcud deyil, qiymət isə tamamilə aydın və açıq şəkildə verilib, ifadə statik xarakterli olur, və tez-tez kobudluq kimi qəbul olunur və həmsöhbətçildə o psixoloji müdafiəyə səbəb olur, bu da, öz növbəsində, münasibətləri gərginləşdirir ya hətta pozur. Müqayisə üçün:

“Zənnimcə, bu belə deyil.” - “Nə axmaq fikirdir!”

“Məncə sən çox kobud idin.” - “Necə acıdılsən!”

“Düşünürəm ki, sən xəttindən çox ondan asılısan.” - “Cındır!”.

Qiymətləndirilməyən əks əlaqə - müzakirə olunan suala bizim münasibətimizi əks etdirməyən əks əlaqəsinin növüdür. Biz onu istifadə edirik o zaman ki, fərdin hissləri haqqında daha çox məlumat almaq və ya həmsöhbətçilin hərəkətlərinə qarışmamaq şərtilə konkret məsələ ilə əlaqədar onun fikrini formalaşdırmağa kömək etmək istəyirik. Bu məqsədlərə nail olmağa belə üsulların vasitəsilə olar,

məsələn, aydınlaşdırma, yenidən frazalaşma, izah etmə, empatiya. Əlaqənin hər iki növü öz ifadəsini həm qeyri-refleksli, həm də fəal (refleksli) dinləmədə tapır.

Qeyri-refleksli dinləmə həmsöhbətçilin nitqinə öz qeydlərilə müdaxilə etmədən diqqətlə susmaq qabiliyyətindən ibarətdir. Zahirən passiv davranış reallıqda həm fiziki, həm də psixoloji cəhətdən böyük diqqəti və gərginliyi tələb edir. Ümumi qayda ibarətdir: qeyri-refleksli dinləmə faydalıdır o zaman ki, həmsöhbətçil həssas problemlərini, hirs, hiddət, acıq, qeyz, qəhər kimi dərin hisslərini müzakirə etmək istəyir və ya sadəcə minimal surətdə cavab tələb edən məsələləri danışır. Formaca qeyri-refleksli dinləmə qısa replikaların istifadəsini təqdim edir, məsələn: “Hə?”, “Davam edin”, “Bu maraqlıdır”, “Anladım”, “Eşitmək xoşdur”, “Bir az yavaş olar?”, “təfərrüatı ilə, zəhmət olmasa” və s. və ya köməyin qeyri-verbal jestləri ilə, məsələn, təsdiqedici başın əyməsi.

Refleksli (və ya fəal) dinləmə – eşidilənin qavrayışının dəqiqliyini nəzarət etmək məqsədilə danışan fərdlə olan əks əlaqəsidir. Qeyri-refleksli dinləmədən fərqli olaraq burada dinləyən fərd ismarıcın düzgün başa düşülməsinin təsdiqi üçün sözlü formasını daha fəal surətdə istifadə edir. Refleksiv cavabların əsas növləri aydınlaşdırma, yenidən frazalaşma, yekun vurma hesab olunur.

Aydınlaşdırma – qiymətsiz texnikadır və işgüzar maraqlardan irəli gələrək onu istifadə edəndə, həmçinin insanı “danışdırmaq” məqsədilə və ya onu dinləmək hazırlığını nümayiş etdirərək biz fərdlərdən əlavə informasiyanı xahiş edirik. Aydınlaşdırmanın alətləri aşağıdakı növ suallar aiddir: “Bir daha təkrar etmək olar?”, “Dəqiqləşdirin, siz nəyi nəzərdə tutursuz?”, “Siz nəse demək istəyirsiniz?” və s.

Yenidən frazalaşma danışan fərdə onun özünün ismarıcının ötürülməsindən ibarətdir, lakin dinləyən fərdin sözlərinin vasitəsilə. Onun məqsədi eşidilənin dəqiqliyinin yoxlanılmasıdır, həmçinin digər fərdə nümayiş etdirilməsidir ki, onun ideya və ya təklifi sizin üçün nə deməkdir (4). Yenidən frazalaşma belə sözlərlə başlana bilər, məsələn: “Mən sizi başa düşdüm...”, “Sizcə...”, “Başqa sözlə, siz

hesab edirsiniz ki...”, “Sizin fikrinizə görə...”. Bu zaman ismarıcın mahiyyətli əsas məqamlarını, mənasını və ideyalarını seçmək vacibdir, lakin həmsöhbətçinin hisslərini yox. Yenidən frazalaşma danışan insana görməyə imkan verir ki, onu dinləyirlər və başa düşürlər, lakin səhv anlayanda, onda ismarıcdə müvafiq dəyişikliklər olunmalıdır. Məhz buna görə də yenidən frazalaşma əsas kommunikatıv qabiliyyət kimi hesab olunur. O kommunikasiyanın dəqiqliyini və nəticədə, qarşılıqlı anlaşmanın səviyyəsini yüksəldir.

Con L.Uollen (63, s.472) effektiv kommunikasiyasının üsullarını təhlil edəndə bir sıra nümunələri gətirir. Onlar göstərir ki, yenidən frazalaşma vasitəsilə göndərilən ismarıcın daha dəqiq anlaması baş verir. Hətta əgər ismarıc ümumi xarakter daşıyır, o sizin üçün kifayət qədər *müəyyən* ola bilər. Misal üçün:

1. Mən hesab edirəm ki, bu pis dərslıkdır.

2. Pis? Səncə orada çoxlu qeyri-dəqiq məlumatlar var?

1. Yox, mətnlər dəqiqdir, lakin kitab adamın əlində cırılır.

Dıgər fərdin ismarıcı sizə başqa misal göstərə bilər.

1. Bu mətnə çoxlu boşluqlar var ki, biz onu bu vəziyyətdə qəbul edə bilmərik.

2. Sizcə, orada Amerikanın inkişafında mövcud olan zəncilərin rolu barədə heç nə yazılmır?

1. Bəli, bu bir məqamdır. Həmçinin, bu kitabda Amerika incəsənətinin inkişafı haqqında da heç nə deyilmir.

Dıgər insanın çox konkret fikirləri sizin üçün daha ümumi ideyanı ehtiva edə bilər.

1. Mən dərslər üçün səndən 25 karandaş borc götürə bilərəm?

2. Sənə sadəcə yazmaq lazımdır? Məndə təxminən 15 qələm və 10 ya 11 karandaşım var.

1. Əla. Mənə elə onlar lazımdır.

Yekun vurma – bu danışan fərdin əsas ideyaların və hisslərinin yekunudur. Yekun ifadələr söhbətin bəzi hissələrini mənalı vahidə birləşdirməyə kömək edir. Tipik ifadələr aşağıdakı kimi ola bilər: “Sizin əsas ideyalarınız, mən necə başa düşmüşəmsə, belədir...”, “Əgər dediklərinizə yekun vursaq onda...” və s.

Dinləyən fərdin xüsusi davranış növü – empatik qulaq asmadır. Tanınmış Amerika psixoterapevti Karl Rocers onu xüsusi məşhur edib (61). O əmin idi ki, fərdə qulaq asaraq onun şəxsi vəziyyətini və problemlərini başa düşməyə kömək etmək olar. Müəyyən üsul kimi, o digər fərdin keçirtiyi hisslərinin başa düşülməsini və cavab olaraq həmin hisslərin özü tərəfindən anlamasının ifadəsini nəzərdə tutur. Bunun üçün bütün yuxarıda göstərilmiş refleksiv dinləmənin üsulları tətbiq olunur: dəqiqləşdirmə, yenidən frazalaşma, və yekun vurma. Bu səbəbə görə empatik ifadə formasına görə refleksiv dinləmənin istənilən növünə çox yaxındır. Eyni zamanda öz məqsəd və niyyətlərinə görə empatik dinləmə refleksivdən fəqlənir. Əgər refleksiv dinləmənin məqsədi – danışan fərdin ismarıcını, ideyalarının mənasını dəqiq dərk etməkdir və ya yaşadığı hisslərini başa düşməkdir, onda empatik dinləmənin məqsədi – digər fərd üçün həmin ideyaların emosional rəngarəngliyini və mənasını tutmaqdan ibarətdir, yəni danışan fərdin məlumatının məzmunu və mənası nədir və həmsöhbətçil o zaman nə hisslər keçirir – bunları düzgün başa düşməkdir. Empatik dinləmə - ünsiyyətin daha intim növüdür, nəinki fəal eşitmə. O tənqidi qavrayışa əksdir. Məhz buna görə yazılı surətdə empatik bəyanatları ifadə etmək çətindir.

Empatik ifadələrin strukturunda qiymətləndirmə, tələb, məsləhət, problemin əhəmiyyətinin azalması və ya həmsöhbətçilin davranışı ilə idarə etmə niyyəti olan nitq ifadələri istisna olunur. Misal üçün: “Siz bunu eləməlisiz...”, “Sizə lazımdır...”, “Siz haqlı deyilsiz...”, “Siz məsələlərə düzgün yanaşmırsız...”, “Siz böyük səhv etmisiz...”, “Buna görə narahat olmayın”, “Sizcə bu problemdir?...”, “Sizin probleminiz mənə xatırlayır ...”.

Empatik ifadə qiymətləndirilməyən əks əlaqəsinə əsaslanır və beləliklə, elə ifadələr istifadə etmək lazımdır ki, onlar deyilənin düzəlişini etməyə şərait yaratsın, məsələn: “Əgər mən səhv etməmişəm...”, “Ola bilər...”, “Çox güman ki...”, “Bu belədir?”, həmçinin ismarıqların ardıcılığı da əhəmiyyət kəsb edir.

Empatik dinləmə - öz problemlərinin həllini tapmağa şərait yaradan və reaksiya göstərilən yoldur, hətta əgər dinləyici özü də bu qərarları qabaqcadan bilmir. Dinləyənlər empatik şəkildə başqalarını mühakimə etmir, onlar problemi dərk edir, təhlil edir, danışan fərdlə nə baş verirsə tez-tez öz sözlərinin vasitəsilə təəssüratlarını təsdiq edir. Həmçinin onlar ismarıcı göndərəninin vəziyyətini öz təəssüratları ilə üst-üstə düşməyini daima yoxlayır. Bu dinləmə növündə tərəfdaşın hisslərinin qəbulu və onun problemi həll etməyinə inamı - əsas şərtidir. Buna görə də ona öz ideyalarını təkidlə demək lazım deyil, o zamana ki, tərəfdaş özü bunu xahiş etsin.

Onu da qeyd etmək ki, fərd yardım xahiş edən bütün vəziyyətlərdə empatik dinləmə münasib deyil. Bəzi hallarda ona sadəcə informasiya lazımdır, hisslərlə iş yox. Empatik dinləmənin üsullarını istifadə etmək lazım deyil hətta əgər sizdə bir kəsə kömək etmək istəyi və ya vaxtınız yoxdursa.

Beləliklə, səriştəli dinləyici, müvafiq olaraq, səriştəli kommunikator da olmaq üçün şəxs əks əlaqəsinin müxtəlif rəngarəng növlərinə, dinləmə üsullarına malik olmalıdır və münasib yerlərdə onlardan mahircasına istifadə etməlidir.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiya psixoloji elminin vacib kateqoriyasını təşkil edir, çünki ünsiyyət, tələbatdan irəli gələrək, fərdlərin qarşılıqlı əməkdaşlığını təşkil edir və işarəli vasitələrlə həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya iki növ ünsiyyəti əhatə edir: verbal və qeyri-verbal. Bu iki ünsiyyət növündən qeyri-verbal daha qədim, verbal isə çox universal sayılır.

Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlıqda verbal və qeyri-verbal davranış xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şəxsə oriyentasiyalı ünsiyyətdə nitqin səciyyəvi xüsusiyyətləri mövcuddur:

1) Ünvanlanmağın şəxsiyyətliyi (personallığı). Həmsöhbətçillər bilavasitə bir-birinə müraciət edir, danışan dinləyənin ismarıq mövzusunun anlaşmasının imkanlarını nəzərə alır, onun fəal cavab reaksiyasını gözləyir: təskinlik, etiraz və ya razılıq olsa da belə. Hərəsi verbal ünsiyyətin xarakterinə təsir edir.

2) Kortəbiilik və sərbəstlik. Bilavasitə ünsiyyətin şərtləri qabaqcadan söhbəti planlaşdırmağa imkan vermir, həmsöhbətçillər eyni zamanda düşünməyə və danışmağa məcburdur. Kortəbii nitqin normaları qəbul edir ki, həmsöhbətçillər mövzunu dəqiqləşdirərək ya da dəyişərək bir-birinin danışığına müdaxilə edir; danışan fərd nəyisə yada salaraq öz özünü çaşıra bilər və sonra deyilənə qayıdar. Deyilənlər şərtlərlə, təkrarlarla, düzəlişlərlə və digər dil xətalaları ilə dolu olur.

3) Situativlik. Gündəlik həyat kontekstual cəhətdən bağlıdır, yəni şifahi ifadələri və onları müşahidə edən mimikanı, jestləri, səsin tonallığını və s. yalnız istifadə edilən spesifik kontekstlərdə başa düşmək olar. Əgər aydın olur ki, başqası tamamilə bizim fikri tuta bilmir, onda izahların müxtəlif strategiyaları istifadə olunur: müşayiət kommentariyalardan təpəliq ifadəli təsniflərə qədər.

Əməkdaşlığın iştirakçıları özünə situasiyanı, söhbətin mənalı məzmununu təyin edən kimi, qısa və lakonik replikalara da istifadə edir. Belə nitq üçün adətən insanlar müraciət edən çoxlu sayda müxtəlif boşluqlar, istinadlar və işarələr xasdır. Halbuki, bir qayda olaraq, ünsiyyət saxlayanların arasında qarşılıqlı anlaşma üçün bu ciddi maneə deyil. Danışan fərdlərin bilavasitə əlaqəsi, fakt olaraq ki, sözü gedən əşyalar haqqında daha tez-tez həmsöhbətçilə görsənir və ya məlumdur, qeyri-rəsmi nitqdə onlara ifadələrin qeyri-dəqiqliyini aradan qaldırmaq üslubu kimi mimikanı və jestləri istifadə etməyə imkan verir.

Situativlik həm konkret fərdlə bağlı keçmiş vəziyyətlərin hesabını (əgər onlar baş verib), həm də həmin vəziyyətdə başa düşülən olmaq üçün hesaba alınan

şert kimi onun sosial statusunu nəzərdə tutur. Bu səbəbə görə istənilən ifadə, adi sadə sual müxtəlif hisslərin qamması ilə dolu, sadə maraqdan başlayaraq ta deyilməyən iradlara, gizli incikliyə qədər ola bilər.

4) Emosionallıq. Bilavasitə ünsiyyətdə nitqin kontekstual bağlılığı, kortəbiiyyəti və sadəliyi onun emosional rəngarəngliyini gücləndirir, söhbətin mövzusu kimi həmsöhbətçillərin emosional-individual qavrayışını birinci plana çəkir. Ümumilikdə söhbətin mənasını düzgün başa düşməsi üçün bəyanatların və cavabların ciddi nizamlanması, təkrarı, onların qrammatik və sintaktik cəhətdən yetkinliyi, nə deyilir əhəmiyyətli deyil, vacib olan necə deyilir məsələsidir. Başa düşülən olmaq istəyi həmsöhbətçilləri tez-tez şəxsi qiymətlərin, emosional üstünlüklərinin, fikirlərinin ifadəsinə gətirib çıxardır.

Gündəlik ünsiyyətdə verbal kommunikasiyasının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- a) ünsiyyət özü, ünsiyyətə olan tələbatın ödənişi;
- b) informasiya mübadiləsi, nələrsə haqqında məlumat.

Birinci halda nitq *fatik* adlandırılır. Belə nitq mənaları assosiativ cəhətdən bir-birilə bağlı olan replikaların mübadiləsi kimi qurulur. Söhbətin saxlanılması məqsədi olur. Fatik nitqin janrlarını şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin “bərkitmək / pozmaq” şkalasında yerləşdirmək olar. Bu məsələ ilə əlaqədar V.V.Dementyevin əsəri məlumdur (45, s. 41).

Bununla əlaqədar demək olar:

- 1) şəxsiyyətlərarası münasibətləri həqiqi mənasında korlayan: bilavasitə təqsirləndirmələr, təhqirlər, əlaqələrin aydınlaşdırılması, münaqişələr;
- 2) şəxsiyyətlərarası münasibətləri həqiqi mənasında yaxşılaşdıran: səmimi mehriban xeyrixah danışqlar, etiraflar, komplimentlər, təriflər, nəsihətlər;

3) şəxsiyyətlərarası münasibətləri məcazi mənasında korlayan: öz məsuliyyətini tərəfdaşın üzərinə qoymaq, başına oyun açmaq, ələ salmaq, aldatmaq, müxtəlif növ istehzalar, kinayəli ifadələr demək;

4) şəxsiyyətlərarası münasibətləri məcazi mənasında yaxşılaşdıran: flirt, işvə, zarafat;

5) münasibətlərin səviyyəsini dəyişikliksiz saxlayan: müxtəlif janrlı söhbətlər, nazəkətli danışqlar.

Bilavasitə dialoqda həmsöhbətçilə psixoloji dəstək rolunu oynayan nitq vasitələri: məqsədi və mənası həmsöhbətçinin nitqinin məzmununa diqqəti, marağı cəlb etməkdən ibarət olan müxtəlif qısa replikalar ünsiyyət zamanı fəal rola malikdir.

Məqsədi məlumat mübadiləsini aparmaqdan (həqiqəti öyrənmək, qərarı qəbul etmək və s.) ibarət olan nitq, *informativ* adlandırılır.

Gündəlik şəxsiyyətlərarası əməkdaşlıqda adətən *informativ nitq davranışı* gündəlik danışq janrında həyata keçirilir. Kommunikantları ünsiyyətin kontakt tərəfi az maraqlandırır, onlar üçün informasiya daha əhəmiyyətlidir. Bir qayda olaraq, belə söhbətlər uzun müzakirələrə gətirməyən vəziyyətlərdə keçirilir, daha çox “ayaqüstü”, avtomatik şəkildə. Gündəlik söhbətə başlamağa həm yaxşı tanış olan insanlar, yaxın dostlar, həm də tamamilə tanış olmayanlar ola bilər. Həmsöhbətçillərin yaxınlıq dərəcəsi həlledici məna daşımır.

Həmin vəzifənin birgə həlli zamanı nitq ifadələri ümumi nəzər nöqtəsinin nail olmasına istiqamətlənir. Bu ünsiyyət üsulu ümumi məqsədin mövcudluğunu nəzərdə tutur, bu da mövzunu kifayət qədər məhdudlaşdırır. Həmin üsula adekvat danışqlar aparmağının qaydalarının çeşidi də məhduddur: hər bir ifadə diqqətlə seçilir, hər bir söz kifayət qədər düşünülür və qiymətləndirilir, qaydaların pozulması, məsələn, həmsöhbətçil tərəfindən anlaşılmazlıq və ya sözündən dönmə, verdiyi sözünün üstündə durmaması, ünsiyyət üsulunun dəyişməsinə gətirib

çıxarda bilər. Təkrarlar və dəqiqləşdirmələr də ola bilər. İstənilən məsələnin həlli həmsöhbətçillərin qarşılıqlı razılaşması əsasında öz yerini tapır. Əməkdaşlıq məsələlərin həllinin tapılması ilə bitir və ya yeni ünsiyyət üsulu başlayır.

Ünsiyyət üsullarından söhbət gedəndə mütləq virtual məkan məsələsinə də nəzər yetirmək zəruridir. XX əsrin sonunda müasir cəmiyyətə virtual reallığın sosial-siyasi təsirləri özünü qabarıq şəkildə göstərdi. BBC, CNN, Euronews, internet istifadəçilərinin sayının çoxalması və istifadə keyfiyyətinin yaxşılaşması, “Instagram, Twitter, WhatsApp, Facebook, Viber” kimi sosial şəbəkələrin meydana gəlməsi, habelə texniki tərəqqi nəticəsində yaranan yeni texnologiyalar virtual reallığın təsir imkanlarını kifayət qədər genişləndirdi.

Virtual reallıq – internetin yaranmasına və inkişafına əsaslanan qarşılıqlı ünsiyyəti, əlaqələri genişləndirən, habelə informasiya almaq, bilikləri genişləndirmək və populyarlaşdırmaq imkanı yaradan qeyri-fiziki gerçəklikdir. Virtual reallıq, həqiqi dünyada olan fiziki sərhədlərdən azad olduğu üçün istənilən sayda insanın eyni zamanda bir araya gəlməsinə və qarşılıqlı ünsiyyət qurmasına şərait yaradır. Virtual gerçəkliyin sosial ünsiyyəti asanlaşdırılması və bu yolla da ünsiyyət prosesini dərinləşdirməsi solum üzərində nəzarəti gücləndirməyə imkan yaratdı və ona təsir etmə, onu istismar etmə vasitəsinə çevrildi (12, s.189).

Uğurlu əməkdaşlıq hər iki (ola bilər qrup şəklində) həmsöhbətçillərin eyni ünsiyyət üsulunun bəyənilməsinin birgə razılığı əsasında mümkündür. Əgər bu dərhal alınmır, onda münasib ünsiyyət üsulu seçilir və ya danışıq istənilən tərəfdaşlardan birinin istəyi ilə kəsilir.

Beləliklə, gündəlik əməkdaşlıqda verbal ünsiyyətin prosesi asılıdır:

- 1) ismarıqda birinci planda nə olur – informasiya və ya əlaqə;
- 2) həmsöhbətçilər üstünlük verdiyi kommunikativ vasitələrdən (bilavasitə və ya vasitəli);

3) şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin xarakterindən (kooperativ və ya münaqişəli).

İstənilən ifadə kommunikativ məqsədinə nail olmamağa bilər, yəni adresata göstərdiyi təsirin istədiyi nəticəsini əldə etməyə bilər. Belə vəziyyətin yaranması səbəbləri aşağıdakı məqamlarla bağlıdır:

1) adresat eşitdiyi məlumatın kommunikativ məqsədini düzgün başa düşməyib;

2) adresatın reaksiyası qəbul olan məlumatın kommunikativ məqsədinə münasib olmaya bilər əgər adresat məqsədi düzgün başa düşərək istəmir və ya ismarıca müvafiq reaksiya verə bilmir;

3) deyilənlər adresata planlaşdırılmamış emosional təsir göstərir.

Razı olmamağının ifadəsində də müəyyən qaydalara riayət etmək lazım gəlir. Emosional müsbət reaksiyalarının istisnası əlaqəli yardımlarından imtina demək deyil. Əgər daxili razılaşmamanın tonu bir qədər gərgin, quru olsa, nəzakətlik əlaqənin mövcudluğu və saxlanılması deməkdir. Bu zaman yaranan rəsmiyyət (formallıq) diqqətçil həmsöhbətçilə göstərir və bildirir ki, mənim fikrim səninkindən fərqlidir.

İnkarlıq yumşaltmaq üçün, ziddiyyəti azaltmaq məqsədilə qismən razılaşaraq öz etirazını yumşaq formada bildirmək olar, məsələn: “Maraqlı təklifdir, amma siz necə düşünürsünüz ...”; “Siz yaxşı başladız, lakin sonra isə ...”; “Gözəl fikirdir, təəssüf ki, ...”.

Bütün nitq dəstəklərinin istisnası birmənalı və dönməz şəkildə razılığın olmamağını bildirir. Belə halda həmsöhbətçil bütün psixoloji dəstəklərdən məhrum olur və nəticəsi münasibətlərinin pozulmasına gətirir.

Qeyri-verbal kommunikasiya həmişə şəxsi kontaktda həyata keçirilir. Adətən o nitq ilə müşahidə olunur, lakin verbal vasitələrindən ayrı-ayrılıqda da istifadə

oluna bilər. Qeyri-verbal işarələr üç qrupa bölünür: a) bədən dili; b) paralingvistik vasitələr (səs ucalığının dərəcəsi, pauzaların bölünməsi, ünsiyyət prosesində mimikanın və jestlərin özəl spesifik xüsusiyyətləri); c) qrafik vasitələr (geyim, bəzək əşyaları, aksesuarlar və s.).

Bədənin dili, öz növbəsində, beş tərkib hissəsini özündə ehtiva edir: jestlər, mimika, bədənin vəziyyəti, proksemika (ünsiyyət zamanı fərdlərin yeri), taktil kommunikasiya.

Jestlər kommunikasiyanı əllərin işarəli istifadə üsulu vasitəsilə təyin edir. Jestlər, ünsiyyət vasitələri kimi, həm ümumqəbul olunmuş, yəni artıq hamı tərəfindən mənaları təyin edilib, həm də ekspressiv, yəni nitqin obrazlığını daha çox ifadə etmək üçün istifadə edilən, ola bilər. İstənilən fərd üçün jestlərin istifadəsi çox lazım olur, əgər digər vasitələr kifayət qədər ifadəli görsənmir.

Mimika – üz ifadəsinin istifadə üsuludur. İlk növbədə ünsiyyət zamanı fərd həmsöhbətçinin gözlərinə baxır, bildiyimiz kimi də, gözlər – qəlbin aynasıdır. Ağız – mimikanın bir alətidir. Həmçinin kommunikasiya zamanı təbəssümün və baxışların özünəməxsus fərqləri də müşahidə olunur. Üz cizgilərinin vəziyyəti işarəli funksiyaları icra edir, məsələn: təəccüb, qəzəb, qorxu və ya salamlama prosesi zamanı qaşların qaldırılması. Həmsöhbətçinin mimikası istənilən ifadənin mənasını gücləndirə, əlavə və yaxud tamamilə təkzib edə bilər.

Tədqiqatlar göstərdi ki, danışan fərdin hərəkət etməyən və ya görsənməyən üzü olanda informasiyanın 1-15% itirilir. Mimikalı hərəkətlər informasiyanın 70% təşkil edir, yəni gözlər, baxış, fərdin üz ifadəsi daha çox informasiya verə bilər, nəinki səslənən sözlər, cümlələr. Müşahidələr göstərir ki, fərd informasiyanı gizlətmək istəyir və ya yalan danışır, əgər onun gözləri həmsöhbətçi ilə danışmaq zamanının 1/3 hissəsindən az görüşəndə.

Bədənin vəziyyəti – özünü saxlamaq üsuludur. Hesab edilir ki, bədənin boş, yəni sərbəst saxlanması həmsöhbətçilə xüsusi inamın, etibarın rəmzidir. İlk görüşdə bədən vəziyyətinin xarakteri çox əhəmiyyətli sayılır. Belə ki, işə qəbul

olmaq zamanı keçirilən müsahibə prosesində xüsusi marağını və məsuliyyətli olmağını nümayiş etdirmək məqsədilə “şah” dayanmaq və düz oturmaq, həmçinin danışanda “gözün içinə” baxmaq məsləhət olunur.

A.Piz “Bədən hərəkətlərinin dili” kitabında elə hesablamalar gətirir ki, onlara müvafiq olaraq informasiyanın ötürülməsində verbal vasitələr – 7%, səsli vasitələr (səsin tonu, intonasiya) – 38 %, qeyri vasitələr isə - 55 % təşkil edir (58).

Proksemika (ünsiyyət zamanı fərdlərin yeri) – sahənin istifadəsi üsuludur. Həmsöhbətçillərin arasında mövcud olan məsafə onların yaşından, cinsindən, tanışlıq dərəcəsi və peşəsindən asılıdır. Ünsiyyət zamanı müşahidə edilən aşağıdakı məsafə zonalarını xüsusi qeyd edirlər: a) intim, b) şəxsi və ya personal, c) sosial, ç) ictimai.

İntim zona – 15-45 sm hesab olunur. Belə məsafəyə adətən yalnız çox yaxın insanlar buraxılır. Belə hala etibarlı münasibət, ünsiyyət zamanı səsin sakit tonu, taktil kontakt, toxunuş xarakterikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, intim zonasının pozulması istənilən orqanizmda müəyyən fizioloji dəyişikliklərə səbəb olur, məsələn: ürəyin döyüntüsünün tezliyi, adrenalinin çoxalması, yüksək beyin təzyiqi, maddələr mübadiləsinin pozğunluğu və s. Ünsiyyət zamanı vaxtından əvvəl intim zonaya daxil olunması həmişə həmsöhbətçil tərəfindən onun toxunulmazlığına təcavüz kimi sayılır.

Şəxsi və ya personal zona – 45-120 sm hesab olunur. Dostlarla və ya həmkarlarla gündəlik söhbətdə belə məsafə saxlanılır. Bu zaman söhbəti aparan tərəfdaşlar arasında vizual kontakt nəzərdə tutulur.

Sosial zona – 120-400 sm hesab olunur. Adətən kabinetlərdə, bir qayda olaraq, az tanıdığı şəxslərlə rəsmi görüşlərin aparılması zamanı ona riayət olunur.

İctimai zona – 400 sm yuxarı hesab olunur. Belə məsafə insanların böyük qrupu ilə görüş zamanı nəzərdə tutulur, məsələn: mühazirə auditoriyasında, mitinqdə, konfranslarda və s.

İnsan bədəninin hərəkətləri müəyyən informasiya daşıyıcısı sayılır, məsələn: poza və yerləş üsulu.

Poza – müəyyən mədəniyyətə tipik, xas olan insan bədəninin vəziyyətidir. O, insan davranışının elementar vahididir. İstənilən insan görüşdə iştirak edənlərin statusuna münasibətində öz statusunu necə təsəvvür edir poza əyani şəkildə onu göstərir. Daha yüksək statuslu şəxslər sərbəst pozalar alır, nəinki ona tabe olan şəxslər.

Yeriş üsulu, yəni hərəkət etməyinin üsulu, fərdin emosional durumunu anlamağa kömək edir. Psixoloqların tədqiqatları göstərdi ki, qəzəb zamanı ən ağır yeriş yeriş üsulu, sevinc keçirdən zaman – yeriş yüngül olur, yorğun, kefsiz yeriş – insan fikirli olanda müşahidə edilir.

Taktil kommunikasiya toxunuş, əl vasitəsilə yüngül tərzdə vurmaq və s. hərəkətləri özündə ehtiva edir. Kommunikasiyanın taktik elementlərinin istifadəsi kommunikantlar arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlər, status, dostluq dərəcəsi haqqında müəyyən informasiya verir.

Paralingvistik elementlər, jestlərdən fərqli olaraq, nitqi müşahidə edir, kommunikasiyanın emosional tərəfini tamamlayır. Paralingvistik məqamlara dil vasitələrindən olan intonasiyanı, səsin tonal dərəcəsini, hətta qəzəbi bildirən səsin ucalığını aid etmək olar. İstənilən an üçün paralingvistik vasitələr həmsöhbətçinin durumu, vəziyyəti haqqında çox məlumat verə bilər, məsələn: sakitliyi, narahatçılığı, gərginliyi, inamını, yorğunluğu və s.

Geyim və zəhəri görünüş (saç düzüümü, zinət əşyaları, aksesuarlar, kosmetik vasitələr və s.) daimi məqamlardan məlumat verir, məsələn, kommunikantın şəxsiyyəti, sosial statusu, maddi durumu, cəmiyyətdə oynadığı rol, işi.

Şəxsiyyətin ilkin vizual qiymətləndirilməsi onun səmimiyyətinin, açıqlığının, emosionallığının dərəcəsi, xarakteri, gizli və açıq niyyətləri haqqında fikir yaradır.

Kommunikasiya zamanı bizə həmsöhbətçilin sözləri - 7%, səsi, onun eşidilməsi, tərz, tonu, intonasiyası - 30%, baxışları, jestləri, mimikası isə - 63% təsir edir.

Bu o deməkdir ki, həmsöhbətçilin sözlərlə jestlərin və mimikasının arasında müşahidə olunan yüngül fərqlər də, az uyğunsuzluqlar da dinləyənin inamsızlığının yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, xaçlanmış vəziyyətdə saxlanılan əllər, ağızın əl ilə örtülməsi – fərdin iradəsindən asılı olmayaraq beyninə signal ötürülür ki, yalanı ört-basdır etmək lazımdır; qulağa toxunuş – qeyri-şüurlu yalana eşitməmək niyyətini bildirir; alın sahəsinə və gözlərə olan baxış – işgüzar niyyətlərinin mövcud olmasına dəlalət edir; bütün sifətə baxış – alicənab niyyətləri ifadə edir; yuxarıdan aşağı, yəni başdan ayağa süzülən baxış intim niyyəti bildirir; qıyğacı baxış maraq ifadə edir; qaşlarının aşağı salınması – adətən, düşmənçiliyi ifadə edir; az açılan gözlər – neqativ reaksiyasının bildiricisidir; geniş açılan gözlər – maraq, nigarənçilik, həzz bildirir; gözlərin bağlı vəziyyətində burnunun qaşması – xəttindən artıq ciddiliyin göstəricisidir və s.

Beləliklə, konkret desək, göz həqiqəti görür, qulaq isə yalanı eşidir. Lakin heç bir jest digər jestlərdən və müvafiq baş verən hadisələrdən ayrı interpretasiyaya uğraya bilməz.

İnsanın xarakteri onun rənglərə üstünlük vermə prosesində də özünü həmçinin göstərir. Psixologiyada Maks Lüşerin rənglərlə bağlı olan testi çox geniş vüsət alıb. Adı çəkilən test insanın psixofizioloji durumunu, stressə müqavimət dərəcəsini, fəallığını, kommunikativ qabiliyyətlərini qiymətləndirməyə kömək edir. M.Lüşerin testi fizioloji simptomlara gətirən psixoloji stressin səbəblərini öyrənməyə şərait yaradır.

Maks Lüşer aşkar edib ki, bütün fərdlər üçün rəngin qavranılması obyektiv və universal şəkildə baş verir, lakin rənglərin seçimi zamanı individual üstünlüklər subyektiv xarakter daşıyır. Bu fərq test rənglərinin vasitəsilə subyektiv vəziyyətləri ölçməyə şərait yaradır. Belə ki, bəzi test göstəriciləri şüur sferasına aid deyil.

M.Lüşerin rənglərlə bağlı testi professional seçim zamanı tez-tez və tamamilə əsassız istifadə edirlər, çünki o sadədir və düşünməyə kifayət qədər çox material verir. “Əsassız” sayılır ona görə ki, bu test şəxsin özəl xüsusiyyətlərini yox, düşdüyü vəziyyətlərini təhlil edir. Apardığımız eksperimentlər isə göstərir ki, bir müddət keçəndən sonra fərdlər rəngləri olduqca fərqli seçir. Professional seçimi isə yalnız intellektə və xüsusi bacarıqlara görə etmək zəruridir.

Müxtəlif hisslər, fərqli emosiyalar, fərdlərin münasibətləri nə qədər əhəmiyyətli olsa da, işgüzar ünsiyyət nəinki yalnız emosional vəziyyətləri, həmçinin informasiya mübadiləsini də nəzərdə tutur.

Şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə qeyri-verbal kommunikasiyasının funksiyaları da maraq doğurur.

Qeyri-verbal kommunikasiya insanlar arasında qeyri-verbal (sözlərsiz) ismarıqların və onların interpretasiyalarının mübadiləsidir.

Qeyri-verbal ismarıqlar aşağıdakıların vasitəsilə kodlaşdırıla bilər:

- 1) bədənə ifadəli hərəkətləri ilə (şəxsiyyətin ekspressiv davranışı – mimika, jestlər, pozalar və s.);
- 2) nitqin səsli ifadəsi (yüksək tonla, bərkdən səslənməsi, sürəti, ritmiliyi və s.);
- 3) insanı əhatə edən mühəyyən tərzdə təşkil olunmuş mikromühit (yəni o sahə ki, fərd onu nəzarət edə və ya dəyişə bilər: mənzilin şəraitindən tə məsafəyə qədər ki, fərd tərəfdaşı ilə əksər hallarda söhbət aparır).
- 4) simvolik mənası olan maddi əşyaların istifadəsi, məsələn, ad gününə bir dəstə gül və ya pəncərədə olan bağlı pərdə işarə kimi – giriş qadağandır.

Burada söhbət əməkdaşlıq prosesinin verbal davranışın müşayiət edən qeyri-verbal tərəfindən gedir. Ünsiyyətin qeyri-verbal işarələrin təyininə lal-karların və ya bayraqlar vasitəsi ilə siqnalizasiya dilləri aid deyil, yəni elementləri kifayət

qədər müəyyən mənalara malik olan (verbal ünsiyyət kimi) kommunikasiyanın müstəqil işarələr sistemləri.

Qeyri-verbal kommunikasiya prosesinin iştirakçıları aşağıdakı informasiya mübadiləsini aparır:

1) kommunikatorun şəxsiyyəti haqqında, məsələn: fərdin temperamenti; həmin situasiyada emosional vəziyyəti; onun “mən” obrazı və özünün qiymətləndirilməsi; şəxsi özəl keyfiyyətləri və cəhətləri; kommunikativ səriştəsi və qabiliyyəti; onun sosial statusu; müəyyən qrupa və ya subkulturasına mənsubiyyəti haqqında məlumat;

2) kommunikasiya iştirakçılarının bir-birinə olan münasibəti haqqında məlumat, məsələn: ünsiyyətin istənilən səviyyəsi; münasibətlərin xarakteri və ya tipi (dominantlıq – asılılıq, simpatiya – antipatiya); münasibətlərin dinamikası (ünsiyyəti saxlamaq istəyi, münasibətləri pozmaq və ya “əlaqələri aydınlaşdırmaq”);

3) kommunikasiya iştirakçılarının vəziyyətin özünə olan münasibəti, yəni həmin situasiyaya daxil olan komfort, rahatlıq, sakitlik, maraq; belə vəziyyətdən çıxmaq istəyi (əsəbilik, dözümsüzlük və s.).

Qeyri-verbal və verbal kommunikasiya vasitələri bir-birini müşayiət edərək mürəkkəb əməkdaşlıq prosesindədir (54, s.85-94). Qeyri-verbal ismarıclar verbal olanlarla birlikdə bəzi funksiyaları icra edir, məsələn:

- a) verbal ismarıcların əlavəsi (təkrarlanması və gücləndirilməsi);
- b) verbal ismarıcların inkarı;
- c) verbal ismarıcların dəyişdirilməsi;
- ç) söhbətin idarə olunması.

Əlavə o deməkdir ki, qeyri-verbal ismarıclar nitqi daha ifadəli edir, onun mənasını dəqiqləşdirir və aydınlaşdırır. Nitqi daha dəqiq başa düşmək və daha yaxşı yadda saxlamaq olar, əgər o jestlərlə təkrarlanır. Qeyri-verbal işarələr nitqin

əhəmiyyətli məqamlarının gücləndirilməsi üçün istifadə oluna bilər. Belə ki, sözlərin qabağında pauzaları və ya müəyyən tərzdə jestləri edərək, səsinin tonunu qaldıraraq qulaq asanın diqqətini cəlb etmək olar, məsələn, baş barmağının yuxarı qaldırılması - “bu əhəmiyyətlidir” deməkdir.

Təkzib edilmə o deməkdir ki, qeyri-verbal ismarıç verbal olana ziddir. Əgər suala “Sizə maraqlıdır?” sizin həmsöhbətçiliniz çaşqınlıq nümayiş etdirir, gözlərini digər tərəfə çevirir, üzr istəyərək gülümsəyir və bununla yanaşı deyir “Ümumiyyətlə, bəli”, deməli, onun cavabının həqiqiliyinə şübhə ilə yanaşmaq lazımdır. Məhz ona görə ki, qeyri-verbal davranış şüurla az nəzarət olunur, o deyiləni təkzib edir.

Əvəzlənmə o deməkdir ki, verbal ismarıçın yerinə qeyri-verbal olanın istifadəsidir. Misal üçün səs-küylü auditoriyada barmaqların və əllərin jestləri ilə sizdən uzaqda olan dosta çölə çıxmaq və söhbət edək təklifini bildirmək olar və ya müzakirə zamanı iclası aparan şəxs sözsüz bir baxış, başın və ya bədən müəyyən hərəkəti ilə bildirə bilər ki, söz iştirakçılardan birinə verilir.

Nizamlanma o deməkdir ki, fərdlər arasında olan əməkdaşlığın idarə etməsi üçün qeyri-verbal işarələrin istifadəsidir. İfadənin sonunu bildirən səsin tonu, nəyisə soruşmaq istəyini bildirən bir kəsə toxunuş, çıxış edənin ünvanına razı olan və ya olmayan sözlər – bu və digər çoxlu işarələr kommunikasiyanın gedişatını nizamlayır.

Yuxarıda qeyd olunan qeyri-verbal ismarıclarının xüsusiyyətləri – kontekstuallıq, çoxmənəlilik, kortəbiilik və nəzərdə tutulmayan (spontanlıq) qeyri-verbal davranışının interpretasiya prosesinin mürəkkəbliyini müəyyənləşdirir.

Sübut olunub ki, fərdin əsas emosional vəziyyətlərinin: sevinc, qorxu, hirs, hiddət, qəzəb, acıq, diqqət, təəccüb, nifrət və s. ekspressiv kodları daimi və az-çox birmənəlidir.

Qeyri-verbal kodlaşmanın digər üsulları bir sıra amillərə məruz qalır:

a) ünsiyyətin ümumi vəziyyəti;

b) ünsiyyət prosesinin iştirakçılarından hərəsinin vəziyyətinin təzahürünün individual xüsusiyyətləri: cins; yaş; bir-biri üçün yaxınlığın mənə daşıyan dərəcəsi; şəxsin individual xüsusiyyətlərinin ifadəsinin mədəni və etnik normaları.

Bilavasitə şəxsiyyətlərarası əməkdaşlıq prosesi vəziyyətində qeyri-verbal ismarıcların dəqiq interpretasiyasını etmək məqsədilə bütün sadalanan amilləri təcrübi cəhətdən nəzərə almaq mümkün deyil. Buna görə də biz daima çoxlu qeyri-verbal ismarıcların mənasının təyinində səhv edə bilərik, nəticələri bir daha yoxlayırıq, dəqiqləşdiririk, bəzi hallarda tamamilə çaşırıq. Qeyri-verbal ismarıclarının interpretasiyasını edərək, aşağıdakı məqamları mütləq nəzərdə saxlamaq lazımdır:

- 1) qeyri-verbal dilin unikallığını;
- 2) qeyri-verbal ifadənin və onun psixoloji mənasının arasında olan ziddiyyətlərinin qaçılmazlığını;
- 3) qeyri-verbal ifadə üsullarının dəyişkənliyini;
- 4) fərdin adekvat (müvafiq) şəkildə öz hiss-həyəcanını ifadə etmək bacarığından, onun qeyri-verbal ismarıclarının kodlaşması vərdişlərinin formalaşması səviyyəsindən ümumi kodlaşmanın uğurunun asılılığı.

Qeyri-verbal davranışın interpretasiyası yaradıcı prosesə çevrilir, o da bu prosesin iştirakçılarından digər fərdlərə xüsusi marağın və diqqətli olmağını, həmçinin sosial intellektin mövcudluğunu tələb edir. Bunları da, öz növbəsində, kommunikativ səriştə adlandırırlar.

Onu da qeyd edək ki, fərdin hissləri və emosiyaları kommunikativ hərəkətlər kimi tədqiq olunmalıdır, çünki onlar daxili və xarici ətraf mühitlərində baş verən müxtəlif dəyişikliklərə insan reaksiyasının spesifik üslublarını təqdim edir.

Emosional-hissi səriştənin əsas xarakterik cəhətləri özündə ehtiva edir:

- a) həyəcanın müəyyən səviyyəsi (psixiki, motor və vegetativ proseslərin sürətinin və intensivliyinin ümumi dəyişməsi);
- b) işarə (subyekt üçün hal-hadisə, əşya, fərd hansı mənə daşıyır – pozitiv və ya neqativ);
- c) predmetlik (nəyəsə və ya kiməsə münasibətin istiqamətliliyi, ünvanlığı);

ç) emosiyaların və hisslərin modallığı və ya məzmunu və keyfiyyəti (məsələn, təəccüb, nigarançılıq, qəm, kədər, sevinc, şadlıq və s.)

Fərdin davranışını və onun digərləri ilə münasibətlərini emosiyalar və hiss-həyəcanlar necə idarə edə bilər? Bizim hisslərimiz necə öz təzahürünü tapır?

Emosiyaların aşağıdakı təzahür formaları xüsusi qeyd olunur:

- a) ifadəli hərəkətlər və ya reaksiyalar;
- b) emosional hərəkətlər;
- c) yaşanan emosional vəziyyətlər haqqında ifadələr.

İfadəli hərəkətlər – emosional həyəcanının nəticəsidir (yəni onlar, bir qayda olaraq, reaktiv xarakter daşıyır), bu emosiyaların xarici təzahürüdür. Hər emosiya mimikada, bədən formasında, səs tellərində və ümumi xarici görünüşündə fiziki dəyişikliklərlə müşahidə olunur. Beləliklə, bizim hisslər insanlar, onların ideya və fikirləri, ətraf mühit necə bizə təsir göstərir haqqında informasiya verir.

Emosional hərəkətlər emosional vəziyyəti ifadə edir və ya müəyyən dərəcədə bürüzə verir. Belə ki, qohumun ölümü haqqında xəbər alan fərdin hönkürməsi onun ifadəli emosional reaksiyasının formasıdır. Həmin fərd yas mərasimində iştirak edəndə o spesifik emosional hərəkətləri icra edir, yəni yaşanan emosiyalarının ifadəsi və azalması üçün edilən hərəkətlər. Emosional hərəkətlər yalnız yaşanan emosiyaların vasitəsilə yaranmır, həmçinin bəyənilməyə nail olmaq və ya kiminsə narazılığının qorxusuna səbəb olmaq istəyi ilə olur.

Emosional ifadələr və ya verbal formada emosiyaların ifadəsi insan şüurunda emosiyaların təqdimatına işarə edir. Sosiallaşma prosesində təbii spontan emosiya obyektindən çıxış edərək fərd, onun ayrılmaz hissəsi olaraq, (məsələn: yeni doğulan uşaq kimi), özünü həyəcan subyektinə kimi göstərərək və onu hiss etdiyinə görə emosiyaların subyektinə çevrilir. Bu proses emosiyaların və hisslərin idarə olunmasının əsasında yerləşir. Belə ki, fərdlərarası əməkdaşlıqda emosiyalar və hisslər nizamlayıcı funksiya yerinə yetirir, çünki o davranışın mürəkkəb forması, istənilən şəxslərə müəyyən tərzdə hərəkət etməyə hazırlıq kimi təqdim olunur. Yəni bir kəsə nifrət etmək – ona qarşı aqressiv şəkildə yanaşmaq və ya ondan müdafiə olunmaq deməkdir. Qışqanmaq – tərəfdaşın sözlərinə və hərəkətlərinə

inamsız və etimadsız şəkildə yanaşmaq, bəzi hallarda onu tədqiq etmək və ya təxribata, mübahisəyə çəkmək deməkdir. Müşahidə olunan hərəkətlərinə və reaksiyalarına görə fərd hansı hisslər keçirir təyin etmək mümkündür.

Ünsiyyətin hər bir səviyyəsinə qarşılıqlı anlaşılanın, koordinasiyanın və razılaşmanın, vəziyyətin qiymətləndirilməsinin və əməkdaşlığın iştirakçılarının davranış qaydalarının müəyyən səviyyəsi müvafiqdir. Vəziyyəti düzgün təhlil edərək anlamaq və ona müvafiq öz emosiyalarının ifadəsini çatdırmaq – birgə həyat və fəaliyyətinin tələb olunan şərtidir.

Belə ki, sosial-rollu səviyyəsində fərdin həqiqətən də keçirdiyi səmimi hisslərin ifadəsi və digər fərdlər tərəfindən ifadə olunan hisslər mənə kəsb etmir, ətraf mühitdə olan fərdlərin nəzərində konkret vəziyyətdə düzgün davranış əhəmiyyətlidir. Məsələn, imtahanı qəbul edən müəllim enerjili-işgüzar əhvalını nümayiş etdirən tələbənin cavabını daha yaxşı qəbul edir nəinki həmin anda olan onun təbii həyacan, əminsizlik, qorxu hisslərini və ümumi narahatçılığını.

Əgər ünsiyyətin işgüzar səviyyəsində bu prosesin iştirakçıları öz emosiyalarına nəzarət etmək istəyirlər, intim-şəxsi səviyyəsində isə tərəfdaşların həqiqi hisslərini açmaq və başqasının emosional durumunu nəzərə almaq qabiliyyəti artıq həlledici mənə daşıyır. Yaxın insanlarla münasibətlərdə hətta onlardan gizli saxlanılan hissləri də nəzərə almaq lazımdır, eyni zamanda isə, sosial-rollu əlaqələrdə, ilk növbədə, nümayiş edilən emosiyalara reaksiya göstərmək əhəmiyyətlidir.

Fərdlərarası münasibətlərdə çətinliklərin və hətta münaqişələrin mənbəsi yalnız yersiz emosiyaların ifadəsi yox, hətta nalayiq hərəkət də ola bilər. Emosiya və hisslərlə idarə olunma onların dərk olunmasını və təzahür formalarının tam nəzarətini nəzərdə tutur.

O zaman ki, biz deyirik: fərd öz vəziyyətini tam dərk edir - biz aşağıdakıları nəzərdə tuturuq:

- 1) fərdin həmin vəziyyəti dəqiq və aydın şəkildə qeyd olunub: o öz təcrübəli hərəkətlərində onları nəzərə almağa qadirdir;
- 2) o həmin vəziyyəti işarə formasında ifadə etməyə qadirdir.

Emosiya və hisslərin dərk olunmasının dərəcəsi fərqli ola bilər. Fərd hiss edə bilər ki, o nəyəsə həyəcanlanır və bu nigarançılıq digərlərindən fərqlidir (belə ki, ilk dəfə aşiq olan şəxs elə hisslərə düşər qalır ki, təyin edə bilmir bu nədir, lakin eyni zamanda onun davamiyyətini dərk edir və onu heç nə ilə müqayisə edə bilmir).

Şüurun digər səviyyəsi öz təzahürünü tapır onda ki, fərd öz vəziyyəti haqqında verbal formada fikir söyləyə bilər. Məsələn, “Səni mən yaman sevirəm, ürəklə, canla sevirəm ... O ala göz olmasaydı, Sözümlə söz olmasaydı, Sənə heç könül verərdim, Öhdümüz düz olmasaydı...”.

Məhz bu səviyyədə emosiyaların üzərində nəzarət etmək mümkündür:

a) hisslərin inkişafını qabaqcadan görmək qabiliyyəti;

b) hisslərin gücü, davamiyyəti və nəticəsi hansı amillərdən asılı olmağını dərk olunması.

Yaşanılan şəxsi emosional vəziyyətlərin oriyentasiyasının itirilməsi aşağıdakı hallarda öz təzahürünü tapır:

a) emosiyaların yaranması faktının dərk olunmasının mövcud olmaması (məsələn, fərd öz narahat və nigaran olmasını hiss etmir və s.);

b) emosiyaların düzgün olmayan aşılınması, dərk olunması (məsələn, fərd inciklik hissini mənəvi narazılıq kimi, uğursuzluğun qorxu hissini isə - maraqsızlıq kimi izah edir);

c) yaranan emosiya səbəbinin düzgün olmayan interpretasiyası (məsələn, fərd hesab edir ki, onun hirsli bir kəsin düzgün olmayan davranışına görə yaranıb, həqiqətdə isə səbəb - ona kifayət qədər diqqət yetirilməməsidir);

ç) emosiya və onun əsasında olan hərəkətin arasında mövcud əlaqənin düzgün olmayan interpretasiyası (məsələn, fərd hesab edir ki, uşağı onun “mənfəətinə” görə cəzalandırır, halbuki həqiqətdə onu edir ki, öz üstünlüyünü ona sübut etsin).

Beləliklə, emosional prosesinin dərk olunması həm emosiya verbal xarakteristikasının verilmə qabiliyyətini, həm də emosiya və ona təkan verən səbəblərin yaranması arasında mövcud əlaqələrin başa düşülməsini, bir tərəfdən, digər tərəfdən isə, emosiyalar və hərəkətlər arasında olan əlaqələrin aşılınmasını

nəzərdə tutur.

İnsanların əksəriyyəti çətinliksiz emosiya dilinə malik olur. Digər insanların emosional vəziyyətləri haqqında bizim fikirlərimiz adətən yalnız onların üzlərinin ifadəsinə yox, həmçinin jestlərinə, hərəkətlərinə, səslərinə, və mövcud olan ümumi vəziyyətlərinə əsaslanır. Buna baxmayaraq hər fərd qənaətbəxş nəticələri əldə edə bilmir. Belə növ analizi aparmaq hər bir fərdin istəməməyinin və ya bacarmamağının səbəbləri çox fərqlidir. Bəziləri xəttindən artıq özünü düşünür və bu səbəbə görə digər fərdlərin vəziyyətini duymağa və qiymətləndirməyə bacarmır. Bəzilərində bu və ya digər səbəbə görə bu sadəcə əlverişlidir. Digərlərdə isə həmin analizi etmək bacarığı mövcud deyil.

Emosiyaların ifadə üsulları və onların yaşanılan vəziyyətə adekvatlığın (müvafiqliyin) dərəcəsi şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin müstəqil probleminə çevrilir çünki fərdlərarası kommunikasiya prosesi zamanı biz bir-birimizə şəxsi emosional vəziyyət haqqında informasiyanı çatdırırıq, həmçinin bir-birimizə olan münasibəti barədə də məlumat veririk. Adətən emosional vəziyyətin ifadəsinin üç üsulunu qeyd edirlər:

- 1) inadkar olmayan, məqsədi daha çox həqiqi emosiyanı gizlətməkdir;
- 2) aqressiv, məqsədi tərəfdaşına “dərs vermək”dən ibarətdir;
- 3) açıq və ya özünə əminli, məqsədi tərəfdaşda günahkar hissini oyatmadan və ya təcavüz hərəkətinə səbəb ola bilən sözü bildirmədən nəyi hiss edir öyrənməkdir, və əgər şəxsi neqativ emosiyalar mövcuddur onda onları o tərzdə bildirmək ki, tərəf müqabili sizi hiss etsin və nəticədə başa düşsün.

Hər bir üslubda ismarıcın strukturu bir-birindən fərqlənir.

Belə ki, aqressiv “sən – ismarıcı”, baxmayaraq ki, orada güclü qiymətləndirici təyinlər mövcuddur, bir qayda olaraq, elə formada qurulur: burada yaşanılan emosiya görə məsuliyyət digər fərdin boynuna qoyulur. Məsələn, “sən mənə özümdən çıxardırsan”, “sən mənim xətrimə dəyirsən”, “lap yordun mənə”. Belə növ ifadələr ikili effektdə malikdir: bir tərəfdən, orada mövcud olan təqsir təqsirləndirilən şəxsə özünü müdafiə etmək hissini oyadır, nəinki mənfi emosiyanın əsl səbəbini anlamaq; digər tərəfdən isə, öz emosiyasına görə

tərəfdaşın çiyininə məsuliyyəti qoyaraq, adresant bununla öz üzərində olan hakimliyini də ona ötürür, çünki onun emosional vəziyyətinin dəyişilməsi digər fərddən asılıdır.

Etimad atmosferini və inam mühitini dağıtmayan neqativ emosiyalar haqqında ismarıclar “mən – ismarıcı” xarakterini daşımalıdır. Belə növ ismarıclar tərəfdaşların özlərinin qiymətləndirilməsinə təhlükə yaratmır və eyni zamanda emosiyalara görə özünə məsuliyyəti götürmək imkanını, deməli onlarla idarə etmək mümkünlüyünü yaradır. Məsələn, “mən hirslənirəm çünki mənə elə gəlir ki, sən sanki qəsdən mən istədiyim və xahiş etdiyim kimi etmirsən”, “mən dilxor oldum çünki düşünürdüm ki, bir yerdə olacayıq”.

Diqqət yetirək ona ki, emosiyalar haqqında açıq ismarıclar həmin vəziyyəti yaradan səbəblərin və tələbatların göstərilməsi ilə müşahidə olunur.

Öz hissləri haqqında ismarıcın verilməsi və onun digər fərdlərin tərəfindən başa düşülməsi – çox ağır vəzifədir. Çox nadir hallarda iki fərd kiminsə hərəkətinə olan öz reaksiyaları barədə açıq danışır. Əksər hallarda hər kəs öz hisslərini gizlədir (hətta bizim üçün vacib və əziz insanlarla da), çünki biz kiminsə xətrinə dəyməyə, onu hirsləndirməyə və ya onun tərəfindən rədd olunmasına ehtiyat edirik. Bilməyərək ki, konstruktiv cəhətdən necə açıq olmaq olar, biz sadəcə heç nə demirik. Tərəfdaşımız onun hərəkətlərinə olan reaksiyamızdan tam bilməməzlikdə qalır. Analoji şəkildə biz öz şəxsi hərəkətlərimizin nəticəsi haqqında heç nə bilmirik. Nəticədə, məhsuldar və xoşməramlı ola bilən bir çox qarşılıqlı münasibətlər heç zaman açıq danışılmayan yığılan xırda qarşılıqlı anlaşılmazlıqların, təhqirlərin yükü altında getdikcə korlanır.

Hətta əgər bizim meylimiz var tərəfdaşımıza öz duyğularımız və emosiyalarımız haqqında danışaq, onların ifadə üsullarının seçimi zamanı çətinliklər yarana bilər.

Emosional vəziyyətinin verbal ifadəsinin müxtəlif üsulları var. Onlara münasibət də çox fərqlidir. Bura aiddir:

1) emotiv-qiymətləndirici leksika və frazeologiya (məsələn, *abdal* - Abdal at mindi, özünü bəy saydı. – One comes of peasant stock and becomes prince (lord).

– Вышел из грязи - попал в князи. / Надела свинья хомут и думает – лошадь; **ağciyər** (iradəsiz, ürəksiz, qorxaq, cəsarətsiz) – weak of will / faint-hearted / Cf. as weak as water / Amer. weak sister / a chicken-hearted fellow (a coward man) – слаб в коленках / заячья душа (слабовольный, малодушный, трусливый, слабый, хилый, робкий человек); **ağnağaz üyütmək** (gic-gic danışmaq) – to grind out some balderdash / to rave about smth. / to burst out into a lot of drivel / to talk rot / to talk rubbish / to babble some nonsense – городить чушь / пороть чепуху / молоть вздор / нести ахинею (говорить глупости); **ağusuz ilan** (təhlükəli insan) – snake-in-the-grass / viper – змея подколотная / ехидна (злобный, коварный, опасный человек); **axmaq** (ağlı başında olmayan adam haqqında, gic, səfeh) – silly baggage / blockhead / dunderhead / dullard / fool / fat head / far gone / nuts – еловая голова / дубовая голова / голова соломой набита / тупица / олух / дурень / дура / чурбан (глупый человек); **ala-başına, kül-başına** (necə gəldi etmək) – to do smth. half-heartedly (anyhow) / in a slipshod manner (way) / to do smth. carelessly / all done at one blow / to do smth. by halves / Cf. let things slide / let things go hang (to do smth. negligently) – тят-ляп / через пень колоду / с пятого на десятое / спустя рукава (делать что-либо плохо, беспорядочно, небрежно, кое-как, наспех); **albuxara torbası kimi** (dümdüz) – someone looks as if he has swallowed a poker / someone looks as if he has swallowed a yardstick / as stiff as a poker / as straight as a ramrod – как (будто, точно) аршин проглотил / словно кол проглотил (25);

2) *emosiyanın və ya hissin adlandırılması* (məsələn, “Mən nigaran qalmışam” cümləsində **nigaran qalmaq** (narahat olmaq, əsəbləşmək) – one’s heart is heavy / to be anxious about someone / to worry about someone or smth. / to take it hard / to be anxious / to be uneasy about someone or smth. / Amer. to have kittens (to worry about smth.) – душа болит / сердце болит / принимать близко к сердцу / брать в голову / психовать / не находить себе места (сильно переживать, испытывать тревогу, беспокойство, душевные страдания, забеспокоиться); “O pərt oldu” cümləsində **pərt olmaq** (utanmaq) – to put to a stand – смущаться,

стесняться; “Mənə səninlə xoşdur” cümləsində *xoş gün yaşamaq* – to have a happy life – счастливая жизнь (вести спокойный образ жизни)) (25);

3) emosiyaların və hisslərin müqayisəli və ya metaforik təsnifi (məsələn, “o rəngi verib, rəng aldı” cümləsində *rəng verib, rəng almaq* – 1. (qorxudan ağarmaq, qüssədən qaralmaq) – to be gleaming / to be glistening – переливаться красками; 2. (utandığından qızarmaq, biabırçılıqdan, rüsvayçılıqdan) – to change countenance / one first grows red, then turns pale – измениться (перемениться) в лице / то краснеть, то бледнеть (от стыда, от позора); “özümə yer tapa bimirəm” cümləsində *özünə yer tapa bilməmək* (özünü narahat aparmaq) – to fret / to feel restless / to be unable to keep still / to be unable to settle down / to find no solace / not to know what to do with oneself / to be out of one’s wits with worry / to wriggle / to twist and turn / not to know what to do with oneself / to have kitten / Cf. to jiggle around like a cricket on a hot grill / to jiggle around like a hen on a hot girdle / to jiggle around like a cat on hot bricks – не находить себе места / крутиться (вертеться) как вошь на гребешке (вести себя беспокойно); bir qadın öz istəyi haqqında bəyan edib və sərt rədd cavabını eşidəndə, dedi “sanki ayaqlarımın altından yer qaçdı” cümləsində *yer ayağımın altından qaçdı* (bir kəsin vəziyyəti korlanır, mütərəddid olur) – the ground seems to be slipping from under ones feet / one is losing the very ground under one’s feet – почва уходит из-под ног / земля ускользает из-под ног (чьё-либо положение становится шатким, ненадёжным), *Yer ayrılışdı, yerə girərdim.* – I was ready to burn with shame. / Cf. It was crying shame! / A shame and a disgrace! – Готова была сквозь землю провалиться. / Со стыда сгорела. / Стыд пал на мою (седую) голову. / Чуть со стыда не сгорела; “O həmin qadını yer üzündən sildi” cümləsində *yer üzündən silmək* (bir kəsi tamamilə məhv etmək) – to wipe someone out / to wipe someone off the face of the earth (to obliterate someone) – стереть кого-либо с лица земли (полностью уничтожить кого-либо) (25).

Aşağıdakı misallarda elə ifadələr gətirilir ki, birincidə danışanın hiss etdiyinin təsnifi verilir, ikincidə isə elə təsnif mövcud deyil. Qeyd edək ki, hisslərin

ifadəsində danışan fərdin emosiyalarının təsnifi ismarıcı qəbul edən, yəni dinləyənin tərəfindən daha az yalnış anlamada olur. Məsəl üçün:

Emosional vəziyyətinin təsnifi ilə hisslərin ifadəsi	Emosional vəziyyətinin təsnifi olmayan hisslərin ifadəsi
Mən pərt oldum. Mənə xoşdur. Mən məyus oldum.	Pörtdü və heç nə demədi.
Mən hirsləndim. Mənə buna görə narahatam.	Söhbət zamanı birdən susdu.
Dediynizə görə mən sizdən küsdüm.	Söylədiyinizə görə mən acıq etdim.
Onun yumor hissi mənim xoşuma gəlir. Mən onun bacarıqlarına və səriştəsinə hörmətlə yanaşıram. Mən onu sevirəm, lakin hiss edirəm ki, bu haqda danışmamalıyam.	O gözəl insandır.
Mənə elə pis təsir edir ki, artıq bunu eşitmək istəmirəm.	Sus!
Özümə acığım tutur.	Sənə acığım tutur.

Emosional özünün ifadəsini təhlil edərək şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının tədqiqatçısı C.L.Uollen fərdlər arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq prosesi zamanı hiss-həyəcan və emosiyaların təsnifində aşağıdakı informasiyanı nəzərə alaraq ifadələri qurmağa təklif edir:

1) Sizdə bu və ya digər emosiyaların yaranmasına səbəb olan başqa fərdin konkret hərəkətlərinin qeyd olunması. Məhz hansı davranışdan söhbət gedir - bu sizin tərəfdaşınıza başa düşməyə köməklik göstərir. Məsəl üçün: “Siz sözümü kəsdiz, məni danışmağa qoymadız”.

2) Dinamikada şəxsi hisslərinizin təsnifi verilməlidir o məqsədlə ki, onlar dəyişikliyə qadirdilər. Bununla yanaşı narahat edən məsələləri dərhal müzakirə etmək lazımdır ki, onlar üst-üstə yığılmasın. Misal üçün: “Mən siz dediyinizi bəyəndim” və ya “Siz dediyiniz məndə etiraz hissini oyadır”.

3) Tərəfdaşların münasibətlərini normal səviyyədə saxlamaq üçün əhəmiyyətlidir ki, ifadələr aşağıdakılara malik olsun:

a) ümumiləşdirilmiş yox, konkret xarakterə, məsələn, demək yaxşıdır: “Sən mənim sənədlərimi yerə saldın”, nəinki “Sən heç vaxt nə edirsən ona fikir vermirsən”;

b) təsdiqedicisi yox, yoxlayıcı xarakter, məsələn, demək yaxşıdır: “Sən hələ Hacı ilə danışmadın?” nəinki “Sən niyə Hacı ilə danışmadın?”

c) əmredici yox, informativ, məlumatverici xarakter, məsələn, demək yaxşıdır: “Mən hələ sözümü bitirmədim” nəinki “Sözümə kəsmə”.

4) Başqasının hisslərini yalnız başa düşməmək üçün və məsələni dəqiqləşdirmək məqsədilə əlavə replikaların istifadəsi, məsələn, demək yaxşıdır: “Mən düşündüm ki, mənim ideyam səni maraqlandırmır. Mən səhv edirəm?”, “Mənim son bəyanatım narahat edir səni?”

5) Başqa fərd haqqında məlumat daşıyan söyləmlər ən az fayda verəndir baxmayaraq ki, onlar danışan fərdin hisslərini ifadə edir:

a) başqa fərdin qınağı, məsələn: “Sən heç vaxt ona fikir vermirsən”;

b) damğanın vurulması və ya təhqir, məsələn: “Sən – dələduzsən”, “Sən çox kobudsan”;

c) təqsirləndirmə - başqasının ayağına xoşagəlməyən motivlərin yazılması, məsələn: “Sən insanları incitməkdən xüsusi zövq alırsan”, “Sən həmişə diqqət mərkəzində olmaq istəyirsən”;

ç) əmrlər və göstərişlər, məsələn: “Gülməyin”, “Çox danışma”;

d) sarkazm, məsələn: “Sən həmişə hər şeyə “optimistik” baxırsan, elə deyilmi?” (məcazi mənada).

Beləliklə, şəxsi hisslərin təsnifinin məqsədi şəxsiyyətlərarası münasibətləri yaxşılaşdıran dialoqun başlanılması istəyidir. Neqativ hisslərin yaranması onun göstəricisidir ki, başqa fərdlə münasibətlərinizdə nəşə düzgün getmir. Sizin dialoqa ehtiyacınız var, çünki yalnız məlumatlar mövcuddur. Neqativ hisslərə məhəl qoymamaq – xəbərverici siqnala məhəl qoyulmamasına bərabərdir. Şəxsi hisslərin təsnifi digər fərdin dəyişilməsini tələb etməməlidir. İlk təlimatı belə aşağıdakı üsulda formulə etmək olar: “Bizim əməkdaşlığımızı daha məhsuldar və xoşməramlı etmək üçün bu müzakirədə hərəməiz nəyi öyrənmə bilərik?” (63, s.460.).

Virtual reallıqda keçirilən qeyri-verbal və verbal kommunikasiya da xüsusi maraq kəsb edir. “Virtual reallıq texnologiyaları bir çox sahələrdə - hərbi sahədən əyləncə sektoruna qədər geniş tətbiq olunur. Virtual gerçəkliyin real tərəfi onun şəxsiyyətə təsir edə bilməsi və onu dəyişməsidir. Virtual məkan sosial titrəyişlərə və demoqrafik ziqzaqlara səbəb ola bilər. Virtual reallıq şəxsiyyəti obyektiv reallıqdan uzaqlaşdırır və bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. İnsanlarda məsuliyyət hissi azalır, biganəlik artır, tənbellik güclənir. Virtual reallıq sənayedə, iqtisadiyyatda, hərbi işdə, etikada, psixologiyada, dində kardinal dəyişikliklərə səbəb olur: əxlaq normaları dəyərdən düşür, sosial asketləşməyə və siyasi tənəkkürün bəsitləşməsinə gətirib çıxarır” (12, s.189).

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə fərdin kommunikativ səriştəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fərdlərarası kommunikasiyanı effektiv, faydalı hesab etmək olar, əgər kommunikatorlar (ünsiyyət saxlayan fərdlər) tərəfindən qoyulan məqsədlərə maksimum sürətdə nail olunur və bu zaman onların arasında tarazlaşmış münasibətlər formalaşır və saxlanılır. İstənilən şəxs qarşılıqlı əməkdaşlığın (həm özünün, həm də tərəf müqabilin) səviyyəsini qiymətləndirə bilər, məsələn, tay-tuşları ya ondan yaşlı olan insanlar, qohum və ya iş yoldaşları, öz və ya əks cinsin nümayəndələri ola bilər. Ünsiyyətdə fərdin çoxu bir kateqoriya insanlarla daha fəaldır, nəinki digəri ilə. Çox az insan müxtəlif

fərdlərlə istənilən vəziyyətlərdə ümumi dil tapa bilir. Təsadüfi deyil ki, onları ünsiyyətin mahir ustadları adlandırırlar. Şəxsiyyətlərarası davranışda istənilən fərd müəyyən hərəkətlər, bacarıqlar, biliklər və qabiliyyətlər aşkar edir, halbuki onlar doğulanda ona verilmir, onları öyrənmək, inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək lazım, məsələn, siyasətçidə, musiqiçidə, idmançıda və s. kimi. Fərdlərarası kommunikasiyasının uğurlu ustadı olmaq üçün insan bilavasitə ünsiyyətçilik qabiliyyətini özündə aşkar edərək daha da yaxşı inkişaf etdirməlidir.

Əlverişli ünsiyyət üçün lazımi olan bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşmasının səviyyəsini düzgün qiymətləndirmək üçün “kommunikativ səriştə” termini istifadə olunur. Kommunikativ səriştə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

a) ünsiyyətə girmək üçün fərdin kommunikativ vəziyyəti proqnozlaşdırmaq (qabaqcadan görmək) qabiliyyəti, müxtəlif vəziyyətlərdə düzgün mövqe tutması;

b) kommunikativ icraçı bacarıq, yəni ünsiyyət mövzusunə uyğun kommunikativ strukturunun tapılması və kommunikativ niyyətin reallaşması;

c) özü özünü rahat başa düşməsi, özünün və tərəf müqabilin psixoloji potensialının düzgün qiymətləndirilməsi;

ç) kommunikasiya prosesi zamanı öz gücünün toplanması, özünün düzgün idarə olunması, həmçinin təsadüfi və ya zəruri yaranan psixoloji maneələrin, artıq gərginliyin aradan qaldırılması bacarığı, vəziyyətə emosional tərəfdən müvafiq hazırlığı və ünsiyyətdə öz bacarıqlarının düzgün paylanması.

Hər fərdin kommunikativ təcrübəsi unikal və təkrarolunmaz olsa da, bununla yanaşı ünsiyyətin effektivliyini qaldıraraq səriştəli kommunikatorun bacarıqlarını və onunla yanaşı həyatdan razı olması hissini inkişaf etdirmək olar.

Şübhəsiz ki, uğurlu şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin situativ və psixoloji səbəbləri mövcuddur. Həmçinin burada kommunikativ hərəkətlər, yəni nitq, qulaq asma, dinləmə, qeyri-verbal davranış, jestlər, emosiyalar və hisslər, onların fərdlərarası əməkdaşlıqda təzahürünün spesifik xüsusiyyətləri də vacib rol oynayır.

Beləliklə, “şəxsiyyətlərarası ünsiyyət” anlayışı fərdlərarası əməkdaşlıqda məlumatın mübadiləsi prosesini müstəqil kimi qeyd etməyə imkan yaradır, eyni zamanda ünsiyyət iştirakçıları tərəfindən əldə edilən informasiyanın interpretasiyası şəxslərarası münasibətlərin xarakterinə əsaslı surətdə təsir edir.

Xüsusi vurğulayaq ki, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin situativ amilləri mövcuddur, yəni həmişə ictimai vəziyyəti və onun strukturunu nəzərə almaq lazımdır. Kommunikasiya, adətən, situativ şərtlənir. Ünsiyyətin müəyyən kontekstini təşkil edən amillər: görüşün məkanı və zamanı, kommunikasiya iştirakçılarının niyyəti və ya məqsədi, kənar şəxslərin olması və ya olmamasıdır. İstənilən şəxsin sözləri və ya hərəkətlərinin interpretasiyası biz onu hansı kontekstdə qəbul edirik ondan asılıdır.

Ümumi qaydada ictimai vəziyyət – ictimai həyatın bir təbii fraqmentidir ki, ora daxil olan insanlarla, hərəkətin yeri ilə və hadisələrin gedişində və ya fəaliyyətdə fərdin xarakteri aşkarlanması ilə təyin edilir.

İctimai vəziyyətlərin tədqiqi ilə məşğul olan Oksford Universitetinin bir qrup psixoloqları M.Arqaylın rəhbərliyi altında (3) ictimai əməkdaşlığın aşağıdakı universal amillərini xüsusi qeyd etməyə təklif edir. Onlar vəziyyətin müəyyənliyini təyin edir:

- 1) məqsədlər;
- 2) qaydalar;
- 3) rollar;
- 4) elementar (ibtidai) hərəkətlər, yəni əməkdaşlıq prosesində iştirakın sadə verbal və qeyri-verbal formaları;
- 5) davranış aktların ardıcılığı, məsələn, qəbul olunmuş rolların (danışan və dinləyən) dəyişmək sırası;

6) vəziyyətin başa düşülməsini təmin edən müəyyən kateqoriyaların koqnitiv strukturunda konseptlər-biliklərin mövcudluğu, məsələn, şahmat oyununda müəyyən biliklər: “vəzir” nədir, “şah”ın sözünün mənası; ictimai vəziyyətdə belə konseptlər kimi fərdlər, ictimai struktur, əməkdaşlığın məqamları (elementləri, ünsürləri) və obyektləri haqqında olan məlumatlar ola bilər;

7) vəziyyətin sərhədləri fiziki mühitin elementləridir, məsələn, bağlı yer, küçə, meydan və s., hiss orqanlarına təsir edən mühitin fiziki keyfiyyətləri (rəng, səs, qoxu və s.), əmlak (sınıf lövhəsi, sinifdə olan partalar, masalar), sahə şərtləri (fərdlər və obyektlər arasında məsafələr);

8) dil və nitq, yəni əməkdaşlıq zamanı fərdlər arasında mövcud olan vəziyyətlə şərtlənmiş fərdi lüğət fondu, özünəməxsus ifadələr, intonasiya, vurğu;

9) çətinliklər və bacarıqlar, yəni ünsiyyət zamanı müxtəlif maneələrin aradan qaldırılması üsulları.

Sadalanan amillərin arasında ictimai vəziyyətin subyektə yanaşmada xarici olan, həm obyektiv, həm də subyektin şüurunda və psixikasında lokallaşmış subyektiv aspektləri də mövcuddur.

Tədqiqatçıların fikrincə, əsas yeri məqsədlər tutur. Onlar müstəqil amillər kimi təhlil edilir, digərləri isə onlardan asılı vəziyyətindədir. Vəziyyətin növünü düzgün təyin etmək üçün mənaya görə məqsədlərin strukturundan sonra qaydalar, emosional mühit və çətinlikləri aradan qaldırmaq bacarığı gəlir. Məsələn, uzun ayrılıqdan sonra yoldaşların görüşü və ya magistr dissertasiyasının mövzusu ilə əlaqədar tələbənin (magistrin) elmi rəhbəri ilə görüşü ilk növbədə belə parametrlərə görə müxtəlif olacaq, halbuki, fərqlər istifadə olunan nitqin üsulu və ya seçilmiş görüş yeri ilə bağlı olacaq.

Beləliklə, ünsiyyət baş verən zaman biz vəziyyəti təhlil edərək ünsiyyətin məqsədinə, vəzifəsinə görə məlum və məlum olmayanları fərqləndiririk və eyni

zamanda məqsədə nail olmaq üçün mövcud olan şərtləri qeyd edirik. İnsanların davranışına təsir edən vəziyyətin əhəmiyyətli xarakteristikaları aşağıdakılardır:

- a) tanış – tanış olmayan;
- b) rəsmi – qeyri rəsmi;
- c) işin icrasına istiqamətləndirilmiş – ünsiyyətə istiqamətləndirilmiş;
- ç) üzdən – dərin (yaxın, intim).

Bu xarakteristikalara müvafiq olaraq ictimai vəziyyətlərin aşağıdakı növləri qeyd olunur:

- rəsmi hadisələr;
- yaxın dostlarla və ya qohumlarla şəxsi əməkdaşlıq;
- tanış insanlarla təsadüfi epizodik görüşlər;
- alış-veriş ticarət mərkəzlərində və iş yerində rəsmi əlaqələr;
- ictimai bacarıqlarla bağlı olan assimetrik əməkdaşlıq (məsələn, təhsil alma, idarə olunma, müsahibə alma);
- mübahisə və danışıqlar;
- qrup şəklində müzakirə, diskussiya.

Təqdim edilmiş təsnifat yeganə deyil. Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın müxtəlif vəziyyət növlərinin geniş yayılan təsnifatlarından birinin adı Kanadalı psixoloqun E.Bernin adı ilə bağlıdır. Onun əsasında belə məsələ durur ki, E.Bern onu zamanın strukturlaşmasının tələbatı adlandırır (34). Alim zamanın strukturlaşmasının altı üsulunu təklif edir. Onlardan dördü əsas və ikisi sərhədli hallardır.

1. İlk sərhədli hal – özünə qapalı, təcridlik hissi ilə dolu, hamıdan kənarlaşmış bir vəziyyət, fərdlərarası kommunikasiya aydın şəkildə baş vermir:

şəxs fiziki baxımından iştirak edir, lakin psixoloji o ünsiyyətə yaxın durmur, o öz şəxsi fikirlərinə qapanır. Belə davranış anlaşıqlı qəbul oluna bilər və problem yaratmır, əgər o adət halına çevrilmirsə.

2. Adət və ya mərasim, təkrar olunan hərəkətlər. Onlar qeyri-rəsmi xarakter daşıya bilər (məsələn, salamlama, vidalaşma, təşəkkürnamə), eyni zamanda rəsmi də ola bilər (məsələn, diplomatik etiket). Bu ünsiyyət növünün məqsədi – yaxınlaşmadan birgə vaxtın keçirilməsi imkanındır.

3. Zamanın birgə keçirilməsi - adətən hamıya məlum olan problemlər, fərqli hadisələr haqqında olan söhbətlərdir. Bunlar, mərasimlərdən fərqli olaraq, qabaqcadan planlaşdırılmamış, lakin müəyyən dərəcədə təkrar olurlar. Məsələn üçün, qonaqlıqlar ola bilər. Burada dəvət alan fərdlər bir birini yaxşı tanımır və ya istənilən rəsmi toplantı zamanı keçirilən danışıqlar. Vaxtın birgə keçirilməsi həmişə ictimai tərəfdən proqramlaşdırılmışdır: bu zaman yalnız müəyyən tərzdə və icazə verilən mövzulara danışmaq olar. Bu ünsiyyət növünün əsas məqsədi – zamanın planlaşdırılması, yalnız dost münasibətini saxlamaq üçün deyil, həm də burada qismən ictimai seçim baş verir, fərd yeni əlverişli tanışlar və əlaqələr axtarır.

4. Birgə fəaliyyət – ilk öncə qoyulan məqsədə çatmaq üçün iş yerində fərdlər arasında effektiv əməkdaşlığı icra etmək.

5. Oyunlar – ünsiyyətin ən mürəkkəb növüdür. E.Bernin fikrinə görə, oyunlar zamanı hər bir tərəf digərindən şüursuz üstün gəlmək və mükafat almaq istəyir. Əgər fərd xahiş edir ki, ona təskinlik versinlər, belə növ əməkdaşlıq qabaqcadan formalaşmış məqsədli sayılır. Əgər fərd xahiş edir ki, ona təskinlik versinlər, və o təskinlik alandan sonra onu təskin verənə ünvanlandırır, bu artıq oyuna çevrilir. Oyunların əsas fərqləndirici xüsusiyyəti – iştirakçıların gizli motivasiyasıdır. Önemli ictimai əlaqələr tez-tez oyun kimi həyata keçirilir və ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Bunun əsas səbəbi ondadır ki, gündəlik

həyat insanlara bilavasitə əlaqə üçün az şərait yaradır. Əsas da Qərb mədəniyyəti səmimiyyətinin tərəfdarı deyil, çünki orada onu mənfi qəbul edirlər.

Öz növbəsində, tez-tez təkrar olan zamanın birgə keçirilməsinin növləri nəticə etibarlı ilə insanı yorur. Özünü darıxdırıcı hissdən azad etmək və eyni zamanda yaxınlıqdan mövcud ola bilən təhlükələrdən qaçmaq üçün, insanların əksəriyyəti kompromis həlli tapmaq məqsədilə oyunlara müraciət edir. Bu oyunların ictimai mənasıdır. İnsanlar, adətən, özünə elə dost və ya şərik tapır ki, o onun kimi eyni oyun oynasın. Əgər kimsə təzə oyun oynasa, o, çox güman ki, həmin gündəlik ünsiyyətdən kənarlaşdırılacaq. Bu oyunların mahiyyətidir.

Nəhayət, bəzi insanlara bir çox oyunlar mənəvi həyatları dolğun keçirtmək üçün tələb olunur. Belə insanları bu növ oyunlardan məhrum etsən, onlar ruh düşkünlüyünə məruz qalar, depressiyaya düşər. Oxşar vəziyyətləri ailədə müşahidə etmək olar. Məsələn, öz şəxsi psixiki müvazinəti saxlamaq üçün oyun oynayan həyat yoldaşın psixiki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması digərinin mənəvi tarazlığının pisləşməsi ilə nəticələnir.

6. Oyun növündən sonra zaman strukturlaşmasının ikinci sərhədli halı – yaxınlıq sayılır. İnsanlar arasında mövcud olan isti və səmimi, təmənnəsiz münasibəti nəzərdə tutan yaxınlığı oyundan azad ünsiyyət kimi təyin etmək olar. Həqiqi yaxınlıq yalnız onda başlayır ki, ictimai sxemlər, gizli motivlər və məhdudiyyətlər arxa plana çəkilir. İnsanların yaxınlığı real həyatda fərdlərin münasibətlərinin ən ali forması olmalıdır, və bu baş versə belə fərdə qeyri-adi məmnunluq hissini yaşadır, hətta o dərəcədə ki, oyunbaz olan şəxslər oyunlardan şüurlu keçə bilirlər, əgər münasibət üçün öz istədiyi tərəf müqabilini tapsa. Bu növ yaxınlığın protipi yaxın, sevgidolu, intim əlaqələrdir.

Münasibətlərin formalaşmasında şəxsin marağının dərəcəsindən asılı olaraq ictimai vəziyyətlərinin başqa bir təsnifatı da ünsiyyətin üç səviyyəsini fərqləndirir: sosial-rollu, işgüzar və intim-şəxsi (39).

Sosial-rollu səviyyədə əlaqələr situativ tələbatla məhdudlaşır: küçədə, nəqliyyatda, idarədə, rəsmi qəbulda. Bu səviyyədə olan qarşılıqlı münasibətlərin əsas prinsipi – əməkdaşlığın iştirakçıları tərəfindən ictimai mühitin normaları və tələblərinin biliyi və reallaşması. Kommunikasiya, bir qayda olaraq, tanış olmayan, tanış olan və ya yaxın insanların arasında baş verərək, anonim xarakter daşıyır.

İşgüzar səviyyədə insanları işlə bağlı maraqlar və ümumi məqsədlərin nail olmasına istiqamətlənmiş müştərək fəaliyyət birləşdirir. İşgüzar münasibətlərinin əsas prinsipi – rasionallıq, səmərəlilik, əməkdaşlığın effektivliyinin yüksəldilməsi vasitələrinin axtarışı. Belə ki, tərəf müqabilləri unikal, təkrarolunmaz şəxsiyyətlər kimi qiymətləndirilmir, o nəzərdən ki, onlar nə dərəcədə qarşıya qoyulmuş vəzifələrə nail ola bilər, yəni onların funksional keyfiyyətləri tədqiq edilir. Müvafiq qaydada, ünsiyyət psixoloji cəhətdən təcrid olunmuş olur.

İntim-şəxsi səviyyə xüsusi psixoloji yaxınlıqla xarakterizə olunur. Bu səviyyədə kommunikasiya iştirakçılarının məqsədi düzgün başa düşülməsi, keçirtiyi hisslərinin paylaşması tələbatının təminatıdır. Belə ünsiyyətin əsas prinsipi – empatiya, inam, etibar etməkdir.

Ünsiyyətin hər səviyyəsi ona müvafiq olan davranış modellərini, qarşılıqlı anlaşmanın dərinliyini, razılıq və şərik olmasının, qarşılıqlı münasibətlərinin müxtəlif üsullarının istifadəsini nəzərdə tutur.

Situasiyanın təyini, ictimai mühitdə insanın oriyentasiya funksiyasını icra edərək, şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın əhəmiyyətli strukturyaradan məqamıdır. Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın vəziyyəti ünsiyyətin iki, bir-birinə nə sosial, nə də psixoloji cəhətdən oxşamayan, lakin öz məqsədlərinə nail olmaq iddiasına düşən əməkdaşlarının birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Bu onların arasında müxtəlif dərəcədə ola bilən psixoloji gərginliyinə gətirməyə bilməz. Əməkdaşlığın məqsədlərinin seçimi ilə əlaqədar kommunikantlar arasında daima kritik məqamlar yaşanılır, bu da kommunikasiya prosesini müzakirələr predmetinə çevirir.

İ.Qofmanın fikrinə görə, belə müzakirələrin nəticəsi “iş razılığı”dır, yəni iştirakçılar vəziyyətin ümumi təyini formalaşdırır, o da mövcud olan işlərinə real razılığı nəzərdə tutmur, lakin hansı məsələlərlə əlaqədar kimin fikirləri müvəqqəti daha çox qəbul edilir - ona yönəlir (44).

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tipologiyalar tipik sosial vəziyyətlərinin təyini və tədqiqi imkanından irəli gəlir. Belə vəziyyətlər fərdlərin arasında mövcud olan əməkdaşlığın nəticəsində tez-tez yaranır, və müvafiq olaraq, onların ssenarisi həmin mədəniyyətin (subkulturun) üzvlərinə məlumdur.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının əhəmiyyətli şərti individin standart, tipik ictimai vəziyyətləri və onlara müvafiq hərəkətlərinin qurulmasını qeyd etmək qabiliyyətidir. Həmin vəziyyətlərdə özünü necə aparmaq lazım biliyi, məsələn, toy, büsat, dostlara qonaq getmək, sevgi görüşü və ya işgüzar danışqlar situasiyaları, hansı hərəkətlər yerli, hansılar yersizdir, sosial kompetensiyasının göstəricisidir.

Şübhəsiz “ünsiyyət”, “kommunikasiya”, “nitq fəaliyyəti” anlayışlarının təhlili bu gün çox aktualdır, çünki bunları dərk etməsək bəşəriyyətimizdə daha çox münaqişələr, müharibələr, terrorlar və digər xoşagəlməyən hadisələr baş verə bilər. Bütün bəşəri problemlər ölkə başçıları və müxtəlif dövlət adamlarının bir-birini düzgün başa düşməməkləri nəticəsində olur. Belə faciələri yaşamamaqdan ötrü tədqiqatçılar kommunikasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərini tədqiq edərək geniş oxucu kütləsinə çalışır aşılarsın ki, böyüyən gənc nəsil ünsiyyətin bütün nüanslarını nəzərə alaraq kommunikasiya prosesini düzgün qursunlar və xüsusilə də müxtəlif səviyyədə aparılan danışqlar zamanı nitq fəaliyyətinin əhəmiyyətini dərk edərək və nəticəsini nəzərə alaraq lazımi ifadə və ibarələri istifadə etsinlər. İstənilən səviyyədə hər bir danışqdan insanların, ailələrin, yeri gələndə xalqların gələcək taleyi həll olunur.

Kommunikasiyanın müxtəlif aspektləri mövcuddur: ontoloji, qnoseoloji, metodoloji. Ontoloji aspektdə kommunikasiyanın bioloji, sosial, etnik, psixoloji amilləri, qnoseoloji aspektdə kommunikasiyanın funksiyaları, vahidləri,

kateqoriyaları, metodoloji aspektdə isə kommunikasiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarının tədqiq edən metodoloji istiqamətlərinin əsasları, bixeviorizm, simvolik interaksionizm, fenomenalizm, personalizm, funksional yanaşma, strukturalizm, ekzistensializm, texnoloji determinizm kimi məsələlər araşdırılır.

Sosial vəziyyətinin növünü təyin edəndən sonra əməkdaşlığın iştirakçıları müvafiq şəraitdə öz məqsədlərinə çatmağa imkan verən mövqeylərini qurmağa başlayır. Uğurlu kommunikasiyanın şərti iştirakçılar tərəfindən yaranan “ümumi ictimai reallıq”dır, ümumi prinsip “burada və indi”, harada ki ismarıqların mübadiləsi keçirilə bilər, və nəticədə, onsuz kommunikasiya baş verə bilməz. Bu mərhələdə məsafə terminologiyasını istifadə edərək, məsələn: “vəziyyət, ərazi, yer, məkan”, “yaxın”, “sahə”, “məsafə”, “sərhəd” və s. davranışı təsnif etmək çətin deyil. Məsafə metaforlarına müraciət insani münasibətlərinin struktur analizinin effektiv üsulu olur. Bu nəzər nöqtəsindən təhlil olunan şəxsiyyətlərarası əməkdaşlıq fərdlərarası sahənin formalaşması, yəni qarşılıqlı ünsiyyətin bütün elementlərinin sıralanması kimi təqdim olunur. O aşağıdakıları nəzərdə tutur:

a) başqasına münasibətdə mövqeyin seçimi, bir birinin mövqeyinə yaxınlaşma, “məhkəməliyə yoxlama”;

b) əməkdaşlıq vəziyyətinin məkan və zaman sərhədlərinin dəqiq təyini, onların sərhədlərindən kənar olan seçilmiş vəziyyəti yersizdir;

c) kommunikasiyanın verbal və qeyri-verbal vasitələrinin köməyi ilə tutulan mövqeyinin formalaşması.

Əməkdaşlığın məsafəli strukturlaşması həmin strukturun simvolik işarələnməsi ilə müşahidə olunur və o həm “qeyri-verbal ünsiyyətin” (body language) simvolikasında (mimika, baxış, jestlər və s.), həm də məsafənin personallaşmasında (təcəssümündə) öz təzahürünü tapır.

Y.L.Dotsenko öz tədqiqatında vurğulayıb ki, fərdlərarası əməkdaşlığın üfüqi və şaquli məsafə xarakteristikaları xüsusi qeyd etmək lazımdır (47). Şaquli

komponent öz təcəssümünü ünsiyyət tərəfdaşlarının yerləri anlayışlarında tapır: həmsöhbətçilə yuxarıdan, bərabər şəkildə, aşağıdan və yaxud kənarlaşdırılmış mövqedən yaxınlaşmaq.

Yuxarıdan olan yanaşma yüksək təkəbbürlü və ya “havalı” intonasiya ilə səslənir, çiyinə vurma, hörmətsiz tərzdə əl ilə görüşmə, yuxarıdan aşağıya olan baxışlar və s., üfuqdən gələn verbal tapşırıqlara, qınamalara, məsləhətlərə, təqsirləndirmələrə, danlamaqlara, tənqidlərə, gərəzli qeydlərə, “sən” ilə olan müraciətə oxşaya bilər. Təbii olan tərəfin mövqeyi davranışda öz stereotiplərini nəzərdə saxlayır. Bu mövqedə fərd təşəbbüsdən və hakimiyyətdən məhrum olaraq öz asılı vəziyyətini nümayiş etdirir və müdafiəsini tələb edir.

Aşağı mövqedən olan yanaşma xahişlərdə, üzr istəməklərdə, özünü təmizə çıxartmaq ifadələrdə, təqsir olan kimi və ya yaltaq intonasiyalarında, korpusun əyilməyində, başın aşağı olmağında, asılı və yaltaqlığın nümayişinin digər formalarında göstərir.

Tərəflərin bərabərlik mövqeyi həmçinin müvafiq verbal və qeyri-verbal davranış formalarını nəzərdə saxlayır: həmsöhbətçilin gözlərinə dik sakit baxış, hisslərin və arzuların açıq ifadəsi, əsaslandırılmış söyləmlər və öz ünvanına tənqidi qeydlər, sonrakı onların müzakirəsi ilə bir yerdə fərdin bu prosesə hazır olması.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yaranan vəziyyətlərdən asılı olan əməkdaşlığın üsullarının və qarşıya qoyulan məqsədlərin dəyişməsinə meylilik, fərdin malik olduğu mövqelərin seçimi – qabiliyyətli, səriştəli və savadlı kommunikatorun əhəmiyyətli xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir.

Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın şaquli tərkib hissəsi öz ifadəsini fərdlərarası maneələrin istifadəsində (ya istifadədən imtinada) tapır. Həmin maneələr insanların yaxınlaşması yolunda durur və istənilən ünsiyyətdə fərdlərarası məsafəni qabaqcadan təyin edir. Belə maneələr psixoloji maneələrin ekvivalenti kimi xarici fiziki maneələr ola bilər: masa, stul, sinədə saxlanılan əllər, ayağın üstündə ayaq, pauzalar, sükut, söhbət mövzusunun digər mövzuya keçirilməsi.

Maneə şəxsiyyətin digər şəxs üçün bu və ya digər tərəflərinin “bağlılığı” ola bilər (məsələn, emosiyalarının, mənəvi və ya dini dəyərlərinin oriyentasiyalarının, erudisiyanın və s. ifadəsində), bu da insanlar arasında müəyyən məsafə yaradır. Sosial psixoloqların fikrinə görə, şəxsiyyətlərarası məsafənin (intim, yaxın, şəxsi zonanın) tam mövcud olmaması anormaldır. Məsələ ondadır ki, mövcud olan məsafə konkret şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın məqsədlərinin nail olmasında optimaldır mı?

Şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın sahə xarakteristikalarına “özünkü” sayan ərazinin fərd tərəfindən qeyd edilməsini və işarələnməsini aid etmək olar. Bu müəyyən ərazi ola bilər, məsələn: kabinet, iş masası, sərnəşinlə dolu avtobusda bir yer, emosional səviyyədə - şəxsi kef-əhval hüququ, nəyəsə və ya kiməsə müəyyən münasibət, rollar səviyyəsində - ixtisası, məşğuliyyəti, asudə vaxtını seçmək hüququ, öz işinin yerinə yetirilməsinin individual üsulu.

Beləliklə, üfüqi və şaquli ərazi ölçülərilə şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığın prosesi zamanında yaranan müəyyən sahə kommunikativ amilə çevrilir, konkret olan uğurlu və yaxud uğursuz əməkdaşlığa, onun xarakterinə və perspektivlərinə təsir edir.

Şübhəsiz ki, kommunikasiya prosesində müəyyən qaydalar və əsaslı gözləmələr xüsusi qeyd olunur. İstənilən sosial vəziyyətinin strukturu əməkdaşlığı və iştirakçıların münasibətlərinin xarakterini nizamlayan müəyyən normaları və qaydaları özündə ehtiva edir. İstənilən şəxs digər fərdlərlə əməkdaşlığa başlamayana qədər, adətən, başqalarından ünsiyyətin müəyyən etik normalarına və qaydalarına riayət etməyi gözləyərək müvafiq nəzərdə tutulan hərəkətləri ətraf mühitdə qəbul olunmuş maksimaları və davranış standartları ilə əlaqələndirir. Qaydaların əsas vəzifəsi – münasibətlərdə müəyyən qayda-qanun qoymaq, nizam-intizama riayət etməkdir. Əgər bu olsa, münasibətlər stabil, qabaqcadan bilinən, aydın olan, nəticədə də, anlaşılan olar. (Lakin idmanda olduğu kimi qaydasız döyüş növü mövcuddur, münasibətlərdə də qayda-qanunsuz əlaqələrə çox tez-tez rast gəlinir.)

Sosial əməkdaşlığın qaydaları aşağıdakı tərzdə təyin etmək olar: bu ünsiyyət iştirakçıları arasında mövcud olan münasibətləri yaradan və nizamlayan standart hərəkətlərdir (metodlar, prosedurlar). Belə hərəkətlərin əsasında – istənilən vəziyyətlərə müvafiq olaraq davranışın biliyidir.

Qaydanın bir hərəkət və ya təcrübi bilik kimi başa düşülməsi onu norma kimi sosial əməkdaşlığın əhəmiyyətli nizamlayıcıdan fərqləndirilməyə imkan yaradır. Əgər normalar – müəyyən mədəniyyətin sahibləri arasında qəbul edilən prinsiplərdir və onlara müvafiq davranış qaydalarını tövsiyyə edir, onda qaydalar – necə hərəkət etmək və ya konkret vəziyyətdə adət olunan hərəkətlərin ardıcılığına riayət etmək lazımdır – bu bir bilikdir. Normalardan fərqli olaraq, əməkdaşlıq qaydaları daha çox individuallaşır və insanların ünsiyyəti zamanı müəyyən yaranmış vəziyyətdən və fərdlərin şəxsi xüsusiyyətlərindən asılı olur. Onlar tərəfdaşların maraqları və adət-ənənələrinin uyğunlaşması nəticəsində məqsədəuyğunluq, əlverişlilik əsasında yaranır və inkişaf olunur.

Nəzərə alsaq ki, ünsiyyət iştirakçılarının situativ və sosial kommunikativ səriştəsi qaydalara riayət olunmasının əsas və əhəmiyyətli xarakteristikasıdır, qaydaların pozulmasının əsası da (ya qəbul edən tərəfindən onların pozuntular kimi təyini) hərəkətlər ola bilər, ya da kommunikativ vəzifəyə müvafiq olmayan (ya da belə qəbul edilən), yaxud qabiliyyətsiz, səriştəsiz fərdlər. Fəaliyyətin idarə olunmasına nə qədər böyük ehtiyac olsa da, bir o qədər davranış qaydalarının dəqiqliyinə və aydınlığına tələbat yüksəkdir.

Qaydalar əməkdaşlıqla əlaqədar gözləmələrlə sıx bağlıdır, yəni qaydalara riayət edilməsi insanların suallara (ola bilər kortəbii) cavabları ilə təyin olunur: “Mən nəyi gözləməliyəm?” və “Mən nə etməliyəm?”. Gündəlik ünsiyyətin xarakterini təyin edən əsas gözlədiyimiz aşağıdakılardır:

1) *Vəziyyətə uyğun, yerində olan söz*: nəzərdə tutulur ki, ünsiyyət iştirakçıları konkret sosial vəziyyətlərdə özünü aparmaqlarını bilir.

Belə qaydanın riayət olunmaması yorğunluqla, fərsizliklə və s. səbəblərlə izah olunur. Əgər bu izahlar kifayət deyil, onda yaxın insanlar qaydaları pozan adama ruhi xəstə olmağı haqqında fikir söyləyir.

2) *Bir birinə hörmətlə olan münasibət*, müvafiq davranış qaydalarını nəzərdə tutur. Lakin etik normalarına müvafiq olan müraciət formaları və ünsiyyət tərzii o demək deyil ki həmin insan səmimidir. Söhbət əsaslı gözləmələrdən gedir, onların kökü də - çox fərqli olan insanların birgə yaşamasının etirafıdır.

3) *Öz ismarıclarını digər fərdin anlaması üçün aydın şəkildə göndərmək qabiliyyətidir*, və, öz növbəsində, onun özünə deyilənin mənasını dərk etmək.

4) *Qarşılıqlılıq*, onun mənasını belə açmaq olar: bizə kömək edənlərə yardım göstərmək lazımdır; bizə əl tutanlara zərər vermək olmaz.

Qaydalar məcburi hərəkət kimi *nizamlayıcı* adını alıb. Adətən, onlar imperativ formasında istifadə edilir, məsələn: “bunu et” və ya “Əgər o olsa, bunu et” – “Üst geyimdə içəri daxil olmaq olmaz”, “qapını açanda əvvəl döyərlər, izn istəyərlər”...

Nizamlayıcı qaydaların digər növü *mərasim* (ritual) qaydalarıdır. Mərasim qaydaları daimi, təkrar olunan, dəqiq işarələnən, insan hərəkətlərinin stabil ardıcılığına malik olan, birgə kollektiv yaşayış və sosial hadisələrin proqnozlaşdırılması imkanını yaranmasına malikdir.

Gündəlik ünsiyyətdə əməkdaşlığın mərasim formalarına salamlama və sağollaşma prosedurlarını, komplimentləri (tərifləri) və minnətdarlığın ifadələrini, sağlamlıq haqqında sualları və hədiyyələrin təqdim olunmasını aid etmək olar. Adətə çevrilən və haradasa vərdiş halına keçən belə davranış formaları olan hərəkətlərin seçimində biz heç də azad deyilik. Uşaqlıqda buna bizi inadkarcasına öyrədirlər və böyüdükcə həmin normalara riayət etdiyimizə ciddi nəzarət edirlər.

Bir qayda olaraq, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin rituallarını həyata keçirirlər, məsələn, sosial əməkdaşlığın müxtəlif növləri olan münasibətlərin stabilləşməsinin

funksiyalarını, sosial (ictimai) nəzarəti, təcrübənin ötürülməsi və s. Halbuki dini mərasimlərdən fərqli olaraq onlar bir qədər az dərəcədə standartlaşıb və, demək olar ki, rasionallaşmaya (iştirakçıların şüurunda xüsusi dərk olunmasına) məruz qalmır.

Şəxsiyyətlərarası ritual ünsiyyətin uğuru bir çox aşağıda göstərilən amillərdən asılıdır:

1) ünsiyyət vəziyyətində oriyentasiya və müvafiq davranış qaydalarının biliyi;

2) (tez-tez səmimi emosiyalara və hisslərə zidd olaraq) öz təzahürünün qeyri-səmimiliyindən çəkinmədən həmin qaydalara şəxsi davranışı tabe etmək bacarığı;

3) “bir üzü saxlamaq” prosesində digərinə kömək etmək bacarığı, əgər onun davranışı həmin vəziyyətdə yaranan stereotipə münasib deyil.

Beləliklə, bizim davranışımızla idarə edərək ictimai qaydalar adətən fon əlavələr kimi çıxış edərək sosial əməkdaşlığı eyni zamanda həm nizamlayır, həm də dəqiqləşdirir. Bəzi hallarda təlimat qaydaya çevrilir, digər hallarda – qaydalar fəaliyyəti özünü təsdiq edir, istənilən fəaliyyətin tədrisi zamanı tətbiq olunan resept-qaydalar da mövcuddur, lakin onlar vadaredici gücə malik deyil, həmçinin elə qaydalar var ki, fəaliyyətin özündən irəli gəlir, amma onlar heç bir yerdə qeydə alınmayıb.

Sirr deyil ki, ünsiyyət prosesi zamanı çətin, başağradıcı, hətta müşğul vəziyyətlər yarana bilər. Fərdlərarası əməkdaşlığın tipik sosial vəziyyətləri arasında *çətin* yaxud *stressli* olanları qeyd etmək lazımdır.

Stressli vəziyyət – elə vəziyyətdir ki, insanın stress və ya həyəcan keçirtməyə səbəb olur. M.Arqayl çətin vəziyyətin aşağıdakı təyini verir: “Belə vəziyyət insanı böyük narahatçılıq və ya diskomfort keçirtməyə vadar edir, çünki fərd bilmir

nə etmək lazımdır, ya da bu situasiya qorxu, çəşqınlıq, sıxılma, pərtlik və ya xəcalət hisslərinin yaşanılmasına səbəb olur” (3, s.220).

Kifayət qədər tədqiqat işləri aparılıb ki, stressli vəziyyətlərinin növləri, onların əsas xarakterik cəhətləri, çətinliyə səbəb olan konkret elementləri və sosial situasiyalarının əhəmiyyətli inkişaf mərhələləri xüsusi qeyd olunsun o məqsədlə ki, insanlar belə vəziyyətlərə düşəndə onlardan uğurlu çıxış yolu tapa bilsin. Nəticədə stressli vəziyyətlər kimi şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin aşağıdakı vəziyyətləri təyin olunur:

- 1) başqalarının tərəfindən bəyənilməmək və ya tənqid olunmaq vəziyyətləri;
- 2) ictimaiyyət qarşısında çıxışlar və ictimai fəallıq vəziyyətləri;
- 3) konfrontasiya, qarşıdurma, üzləşdirmə və narazılıq vəziyyətləri;
- 4) cinsi əlaqə vəziyyətləri;
- 5) ünsiyyətdə intim və isti münasibət vəziyyətləri;
- 6) mübahisə və ya valideynlər tərəfindən üz çevirmə vəziyyətləri;
- 7) yaxın insan və ya mənalı münasibətlərin itirilməsi vəziyyətləri.

Həmin vəziyyətlərdə narahatçılıq və nigarançılıq mənbələri həm kommunikasiya iştirakçılarının subyektiv vəziyyətləri ilə, həm də həmin situasiyanın parametrləri ilə bağlı ola bilər.

Beləliklə, əgər insanlar özlərinin ya da əməkdaşlıq tərəfdaşlarının əsas məqsədlərini dərk etmir, münasib olmayan vəziyyətlərdə yersiz məqsədlərini güdür, onda çətinliklər yaranır, bu da daxili mübahisəyə ya da digər insanlarla ziddiyyətlərin yaranmasına, münaqişələrə gətirib çıxardır.

Stress qəddarlığa səbəb ola bilər və ya əksinə, riayət olunmalı qaydaların qeyri-aydınlığına, qeyri-müəyyənliyinə gətirə bilər. Bəzi hallar mürəkkəb olur, çünki həmin vəziyyətlər üçün olan konseptlərin biliyini tələb edir. Bunun misalı

dəqiq normalara və qaydalara malik olan debatlar, auksionlar, şəər mərasimləri, davalar, güləş ola bilər. Burada uğurlu iştirak etmək üçün həmin norma və qaydalara riayət etmək lazımdır. Müəyyən rituallarının (mərasimlərinin) riayət olunmasını nəzərdə tutan vəziyyətlər mürəkkəb kimi qiymətləndirilir o halda əgər fərdlər nəticələrlə, mənası və ya aktların məqsədlərilə tanış deyil, və ya özünü necə təqdim etsinlər və ya öz davranışını necə qiymətləndirsinlər bilmir.

Əgər subyektiv vəziyyətlərlə aparılan işdə iki əsas terapeutik istiqamət mövcuddur: bixevioral terapiyası vasitəsilə nigarançılığın azalması və ya trainingin köməyi ilə situasiyaların idarə etmək vərdişlərinin və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, onda həmin situasiyanın parametrləri ilə bağlı mürəkkəb vəziyyətlərdə, münbit vəziyyətin görmə üsullarının inkişafı onu daha az stressli edə bilər.

Şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının psixoloji amilləri əhəmiyyətli rol oynayır. Fərdlərarası qavrayışın xüsusiyyətləri də təhlil olunmalıdır.

Qavrayış – hiss-həyəcanla bağlı olan hisslərin seçimi, təşkili və interpretasiya prosesidir. Əhəmiyyətli psixiki proseslərin biri kimi qavrayışın ümumi qanunauyğunluqları arasında adətən aşağıdakıları qeyd edirlər:

a) seçim prinsipi: istənilən konkret vəziyyətdə insan öz diqqətini təsirlərin nisbətən az hissəsinə yönəldir, amma bununla bərabər məhdud olsa da daha məzmunlu dünyanın mənalı mənzərəsini yaradır;

b) bütövlük prinsipi: istənilən obyektləri və vəziyyətləri insanlar diskretli qəbul etmir, onları dinamik bütöv kimi qəbul edir, öz qavrayışını mənalı formaya salaraq kortəbii təşkil edir, və sahə yaxınlığı, oxşarlığı prinsipləri fəal işləyir;

c) daimilik (konstantlıq, sabitlik, sabillik) prinsipi: qavrayışımızın nisbətən sabitliyi mövcuddur hətta dəyişkən şərait olsa da belə.

Qavrayış – passiv kimi yox, aktiv, fəal proses kimi təqdim olunur ki, biz bu proses zamanı əldə olunan stimullara avtomatik reaksiya göstərək. Fərdlərə ya

situasiyalara görə yaranan hisslər, qismən xarici mühitdən asılı olur, lakin kifayət qədər dərəcədə bu asılıdır bizdən.

Heç kimdə sual və ya şübhə yaranmaz ki, insan qavrayışının özəl xüsusiyyətləri əsaslı şəkildə şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesinə təsir edir. Yadda saxlamağa və riayət etməyə faydalı olan bəzi qaydalara isə nəzər gətirək:

1) Qavrayış prosesinin şəxsi əsası var. Fərqli insanlar eyni siqnalları qəbul edərək onları müxtəlif tərzdə interpretasiya edir.

2) Əgər biz hesab etsək ki, yalnız bizim interpretasiyalarımız daha dəqiq reallığı əks etdirir, onda fərdlərarası ünsiyyət zamanı çoxlu çətinliklərlə üzləşə bilərik.

3) Əgər gündəlik maraqlara, emosiyalara, tələbatlara qavrayışımızı nəzarət etməyə imkan yaratsaq, onda biz başqa insanlar tərəfindən istiqamətlənən ismarıcları buraxa və ya itirə bilərik.

İnsan qavrayışının ümumi prosesində formalaşmış qaydalar fərdlərin əşyalar və hadisələrinin və fərdlərin bir-birini qəbulunun əsas fərqlərini aşkar etməyə şərait yaradır.

Birinci spesifik xüsusiyyət onunla bağlıdır ki, şəxsiyyətlərarası qavrayışının subyekt və obyekt – ümumi halda insanlardır – prinsipal cəhətdən eynidir. Aydın olan məsələnin nəticəsi odur ki, individ (qavrayışın subyekt), digər fərdin vəziyyəti və ya niyyətləri haqqında nəticə çıxardaraq, maksimal dərəcədə öz şəxsi təcrübəsindən istifadə etməyə meyillidir və imkanına malikdir. Başqa sözlə desək, istənilən fərdin təcrübəsi bizim təcrübəmizi yada sala bilər, və bu cəhətdən biz bu faktı qəbul edirik. Halbuki bu qabiliyyət qavrayışla bağlı olan ciddi səhvlərə gətirə bilər, onlar isə qarşılıqlı anlaşmada problemlər yaradır.

Şəxsiyyətlərarası qavrayışın digər fərqli cəhəti - başqa insanın səhvini və ya məqsəd və niyyətləri haqqında yalnız təsəvvürlərini həm yoxlamaq, həm də düzəltmək çox çətinidir. Bununla əlaqədar qəbul edən öz qarşısına nəyisə

dəqiqləşdirmək və ya yoxlamaq vəzifəsini qoymur çünki onu doğru bilir. Belə ki, bəzi hallarda insanlar bir birinin qəbul olunmasını dəyişir, lakin tez-tez bir səhvin dalınca başqa səhvə yol verilir, nəticədə bu da fərdlərarası kommunikasiyasının xarakterinə öz təsirini göstərir.

Beləliklə, ünsiyyətin yaranmasında əsas nizamlayıcı həmsöhbətçilin elə obrazıdır ki, hamıda onun təsəvvürü var. Məhz bu obraza kommunikativ ismarıclar yönəldiləcək. Onun formalaşması zamanı insan haqqında ilk təəssürat böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hərəmin insanlar və onların xarakteri, ətraf mühit, dünya, kainat barədə şəxsi təsəvvürlərimiz, gələcək üçün müxtəlif planlarımız mövcuddur. Bunlardan hərəsi istənilən tərzdə başqa insan haqqında yaranan ilk təəssüratda öz əksini tapa bilər. Formalaşan ilk təəssüratın obyektivlik dərəcəsi məsələsi ünsiyyət situasiyasının başa düşülməsinin rolu məsələsi ilə bağlıdır. Müxtəlif vəziyyətlərdə bizə tərəfdaş haqqında fərqli təsəvvürlər lazım olur, yəni biz öz davranışımızı və kommunikasiyanı düzgün aparmaq üçün çoxlu məlumat toplamalıyıq. Konkret şəraitdə “o ümumiyyətlə necə adamdır?” bilmək lazım deyil, düzgün təsəvvür etmək lazımdır ki, o həmin situasiyada özünü necə aparacaq, həmin məqsədlərlə, vəzifələrlə, istəklərlə və həmin kontekstdə ondan nə gözləmək lazımdır. “Ünsiyyət” ümumi şəkildə qurulmur, “burada və indi”, və tərəfdaş haqqında təsəvvür reallığı əks etdirməlidir.

Kifayət qədər çox sayda olan yaranan vəziyyətlər qavrayışa ilk təəssüratın dramatik təsirinin şahidi oluruq. Nəticədə isə sonrakı şəxsiyyətlərarası kommunikasiyaya o öz təsirini göstərir. Bu təsir ünsiyyət iştirakçılarının bəzi psixoloji xüsusiyyətlərini gücləndirə bilər. Onlardan bəzilərinə nəzər gətirək:

1) Özünüqiymətləndirmənin təsiri. Başqa fərdin qiymətinin tam olması və xarakteri onu qiymətləndirən insanın keyfiyyətlərindən asılıdır, məsələn, onun özünə inam səviyyəsi, digər insanlara olan münasibəti. Əgər ünsiyyət iştirakçılarından biri əmindir ki, onun başqa fərd haqqında fikirləri reallığa tam

müvafiqdir, onda o adətən əks əlaqənin əldə olunmasında maraqlı deyil. Bu halda ilk təəssüratın təsiri həlledici ola bilər. Əksəriyyət insanlar həmin situasiyanı dəfələrlə yaşayıblar. Onda “görünməyən insan” – “kabus” effekti yaranır. Siz nə edirsiniz və ya deyirsiniz əhəmiyyətli deyil, başqa fərd sizin davranışınıza reaksiya vermir, çünki sizin haqqında onun fikri artıq formalaşmış və fikrə təsir göstərmək mümkün deyil.

2) Layihələşdirmə. Qavrayan fərd digər şəxsə öz yaşadığı hiss və həyəcanının varlığını onda olmasını düşünə bilər. Real həyatda isə bunlar yalnız özünə məxsusdur, qiymətləndirilən fərdə bu məxsus deyil. Psixoloqlar aşkar edib ki, tədqiq etmək üçün dəvət olunan şəxslərdə aydın şəkildə “öd”, “qurdluluq”, inadkarlıq, tərslik, ziddiyyətlik, şübhəlilik kimi xüsusiyyətlər mövcuddur. Tədqiq olunanlarda isə bu keyfiyyətlər müşahidə olunmur.

3) “Oreol effekti”. Qəbul edən insanın başqasını şışirtmək, olduğundan daha da gözəl təsəvvür etmək tendensiyası (meyli) cəmiyyətdə tez-tez rast gəlir. Tərəfdaşın bircürlük xarakterinin qəbul edilməsi baş verir, yəni fərdin hansısa xoş keyfiyyəti onun digər xüsusiyyətlərinə də şamil olunur. Halbuki bu heç də belə deyil.

“Oreol effekti”nin işlənməsinin bir neçə müxtəlif tipləri mövcuddur (53). Qavrayış layihəsi daha çox istifadə olunur, çünki istənilən sahədə: istər sosial, istərsə də intellektual və s. tərəfdaşların müxtəlif səviyyələrinin bərabər olmaması şəraiti müşahidə olunur. Bu layihə həmişə istifadə olunmur, yalnız qavrayan fərd üçün həqiqətən də əhəmiyyətli, vacib vəziyyətlərdə baş verir. İnsanlar sistematik və daimi şəkildə onlardan hansısa əhəmiyyətli cəhətə və ya parametərə görə üstün olan fərdlərin müxtəlif psixoloji keyfiyyətlərini olduğundan artıq dərəcədə qiymətləndirməyə meyillidir. Belə ki, əgər istənilən şəxs fiziki cəhətdən xəstə və zəif insandır, lakin sağlam və güclü olmaq istəyir, onun qarşısına çox sağlam görünən şəxs çıxır, istisna deyil ki, o həmin insanı bütün parametrlərinə görə yüksək qiymətləndirəcək, çünki onun gözündə o həm gözəl, ağıllı, həm də ürəyiaçıq, rəhmli bir şəxsdir.

Müxtəlif qruplarda tələbələrle bir eksperiment aparılıb. Uşaqlara bir şəxsi göstəriblər. Bir qrupda deyiblər ki, o tələbədir, ikinci qrupda onu laborant kimi təqdim ediblər, üçüncü qrupda müəllim kimi, dördüncü qrupda dosent kimi, beşinci qrupda professor kimi. Həmin şəxs gedəndən sonra tələbələrdən onun və eksperiment aparanın boylarını təyin etməyə xahiş ediblər. Nəticədə bəlli oldu ki, eksperiment aparanın boyu dəyişmirdi, lakin təqdim olunan şəxsin boyu statusu artdıqca yüksəlirdi.

Təxmin etmək olar ki, həmin halda qavrayışın layihəsi belədir. Hansısa keyfiyyətinə görə bizdən üstün olan istənilən fərdlə görüşəndə biz onu reallıqdan daha çox müsbət qiymətləndiririk. Əgər o bizə bərabər olsa bu hal baş verməz. Digər halda görüşdüyümüz fərd bizdən aşağı səviyyədə olsa biz ona aşağı qiymət veririk. Əsas odur ki, üstünlük bir parametərə görə qeyd olunur. Yuxarı-aşağı qiymətləndirmə isə bir çox parametrlərə görə olur. Qavrayışın bu səhvi üstünlük amilinin hərəkəti adlandırırlar.

“Oreol effekti” ilə bağlı olan digər səhv ondadır ki, əgər insan bizə xarici görünüşü tərəfindən xoşumuza gəlir, onda biz eyni zamanda onu həm yaxşı hesab edirik, həm də ağıllı, hər tərəfdən müsbət, və s., yəni onun bütün psixoloji xarakterik xüsusiyyətlərini artıq dərəcədə qiymətləndiririk.

“Oreol effekti”nin daha bir layihəsi “bizə olan münasibət” amilinin hərəkətindən asılıdır: o fərdlər ki, bizə müsbət yanaşır, onlar bizə xoş gəlir, yəni daha ağıllı, səmimi, əliaçıq, ürəyigeniş və s. nəinki bizə mənfi münasibət göstərən fərdlər.

Beləliklə, ilk təəssürat formalaşanda “oreol effekti” öz təzahürünü onda tapır ki, şəxsiyyət haqqında olan ümumi müsbət təəssürat artıq qiymətləndirməyə gətirir, mənfi təəssürat isə - yaxşı tanımadığımız insan haqqında qiymətin aşağı səviyyəsinə gətirib çıxardır. Əgər ünsiyyət vəziyyətində yuxarıda araşdırılan amillərdən biri mövcuddur – üstünlük, nədəsə artıq olma və ya fərdə olan

münasibətdə, onda şəxs, yəqin ki, qavrayışın layihələrindən birini istifadə edər, və, ola bilər ki, tərəfdaşın qiymətləndirilməsində səhv buraxacaq.

4) Şablonlaşma (stereotipləşmə). Sosial stereotiplər – ilk təəssüratın formalaşmasının əsasıdır, sosial stereotipləşməsi isə – bu prosesin əsas mexanizmidir. Sosial stereotip – bu və ya digər qrupun nümayəndələrinə xas olan istənilən hadisələr və ya şəxsiyyətlər haqqında yaranan daimi stabil təsəvvürüdür. İstənilən sosial stereotip müəyyən qrup fərdlərin əsəridir və hər bir fərd ondan istifadə edir yalnız o halda ki, əgər özünü həmin qrupun üzvü sayır. Çətinlik ondadır ki, istənilən stereotipin görünən daşıyıcısı həmişə konkret individdir. Bu səbəbə görə stereotipin yaranması və funksiyaları haqqında izahı zamanı tez-tez insan təcrübəsinin, stereotip predmetinin biliklərinin öyrənilməsi cəhətdən yanaşılır, yəni onun individual xüsusiyyətləri tərəfindən. Bu yalnız nəticələrə gətirir: guya sosial stereotiplər – məhdudlaşdırılmış təcrübənin, nadanlıqın, nabeləddiyn və yersiz çıxarılan ümumiləşdirmələrinin` nəticəsidir. Halbuki belə izahlar yalnız tədqiqatların nəticələrinə deyil, həmçinin insanların əksəriyyətinə bəlli olan faktlara da ziddir.

İstənilən yerdə harada ki müxtəlif qrupları xüsusi qeyd etmək olar, həmin qrupların bir-biri haqqında təsəvvürlərini təyin edən fərqli stereotiplər mövcuddur və hər bir vəziyyətdə tez şəkildə oriyentasiyanı tapmaq və fərdləri müxtəlif qrupların nümayəndələri kimi müəyyənləşdirmək üçün onlardan yalnız qruplararası münasibətlərdə müvafiq tərzdə istifadə etmək olar. Oriyentasiya və müəyyənləşmə bir an içində baş verir: qrup mənsubiyyətinin işarəsinə görə stereotipləşmənin mexanizmi işə salınır və müvafiq sosial stereotip aktuallaşır. Həmin mexanizmin işlənilməsi üçün həqiqətdə nə baş verir, stereotip sahibinin şəxsi təcrübəsi necədir - əsla əhəmiyyətli deyil, əsas oriyentasiyanı düzgün seçməkdir.

İlk görüşün vəziyyətləri məhz qruplararası ünsiyyət səviyyəsinə aiddir. Burada tərəfdaşın qrupa aid olmasının məsələsinin həlli əhəmiyyətlidir. Tərəfdaşın ən vacib səciyyəvi cəhətləri onu bu və ya digər kateqoriyaya və ya qrupa aid edə

bilənlərdir. Məhz bu xarakterik xüsusiyyətlər daha dəqiq qavranılır. Fərdin qalan keyfiyyətləri və özəllikləri müəyyən sxemlərə müvafiq qurulur. Ünsiyyət müəyyən səbəblərə görə yalnız qruplararası səviyyəsində məhdud olsa, belə qavrayışın sxemi həmişə uğurlu olur.

Bununla belə stereotipləşmə tərəfdaşın cəhətləri və xüsusiyyətlərinin müəyyən qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur, bu da ilk görüş vəziyyətinin sərhədlərindən kənar fərqli ünsiyyətə gətirib çıxarda bilər, çünki məhz görünməyən psixoloji keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində dəqiqliyə ehtiyac olur.

Beləliklə, başqa fərdin qavrayışı vəziyyətdən asılı olaraq eyni zamanda həm düzgün, həm də yanlış, həm dəqiq, həm də səhv ola bilər. Bu səbəbə görə də əlavə səylərə ehtiyac müşahidə olunur, çünki oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq lazım gəlir.

Aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Demək olar ki, kifayət qədər dərəcədə ünsiyyət təcrübəsinə malik olan hər bir insan tərəfdaşın əsas və əhəmiyyətli xarakterik xüsusiyyətlərini: onun sosial-demoqrafik və professional aid olmasını, psixoloji keyfiyyətlərini dəqiq təyin etməyə qadirdir. Halbuki bu dəqiqlik yalnız neytral vəziyyətlərdə daha yüksək dərəcədə olur, xüsusilə də fərdlər arasında qarşılıqlı ünsiyyətin, asılılığın, əməkdaşlığın imkanları olmadığı halda. Burada əsas və yeganə məqsəd digər fərdin dəqiq və tam qəbul olunmasıdır. Nə qədər münasibətlər neytral olsa o qədər fərdlər bu və ya digər səbəblərə görə bir birinə maraq göstərir və belə vəziyyətdə səhvlərə daha çox yer verilir.

Kommunikativ bacarıqların tədqiqi zamanı əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bəzi fərdləri daha dəqiq təyin etmək olar, digərlərini isə yox. Psixoloqlar arasında belə fikir mövcuddur ki, fərdlər arasında elələri var ki, fərdləri daha dəqiq mühakimə edə və başa düşə bilir:

a) öz qənaətlərində daha çox davranışın müşahidələrinə əsaslanır, nəinki stereotiplərə;

b) az nüfuzlu şəxslərdir;

c) özlərinə daha obyektiv yanaşırlar.

Kommunikasiyanın şəxsi amillərini ətraflı təhlil edərək belə qənaətə gəldik ki, ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması prosesində iştirak edən şəxs mütləq bilməlidir fərdlərarası kommunikasiyasının hansı üsulları ünsiyyət zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağa kömək edir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. ***İnandırma*** – digər fərdə onun fikirlərini, düşüncələrini, münasibətlərini, niyyətlərini və ya qərarlarını dəyişmək məqsədilə şüurlu təsiridir. Belə növ təsirin vasitələri: arqumentasiyanın hər mərhələsində razılığın alınması, dəqiq formalaşmış arqumentlərin adresata ona müvafiq tempdə və anlaşıqlı terminlərlə təqdim olunmasıdır.

2. ***Öz namizədliyinin irəli sürülməsi*** – intellektual imkanlarının real açıqlanması və diplomların, sertifikatların göstərilməsi ilə müşahidə olunan təqdimat, həmçinin qabiliyyətinə görə obyektiv qiymətləndirilmək və namizədlərin seçimi prosesi gedəndə üstünlüyü qazanmaq üçün müəyyən sferada mütəxəssis kimi öz peşəkarlığının, kompetentliyinin, səriştəliyinin və ixtisasının açıq şəkildə nümayişi və təqdimidir.

3. ***Təlqin etmə (aşılama)*** – fərdin vəziyyətinin, nəyəsə və ya kiməsə münasibətinin dəyişilməsinə istiqamətləndirilmiş şüurlu şəkildə təsir etmə (şəxsi maqnetizm və ya nüfuz, dəqiq və aydın nitq, inandırıcı dəlillər, tərəf müqabillərinin seçimi).

4. ***Ötürülmə (yoluxma)*** – digər şəxsə öz vəziyyətinin və ya münasibətinin keçirilməsi. Belə vəziyyət həm kortəbii, həm də bilavasitə ötürülə və mənimsəmə bilər, məsələn, müəyyən hərəkətin icrası üçün intriqalar, fitnə, toxunma, kontakt və s. vasitəsi ilə tərəf müqabillərinin diqqətini cəlb edilməsi.

5. ***Yamsılama impulsunun oyanması*** – özünə oxşamağa istək yaratmaq bacarığı. Belə bacarıq həm qeyri-ixtiyari özünü göstərə, həm də ixtiyari istifadə oluna bilər. Bir kəsə oxşamaq istəyi və yamsılama (özgənin əsərinin və düşüncə

tərzinin təkrarı), qeyd etdiyimiz kimi, həmçinin həm qeyri-ixtiyari, həm ixtiyari baş verir, məsələn, ictimai səviyyədə tanınmaq, məşhurluq; qabiliyyətlərinin nümayişi; mərdlik, rəhmlik nümunələrinin hadisəsi.

6. *Mərhəmətin, lütfkarlığın formalaşması* – adresatda özünə qarşı müsbət yanaşmasının formalaşması (təşəbbüskarın şəxsi qeyri-adi keyfiyyətlərinin və cazibədarlığının göstərilməsi, adresat haqqında xoş ifadələrin istifadəsi, ona xüsusi münasibətin nümayişi).

7. *Xahiş* – təşəbbüs göstərən tələbatını ödəmək və ya istəyini həyata keçirtmək üçün adresata təsir etmək məqsədilə müraciət (aydın və nəzakətli ifadələrlə (əgər ona zəhmət deyilsə və onun şəxsi maraqlarına zərər gətirmirsə) adresata xüsusi hörmət və ehtiram nümayiş edərək ondan kömək istəməyi).

8. *Vadar (məcbur) etmə* – açıq və ya gizli şəkildə hədə-qorxu ilə təşəbbüskarın göstərişlərinin həyata keçirilməsinin tələbi (izahsız işin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar konkret müəyyən tarixlərin və ya metodların elanı).

9. *Destruktiv tənqid* – təşəbbüskar tərəfindən göstərilən subyektiv vadar etmə: şəxsi təzyiq kimi aqressiv fikirlər, söyləmlər, biədab ifadələr, təhqirlər, hətta ələ salmalar və söyüşlər. Belə tənqidin dağıdıcı effekti ondan ibarətdir ki, o fərdə “öz üzünü saxlamağa” imkan vermir, diqqətini və gücünü neqativ emosiyalarla mübarizəyə çəkir, özünə inamını qırır (qadağaların və məhdudlaşdırmaların müzakirə olunması, yeri gəlsə müəyyən hədə-qorxularla nəticələnən mənəvi durumu korlanır).

10. *Məhəl qoymamaq prosesi* – düşünülmüş diqqətsizlik, tərəf müqabilinə, onun sözlərinə, hərəkətlərinə etinasız yanaşma. Tez-tez belə hal hörmətsizlik və biganəlik əlaməti kimi qəbul edilir, halbuki bəzi hallarda məhəl qoymama etik qaydalarına riayət edilməyəndə və ya kimsə utananda, sıxılanda, özünü düzgün aparmayanda fikir verməməyin taktik forması kimi çıxış edir, məsələn, tərəf müqabilinin sözlərinə aydın şəkildə məhəl qoymama, sanki eşitmədin, qeyri-verbal

ünsiyyət formasının nümayişi, sanki digər tərəfi görmədin, susma və yaxud suala sanki orada iştirak etmirsən kimi sadəcə baxış.

11. *Manipulyasiya* – öz şəxsi niyyətlərinə çatmaq üçün gizli şəkildə müəyyən vəziyyətlərə salmaq, bir şeyə və ya bir kəsə münasibəti dəyişmək, qərarları qəbul etmək, hərəkətləri icra etmək məqsədilə adresata güclü və əsaslı təsir etməkdir. Bu zaman manipulyasiya edən üçün əhəmiyyətli ki, adresat bu fikirləri, hissləri, qərarları və hərəkətləri özününkü hesab etsin, başqasının istəyi kimi qəbul etməsin və özünü bunlara cavabdeh kimi bilsin, məsələn, bu halda ikimənalı və ya çoxmənalı ifadələr, səslənən mətnaltı mənalar, guya fərqli mənalı və təsadüfi, şərtlə söyləmələr, şəh, yalan fikirlər istifadə olunur, həmçinin söhbətin sürətli tezləşdirilməsi və ya əksinə tempin azaldılması, yalnız fikrin formalaşdırılması adresata çox yaxınlaşanda şəxsi mühitin pozulması kimi hesab edilir.

Nəticədə şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada uğursuzluqlar ona görə baş verir ki, birincisi, fərdlər bir-birini yalnız və qeyri-dəqiq qəbul edir, ikincisi, başa düşmür ki, onların qavrayışı həqiqətə uyğun deyil. Baxmayaraq ki, daha dəqiq qavrayış effektiv kommunikasiyaya gətirir fikrini illüziya kimi hesab etmək olar, lakin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli ünsiyyətdən məmnun olmaq məsələsi şəxsiyyətlərarası qavrayışın dərinliyindən və müvafiqlik dərəcəsindən asılıdır.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

tövsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev irsi. Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, 472 s.
2. Aitchison Jean. Language Change: Progress or Decay. 3-rd edition, Cambridge University Press (CUP), 2001, 312 p.

3. Argyle M., Furnham A., Graham J.A. Social Situations. Cambridge University Press, 1981.
4. Atwater E. I hear you. How to use listening skills for profit. Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, 1981.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
6. Babayev X. Azərbaycan dövlət dilinin təşəkkül tarixi, Bakı, 2004.
7. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004.
8. Boas F. The Aims of Ethnology. Reprinted in F.Boas: Race, Language and Culture. New York: Macmillan, 1940, (Originally published in 1888), pp.626-638.
9. Chilton P. Analysing Political Discourse. Theory and Practice. Routledge: London & New York, 2004, 240 p.
10. Cook V.J. Cognitive processes in modern languages, University of Essex, 2002.
11. Grice H.P. Logic and Conversation, Theory of Conversational Implicature. 1975, Reprinted in New York, Academic Press, 2005, p.24-25.
12. Həmidov S.S. Beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı, Mütərcim, 2017, 728 s.
13. Hüseynli N. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlili, Bakı, 2003.
14. Andrew Jones, Gerald L.Kovacich. Global Information Warfare: The New Digital Battlefield, Auerbach Publications, 2-nd edition, 2015.
15. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan efir məkanı: problemlər və vəzifələr, Bakı, 2009.
16. Mehdiyev R.Ə. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət, Bakı, Oskar, 2010, 565 s.
17. Nuriyeva M., Quliyeva A. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi, BDU, 2013.

18. Shannon C.E. Communication in the presence of noise. Proc. Institute of Radio Engineers. Jan., 1949, T.37, № 1, p.10-21.
19. Schramm W.L. Mass Communications. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1960.
20. Schramm W.L. The Science of Human Communication. New York. Basic Books. 1963.
21. Schramm W.L. Mass Media and National Development. Standford. CA, Standford University Press, 1964.
22. Schramm W.L. The Beginnings of Communication Study in America: A Personal Memoir. Thousand Oaks, CA: Sage. 1997.
23. Veliyeva N.Ch. Actual problems of language typology. Azerbaijan Republic, Science and Education, Baku, 2011, 512 p.
24. Veliyeva N.Ch. Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization. Baku, 2016, 231 p.
25. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli Üçdilli Frazеoloji Lügət, 2 cildli, “Azərnəşr” nəşriyyatı, 2 cildli, 1-ci cild, 988 s., 2-ci cild, 987 s., Bakı, 2010, 1975 s.
26. Vəliyeva N.Ç. Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии, “Elm və Təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya, Bakı, 2011, 512 s.
27. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi, Bakı, Nurlan, 1997, 144 s.
28. Wittgenstein, L. (1953) Philosophical Investigations: The German Text, With a Revised English Translation. Anscombe, G. and Anscombe, E. (Trans.). New York: Oxford University Press, / Oxford: Basil Blackwell Pub., 2002, 129 p.
29. Алексеев А.Н., Дудченко В. С. Контент-анализ как специфический способ “прочтения текстов”. Смысловое восприятие речевого сообщения. М., 1996.

30. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. М., Academia, 2002, 394 с.
31. Андреева Г. М. Социальная психология. М., 1998.
32. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А., Зарубежная социальная психология XX столетия, Теоретические подходы, М., Аспект Пресс, 2002, 287 с. (Хайдер Фриц. Теория структурного баланса).
33. Березин В.М. Массовая коммуникация: сущность, каналы, действия, М., 2003.
34. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., Прогресс, 1988.
35. Бочаров М. П. История паблик рилейшнз: нравы, бизнес, наука. М., 2000.
36. Василькова В.В., Демидова И.Д. Социология коммуникаций - дисциплинарный статус и методологические очертания. // Социология и общество. Тезисы Первого Всероссийского социологического конгресса "Общество и социология: новые реалии и новые идеи". СПб., 2000, с. 348-349.
37. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Психология межличностных коммуникаций: Пер. с англ. СПб.: Речь, 2000.
38. Волков А.А. Курс русской риторики, М., ВЛАДОС, 2003, 480 с.
39. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. Киев, 1989.
40. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 1-е изд. Киев, Наук. думка, 1984; 2-е изд. М.: Смысл, 2008, 209 с.
41. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. М.: Инфра-М, 1997. С.189-198.

42. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб.пособие. М.: Лабиринт, 1997.
43. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия. Психологический журнал, 1997, № 6, с. 73-83.
44. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000.
45. Дементьев В.В. Вторичные речевые жанры: онтология не прямой коммуникации, Жанры речи, Сборник научных статей, Саратов, Изд-во Гос. Уч. науч. центра "Колледж", 1999, с. 41.
46. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997.
47. Доценко Е. Л. Межличностное общение: семантика и механизмы. Тюмень, ТОГИРРО, 1998.
48. Зверинцев А. Б. Коммуникационный менеджмент. СПб., 1997, 228 с.
49. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности, Москва –Воронеж, 2001, 432 с.
50. Кавказ и глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований, том 2, выпуск 3, Швеция, 2008.
51. Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: повседневные практики, СПб, 2000.
52. Ключев Е.В. Речевая коммуникация, Москва, Классик, 2002, 320 с.
53. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. М., Смысл, 2005.
54. Лабунская В.А. Проблема обучения кодированию - интерпретации невербального поведения, Психологический журнал, 1997, № 5, с.85-94.

55. Лассвел Г. Язык власти, Политическая лингвистика, Екатеринбург, 2006, вып.20, с.264-279.
56. Логика. Логические основы общения: Учебное пособие для высших учебных заведений. М.: Наука, 1994, 317 с.
57. Ноэль-Нойман Элизабет. Общественное мнение. Открытие спирали молчания. Прогресс-Академия, Весь мир, 1996, 352 с.
58. Пиз А. Язык телодвижений. М., 1981.
59. Пашук Н.С. Психология речи. Мн., Изд-во МИУ, 2010.
60. Резаев А.В. Социология коммуникативных процессов, систем, отношений. // Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. конгр. “Общество и социология: новые реалии и новые идеи”. СПб., 2000, с. 349-350.
61. Роджерс Э. Агарвала-Роджерс Р. Коммуникации в организациях. М., 1980, 176 с.
62. Савруцкая Е.П. Феномен коммуникации в современном мире. Сборник научных трудов. Актуальные проблемы теории коммуникации. СПб, Изд-во СПбГПУ, 2004, с.75-85.
63. Уоллен Дж.Л. Развитие эффективной межличностной коммуникации, Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с.472.
64. Эган Дж. Слушание: неперенное условие поддерживающего поведения, Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с. 334-335.

III Fəsil

Linqvistik kompetensiyanın strukturu:

inkulturasiya, akkulturasiya və sosializasiya

Bu gün qabaqçıl ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq görərik: onların tərəqqisini elm müəyyən etmişdir. Nə təbii sərvətlər, nə də ki coğrafi vəziyyət deyil, məhz intellektual kapital, məhz elmin səviyyəsi hər bir ölkəni lider ölkəyə çevirir.

İlham Əliyev

Linqvistik kompetensiyanın strukturunu təhlil etməkdən öncə kommunikativ şəxsiyyətin tərifini vermək zəruri sayırıq. Kommunikativ şəxsiyyət – ümumilikdə şəxsiyyətin əsas tərkib hissəsidir, çünki kommunikasiya bəşəri mövcudluğunun 80 faizini təşkil edir (onlardan 45% - dinləmədir (qulaqasmadır), 30% - danışığıdır, 16 % - oxumaqdır və 9 % - yazıdır).

“*Şəxsiyyət*” termini latın dilindən “persona” sözündən götürülüb və “aktyorun maskası” deməkdir. Hələ antik filosoflar insanı fiziki bədən, fizioloji proseslərin mərkəzi və insani keyfiyyətlərinin vəhdəti kimi fərqləndiriblər. Beləliklə, onların əsərlərində insanda ruh və bədən qarşı-qarşıya qoyulurdu.

Aristotel yazırdı ki, qəlb canlı varlıqların başlanğıcıdır, təbiətdə yalnız onun təzahürləri özəl vəziyyətlərini təşkil edir, digərləri isə qəlb-ruh vasitəsilə canlılara xasdır (21). İki başlanğıcın: maddi və mənəvi, R.Dekartın adı ilə bağlı olan, karteziyan paradigmaya xas olan bədən və ruhun dualizminin qarşılıqlı qarşılıqlı mövcuddur. Qeyri-karteziyan paradigma ruhi və maddi, subyekt və obyekt arasında ciddi fərq qoymur, o onların dialoji əməkdaşlığını və qarşılıqlı təsirini qəbul edir.

Fəlsəfi ensiklopedik lüğətə görə (57) “şəxsiyyət” digər fərdlərə intensional şəkildə istiqamətləndirilmiş aktların məzmunu, mərkəzi və vəhdətidir. Müasir zamanda “şəxsiyyət” terminin əksəriyyət tərifləri dialoji (qeyri-kartezian) paradigmasının anlayışına əsaslanır. Necə ki hər bir subyektə obyekt mənsubdur, eləcə də hər bir fərdə fərd mənsubdur, yəni istənilən “mənə” – “sən” aiddir. İstənilən individin müəyyən iradəsi və niyyətləri, əhval-ruhiyyəsi və qiymətləndirilməsi mövcuddur, həmçinin o özünəməxsus ünsiyyət formasına, ifadələrə, davranışa, bir sözlə müəyyən danışq tərzinə malik olan digər fərdlərlə bağlıdır.

Bəşəriyyətin kommunikativ davranışı həmçinin müxtəlif şəxsiyyətlərin davranışının ümumi məqamlarından ibarətdir. Yalnız ayrı-ayrı individlərin kommunikativ davranışı vahid dil sistemini təşkil edir. Individin davranışında da təbii və sosial, o cümlədən kommunikativ mühitin özəl xüsusiyyətləri öz təzahürünü tapır. Qeyri-kartezian paradigmada ayrı-ayrı individdə təbii və ictimai strukturların təzahürü haqqında deyilir. İstənilən dil daşıyıcısının nitqinin formal və üslubi xarakterik cəhətlərinin özünəməxsusluğu *idiolekt* adlandırılır.

“Kommunikativ şəxsiyyət” ifadəsini dedikdə biz individin kommunikativ kompetensiyası kimi kommunikasiya prosesi zamanında individual kommunikativ strategiyaların və taktikaların, kognitiv, semiotik, motivasiyalı üstünlüklərinin vəhdətini başa düşürük. İ.A.Sternin bunu “kommunikativ pasport”, İ.N.Qorelov isə “vizit kartı” adlandırıb (40; 30).

Kommunikativ şəxsiyyət – fərqli kommunikativ şəxsiyyətlərə istiqamətləndirilmiş kommunikativ aktlarının məzmunu, mərkəzi və vəhdətidir, yəni kommunikativ xadimdir.

Şübhəsiz ki, kommunikativ şəxsiyyət olmasa şəxsiyyətlərarası kommunikasiya mövcud olmaz, yəni kommunikativ şəxsiyyət fərdlərarası kommunikasiyasının özəyi, əsas iştirakçısıdır.

Alimlər kommunikativ şəxsiyyətin müxtəlif modellərini fərqləndirir. Kommunikasiya nəzəriyyəsi sahəsində olan tanınmış Amerikalı mütəxəssis P.Xani ismarıcı qəbul edənə etdiyimiz bizim müraciətin mümkün olan effekti haqqında yazır ki, onların bizə olan münasibəti, və daha çox əhəmiyyətli olan, onların bizə qarşı mövcud olan davranışı sonsuz dərəcədə bizim onlara olan münasibətimizlə təyin olunur. Bu kommunikasiyanın dialoji, interaktiv prinsipinə tam müvafiqdir. Fərdlər bir-birinə mexaniki surətdə məlumatı ötürmür. Onlar birgə əməkdaşlıq prosesində kommunikasiyanın perspektivlərini (nəticələrini) formalaşdırır. Fərdlər ünsiyyəti həyata keçirir, onlar öz kommunikativ kompetenliyini istifadə edir, kommunikativ davranışın strategiyasını və taktikasını təyin edir, müəyyən təcrübə toplayır. Şübhəsiz ki, onlardan hər biri bunu individual şəkildə edir və bu səbəbə görə onun haqqında kommunikativ şəxsiyyət kimi danışmaq olar.

Müxtəlif sosial qruplara aid olan nümayəndələri arasında baş verən “nəzakətli” ifadələrin mübadiləsi, məsələn, məhbusların, yeniyetmələrin, gənclərin və idmançıların arasında biədab sözlərin, ifadələrin, misalların, jargon leksikanın, dialektlərin, professionalizmlərin və digər üslubi vasitələrinin istifadəsi fatik, əlaqəqurucu funksiyalarına və ünsiyyətin münasib mühitinə saxlanılmasına xidmət edir. Misal üçün: “biz səninlə eyni qandanıq”. Müasir cəmiyyətdə ilk növbədə yeniyetmələrin arasında kommunikativ təcrübənin, kommunikativ planda sosiallaşmanın kifayət dərəcədə mövcud olmaması səbəbindən qarşılıqlı identifikasiyasının pozulması halı, ünsiyyətdə baş verən müəyyən uğursuzluqlar müşahidə olunur.

Kommunikativ şəxsiyyət müxtəlifdir. O, eyni zamanda özünəməxsusluğunu, identikliyi saxlayaraq fərqli rolları (səsləri, fərdin çoxsəsliyini) özündə ehtiva edə bilər. Müasir zamanda elə fikir mövcuddur ki, kommunikativ şəxsiyyət müxtəlif diskurslara da daxil edilir, məsələn, eyni bir insan həm prokuror, həm də bəstəkar ola bilər, ya da həm tələbədir, satıcıdır, uşaqdır, valideyndir, həmçinin müəllimdir. Bununla belə kommunikativ taktikasının üsulları, məsələn, yalan ya inandırma, məcbur etmə və ya xahiş müxtəlif rollu kontekstlərdə oxşardır, lakin

kommunikativ situasiyalarında yaxındır. Onlar özəl individual rəng çalarları ilə fərqləndiriləcək, məsələn: tələbə - kafi alan və müəllim – orta səviyyədə olan).

Kommunikativ şəxsiyyət üçün təyinedici üç parametr mövcuddur: motivasiyalı, kognitiv və funksional. V.P.Konetskaya kommunikativ şəxsiyyətin ikipilləli modelini üç parametr üzərində qurur. R.Dimblbi və Q.Berton tərəfindən oxşar parametrlər xüsusi qeyd olunur: tələbatlar, kompleks biliklər-inamlar-stereotiplər-gümanlar (ehtimallar)-dəyərlər-əldə olunan təcrübə, kommunikasiya prosesində mövcud olan əks əlaqə (həmsöhbətçilin və onun ismarıclarının qavrayışı, özünün prezentasiyası, rolların seçimi və qarşılıqlı qiymətləndirilməsi, emosional durumu).

Motivasiyalı parametr kommunikativ tələbatlarla təyin olunur və kommunikativ şəxsiyyətin strukturunda mərkəzi yer tutur. Əgər tələbat yoxdursa, onda kommunikasiya da olmur və yaxud daha çox psixoloji tələbat ilə təyin edilən psevdokommunikasiya olur. Psevdokommunikasiya ismarıcın ötürülməsinin tələbatı ilə təyin olunmur, məsələn: tənhalıq, oyun sosiallaşması və s. Ünsiyyətin görünüşü və ya ünsiyyətə oyun bəzi televiziya proqramlarında və ya internetin sosial şəbəkələrində həyata keçirilir.

Kommunikativ tələbatların əsasında kommunikativ təlimat formalaşır. O kommunikativ şəxsiyyət tərəfindən kommunikativ fəaliyyətin müəyyən dövrü ərzində izlənilir (kommunikasiya vasitələri və taktika variasiyaya uğrayır).

Kognitiv parametr idrakı təcrübənin yığılması prosesində individin daxili dünyasını formalaşdıran bir sıra xarakteristikaları özündə ehtiva edir, məsələn: kommunikativ gedişlərin biliyi, introspeksiya və autospeksiyanın həyata keçməsinin bacarığı, yəni özünümüşahidə və özünüdərk etmə prosesləri, metakommunikativ bacarıqlar, tərəfdaş-kommunikantın kognitiv və kommunikativ sərhədinin düzgün qiymətləndirilməsi bacarığı, əfsanələr və qərəzli fikirlər, streotiplər və inanclar. Kommunikasiyanın uğuru, həmsöhbətçilə təsir əhəmiyyətli

dərəcədə kommunikantların kognitiv xarakteristikalarının uyğunluğu səviyyəsindən asılıdır.

Funksional parametr individin kommunikatív səriştəsini təyin edən üç xarakteristikaları özündə ehtiva edir: kommunikatív funksiyaları həyata keçirtmək üçün verbal və qeyri-verbal vasitələrilə təcrübi istifadə; ünsiyyətin vəziyyəti və şərtlərinin dəyişilməsi ilə əlaqədar kommunikasiya prosesində kommunikatív vasitələrlə variasiyalar etmək bacarığı; kodun normaları və etiketin qaydalarına müvafiq olaraq diskursun qurulması. Bu modeldə kognitiv parametr kognitiv təcrübə və kommunikatív şəxsiyyətin səriştəsi, onun kommunikatív tələbatı və konkret kommunikatív vəziyyəti arasında bağlayıcı əlaqə funksiyasını yerinə yetirir.

Kommunikativ potensialın istifadəsinin üsullundan asılı olaraq fərd bu və ya digər növə aid edilə bilər. Biz adətən kortəbii tərzdə həmsöhbətçilə uyğun olmaq istəyirik, yəni metakommunikativ funksiyaları həyata keçiririk. Kommunikasiya sahəsində təcrübəli mütəxəssis daima şüurlu şəkildə bu funksiyaları həyata keçirtməlidir (diqqətin ünsiyyətin kodu və prosesinə istiqamətləndirilməsi, onun gedişatının korreksiyası və s.). Parametrlərin biri kommunikatorun (həmsöhbətçilin növü kimi) daima nəzərindədir.

Kommunikatorun əsas növlərinin mövcud olan xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. Onların arasında dominant (üstünlük təşkil edən), mobil (daima hərəkətli olan), rigid (ciddi, sərt olan), introvert (cəmiyyətdən uzaq duran, özünə qapalı, bağlı olan fərd) kimi tiplər alimlər tərəfindən xüsusi vurğulanır.

Dominant kommunikant: həmişə təşəbbüs göstərməyə can atır, ona müdaxilə etməyə qoymur, onun sözünü kəsəndə sevmir, olduqca sərt olur, kimlərsə lağa qoymağa sevir, hamıdan uca danışmağa meyilli olur. Bu növ kommunikant ilə mübarizə üçün onun tətbiq etdiyi üsullarından istifadə etmək mənasızdır. Daha məsləhətli fərqli “nitq yorğunluğu” strategiyasının tətbiqidir, məsələn, hər pauzada

söhbətə qarışmaq, öz mövqeyini, sualları, xahişləri formalaşdıraraq tez çatdırmaq, yəni “hazır yığıcı taktikanı” istifadə etmək.

Mobil kommunikant: həmişə söhbətə çox rahat şəkildə başlayır, asanlıqla bir mövzudan digərinə keçir, çox, maraqlı və cəlbedici danışır, ünsiyyətin tanımadığı situasiyasında özünü itirmir. Bəzi hallarda, öz marağını güdürək, onu (kommunikant-həmsöhbətçili) lazımi mövzuya qaytarılmasına ehtiyac duyulur.

Rigid kommunikant: ünsiyyətin ilkin əlaqəqurucu fazasında (mərhələsində) həmişə çətinliklər çəkir. Zaman keçdikdə o dəqiq və məntiqli danışan olur. Belə şəraitdə tərəfdaşı “qızışdırmaq” strategiyasını istifadə etmək məsləhət edilir, məsələn, girişdə “hava durumundan” danışmaq, fatik ünsiyyət.

İntrovert kommunikant: təşəbbüs göstərməyə can atmır, onu digərinə ötürür, utancaq və təvazökardır, ünsiyyətin gözlənilməz situasiyasında özünü pis hiss edir, sıxılır. Ünsiyyət zamanı daima onunla verbal və qeyri-verbal formalarının fatik funksiyasını həyata keçirtmək lazımdır, yəni o danışanda sözünü kəsməmək məsləhətdir.

Amerikalı psixoloq Erik Bern sosial qrupda baş verən ünsiyyət növlərinin maraqlı təsnifatını təklif edir. O “mən” və ya “ego” vəziyyətləri xüsusi vurğulayır: valideyn (tənqid edən rəhbər, qayğılı fərd), böyük insan (konsultant, məsləhətçi) və uşaq (uyğunlaşmaq istəyən). Bu vəziyyətləri E.Bern davranış proqramları vasitəsilə təqdim edir. Bernə görə insanlar bir vəziyyətdən digər vəziyyətə müxtəlif dərəcə yüngüllüklə keçir (22).

İndivid və kommunikativ şəxsiyyət eyni anlayış deyil. Bir fərddə müxtəlif şəxsiyyətlər mövcud ola bilər. Psixologiyada şəxsiyyətin daxilində olan formalarının plüralizmi (çoxluğu) konsepsiyası geniş auditoriya tərəfindən qəbul olunub. Bunun parlaq təzahürü şəxsiyyətin kəskin formada ikili olmasıdır (bu halda fərdin psixiki pozulması müşahidə olunur), lakin sağlam insan da özünü müxtəlif sahələrdə, fərqli “lingvistik formalarda” göstərə bilər.

Həmçinin psixolinqvistikada anlatım sahəsindən asılı olaraq dil daşıyıcısının müxtəlif tiplərini xüsusi qeyd edirlər. Şifahi nitqin bütün növləri üçün müəllif – dil daşıyıcısıdır, individual nitqin yaradıcısı. Əlyazma texnikası ilə yaradılan yazılı nitq üçün (sənədlərdən başqa) nitqin müəllifi özəl fərddir. Sənədlərdə nitqin müəllifi kollegial ola bilər çünki bir sənəd müxtəlif hüquqi fərdlər tərəfindən yaradıla bilər, məsələn, diplomun kopiyası: ali məktəb üstə gəl notarius. Belə dil daşıyıcısını kollegial adlandırmaq olar. Nəşr işində müəllifin və nəşriyyatın əməyi fərqləndirilir (mətnin yaradılması və tirajı). Burada kooperativ nitq yaradıcısı göz qabağındadır. Kütləvi kommunikasiya mətnləri kollegial və kooperativ nitq fəaliyyətlərinin spesifik xüsusiyyətlərini uyğunlaşdırır: informagentlik – redaksiyanın aparatı – nəşriyyat. Nəticədə kollegial-kooperativ dil daşıyıcısı olan şəxsiyyət aydın şəkildə təqdim olunur. İnformatika nitqin növü kimi üç tip fəaliyyəti özündə ehtiva edir: mətnin ilkin formasının analizinə dair təhlil və xülasənin verilməsi kompleks iş kimi – mətnin ikinci formasının sintezi – informasiyanın axtarışı – avtomatlaşdırılmış idarə etmə). Bu mərhələlərə görə bu iş kollektiv nitq fəaliyyətini təqdim edir.

Beləliklə, nitqin sosiologiyası nəzər nöqtəsindən, nitq əməyin bölünməsində yaranır və fərd ilə nitqin yaradıcısı eyni məfhum deyil. Məsələn, mövcud olan sənədlərə dair: əvvəlcə əmr, göstəriş verilir, sonra onlar tərtib olunur, ötürülür, çatdırılır, paylanılır, saxlanılır, sənədlər oxunulur və yazılı nitqin qaydalarına uyğun olaraq yeniləri tərtib olunur. Burada əməyin bölünməsi müşahidə edilir: sənədlərin imzalarla, vizalarla, möhürlərlə verifikasiyası baş verir, hazırlıq işləri gedir, onlar digər mətnlərdə öz əksini tapır və s. Digər misal gətirsək: fərdə adın qoyulması prosesi (adın seçilməsi, təhlili, yəni valideynlərin razılığı: valideynlər – sənədi verən hüquqi qurum – və digərləri). Halbuki hüquq idarəsində çalışan fərd həm də valideyndir. Ayrı-ayrı funksiyalar sosial cəhətdən institutlaşdırıla bilər. Məsələn, gəmiyə ad qoymaq hüququ hamıya verilmir. Bu funksiyanı icra edənlər funksionerlər kimi adlandırıla bilər. Həyata keçirilən funksiya həm də kollegial

kommunikativ şəxsiyyətdir, misal üçün: akademiya, qəzetin nəşriyyatı, partiya və hökumət, yəni “fiziki şəxs” və “hüquqi şəxs” fərqləndirilib nəzərə alınmalıdır.

Bəzi hallarda kommunikatoru bir peşə növü kimi təsnif edirlər. Daha çox geniş yayılmış növlərin arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- a) ictimaiyyətlə əlaqələrin mütəxəssisi;
- b) imicmeyker (imic yaradan, mövcud olan imici dəyişdirən);
- c) press-sekretar (mətbuat üzrə katib);
- ç) reklam üzrə mütəxəssis və s.

İctimaiyyətlə əlaqələrin mütəxəssisinin əsas məqsədi – “kim?”, “nə?”, “necə?” suallarına cavab verməkdir. Başqa sözlə desək, ictimaiyyətlə əlaqələrin mütəxəssisi məqsədli auditoriyanı seçməlidir (biz kimin üçün maraq kəsb edirik?), əsas açar ismarıcı yaratmalıdır (auditoriyanı nə maraqlandırır?), kommunikasiya kanalını seçməlidir (necə və hansı vasitə ilə açar ismarıcının xarakteristikalarını ötürmək lazımdır?).

İmicmeyker sosial qavrayışının mexanizmlərinə təsiri vasitəsilə kommunikatorun istənilən obrazını yaradır və bununla informasiya qəbul edənlərin dəyərlərinə və, ümumiyyətlə, auditoriyanın davranışına böyük təsir göstərir.

İmic – geniş kütlə arasında populyarlaşmaq, reklam olunmaq, tanınmaq üçün istənilən şəxsə emosional-psixoloji təsir göstərən müəyyən dəyərlərin xarakteristikalarını xüsusi qeyd edən məqsədyönlü formalaşmış obrazdır.

İmic – kütləvi şüurda formalaşmış kommunikatorun işarəli-simvolik əvəzedicisidir, stereotip xarakterinə malik olan bir obrazdır. Adətən obyektə elə sosial-psixoloji simvolik xüsusiyyətlər aid edilir ki, onlar onun cəlbediciliyinə və nüfuzuna şahidlik edir. Kommunikasiya prosesi zamanı imic müəyyən funksiyaları icra edir, məsələn:

- a) identifikasiya (müəyyənləşdirmə) – bu proses zamanı obyekt tanınan olur;

b) ideallaşma – burada arzu olunan reallıq kimi qələmə verilir;

c) müqayisəli qarşıdurma – müqayisə yolu ilə obyektin mövcud olan qabiliyyətləri üzə çıxarılır və çatışmazlıqları “ört-basdır” edilir, yol verdiyi nöqsanlarına da siyasi “don geyindirilir”.

Press-sekretar, yəni mətbuat üzrə katib – rəsmi mövqeyi və istənilən mövzuya aid fikri açıqlayan, kütləvi informasiya vasitələri ilə mövcud olan əlaqələrə məsuliyyət daşıyan, həmçinin press-konfransları, press-relizləri, mətbuat brifinqləri hazırlayan şəxsdir. Təcrübəli mətbuat katibləri görüş zamanı təqdim olunan suallardan əksəriyyətini qabaqcadan görə və həmçinin öncədən onlara cavabları da hazırlaya bilər.

Reklam üzrə mütəxəssis – təqdim olunan malların və alıcı arasında vasitəçi-kommunikator rolunu oynayır. Ünsiyyət aktında əsas beş komponent iştirak edir: adresat, adresant, məlumat, kontekst, kod. Ünsiyyətin və ya kommunikasiya aktının başlıca məqsədi məlumatı, informasiyanı bir tərəfdən digərinə ötürməkdir. Tərəflərdən biri informasiya ötürücüsü, digəri isə informasiyanı qəbul edəndir. İnformasiyanı ötürmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Reklam belə vasitələrdən biridir. Adresant informasiyanı müəyyən şəkildə formalaşdırır, onu ötürmək üçün lazım gələn şəkllə salır. Şifahi və ya yazılı nitq vasitəsilə ötürmə zamanı informasiya hər hansı bir dildə istifadə olunan ifadə formasına keçirilir. Məsələn, bu Azərbaycan və ingilis dillərinə məxsus ifadə forması ola bilər. Bu halda kod - Azərbaycan və ya ingilis dili olur. Məlumat, informasiya adresata çatdırılmalı xəbərdir. Kontekst bu informasiyanın daşıyıcısıdır. Kontekst sözdən, cümlədən, abzasdan, ən son halda mətndən ibarət olur. İnformasiya mübadiləsi müəyyən bir sxem üzrə baş verir. Məsələn: adresant – kontekst, məlumat – kod – adresat.

Kommunikasiya aktının komponenti olan kontekst informasiyanın predmeti kimi qəbul olunur və buna görə də onu referent adlandırmaq olar. Kommunikativ funksiya referentə uyğun gəlidiyi üçün bu referentiv funksiya da hesab olunur.

Reklam informasiyanı çatdırmaq vasitəsi kimi kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Bu funksiyanı icrasında kommunikativ məqsəd və intensiyanın əhəmiyyətli rolu var. Kommunikativ məqsəd kommunikativ aktın istiqamətləndiyi strateji nəticədir.

Linqvistik kompetensiya strukturunun tədqiqatı zamanı qeyd etməliyik ki, hər fərd cəmiyyətdə yaşayaraq ona sosial cəhətdən inteqrallaşmalıdır, bu da, öz növbəsində, özəl həyatının əhəmiyyətli amilidir. Hər birimizə cəmiyyətdə öz mövqeyini bildirmək və yerini tutmaq qabiliyyəti lazımdır. Əks halda individ ətraf mühitdə onu əhatə edən şəxslərlə dil tapa və yola gedə bilməz və nəticədə izolyasiya (təcrid olunma), mizantropiya (insansevmezlik) və tənhalıq qisməti olacaq. İstənilən şəxsin individual inkişafı onun ətraf mühitə daxil olmaqla, onunla tanışlığı ilə başlayır. Hələ uşaqlıqdan insan qəbul olunmuş davranış qaydalarını və təfəkkür nümunələri mənimsəyir o zamana qədər ki, onlardan əksəriyyəti onun üçün vərdişə çevrilir, adət halını alır. Ətraf mühitə bu daxil olma individ tərəfindən davranış biliklərin, normaların, dəyərlərin, nümunələrin və qabiliyyətlərinin mənimsəməsi yolu ilə həyata keçirilir və bu zəmində o cəmiyyətdə tamhüquqlu üzv olmaq imkanına sahib olur. Bu prosesin əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, insanın ictimai davranışı təbiət tərəfindən proqramlaşdırılmayıb və o ətraf mühiti necə anlamaq və ona hansı reaksiya vermək lazımdır hər dəfə yenidən öyrənməlidir.

İndivid tərəfindən ictimai həyatın və mədəniyyətin normalarını mənimsəmək prosesi müxtəlif humanitar elmlərdə “*inkulturasiya*” və “*sosializasiya*” anlayışlarla işarələnir. Məzmun etibarilə bu anlayışlar bir-birilə üst-üstə düşür, çünki fərdlər tərəfindən hər ikisi istənilən cəmiyyətin mədəni formalarının (ingilis dilindən “pattern”lərin) mənimsənilməsini bildirir. Mədəni formalar – “pattern”lər dedikdə, adətən, təfəkkür, davranış, əməkdaşlıq, hərəkətlərin ardıcılığı, fikirlərin yaranması, reallıq haqqında müəyyən anlayışları əks etdirən müxtəlif mədəni formulalar və simvolların texnologiyalarının sabit birləşmələrini nəzərdə tuturlar. Bu səbəbə görə müasir elmi ədəbiyyatda “*inkulturasiya*” və “*sosializasiya*” anlayışları tez-tez sinonimlər kimi istifadə olunur. Bu bioloji baxımından irsən

keçməyən və müəyyən nəticələri əldə edən istənilən fəaliyyət növü kimi “mədəniyyət” termininin geniş mənada qəbul edənlərin bir qrup tədqiqatçılarına xasdır. Halbuki alimlərin əksəriyyəti insanı planetimizin bütün canlı varlıqlarından fərqləndirən mədəniyyəti bəşəri xarakterik xüsusiyyəti kimi hesab edir və keyfiyyət baxımından xarakteristikalarını nəzərə alaraq bu terminlər arasında ciddi fərqi vurğulayır.

“Sosializasiya” terminini elmi tərəfdən təhlil etsək, o, individ tərəfindən mədəni normalarının və sosial rolların mənimsənilməsidir və bu səbəbə görə insan sosial (ictimai) individə çevrilir. Gündəlik həyatda ictimai həyatın müxtəlif tərəfləri haqqında məlumat alan zamanı insan cəmiyyətə sosial və mədəni adekvat şəkildə şəxsiyyət kimi formalaşır. Beləliklə, “sosializasiya” sözü altında individin sosial mühitinə harmonik şəkildə daxil olunması, cəmiyyətin üzvü, onun uğurlu fəal iştirakçısı kimi cəmiyyət dəyərlər sisteminin mənimsənilməsi başa düşülür.

Ən sadə mədəniyyətlərlə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə şəxsiyyətin fərqli xüsusiyyətləri dəyərləndirilir. İstənilən cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş şəxsiyyətin özəl cəhətlərinin formalaşması və inkişafı, bir qayda olaraq, düzgün, layiqli, dəyərli davranış normalar və qaydalarının yaşlı nəsildən gənc nəsle məqsədyönlü şəkildə ötürülməsi yolu ilə tərbiyyə prosesi baş verir. Hər bir mədəniyyətdə tarix boyu müvafiq davranış qaydaları formalaşmışdır. Etnoloq və sosioloqlar müxtəlif mədəniyyətlərdə uşaqların tərbiyyə üsullarını müqayisə ediblər və ikisini xüsusi qeyd ediblər: yapon və ingilis.

Yaponiyada tərbiyəçi uşağı daha çox mükafatlandırmağa müraciət edir, nəinki cəzalandırmağa. Tərbiyə etmək orada pis işə görə uşağı danlamaq demək deyil, sadəcə pisi qabaqcadan bilərək onu düzgün davranışa öyrətmək deməkdir. Hətta əyani şəkildə qaydaların pozulması olan şəraitdə tərbiyəçi uşağı alçalmış vəziyyətinə qoymamaq üçün onu birbaşa danlamaqdan uzaq olur. Uşağın danlamağının yerinə onu konkret davranış qaydalarına yönəldirlər və əminliklə izah edirlər ki, uşaq özünü idarə edə bilər, əgər müvafiq səy göstərsə. Yaponlar

hesab edir ki, uşağın psixikasına göstərilən xəttindən artıq təzyiq əks nəticə verə bilər.

Avropa nəzər nöqtəsindən, Yaponiyada uşaqları çox erkəyin böyüdürlər. Onlara heç nə qadağa etmirlər, bununla belə ağlamağa səbəb vermirlər. Böyüklər uşaqların özlərini pis aparmasına ciddi reaksiya vermir, sanki onu görmürlər. İlk qadağalar məktəb illərində başlayır, lakin onları da tədricən tətbiq edirlər, çünki yalnız bu yaşda uşaq özündə kortəbii istəkləri saxlaya bilər. O özünü lazımi tərzdə aparmağa öyrənir: böyüklərə hörmət edir, məsuliyyət hiss edir və ailə ənənələrinə sadıq olmağa çalışır. Zaman keçdikcə, uşaqlar böyüdükcə davranış qaydalarına riayət edilməsi güclənir.

İngiltərədə tərbiyə prosesi çox fərqli prinsiplərə əsaslanır. İngilislər hesab edir ki, valideyn sevgisinin və nəvəzişin xəttindən çox dərəcədə ifadəsi uşaq xarakterinin formalaşmasına ziyan vurur. Uşaqlara istənilən hərəkəti etməyə icazə vermək – onların tərbiyəsini korlamaq deməkdir. İngilis tərbiyəsinin ənənələri uşaqlarla müəyyən məsafəli və təmkinlə, xətta yeri gələndə soyuq davranmağı tələb edir. Yumşaq rəftarı və nəvəzişi onlar adətən heyvanlara nümayiş etdirir. Nizam-intizam qaydalarına riayət etməyi uşaqlara erkən yaşlarından öyrədilir. Əgər uşaq pişiklə və ya itlə pis rəftar edir, özündən yaşda kiçiyi incidir və ya başqasının mülkinə zərər verir, onda o ciddi şəkildə cəzalandırılacaq. İngiltərədə uşaqları cəzalandırmaq – valideynlərin hüququ və vəzifə borcudur.

Uşaqlıqdan ingilislər hərəkətlərində müstəqil və məsuliyyətli olmağa öyrənir. Onlar erkən yaşlarından böyüyür, və böyük həyat üçün onları xüsusi şəkildə hazırlamaq lazım olmur. Uşaqlardan bir qədər kənar duraraq valideynlər onları böyük həyatın çətinliklərinə hazır edir. Artıq 16-17 yaşlarında ingilislər attestata və sürücülük vəsiqəsinə malik olur və valideyn evini tərk edərək müstəqil həyat yaşayır.

“Sosializasiya” anlayışından fərqli olaraq “inkulturasıya” anlayışı fərdə konkret mədəniyyətdə ənənələrə və davranış normalarına öyrənməni nəzərdə tutur.

Bu hal fərd və onun mədəniyyəti arasında mövcud olan münasibətlərinin mübadiləsi prosesi zamanı baş verir. Belə ki, bir tərəfdən, mədəniyyət şəxsin əsas xüsusiyyətlərini təyin edir, digər tərəfdən isə, şəxs özü mədəniyyətinə müəyyən təsir göstərir. İnkulturasiya əsas insani bacarıqlarını özündə ehtiva edir, məsələn, digər insanlarla ünsiyyət növlərini, öz davranışına və emosiyalarına nəzarət formalarını, əsas tələbatlarının ödəniş üsullarını, ətraf mühitin müxtəlif hadisələrinə qiymətləndirici yanaşmalarını və s. İnkulturasianın nəticəsi müəyyən mədəniyyətin digər üzvləri ilə fərdin emosional və davranış oxşarlığı və fərqli mədəniyyətlərinin nümayəndələri ilə onun fərqi. Xarakterinə görə sosializasiya prosesi ilə müqayisədə inkulturasiya prosesi olduqca mürəkkəbdir. Məsələ ondadır ki, xalqın mədəni normalarına, mənəvi dəyərlərinə, adət və ənənələrinə baxanda həyatın sosial qanunlarının mənimsənilməsi daha tez baş verir.

Gündəlik ünsiyyətdə inkulturasiya prosesi individual səviyyədə özünə oxşar fərdlərlə münasibətlərində ifadə olunur, məsələn: qohumlarla, dostlarla, tanışlarla və bir mədəniyyətin tanınmayan nümayəndələri ilə, eyni zamanda müxtəlif həyatı vəziyyətlərdə fərd şüurlu və şüursuz özünü aparmaq qaydalarını öyrənir, hadisələri necə qiymətləndirmək, qonaqları hansı formada qarşılamaq, diqqətin bu və ya digər işarələrinə və siqnallarına hansı reaksiya göstərmək. Burada inkulturasiya prosesinin məzmunu aşağıdakı bilik və bacarıqlarının qazanılmasıdır:

a) həyatı təminat: professional fəaliyyət, ev işləri, malların və xidmətlərin əldə olunması və istifadəsi;

b) şəxsi inkişaf: ümumi və professional təhsilin alınması, ictimai fəallıq, özfəaliyyət məşğələlər;

c) sosial kommunikasiya: formal və qeyri-formal ünsiyyət, səyahətlər, fiziki hərəkətlər;

ç) enerji xərclərin yenidən qaydılması, bərpası: qidanın istifadəsi, şəxsi gigiyenaya riayət edilməsi, passiv istirahət, yuxu.

İnkulturasiya prosesi və ya mədəniyyətin təlimi müxtəlif yollarla həyata keçirilir, halbuki ən geniş yayılmış üsul - fərd digər insanların davranışını müşahidə edəndə sayılır. Bu üsulla gündəlik həyatımızda bir neçə dəfə istifadə etdiyimiz hətta ən sadə prosedur, məsələn, qidanın qəbulu, inkulturasiya nəzər nöqtəsindən müəyyən dəyərə malikdir, çünki o müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli mənə və məzmununa malik olaraq müəyyən pozalardan və jestlərdən ibarətdir. Misal üçün vəhşinin qidalanma prosesinə müşahidə mədəni insanın davranışının müşahidəsindən bərk fərqlənir. İstənilən mədəniyyətin normalarına müvafiq sivil, mədəni insanı təbii tələbatlarını necə təmin etmək lazımdır öyrədirlər. Başqa sözlə desək, mədəniyyət bizi nəyi, nə zaman və necə etməyə öyrədir.

Əksər mədəniyyətlərdə qidanın əsas qəbulu saat 12.00 olur, ingilislər isə bunu günün ikinci yarısında edir. İngilislər qidanı saat 19.00 – 20.00 arası, ispanlar isə hətta saat 22.00 qəbul edir, bəzi azərbaycanlılar da həmçinin. Avropa mədəniyyətinin təmsilçiləri çəngəl-bıçaqla yeyir, özü də çəngəl sol əldə, bıçaq isə sağ əldə olur. Amerikalılar isə sol əl ilə doğranmış əti sağ əl vasitəsilə ağzına qoyur.

İnkulturasiya və sosializasiyanın məqsədlərini təhlil edərək qeyd etməliyik ki, “inkulturasiya” və “sosializasiya” anlayışlarının mənaya və məzmununa aid olan təsnif edilən fərqlərinə baxmayaraq bu günə qədər adı çəkilən məsələ elmdə müzakirə obyektini kimi gündəmdə qalır. Belə ki, M.Mid “sosializasiya” anlayışı altında ümumiyyətlə, sosial öyrənmə, “inkulturasiya” isə spesifik mədəniyyətində baş verən təlimin real prosesini başa düşür. D.Matsumoto hesab edir ki, insanlar sosial və mədəni normalarını müəyyən proseslər və müvafiq mexanizmlərin vasitəsilə öyrənir və bu sosializasiyadır, inkulturasiya isə sosializasiya prosesinin məhsuludur. Demək olar ki, əksəriyyəti təşkil edən tədqiqatçıların fikrincə sosializasiya daha universal, inkulturasiya isə özünəməxsus mədənidir. Şübhəsiz ki, hər iki sosializasiya və inkulturasiya prosesləri bir-birilə sıx bağlıdır və onlar bir yerdə baş verir. İstənilən fərd individual inkişaf prosesində həmin mədəniyyətə xas olan spesifik sosializasiyaya və ümumi inkulturasiyaya məruz qalır.

Müasir zamanda heç bir şübhə doğurmur ki, istənilən insan, cəmiyyətin bir üzvü kimi, sosializasiya və inkulturasiya proseslərin təsiri olmadan yaşaya bilməz. Fərd inkulturasiya prosesinin nəticəsində onu əhatə edən ətraf sosial mühitdə azad fəaliyyət göstərməyə, nəsillər boyu yaranan mədəniyyətin əksər nümunələrindən istifadə etməyə, fiziki və əqli əməyinin nəticələri ilə mübadilə prosesinin inkişaf etməyinə, həmçinin digər fərdlərlə qarşılıqlı anlaşılmaya gəlməyinə nail olur. Həmin mədəniyyətinin keyfiyyətləri ilə fərd digər mədəniyyət təmsilçilərindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Sosializasiya prosesinin nəticəsində fərd tələb olunan sosial rollarını icra edərək cəmiyyətin tamhüquqlu üzvünə çevrilir. Bu halda mədəni spesifikasiyalar, özünəməxsusluq nəzərə alınmır. Həm inkulturasiya, həm də sosializasiya prosesləri, adətən, böyüklərin idarə olunması və şəxsi təcrübənin təsiri altında təlim-tədris zamanı baş verir. Onlardan yalnız bəziləri xüsusişəkillənmiş institutlarında: orta və ali tədris ocaqlarında keçirilir.

Bütün həyat boyu hər insan müəyyən mərhələləri keçir: uşaqlıq, yeniyetməlik, yetkinlik və qocalıq dövrlərini. Həyatın hər bir dövründə inkulturasiya prosesi öz nəticələri və nailiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Nailiyyətlərdən asılı olaraq adətən inkulturasiya prosesinin iki əsas mərhələlərini xüsusi qeyd edirlər: ilkin – uşaqlıq və yeniyetməlik və ikinci – yetkinlik və qocalıq dövrlərini əhatə edən.

Mədəni əlaqələr xalqlar arasında mövcud olan ünsiyyətin əhəmiyyətli komponentidir. Qarşılıqlı əməkdaşlıq zamanı oxşar və fərqli mədəniyyətlər yalnız bir-birini tamamlamır, həmçinin mürəkkəb münasibətlər qurur. Bu prosesdə hər bir mədəniyyət öz spesifikasiyasını və özəlliyini aşkar edir və ən yaxşı mədəni nümunələrin alınması yolu ilə qarşılıqlı adaptasiya, yəni uyğunlaşma gedir. Bu alınmalarla şərtlənmiş dəyişikliklər həmin mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanları uyğunlaşmağa vadar edir, və onlar tədricən həyatda müşahidə olunan yeni elementləri aşkar edərək və bu yenilikləri qəbul edir. Bundan başqa, yeni mədəni şərtlərə uyğunlaşmaq ehtiyacı ilə ögey mədəniyyət ilə rastlaşan xarici ölkələrə müvəqqəti gedən alimlər, ictimai-siyasi xadimlər, müəllimlər, həkimlər, iş

adamları, idmançılar və s., həmçinin uzun müddətə xarici ölkələrə gedən tələbələr, xarici şirkətlərin şəxsi heyəti, diplomatik heyət, və nəhayət öz istəyi ilə gedən mühacirlər, məcburi köçkünlər, qaçqınlar qarşılaşır. Belə insanlar müvafiq şəraitə uyğunlaşmağa məcburdur, habelə onlar yeni cəmiyyətin və mədəniyyətin tamhüquqlu üzvü olmalıdır. Adətən, öz istəyi ilə gələn mühacirlər buna nisbətən mənəvi cəhətdən hazır olur, nəinki məcburi köçkünlər və qaçqınlar, çünki onlar psixoloji cəhətdən digər yerə və yaxud xarici dövlətə köçməyə hazır deyildi və ögey yerdə yaşamağa planlaşdırmamışdı. Bu kifayət qədər mürəkkəb prosesin nəticəsində istənilən fərd az və yaxud çox dərəcədə yeni mədəni mühitlə uyğunlaşmanı əldə edir. Hesab olunur ki, bütün sadalanan hallarda burada akkulturasiya prosesi müşahidə olunur.

Bəzi alimlər hesab edir ki, “doğma” mədəniyyətin çərçivəsindən kənarda keçirilən mədəniyyətlərarası kommunikasiya zamanı akkulturasiya prosesi baş verir. Akkulturasiya – bir xalq tərəfindən digər xalqın mədəniyyət incilərinin və formalarının əldə olunması prosesidir. Bu prosesin nəticəsində mədəniyyətin yeni elementləri yaranır. Akkulturasiya həm müəyyən mədəniyyət nümayəndəsi səviyyəsində baş verir, yəni individual şəkildə, həm də bütövlükdə mədəniyyətin digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı və nəticəsində qarşılıqlı təsiri zəminində olur. Akkulturasiya – kommunikasiya prosesidir, habelə onun nəticələridir.

Bizcə, “akkulturasiya” termini - mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesi, mədəni özünəməxsus xüsusiyyətlərinin mübadiləsi, bir xalq tərəfindən digər xalqın mədəniyyətini tamamilə və ya qismən şəkildə qəbul etməsi deməkdir. Bu proses zamanı orijinal mədəni modellər dəyişdirilə də bilər.

İlk dəfə “akkulturasiya” anlayışı haqqında alman etnoloq V.Krikenberq 1910-cü ildə “Illustrierte Völkerkunde” kitabında Cənubi Amerikanın bəzi tayfaları arasında qarşılıqlı təsiri kontekstində qeyd edib.

Şimali Amerika hindlilər tayfalarında mədəni dəyişikliklər proseslərinin tədqiqatı ilə əlaqədar “akkulturasiya” anlayışı bir sıra alimlərin işlərində, məsələn, F.Boas, U.Xolms, U.Mak-Ji, R.Loui dar mənada istifadə edilib. Onların tədqiqatlarında əsasən assimilyasiya prosesləri öz əksini tapıb, çünki Avropa kontinentindən gələn işğalçılar öz mədəniyyətlərini orada geniş təbliğ və məcburi tətbiq ediblər.

Alman etnoloqu Rixard Turnvald isə “akkulturasiya” terminini ilk dəfə olaraq öz elmi tədqiqatında 1932-ci ildə istifadə edib (17).

XX əsrin 30-cu illərində həmin termin Amerika antropologiyasında öz yerini tapmışdır, akkulturasiya prosesləri isə empirik tədqiqatlarının əsas mövzulardan biri olub.

Akkulturasiya M.Mid, R.Redfild, R.Linton, M.Xanter, L.Spayer, M.H.Xerskovits, R.Linton, A.Malinovski kimi Amerika alimlərin, mədəni antropoloqların elmi tədqiqatlarının predmeti olub (16).

İlkin mərhələdə onlar akkulturasiyanı müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən qrupların uzunmüddətli ünsiyyətin nəticəsi kimi təhlil edib, çünki hər iki qrupda ilkin mədəni modellərin dəyişilməsində o özünü büruzə edib. Hesab olunurdu ki, həmin proseslər avtomatik şəkildə baş verir, bu zaman mədəniyyətlər bir-birinə qarışır, nəticədə isə mədəni və etnik identiklik, eynilik vəziyyəti formalaşır. Həqiqətən də, az inkişaf etmiş mədəniyyət daha çox dəyişikliklərə məruz qalır, nəinki çox inkişaf etmiş mədəniyyət. Akkulturasiyanın nəticəsi qarşılıqlı əməkdaşlıq edən qrupların nisbi çəkisindən (iştirakçıların sayından) asılı vəziyyətdə olur. Məhz bu nəzəriyyələrin çərçivəsində Amerika konsepsiyası yarandı, yəni elə bir cəmiyyət formalaşdı ki, burada müxtəlif mədəniyyət nümayəndələrinin qarışığının təcəssümüdür. Həmin mədəniyyətə müvafiq olaraq, Amerikaya gələn fərqli xalqların nümayəndələri ümumi bir “qazan”da qaynayıb qarışırlar və nəticədə yeni bir Amerika mədəniyyəti yaranır.

Zaman keçdikcə tədqiqatçılar “akkulturasiya” qrupun hadisəsi kimi anlayışından çəkildilər və onu fərdin psixologiyası səviyyəsində təhlil etməyə başladılar. Yeni anlayışlara görə, akkulturasiya prosesi fərdin maddi və mənəvi dəyərlərin, davranışın, ictimai normaların dəyişilməsi prosesi kimi başa düşülür.

30-cu illərin ikinci yarısında akkulturasiya proseslərinin sistemətik öyrənilməsinə böyük maraq müşahidə olunub. 1935-ci ildə R.Redfild, R.Linton, M.H.Xerskovits akkulturasiya tədqiqının yeni tipik modelini hazırladılar (16). Resipiyent-qrupu (ilkin mədəni modellər dəyişikliklərə məruz qalır) və donor-qrupu (onun mədəniyyətindən yeni mədəni modellər yaranır) arasında analitik fərqləndirilmə göstərildi: belə model xırda etnik qruplarda empirik tədqiqatlar üçün uyğundur, çünki Qərb industrial mədəniyyəti ilə toqquşma nəticəsində əmələ gəlir.

R.Redfild, R.Linton və M.H.Xerskovits mədəni ünsiyyətin vəziyyətinə resipiyent-qrupunun reaksiyasının üç əsas tipini xüsusi qeyd ediblər:

1) “qəbul” (köhnə mədəni modelin, donor qrupundan götürülmüş, təzə model ilə əvəzlənməsi);

2) “adaptasiya” (donor qrupunun mədəniyyətinin təsiri altında ənənəvi modelin qismən dəyişdirilməsi);

3) “reaksiya” (ənənəvi mədəniyyət modellərinin dəyişmədən saxlanıb qorunması cəhdləri ilə donor qrupunun mədəni modellərindən tam uzaqlaşdırılması).

Analizin təqdim olunan sxeması empirik tədqiqatlara faydalı təsirini göstərdi və sonradan yenidən işləndi. M.H.Xerskovitsin işlərində ünsiyyət saxlayan qrupların mədəni elementlərinin kombinasiya prosesləri tədqiq olunub. Kombinasiya proseslərin nəticəsində tamamilə yeni mədəni modellər yaranır. R.Linton və A.Malinovski Qərb mədəniyyətilə ünsiyyət vəziyyətinə “primitiv mədəniyyətlərinin” neqativ reaksiyasını təhlil edib, məsələn, R.Linton öz tədqiqatlarında bu məqsədlə “nativist hərəkatı” anlayışını (“Nativist hərəkatları”,

1943), A.Malinovskiy isə “traybalism” terminini istifadə edib. R.Linton nativist hərəkatının tipologiyasını işləyib hazırlayıb.

R.Lintonun “Amerikalı Hindilərin yeddi tayfasında akkulturasiya prosesi” (1940) işi akkulturasianın tədqiqatı üçün əsas nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsərdə akkulturasiya hadisəsinin şərtlərinin iki tipi xüsusi qeyd olunur:

1) bir mədəniyyətin digəri üzərində hərbi-siyasi hakimliyinin mövcud olmaması şəraitində ünsiyyət saxlayan mədəniyyətlərin elementlərinin bir-birini azad əvəzlənməsi,

2) hərbi və ya siyasi münasibətlərdə dominantlıq təşkil edən qrup tabe olan qrupa mədəni assimilyasiya siyasətini məcburi yürüdür və bu zaman istiqamətləndirilmiş mədəni dəyişiklik baş verir.

1950-ci illərə qədər akkulturasiya prosesinin öyrənilməsi Qərb sivilizasiyasının təsiri altında mədəniyyətlərin ənənələrinin dəyişdirilməsi tədqiqi ilə məhdudlaşdırılıb. XX əsrin 50-60-cı illərdən başlayaraq tədqiqat istiqamətləri daha da genişləndi: qeyri-qərb mədəniyyətlərin və mədəni proseslərin əməkdaşlığı və qarşılıqlı təsirinə həsr edilən tədqiqatların sayı çoxaldı, məsələn, ayrı-ayrı mədəni regionlara xas olan proseslər: ispanlaşma, yaponlaşma, çinləşmə, və s. Misal kimi C.Fosterin, C.Felanın əsərlərini qeyd etmək olar.

Məşhur antropoloq Frans Boas qeyd edir ki, bütün insanlara mədəniyyət öyrədilir, təkcə “vəhşilərə” və “azlıqlara” yox (3). Elə insan yoxdur ki, onun mədəni inkişafına xarici mədəniyyət təsir etməsin.

Digər antropoloqlar R.Bilz, R.Linton, R.Redfild və M.Xerskovits “akkulturasiya” termininin aşağıdakı tərifini veriblər: “Akkulturasiya o zaman özünü büruzə verir ki, müxtəlif mədəniyyətlərinin daşıyıcısı olan qrupların nümayəndələri bir və ya iki qrupların orijinal mədəniyyət modelinin dəyişiklikləri ilə daima ünsiyyət saxlayır”.

Akkulturasiya hadisəsi ilə bağlı tədqiqat metodları mürəkkəb situasiyalarda urbanizasiya prosesinin tədqiqinə tətbiq olunub, misal üçün, R.Bilz. Əgər əvvəllər əsas diqqət dominantlıq əldə edən mədəniyyətin tabe olunan mədəniyyətinə təsirinə yönəlirdi, indi isə tədqiqatın predmeti əks təsir də oldu, məsələn, Afroamerikalıların musiqili formalarının müasir Qərb musiqisinə olan təsiri.

İndiki dövrdə “akkulturasiya” termini müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri prosesi və nəticəsi kimi başa düşülür, çünki bir mədəniyyətin nümayəndələrinin bir hissəsi ya hamısı, yəni resipiyentlər digər mədəniyyətin (donor-mədəniyyətinin) normalarını, dəyərlərini və adət-ənənələrini mənimsəyir.

Akkulturasiya sahəsində mövcud olan tədqiqatlar ələlxüsus XX-ci əsrin sonu XXI-ci əsrin əvvəlində daha çox geniş vüsət alır ona görə ki, qloballaşan dünyada miqrasiyaların sayı günü gündən çoxalır. Buna külli sayda tələbələrin, mütəxəssislərin, fərqli peşə sahiblərinin mübadiləsi, həmçinin kütləvi mühacirət aiddir. Statistik məlumatlara görə, 100 milyondan artıq insan xarici ölkələrdə yaşayır.

Bizə görə, akkulturasiya – müxtəlif mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri prosesinin nəticəsidir. Akkulturasiya prosesi zamanı bir mədəniyyətin resipiyentləri digər mədəniyyətin normalarını, qaydalarını, dəyərlərini və ənənələrini mənimsəyir, həmçinin hər insan eyni vaxtda iki problemi həll etməlidir: öz mədəni identiliyinin (mənliyinin) saxlanılması və ona yad olan mədəniyyətinə daxil olmasını. Yəni hər bir şəxs milli özünüdərkini etməlidir.

Akkulturasiya iki əsas problemlərlə üzləşir: öz milli mədəniyyətin qoruyub saxlanılması və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə fəal iştirakı.

Müasir elmdə akkulturasiyanı iki aspektdə təhlil edirlər: psixoloji və sosiomədəni. Psixoloji aspekt yad mədəniyyət çərçivəsində psixoloji məmnunluğunun əldə olunmasını təşkil edir. Sosiomədəni aspekt yeni mədəniyyətin daxilində sərbəst özünü hiss etmək, ailədə, cəmiyyətdə, gündəlik həyatda yaranan problemlərini həll etmək qabiliyyətindən ibarətdir.

Bir qrup alimlər, o cümlədən S.V.Litvişkova da, akkulturasianın dörd əsas strategiyasını qeyd edir: assimilyasiya, integrasiya, separasiya və marginalizasiya (43).

Akkulturasiya və assimilyasiya proseslərinin aşkar və ya gizli eyniləşdirilməsi artıq aktuallığını itirib, və akkulturasiya hadisəsi, fərqli mədəniyyətlərinin əməkdaşlığı prosesi kimi, daha geniş araşdırılır. Akkulturasiya prosesi zamanı istənilən mədəniyyətin dəyişdirilməsi, yeni elementlərinin özününküləşdirilməsi, müxtəlif mədəni ənənələrinin qarışdırılması nəticəsində yaranan tamamilə yeni mədəni sintezinin əmələ gəlməsi müşahidə olunur.

Müasir dünyada akkulturasiya nümunələrinə tez-tez rast gəlmək olar, çünki bir regiondan digər regionlara mövcud olan miqrasiya axınının artması müşahidə olunur. Misal üçün, çoxluq təşkil edən ətraf mühitin dil-mədəni şərtlərinə uyğunlaşmağa məcbur olan əksər bölünmüş xalqlar akkulturasiya yolunu keçir. Bu halda belə xalqların assimilyasiyası baş vermir ona görə ki, onlar dil-mədəni avtonomiyasını qoruyub saxlayırlar.

Bu zaman assimilyasiya ilə bitməyən uzunmüddətli akkulturasiya müxtəlif səbəblərə görə gizli mübahisəli potensial əldə edə bilər. Digər tərəfdən, akkulturasiya yolunu müvəffəqiyyətlə keçən bir çox xalqlar, xüsusilə də diasporalar, tam assimilyasiyaya uğramaq təhlükəsi ilə üz-üzə dayanır.

Akkulturasiya və assimilyasiya proseslərini xüsusilə fərqləndirmək lazımdır. “Assimilyasiya” sözü Latin dilindən əmələ gəlib və “eyniləşdirmə” deməkdir. Sosiologiyada və etnoqrafiyada o solumun bir hissəsi tərəfindən özünün xüsusi fərqli cəhətlərinin itirilməsi və digər etnosun özəl xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi deməkdir. Ümumiyyətlə, bu müəyyən sosial qrupun təfəkküründə etnomədəni dəyişiklikdir (dil, din və mədəniyyət baxımından).

Assimilyasiya prosesi zamanı müəyyən xalqın öz dilinin və mədəniyyətinin tamamilə itirilməsi hadisəsi baş verir, çünki o daha dominant xalq ilə daima

ünsiyyətdə olur. Belə hallarda akkulturasiya tam assimilyasiyanın ilkin mərhələsi rolunu oynaya bilər.

Beləliklə, akkulturasiya prosesi zamanı hər insan eyni zamanda qarşıya çıxan iki problemi həll etməlidir: birinci, öz mədəni identikliyi (kimliyi) saxlamalıdır və özgə mədəniyyətə daxil olmalıdır. Bu problemlərin həll olunma variantlarının mümkün kombinasiyası akkulturasianın dörd əsas strategiyasını formalaşdırır.

Assimilyasiya prosesi həm könüllü xarakter daşıya bilər, yəni daha inkişaf və ya cəlbədicə mədəniyyətə xüsusi maraq müşahidə olunur, məsələn, fərqli millətlərin, konfessiyaların nümayəndələri arasında baş verən nigahlar, həm də məcburi xarakterdə ola bilər, misal üçün, işğal, xalqın məhv olunması, məcburi qaçqınlıq və köçkünlük, dil və mədəniyyətlə bağlı olan təzahürlərinin qarşısı alınmasına istiqamətləndirilmiş qanunverici fəaliyyətin baş verməsi halları. Belə hallarda individ öz mədəniyyətinin normarından və dəyərlərindən imtina edərək yeni mədəniyyəti, onun dəyərlərini, qaydalarını və normalarını tamamilə mənimsəyir.

İnteqrasiya həm yeni, həm də köhnə mədəniyyətlə olan identifikasiyanı, dominantlıq təşkil edən və etməyən qrupların uyğunlaşmasını, hər iki qrup tərəfindən mədəni etnik xalq kimi hüququnun qəbul edilməsini təqdim edir. İnteqrasiya prosesi o zaman mümkündür ki, çoxluq və azlıq təşkil edən və qarşılıqlı əməkdaşlıq saxlayan qruplar həmin strategiyanı seçsinlər: inteqrasiyaya uğrayan qrup özü üçün yeni sayılan mədəniyyətin dəyərlərini və normalarını, dominantlıq təşkil edən isə qrup həmin insanları, onların norma və dəyərlərini, adət-ənənələrini hörmətlə qəbul etməyə hazır olsun, həmçinin həmin qrupların tələbatlarına ictimai institutları adaptasiya etsin.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, daima yaşayış yerini seçən mühacirlər, müvəqqəti yaşayış yerini seçənlərdən fərqli olaraq, assimilyasiya prosesinə məruz qalır. Təhsil almağa və ya artırmağa məqsədi ilə gələn insanlarda, və ya iqtisadi səbəblərə görə assimilyasiya prosesi asan keçir. Eyni zamanda, xarici səbəblərə

görə öz vətənlərini tərk edən məcburi köçkünlər psixoloji cəhətdən ana torpaqla əlaqəni pozmağa etiraz edir. Belə insanlarda assimilyasiya prosesi ağır və uzunmüddətli gedir.

Hələ yaxın vaxtlarda alimlər hesab edirdi ki, akkulturasianın ən yaxşı strategiyası onun dominantlıq təşkil edən mədəniyyətlə tam assimilyasiyasıdır. Bu gün akkulturasianın əsas məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin integrasiyasına nail olunması hesab olunur, çünki onun nəticəsində bikultural və ya multikultural şəxsiyyət formalaşır. Bu mümkündür o şəraitdə, əgər daima qarşılıqlı əməkdaşlıqda olan çoxluq və azlıq təşkil edən qruplar bu strategiyayı seçir: integrasiyaya uğrayan qrup özü üçün yeni mədəniyyətin dəyərlərini və normalarını qəbul etməyə hazırdır, dominantlıq təşkil edən isə qrup digər qrupun fərdlərini qəbul etməyə hazırdır və onlara, onların hüquqlarına, dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, sosial institutları bu qrupların tələbatlarına adaptasiya edir, yəni uyğunlaşdırır.

Əgər əvvəllər integrasiyaya uğramış qrupun etnik kimliyinin saxlanılması akkulturasia prosesini çətinləşdirən kimi qiymətləndirilib, bu gün bu müsbət dəyərləndirilir, çünki bu prosesin mürəkkəbliyini asanlaşdırılması kimi qəbul edilir. Ələlxüsus bu məcburi köçkün və qaçqın düşənlər üçün çox əhəmiyyətlidir.

Adətən, hesab olunur ki, dominantlıq təşkil etməyən qrupun üzvləri akkulturasia prosesinin strategiyasında azad seçim etməyə qadirdir. Lakin bu heç də belə olmur. Dominantlıq təşkil edən qrup bu seçimi məhdudlaşdırma bilər və ya akkulturasianın müəyyən formalarına bu insanları vadar edə bilər.

İntegrasiya həm azlıq, həm də çoxluq təşkil edən qruplarda yalnız könüllü ola bilər, çünki o bu qrupların qarşılıqlı uyğunlaşması nəticəsində baş verir. Hər iki qrupun nümayəndələri digər mədəniyyətin təmsilçilərini bir yerdə yaşamaq hüququnu qəbul edir.

Hələ bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, akkulturasianın ən yaxşı strategiyası dominantlıq təşkil edən mədəniyyətlə tam assimilyasiyadır. Müasir zamanda

akkulturasıyanın məqsədi mədəniyyətlərin tam integrasiyası hesab olunur, çünki onun nəticəsində bımədəni və multimədəni şəxsiyyət formalaşır.

“Separasiya” – Latın dilində “separatio” – “şöbə” deməkdir. Öz etnik spesifik xüsusiyyətlərinin saxlanılması ilə yanaşı ögey mədəniyyətinin təkzib olunması deməkdir. Doğma mədəniyyət çərçivəsində qalmaq istəyindən irəli gələrək məcburi köçkünlər, qaçqınlar, mühacirlər bəzi hallarda megapolislərdə yığcam şəkildə düşərgələr yaradır, məsələn, Nyu Yorkda Brayton Biç kimi. Ünsiyyət dairəsində qapalı qalaraq, əvvəlki həyat tərzinin atributikasını, köhnə qaydaları qoruyub saxlayaraq, dominant ətrafın təsirindən uzaqlaşaraq, onlar öz doğma dilində danışır, ingilis dilindən istifadə etmir. Halbuki qeyri-milli mühitdə etnik qrupların mədəniyyəti – bu etnosun əsl mədəniyyəti deyil, o yeni şərtlərə uyğunlaşaraq artıq modifikasiyaya uğramışdır, və son nəticədə zaman keçdikcə az və ya çox sabit subkulturun yaranması üçün gərəkli material rolunu oynayır. Yeni ehtiyaca müvafiq olan və cavab verən dünya görünüşü onun prinsipləri üzərində formalaşır.

Belə ki, azlıq təşkil edən qrupun seçimi separasiya ola bilər. Halbuki separasiya məcburi xarakter daşıyarsa, yəni dominantlıq təşkil edən qrupun tərəfindən diskriminasiya tədbirlərin və ayrışdırıcılıq hərəkətlərin nəticəsində yaranırsa, onda o olur seqreqasiya. Əgər fərdlər assimilyasiyanı seçir, onda onlar müxtəlif mədəniyyətlərin “ümumi vəhdəti” ideyasını qəbul etməyə hazırdır. Amma əgər onları bu ideyanı qəbul etməyə məcbur edirlər, onda bu ideya “sıxışdırıcı təzyiq” çevrilir.

Əgər separasiya məcburi xarakter daşıyır, yəni dominantlıq təşkil edən qrupun ayrışdırıcılıq hərəkətlərinin nəticəsində yaranır, onda o çevrilir seqreqasiyaya (“ayırma, təcrid olma”). “Seqreqasiya” Latın dilində “bölmə” deməkdir. Seqreqasiya – əhalinin müəyyən qrupun məcburi bölmənin siyasətidir. Lakin bir çox ölkələrdə, administrativ seqreqasiya mövcud olan yerlərdə, bu günə qədər o irqi, dil, milli, dini əlamətlərinə görə saxlanılır, yalnız gündəlik həyatda deyil, ictimai həyatın bütün səviyyələrində də. Müasir zamanda ABŞ-da təhsil

ocaqlarının, müəyyən rayonların, ticarət mərkəzlərin, müxtəlif təşkilatların seqreqasiya sistemi qorunub saxlanılır.

Kifayət qədər nadir hallarda azlıq təşkil edən qrup marginalizasiyanı seçir. Adətən fərdlər məcburi assimilyasiyanın seqreqasiya ilə birləşdirmək cəhdlərinin nəticəsində marginala çevrilir.

Marginalizasiya – sosioloji hadisədir, o elə bir anlayışdır ki, müəyyən sosial qrupların arasında fərdin mövcud olan orta vəziyyətinin “sərhədliliyini” göstərir. Yeni sosial şərtlərinə immiqrantların uyğunlaşmamasını göstərmək üçün bu anlayış Amerikan sosiologiyasında 1920-ci illərində yaranıb. Qrup şəklində mövcud olan marginallıq cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklərin, onların sosial vəziyyətini destabilləşməsinə təşkil edən yeni funksional qrupların formalaşması nəticəsində yaranır. Mühacirlər üçün marginallıq öz şəxsi mədəniyyət ilə identikliyin itkisi ilə və eyni zamanda yeni dominantlıq təşkil edən mədəniyyətlə identifikasiyanın mövcud olmaması ilə xarakterizə olunur.

Dominantlıq təşkil edən qrupun mədəniyyət normalarına adaptasiya birmənalı adaptasiyaya məruz qalan qrup nümayəndələrində baş verən psixoloji stresin səbəbidir. Nəticə kimi, öz mədəniyyətin əhəmiyyətsizliyinin dərk olunması, öz vəziyyətinin asılığını başa düşülməsi, gücsüzlük, tənhalıq, ətraf mühitin qərəzliyinin hiss olunması və cavab olaraq onlara neqativ münasibət, həmçinin daima diskriminasiyaya səbəb olan əcnəbi statusu – bunlar adaptasiyaya məruz qalan qrup nümayəndələrinin psixoloji durumunun aspektləridir.

Antropologiyada, sosial və mədəniyyətlərarası psixologiyada bu hadisə adaptasiyanın stressi adlanır. Özgə mədəniyyətinə daxil olaraq, əcnəbi müəyyən əminsizlik və həyəcan keçirir. Bu ögey cəmiyyətdə onun statusu ilə bağlı təbii reaksiyadır, yəni təbii haldır. Belə növ hiss-həyəcan dəhşətli qorxu, etibarsızlıq hissinə çevrilə bilər, hətta öz müdafiəsinin son vasitəsi kimi vətəninə dönməyinə, yəni repatriasiyaya səbəb ola bilər.

Alimlərin fikrincə, psixoloji aspektdə akkulturasianın müvəffəqiyyəti müsbət etnik kimlik və etnik tolerantlıq ilə müəyyən olunur. Müsbət etnik identiklik və etnik tolerantlıq – integrasiyaya, mənfi etnik identiklik və etnik tolerantlıq – assimilyasiyaya, müsbət etnik identiklik və intolerantlıq – separasiyaya, mənfi etnik identiklik və intolerantlıq – marginalizasiyaya müvafiqdir.

Akkulturasia prosesinin əsas məqsədi və ən əhəmiyyətli nəticəsi özgə mədəniyyətin çərçivəsində olan həyata uzunmüddətli adaptasiyadır. O, ətraf mühitin tələbatına cavab olaraq individual və qrup şəklində olan təfəkkürdə nisbətən daimi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Adətən, adaptasiyanı iki aspektdə təhlil edirlər: psixoloji və sosiomədəni.

Psixoloji adaptasiya yeni mədəniyyətin çərçivəsində psixoloji məmnunluğunun nail olmasını təqdim edir. Bu özünü yaxşı hiss etmədə, yüksək ruhda, kef-əhvalda olmasında, psixoloji sağlamlığında, həmçinin dəqiq və aydın şəkildə formalaşmış şəxsi və ya mədəni identiklik hissi ilə ifadə olunur.

Sosiomədəni adaptasiya yeni mədəniyyətdə və cəmiyyətdə azad formada öz yerini tapmaq, ailənin gündəlik və məişət problemlərini həll etmək, işdə və məktəbdə yaranan məsələləri yoluna qoymaq bacarığından ibarətdir. Nəzərə alsaq ki, uğurlu adaptasiyanın əhəmiyyətli göstəricilərindən biri iş tapmaqdır, ondan və professional, yəni peşəkar nailiyyətlərindən məmnun olmaqdır, və nəticədə yeni mədəniyyətdə öz vəziyyətindən razı olmaqdır, son zamanlar tədqiqatçılar adaptasiyanın müstəqil aspekti kimi iqtisadi adaptasiyanı xüsusi qeyd edir.

Adaptasiya şəxsiyyətin və mühitin qarşılıqlı münasibliyinə gətirə və ya gətirməyə bilər, uyğunlaşma və müqavimət göstərməklə, öz mühitini dəyişmək və ya qarşılıqlı dəyişilmək cəhdində ifadə oluna bilər. Adaptasiya nəticələrinin spektri kifayət qədər böyükdür: olduqca uğurlu uyğunlaşmadan ta tamamilə uğursuz uyğunlaşmamağa qədər.

Adaptasiyanın nəticələri həm psixoloji, həm də sosiomədəni amillərdən asılı olur, çünki onlar bir-birilə bilavasitə sıx bağlıdır. Psixoloji adaptasiya fərdin şəxsiyyəti tipindən, onun həyatında baş verən hadisələrindən, sosial yardımdan asılıdır, effektiv sosiomədəni adaptasiya isə mədəniyyətin biliyi ilə, kontaktlara, əlaqələrə daxil olması ilə və qruplararası münasibətlərlə müəyyən olunur. Və adaptasiyanın bu iki aspekti fərdin integrasiya strategiyasının üstünlüklərinə və uğuruna inamından asılıdır.

Akkulturasiyanın əsasında kommunikativ proses dayanıb. Yerli əhali öz mədəni xüsusiyyətlərini əldə edərək bir-birilə qarşılıqlı əməkdaşlıq saxlayaraq inkulturasiya prosesini keçir, başqa ölkələrdən gələn insanlar isə yeni mədəni şərtlərlə tanış olur və ünsiyyət əsasında yeni bacarıqları mənimsəyir. Bu səbəbə görə akkulturasiya prosesini yeni mədəniyyətə kommunikativ qabiliyyətin əldə olunması kimi təhlil etmək olar. Fərdlər uzunmüddətli ünsiyyət prosesinin əsasında yeni şəraitdə tələbat olanı mənimsəyir.

Ünsiyyət fərdi əhatə edən şərait və şərtlərlə qarşılıqlı əməkdaşlığı təqdim edir. Bununla belə həmin prosesdə fəal iştirak etməyə cəhd göstərən hər bir fərdi özünəməxsus açıq sistem kimi təhlil etmək olar. Bu qarşılıqlı əməkdaşlıq iki bir-birinə bağlı proseslərdən ibarətdir – şəxsi və ictimai ünsiyyət növləri.

İstənilən ünsiyyət, o cümlədən şəxsi də, üç bir-birinə bağlı aspektə malikdir – koqnitiv, affektiv və davranış. Bu onunla bağlıdır ki, ünsiyyət prosesi zamanı məlumatın qavrayışı və yenidən işlənməsi baş verir, həmçinin fərdləri əhatə edən obyektlərə və individlərə istiqamətləndirilmiş müəyyən hərəkətlər baş verir. Bu proses zamanı şəxsiyyət, əldə olunmuş məlumatı istifadə edərək, ətraf mühitə adaptasiya olunur.

Adaptasiya prosesi zamanı daha fundamental dəyişikliklər ən çox idrakın strukturunda baş verir, yəni dünyanın mənzərəsində, çünki onun vasitəsilə fərdlər müəyyən məlumat əldə edir. Məhz bu mənzərədə təcrübənin kateqorizasiya və interpretasiya vasitələrində baş verən dəyişikliklər mədəniyyətlər arasında mövcud

olan fərqlərinin əsasını təşkil edir. Yalnız məlumatın qəbulu və yenidən işlənməsi sahələrini genişləndirərək, fərdlər özgə mədəniyyət sisteminin təşkilini əldə edə bilər və öz idrak proseslərini ögey mədəniyyət daşıyıcılarının təfəkkür proseslərinə uyğunlaşdırma bilər. İstənilən insan digər xalqın nümayəndələrinin mentalitetini mürəkkəb və müşğul kimi qəbul edir, çünki o onların təfəkkür sistemi ilə tanış deyil. Lakin fərd ögey mədəniyyət haqqında nə qədər çox öyrənsə, bir o qədər çox onun idrak və bilik sistemi zənginləşir. Əks proses də baş verə bilər. İnsanın idrak sistemi nə qədər zəngin olsa, bir o qədər fərd fərqli mədəniyyətləri qəbul edə bilər, həmçinin onun dərkini müxtəlif vasitələrlə nümayiş etdirər.

Adaptasiyanın uğurlu keçməsi fərdin qavrayış qabiliyyətindən çox asılıdır. Ümumiyyətlə, qavrayış - əşyaların, hadisələrin, vəziyyətlərin və halların zaman və məkan əlaqə və münasibətlərində mövcud olan bir bütövün təzahürüdür (29, s.86).

Nitqin qavrayış problemləri geniş mənada müxtəlif elmlər üçün (məsələn, fiziologiya, nevrologiya, psixologiya, psixolinqvistika, və s.) maraq doğurur. Qavrayışın, fizioloji proses kimi, mahiyyətini təhlil etsək görürük ki, nitqin formalaşmasında iştirak edən fizioloji mexanizmlərin kompleksi iki qrupa bölünür: nitqin qavrayış mexanizmləri və nitqin reproduksiya mexanizmləri.

Bu mexanizmlərin işlənməsində bir sıra sistemlər iştirak edir. Belə ki, nitqin qavrayışı qulaqdan başlayır. Burada səs impulsları hiss başlanğıclarını oyadır, sonra o qulaq sinir vasitəsilə beyinə ötürülür. Nitqin qavrayışı xüsusi sahə kimi qiymətləndirilir, çünki obyekt yox, onun simvolu qəbul edilir. Nitqin qavrayışı müəyyən növ süzgəcdən keçirilir, o eşitmə analizatoru ilə bağlı olur.

Qavrayışın təhlili zamanı aşağıdakı sahələr təsnif olunur: hiss orqanlarının formalaşması; diqqət; sensor sistemləri (dada, toxunma, eşitmə, görmə); bütün sensor sistemlərində qavrayış prosesləri; illüziyalar və qavrayışın daimiliyi. Bəzi alimlər, məsələn N.İ.Jinkin hesab edir ki, “ikili analiz və sintezin mövcudluğu nitq prosesini insan fəaliyyət növlərinin digər proseslərindən xüsusi qeyd edir. Əşyaların vizual, əyani görünüşündə optik reseptorda məkan, rəng və işıq

əlamətlərinin ilkin analizi və sintezi baş verir. Üst hissədə sintez davam edir və həmin əlamətlərin sintezi ilə bitir. Halbuki vizual qavrayışda ikinci analiz və sintez baş vermir” (32, s.131).

Nitqin qavrayışı zamanı akustik və eşitmə analizatorları işləyir. Analitik-sintetik prosesin iki fazası: birinci fazada – eşidilən söz eşitmə analizatorunda səs elementlərinə bölünür və yenidən mürəkkəb vahidə birləşir. Bu faza sözün qavrayışı ilə əlaqədardır, ikinci fazada – daha mürəkkəb, eşitmə analizatorunda yaranan həyəcan bəzi hallarda yayılır. İkinci faza sözlərin mənalарının, və ümumiyyətlə, nitqin başa düşülməsi ilə əlaqədardır.

Bizim hiss orqanlarımızın hərəsini süzgəcə oxşatmaq olar, çünki o əldə olunan məlumatın xırda bir hissəsini özündə saxlayır. Ətraf mühit haqqında olan anlayışımız məhdudlaşdırılıb ona görə ki, reaksiya göstərdiyimiz enerji diapozonu da məhdudlaşıb. Biz hiss orqanlarımız aşkar edə bilən və əsəb impulslarına çevrilən enerjinin bəzi növlərini bilavasitə hiss edirik. Beləliklə, məlumatın seçimi müvafiq hiss orqanlarının fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılıb.

Nitq qavrayışının tədqiqi zamanı iki növ qavrayışı qeyd edirlər: eşitmə və görmə. Əsas maraq eşitmə qavrayışına yönəlidir. Eşitmə orqanı vasitəsilə olan qavrayışın iki kanallarının qeyd olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər insan yalnız havadan keçirilən səsləri eşidir, onda həmin səslərdə səs tellərinin bəzi aşağı tonun komponentlərinin dəyişiklikləri itir. Bu fakt onun ilə izah olunur ki, səsi magnetofona yazanda fərd onu dinləyəndə böyük çətinliklə öz səsini tanıyır. Fərd öz səsini adi halda eşidəndə, səs tellərinin aşağı tonda səslənməsində də səsə müəyyən güc və dinamika verilir, nəinki o magnetofonda özünü dinləyəndə.

Səsin əks əlaqəsi tədqiqat obyektі olmuşdur, məsələn, D.Bekeşinin məqaləsində. Nitqə və oxuya nəzarət əks əlaqəsinin mürəkkəb sisteminin iştirakını tələb edir. Gözlər və əzələlər arasında mövcud olan əks əlaqənin sistemi əllərin hərəkətlərini idarə edir. İnsan istənilən əşyanı götürmək istəyəndə həmin əks əlaqəsinin sistemi nitq və oxuma prosesi zamanı daima səsin parametrlərini nizama

salır. Səsin başlanğıcı onun yüksəkliyi nəzər nöqtəsindən başlayır, və biz tədricən səs tellərinin tonunu dəyişirik, əgər səs yerində olmur. Həmin əks əlaqə olduqca mürəkkəb və çevik mexanizmi tələb edir. Bu mexanizmin funksionallığı hələ kifayət qədər tam tədqiq olunmayıb. Halbuki heç bir təəccüb doğurmur ki, uşaq danışmağa bir neçə il öyrənir, böyük insan isə xarici dili tamamilə aksentsiz öyrənmə bilmir. Əks əlaqənin hər hansı bir pozuntusu dərhal nitqi pozur.

Görmə qavrayışın xüsusiyyətlərinin üzərində U.Neysser dayanır. O “Görmə prosesləri” adlanan məqaləsində gözlə əldə olunan məlumatın istifadəsində seçimliliyi xüsusi qeyd edir. Baxmayaraq ki, gözləri “ruhun pəncərəsi” kimi adlandırırlar, onlar sadəcə “baxış yerləri” deyil, daha çox “giriş qapılarıdır”, çünki onların vasitəsilə konstruktiv görmə sistemi üçün xam mal daima təqdim olunur.

Eşitmə və görmə analizatorlarının fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələri haqqında anlayış nitq qavrayışının mexanizmlərini anlamaya kömək edir. Uşağın nitq mexanizmləri bir çox analizatorların mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsində formalaşır, və nəticədə böyüklərin dilinin təsiri altında. Söz vasitəsilə olan təsir realdır və çox təsiredicidir.

N.İ.Jinkin, misal üçün, söz təsirinin analizi prosesində hər bir analizatorların işlənmə zamanının rolu haqqında danışır. Verbal ünsiyyət, yəni insanların nitq vasitəsilə olan ünsiyyəti eşitmə və görmə analizatorların işlənməsinin yalnız tam razılaşması nəticəsində mümkündür. Onu da xüsusi qeyd edək ki, uşaq nitqinin inkişafında görmə qabiliyyəti və qavrayışı böyük rol oynayır.

Klassik psixologiyada qavrayışı əyani obyektin təhlili prosesi adlandırırlar. Həmin obyektin kənarlaşdırılması ilə hafizə hərəkətə keçir, çünki o həmin obyekt barəsində obrazı qoruyub saxlayır.

N.İ.Jinkin “Nitq məlumatının vasitəçisi kimi” əsərinə istinad edərək xafizəni xarakterizə edək. Uzunmüddətli və qısamüddətli ya da operativ hafizə növlərini fərqləndirirlər. Anlaşıqlı olmaq üçün, ilk öncə, bir qrammatist kimi, cümlənin sintaktik analizini aparaq. Həqiqətən də, nitqi necə başa düşmək olar, əgər əyani

obyekt mövcud deyil ya da dinləyici heç vaxt onunla rastlaşmayıb, məsələn, xarici nitqin qavrayışı zamanı. Lakin nitqin qavranması zamanı sözlərin səslənməsinin yüksək sürəti və söz birləşməsinin böyük həcmi nəticəsində belə təhlili aparmaq çox çətinidir. Burada aydın olur ki, nitq hafizəsi uzunmüddətli olmalıdır. Qısamüddətli, on saniyəlik hafizə belə təhlil üçün kifayət deyil.

Nitq qavrayışı ilə bağlı bəzi tədqiqatçıların səhvləri ondan ibarətdir ki, onlar işarə sisteminin komponentlərinin tanınması mümkünlüyü haqqında mülahizələrindən bilavasitə qavrayışla bağlı öz fikirlərini irəli sürürdülər. Müəyyən təcrübəni və tanınan materialın avtomatik surətdə təqdimini əhatə edən uzunmüddətli hafizənin işini onlar nəzərə almırdı.

Qavrayışın özü və onun xüsusiyyətləri, bir tərəfdən, obyektə asılıdır, digər tərəfdən isə, uzunmüddətli hafizədən çünki real obyektin mürəkkəbliyindən kodlaşdırılmış və dekodlaşdırılmış qurğular kodu yarada bilmir. Kodlar – hazır mexanizmlər deyil. Onları kommunikasiyanın təcrübəsi zamanı yaratmaq lazımdır. Baxmaq, görmək, eşitmək, hiss etmək öyrənməyə lazım.

Beləliklə, fərd tərəfindən nitqin qavrayışı sadə şəkildə olmur. Fərdin asanlıqla sözün anlaması və deyilənin başa düşülməsi sadəcə işarə sistemin yenidən işlənməsinin mürəkkəb informasiya prosesin son mərhələsidir.

Xarici dildə olan nitqin qavrayışı təkcə dilin tədrisi nəzərindən maraqlı deyil, yəni həmin proseslər mahiyyəti daha dərinədən öyrənməyə imkan yaradır, çünki söhbət fərqli işarə sisteminə keçiddən və iki sistemin (doğma və ögey) qarşılıqlı əməkdaşlığından gedir.

Bu məsələ haqqında İ.N.Qorelov yazır ki, “nitqdə hər söz çoxmənalılıq və omonimiya kimi elə cəhətlərini göstərir və bu mənalı qavrayışın mürəkkəbliyini şərtləndirir. Nitq anlamasının sadələşdirilmiş xəttlə modelə yalnız xarici dildə mətnin qavrayışı halında müşahidə olunur. Xarici dil öyrənənlər ləksemlərin mənalılarının identifikasiyası (eyniləşdirməsi) ilə bağlı çətinliklərlə tez-tez rastlaşır, çünki onlar bütöv ifadələrə birləşmir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq olar, əgər

xarici dilin mənimsəməsi dil vahidləri işlənən şifahi kontekstlərdə və nitq ilə bağlı müxtəlif vəziyyətlərdə istifadə olunan kommunikativ metodikalara əsaslanır. Şifahi kontekstlər və konkret kommunikativ vəziyyətlər ana dilində nitqin qavrayışı zamanı ünsiyyət adresatına bir çox mənalardan lazımi olan sözün mənasını seçməyə imkan yaradır” (30, s.86).

Dekodlaşmanın leksik-qrammatik tərəfinin əhəmiyyəti ilə bərabər şifahi ismarıcın tamməzmunlu mənalı qavrayışı üçün dil biliyi kifayət deyil. Burada əsas rol adekvat referensiya oynayır, yəni ifadənin real hadisələrin vəziyyəti ilə uyğun gəlməsi. İ.N.Qorelov “biz nitqi, mətni yox, reallığı başa düşürük” N.İ.Jinkinin fikrini təsdiq edir (30, s.87).

İfadənin başa düşülməsi prosesində nitq adresatının qarşılıqlı düşüncə fəallığı böyük rol oynayır, çünki o verbal ünsiyyətdə anlamın mexanizmini formalaşdırır.

Yuxarıda qeyd olunanlar ana dilində nitqin qavrayışına aiddir. Xarici dildə olan nitqin qavrayışı daha mürəkkəb prosesdir. Xarici dildə olan nitqin qavrayışı zamanı eşidən fərd həmişə öz ana dilinin və digər xarici dil sistemləri ilə rastlaşır, bu sistemlər qarşılıqlı əməkdaşlıq edir.

Xarici dildə olan nitqin qavrayışının qeyri-obyektivliyinə, yəni subyektiv xarakterinə fikir verən birinci tədqiqatçı E.D.Polivanov hesab olunur. Xarici dildə olan nitqin qavrayışının subyektiv xarakteri haqqında o yazır: “Fonemlər və ona bənzər elementar fonoloji anlayışlar sıx bağlıdır dilin appersepsiyası ilə - şüurlu qavrayışın fəaliyyəti ilə, yəni eşidilən nitqin qavrayış aktları ilə. Dil daşıyıcısı adətən xarici dilin elementar fonoloji anlayışların (fonemlərin və s.), eşidilən sözlərin və ya söz birləşmələrin, ifadələrin təhlilini aparır, yəni onları müqayisə edir; başqa sözlə desək, tanış olmayan sözü və ya özgə nitqin bir parçasını eşidəndə, həcminə görə başa düşülən olsun, dinləyən fərd ardıcıl sürətdə onda öz fonoloji anlayışlarının kompleksini tapmağa, yəni öz fonemlərin birləşməsi qanunlarına müvafiq olaraq onları fonemlərə bölməyə çalışır” (47, s.236).

Beləliklə, fərqli dillərin daşıyıcılarında səs vasitəsilə qəbul subyektiv xarakter daşıyır, müxtəlif dillərin təfəkkürü tərəfindən eyni səslərin kompleksinin qavrayış prosesində isə subyektivlik və bu fərqliliklər irqi xüsusiyyətlərindən yox, ana dilinin öyrənilməsi zamanı hər bir fərdin qazanılmış dil vərdişlərinin kompleksindən asılıdır (47, s.246).

Alimlər üçün uşaq yaşlarında qavrayış prosesinin problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, yəni uşağın ümumi inkişafı və emosional xarakterinin formalaşması. L.S.Vıqotskiy qeyd edir ki, “Uşaqlıq dövründə qavrayış və onun inkişafı zamanı qavrayış funksiyasının eydetik hafizənin funksiyası ilə əlaqə yaranır, və, beləliklə, bir bütöv vahid yaranır. Bu vahidin tərkibində qavrayış onun daxili hissəsi kimi hərəkət edir, əyani təfəkkürün və qavrayış funksiyaların birləşməsi yaranır, və bu birləşmə elə bir forma alır ki, kateqorial qavrayışı bilavasitə qavrayışdan fərqləndirmək, yəni əşyanın qavrayışını mənasından, məzmunundan ayırmaq çətin olur. Təcrübə göstərir ki, burada qavrayış vasitəsilə nitqin və sözün əlaqəsi yaranır, uşaq üçün adətli qavrayışın gedişi dəyişdirilir, əgər biz həmin qavrayışı nitqin prizmasından təhlil etsək, uşaq sadəcə qavramır, o qavranılanı danışır. Hər bir addımda biz müşahidə edirik ki, hər yerdə funksiyalararası əlaqələr mövcuddur və qavrayışın və digər funksiyaların arasında yeni əlaqələrin, yeni birliklərin yaranmasına görə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, ələlxüsüs böyük inkişaf etmiş fərdin vacib fərqli xüsusiyyətləri yaranır. Onlar izah olunmur, əgər ayrı-ayrılıqda qavrayışın təkamülünü təhlil etsək, yəni onu qavrayış prosesinin mürəkkəb inkişafının hissəsi kimi araşdırasaq” (25).

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, funksiyalararası əlaqələrin xarakteri özünü büruzə verir onda ki, təkamülün erkən pillələrində qavrayış bilavasitə motorika ilə bağlı olur. Vahid sensomotor prosesdə o yalnız məqamlardan birini təşkil edir və tədricən, illər keçdikcə, müstəqilliyini qazanmağa başlayır, motorikadan isə qismən imtina edir. Bu problemin üzərində hamıdan çox çalışan alman psixoloqu K.Levinin fikrincə, il keçdikcə uşağın qavrayışı daxili proseslərin sırasında dinamik ifadə alır. K.Levin hesab edir ki, yalnız vahid psixomotor prosesin

formasından azad olduqda, qavrayışın diferensiallaşması ilə qavrayışın əyani təfəkkür ilə əlaqə mümkün olur (12).

Uşaqların qavrayış prosesi müxtəlif alimlərin tədqiqatlarında araşdırılıb, məsələn, T.P.Xrizmanın, V.P.Yeremeevanın, T.D.Loskutovanın “Emosiyalar, nitq və uşaq beyninin fəallığı” (59).

Tədqiqatların nəticələrinə görə, 3-7 yaşda olan uşaqların nitq siqnallarının (nağıl və ya istənilən mətnin daxilində və kontekstində) qavrayışı və dərk olunması zamanı aydın oldu ki, balaca uşağın beyni daha funksional cəhətdən fəal olur o zaman ki, istənilən söz uşaq üçün şəxsi məna daşıyır və emosional cəhətdən məzmunlu olur. Bununla belə mənəyərət mexanizmlərin qoşulması və təkmilləşdirilməsi hesabına sistemlər səviyyəsində nitq aktlarına uşağın fəal, seçici münasibəti formalaşır.

Beləliklə, nitq fəaliyyətinin dərk olunması mexanizmlərindən psixiki proseslərin istiqamətliyinin, seçimliliyin sıx funksional asılılığı mövcuddur. Psixiki proseslərin nizamlanmasında əsas rol assosiativ – alın hissələrinə aiddir (42).

Tədqiqatların nəticəsində aydın oldu ki, 3-7 yaş arasında olan uşaqların müxtəlif emosional mənaya malik olan səs siqnallarının qavrayışı və dərk olunması zamanı beynin mərkəzlərarası qarşılıqlı hərəkətlərin funksional təşkilatında əsaslı dəyişikliklər baş verir: bütün tədqiq olunmuş sahələrin mərkəzlərarası əlaqələrin səviyyəsi artır bu da, öz növbəsində, nitq fəaliyyəti zamanı uşaq beyninin funksional fəallığının səviyyəsinin yüksəlməsi haqqında xəbər verir. Bundan savayı, belə fonda öndə olan assosiativ alın hissələrinin bəzi daxililiklər və kürələrə qarşılıqlı hərəkətləri güclənir, həmçinin motor və gicgah sahələri də, başın bu hissələri qarşılıqlı bağlı fəallığın fokusları ilə bağlı olur və nəticədə beynin sağ və sol kürələrinin funksional qarşılıqlı simmetrik hərəkətləri güclənir.

Həmçinin təyin olunub ki, uşaqların qavrayış prosesləri, sözlərin semantik analizi və dərk olunması mürəkkəb dinamik lokalizasiyaya və lateralizasiyaya malikdir, emosional komponentlərin daxil olunması isə bu prosesləri fəallaşdırır,

ən əsası da onlara həm sağ və sol kürələr arasında, həm də beynin ön və arxa hissələri arasında xüsusi dinamizm bəxşiş edir. Bu öz təzahürünü aşağıdakı məsələlərdə tapır:

a) beynin kürələr arasında funksional (tam və hissəli) assimetriyasının gücləndirilməsində və onun işarəsinin dəyişdirilməsində;

b) beynin kürələr arasında mövcud olan əlaqələrinin simmetrik şöbələrin seçimli gücləndirilməsində və onların dinamik paylanması;

c) beynin ön hissəsində kürələr arasında qarşılıqlı hərəkətlərinin səviyyəsinin yüksəldilməsində və arxa hissələrdə həmin səviyyənin azaldılmasında.

Nitqin qavrayışı zamanı emosiyalar sağ yarımkürədə kürələrarası qarşılıqlı hərəkətlərini gücləndirərək və stabilləşdirərək, xüsusilə də sol yarımkürədə hərəkətlərin yenidən qurulmasının dinamikasını fəallaşdıraraq, uşaq beyninin sağ və sol kürələrini birmənalı fəallaşdırır.

Q.Folkelt, F.Krüger və digər Leipsiq tədqiqatçılarının fikrinə görə, ilkin dövrlərdə qavrayış nə sensomotor prosesindən, nə də emosional reaksiyasından ayrılır. Leipsiq psixologiya məktəbinin təsisçisi alman psixoloqu və filoloqu F.Krüger bununla bağlı təklif edib ki, erkən dövrün qavrayışını “hisslərə bənzər”, “emosiyalara bənzər” qavrayış adlandıraraq. Onun tədqiqatları göstərdi ki, zaman keçdikcə qavrayış bilavasitə effektdən, uşağın emosiyasından tədricən azad olur (25, s.27).

Məktəbəqədər 3-7 yaş arası olan uşaqlar tərəfindən nitqin qavrayışı mürəkkəb və az təhlil olunan məsələdir. Təbii və tədris mühitində verbal ünsiyyət prosesində bu qavrayış fərqli tərzdə həyata keçirilir.

Uşaqlar tərəfindən ana dilində olan nitqin və emosionallığın qavrayışının tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Məsələn, tədqiqat materialı kimi nağıllar götürülür. Uşaqların emosional ifadəli nitqin tədqiqi zamanı əsas emosiogen stimullar kimi çox məşhur olan Q.X.Andersenin “Çirkin ördək balası”, “Canavar və yeddi çəpiş”

(xalq yaradıcılığı) və Şarl Perronun “Zoluşka” nağıllarını təhlil etdik. Bu əsərlər müəyyən sosial, ictimai və emosional mənalı məzmunla malikdir və sözün gücü vasitəsilə uşaqlarda spesifik insani emosiyaları yaradır, misal üçün sevinc, kədər, maraq, narahatçılıq, qorxu və ya neytral vəziyyət. Emosional vəziyyətlərinin təsnifatı seçimində tədqiqatı aparmaq üçün K.İzardın təsnifatını əsas götürdük çünki müəllif emosional vəziyyəti xarakterizə edən üç əsas meyarı xüsusi qeyd edir (34). Onlar bioloji, fizioloji və psixoloji meyarlardır.

Biz də həmin təsnifatın tərəfdarıyıq ki, bütün emosiyalar müsbət və mənfi olanlara bölünür və müvafiq vektorlarda təhlil oluna bilər. E.N.Vinarskaya da bu haqda yazıb: “şəxsiyyətin emosiyaların əsasında adətən üç əsas emosional modallıq fərqləndirilir: sevinc, kədər, qorxu” (24).

Eksperiment iki hissədən ibarət olub. Birinci hissədə hər uşağa nağılın bir hissəsini dinləmək təklif olundu. Dinləmə zamanı uşaq davranışının dəyişiklikləri qeydə alınır (onun mimikası, jestləri, hərəkətləri, ayrı-ayrı sözləri, ifadələri). Təlim elementləri vasitəsilə uşağın reaksiyası xüsusi qeydə alınır. İkinci hissədə isə uşağa həmin nağılın fraqmentlərini vizual, yəni əyani şəkildə təklif olunub. Sonra nağıldan olan şəkillərə uşağın emosional münasibəti qeydə alınıb.

Nağılın məzmununu bilərək və onun bəzi fraqmentlərinə qulaq asaraq uşaqlar, onların səslənən mətnə olan münasibətini əks etdirən, müəyyən hisslərini nümayiş etdilər. Obrazların təqdimi zamanı audiovizual kanal istifadə olunur ki, uşaqlar nağılların bəzi parçalarını dinləyib mənimsəyə bilsin. Eksperimentə cəlb olunan uşaqların reaksiyalarının ekspressiv tərəfinin təzahürünə müşahidə aparılır. Nağıl parçalarının təqdimatı zamanı nağıl obrazları ilə baş verən hadisələr uşaqlarda həm müsbət, həm də mənfi emosiyalarının yaranmasına səbəb olur. Bundan savayı uşaqlara nağıl qəhrəmanlarının keçirdiyi müsbət (sevinc) və mənfi (dərd, qəm, kədər, qorxu) hisslərin, emosiyaların və həyəcanının qiymətləndirilməsi təklif olunub. Bununla bərabər nağıl qəhrəmanlarının emosional vəziyyətlərindən asılı olaraq eksperimental qrupun uşaqları bir sıra modelləri qeyd edib, məsələn:

1) həm müsbət (sevinc), həm də mənfi (dərd, qəm, kədər, qorxu) emosiyalarının daşıyıcısı olan personajın misalı;

2) rəng – assosiasiya.

Səslənən uşaq nitqinin tədqiqi üçün müxtəlif aşağıdakı metodlardan istifadə olunub, misal üçün:

1) oyun və nağıl formasında səslənən nitqin zamanı uşaqların ələlxüsüs ekspressiv tərəfinin müşahidə olunması;

2) uşaqlarla danışq zamanı dinlənən nağıl parçalarına olan münasibətləri barəsində aparılan söhbətlər;

3) uşaqların individual emosional reaksiyaları qiymətləndirici meyarlar vasitəsilə tədqiq olunub.

Uşaqların hiss və həyəcanlarını səslənən nitqin ekspressiv xarakteristikalara adekvat olması bir sıra meyarların əsasında tədqiq olunub. Uşaqlar üçün müəyyən rəng göstəriciləri seçilib təqdim olunur və onlar müəyyən rəng vasitəsilə öz emosional vəziyyətini ifadə edir.

Emosiya	Emosional vəziyyət	Rəng
sevinc	sevinirəm	qırmızı
dərd/narahatlıq	təəssüf edirəm	qəhvəyi
—	Neytral	ağ
maraq	Maraqlıdır	çəhrayı
qorxu	Qorxuludur	qara

Səsləndirilən nitqin ekspressiv xarakteristikalarına görə nağılların təsiri altında uşaqlar tərəfindən keçirilən hiss və həyəcanlarını ifadə edən müəyyən rəng göstəricilərini əsas simvolika kimi biz Avropa mədəniyyətinin adət-ənənələrindən irəli gələrək həmin ənənəvi anlayışları əsas götürmüşük, çünki onlar müəyyən rəng vasitəsilə emosional vəziyyətini ifadə edir. “Rəng – a) kommunikativ və b) müəyyənləşdirici mənalar daşıya bilər, həmçinin təbiətin elementləri və əşyaları arasında mövcud olan əlaqəni təyin edə bilər. Rəng hal-hadisəni, əşyanı və ya məzmunu bildirən, c) simvolik mənə daşıya bilər. Rəng müəyyən hiss-həyəcan bildirən və müvafiq emosiyalara səbəb ola bilən, ç) ifadəli (ekspressiv) mənə daşıya bilər” (39, s.71).

Hesab olunur ki, məsələn, qırmızı və çəhrayı, türklər bu rəngə pembe rəngi deyir, sevinc, ilham hissləri ilə bağlı müsbət emosiyaları ifadə edir, qara və qəhvəyi rənglər isə qorxu, qəzəb, dərd və qəm hissləri, yəni mənfi emosional vəziyyətlərinin əlamətlərini özündə ehtiva edir. Ağ rəng – işıq, təmizlik, paklıq, yüngüllük, müəyyən neytral vəziyyəti bildirir. Bu təsnif ilə P.V.Yanşın da razıdır (62).

Tədqiqatlar göstərir ki, 3-5 arası olan uşaqlar kifayət qədər yaxşı rəng göstəricilərini seçib təyin edə bilmir. Bu səbəbə görə uşaqların emosional vəziyyətlərinin meyarı kimi müəyyən ekspressiv mimikalı ifadələr seçilib, yəni smaliklər, ingilis dilindən “smile” – “təbəssüm, gülümsəmə” deməkdir. Müsbət emosiyaları gülümsəyən ☺ üz ifadəsi, məsələn, mənfi emosiyaları ağlayan, kədərlənən ☹ üz ifadəsi, heç bir emosional hiss-həyəcanın mövcud olmaması 😐 belə üz ifadəsi təqdim edir (54, s.110-121).

“Çirkin ördək”, “Canavar və yeddi çəpiş” və “Zoluşka” nağıllarının parçalarını təqdim edəndən sonra 3-7 yaş arasında olan uşaqların reaksiyaları tədqiq olunub. Audio təqdimində sevinc ifadə edən 253 parça və qorxu, kədər, nigarənçilik hisslərini ifadə edən 404 parça istifadə olunub. Vizual təqdimatda qavrayış prosesində müsbət emosiyaları ifadə edən 241 parça və narahatçılığa səbəb olan qorxu, kədər, nigarənçilik hisslərini ifadə edən 500 parça istifadə edilib.

Aşağıdakı cədvəldə müxtəlif təsirlər altında olan uşaq emosiyaların adekvat qavrayışının dinamikası yaş üzrə təqdim olunub:

Yaş	Nağıl qəhrəmanların emosional hisslərinin uşaqlar tərəfindən adekvat qavrayışının hallarının sayı (%-da)			
	“Sevinc” emosiyaları		“Kədər, qəm, qorxu” emosiyaları	
	Audio təqdimatında	Audio-vizual təqdimatında	Audio təqdimatında	Audio-vizual təqdimatında
3 yaş	79,0	89,0	43,8	60,6
4 yaş	92,0	89,0	58,8	60,3
5 yaş	75,0	100,0	55,8	75,6
6 yaş	65,0	86,0	56,5	66,6
7 yaş	60,0	80,0	70,2	81,3
	74,2	88,8	57,2	68,9

Cədvəldən görünür ki, əksəriyyət hallarda “sevinc” ifadə edən müsbət emosiyalar uşaqlar tərəfindən təqdim olunan vəziyyətə müvafiq daha tez qeydə alınır, nəinki mənfi hisslər. Kiçik qruplarda (3-5 yaş) stimullaşdırıcı materialın audio və vizual təqdimatlarda müsbət emosiyalar daha çox fərqlənir, nəinki 6-7 yaş arasında olan uşaq qruplarında.

Beş yaşında təqdim olunan audiovizual materiallarının xarakterinə müvafiq olan müsbət xarakterli vəziyyətlərin qavrayış adekvatlığının müəyyən ifadəli korrelyasiya əlaqəsi təyin edilib. Yuxarı yaş qruplarında həmin nağıllar, yəqin ki, uşaqlar onları yaxşı bilir sayəsində, daha az emosional təsir göstərir. Təhlükə, qorxu, kədər, nigarançılıq hisslərini ifadə edən vəziyyətlər – təqdim edilən nağıl parçaları adekvat şəkildə qavranılır və audio qavrayış prosesində onların sayı getdikcə çoxalır, 3 yaşından 4-6 yaş arası çoxalma tendensiyası qeydə alınır.

Audio-vizual təqdimatda 5-7 yaş arasında olan uşaqların qorxu hissini müəyyən emosiyalarının adekvat şəkildə qəbul olunması müşahidə olunur.

Eksperiment nəticələrinə görə kiçik yaşda olan uşaqların emosional çalarlı nitqin qavrayış prosesinin müəyyən qanunauyğunluqlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Burada yaş, emosiyaların xarakteri, məlumatın verbal və qeyri-verbal üsulda təqdimi, ekspressiv vasitələrinin qarşılıqlı əməkdaşlığı, ümumiyyətlə, nitq təqdimi böyük rol oynayır.

Məktəbəqədər 3-7 yaş arası olan uşaqların qavrayış prosesini ötürü de olsa təhlil etdik çünki tədris mühitində fərqli mədəniyyətlərin dərk olunması və müvafiq mənimsənilməsi erkən yaşlarından başlamaq zəruridir.

Fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə münasibətlər məhsuldar olması üçün fərd onu yalnız müvafiq şəkildə dərk etməlidir və öz hisslərini digər insanlarla paylaşmağa bacarmalıdır, yəni özgə mədəniyyəti affektiv səviyyədə qəbul etməlidir. Bunun üçün hansı emosional ifadələrdən və reaksiyalardan istifadəsini bilmək lazımdır, çünki istənilən cəmiyyətdə sentimentallığın və emosionallığın müəyyən kriteriyaları, yəni meyarları mövcuddur. Hər hansı bir fərd affektiv oriyentasiyaya adaptasiyasının lazımi səviyyəsini əldə edəndə, o yerli əhali ilə zarafatı, yumoru, şadlığı və hirsini, ağrını və məyusluğunu, bir sözlə müxtəlif hiss və həyəcanını bölə bilər.

Ən mühüm məsələ özgə mədəniyyətinə fərdin adaptasiyası prosesində konkret olaraq gündəlik həyatda baş verən müxtəlif vəziyyətlərdə bacarıq və qabiliyyətlərinin qazanılmasıdır. Ümumiyyətlə, bacarıq və qabiliyyətlər iki yerə bölünür: cəmiyyətin hər üzvü üçün əhəmiyyətli olan texniki və sosial, yəni ictimai. Texniki bacarıqlara xarici dilin biliyi və danışmaq qabiliyyəti, alış-veriş etmək qabiliyyəti, vergi ödəmək qabiliyyəti, və s. aiddir. İctimai bacarıqlar isə, texniki ilə müqayisədə, az spesifikdir, və onları əldə etmək bir qədər çətinidir. Hətta mədəniyyət daşıyıcıları, təbii olaraq, öz sosial rollarını icra edənlər, çox nadir hallarda “nə”, “necə” və “niyə” sualları izah edə bilər. Buna baxmayaraq, müəyyən səhvlər və cəhdlər vasitələrlə fərdin davranışı daima təkmilləşir, stereotiplər və alqoritmlərlə təşkil olunur, nəticədə isə onları düşünmədən avtomatik surətdə istifadə etmək olar.

Özgə mədəniyyətə fərdin tam adaptasiyası o deməkdir ki, kommunikasiyanın hər üç aspekti eyni zamanda baş verir, çünki onlar artıq bir-birilə əlaqələndirilib və balanslaşdırılıb. Adətən fərdlər yeni mədəniyyətin şərtlərinə adaptasiya prosesində bu aspektlərin birinin və ya bir neçəsinin yoxluğunu hiss edir və nəticədə düzgün olmayan tarazlaşma və koordinasiya baş verir. Misal üçün yeni mədəniyyət haqqında fərdin çoxlu məlumatı ola bilər, lakin onunla affektiv səviyyədə kontaktı olmayanda həmin mədəniyyətə adaptasiya olmaq çətin olur.

Şəxsi kommunikasiya ictimai ünsiyyət forması ilə sıx bağlıdır. Sosial ünsiyyət bir çox formalarında özünü göstərir, məsələn, küçələrdə gedən, jurnal və qəzetləri oxuyan insanların sadə müşahidəsindən ta dostlarla sıx əlaqə saxlanmasına qədər. Adətən, sosial ünsiyyət formalarını şəxsiyyətlərarası (müxtəlif fərdlər arasında) və kütləvi (ayrı-ayrı insanlarla bilavasitə əlaqəsiz olan və sosiomədəni əhatəsi ilə əməkdaşlıq edən fərdin ictimai davranışının daha ümumi forması) növlərinə bölünür. İstənilən fərd nə qədər çox sosial təcrübəyə malik olsa, bir o qədər o ögey mədəniyyətə adaptasiya edir, yəni uyğunlaşır. Bu səbəbə görə özgə mədəniyyətin nümayəndələri arasında fərdin çox dost və tanışları olmalıdır və o yerli kütləvi informasiya vasitələri ilə fəal istifadə etməlidir.

Bir məqamı da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, özgə mədəniyyətinin mənimsəməsi prosesində fərd mədəni “şok”, yəni əsəb sarsıntısı, mənəvi zərbə keçirdə bilər. “Mədəni “şok” nədir?” və “onun əlamətləri hansıdır?” sualları meydana gələ bilər.

Məsələ bundadır ki, dünyada akkulturasıya və adaptasiya problemlərinə kifayət qədər çox elmi tədqiqat əsərləri həsr edilib. Əhəmiyyət kəsb edənlərin arasında könüllü miqrantların və məcburi mühacirlərin psixoloji akkulturasıya problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlər xüsusi yer tutur. Özgə mədəniyyətlə üzləşəndə dünya mənzərəsindən, özgə mədəniyyətə xas olan həyatı prinsiplərindən, fərqli yanaşmalardan, ehkamlardan, dəyərlər anlayışlarından, norma və şərtlərindən, təfəkkür formalarından asılı olan yeni bədii dəyərlərlə və maddi əsərlərlə, digər mədəniyyətin nümayəndələri olan fərdlərin hərəkətləri ilə

tanışlıq baş verir. Stress xarakterli və böyük təsir qüvvəsinə malik olan istənilən fərdə təəssürat mütəxəssislər tərəfindən “mədəni şok” və ya “mədəni gərginlik” adlandırılır. Bu və ya digər dərəcədə həmin hissi, faktiki olaraq, özgə mədəniyyətlə üzləşən hamı, yəni bütün mühacirlər keçirdir. Bu halmiqrantların psixoloji sağlamlığını pozur, çünki onlara az və ya çox psixiki təsir göstərir.

“Mədəni şok” termini elm sahəsində 1960-cı ildə Amerika alimi Kalervo Oberq tərəfindən istifadə olunub. O qeyd edib ki, yeni mədəniyyətlə tanışlıq bir sıra xoşagəlməyən hisslərlə müşahidə oluna bilər. Adətən, mədəni şok təzahürünün altı formasını qeyd edirlər:

- 1) psixoloji adaptasiyanı əldə etmək üçün istifadə olunan gücün gərginliyi;
- 2) dostların, öz şəxsi evin, ümumi adət etdiyi vəziyyətin, sənətin, əmlakın itirilməsi ilə əlaqədar itki hissi;
- 3) yeni mədəniyyətdə tənhalıq hissi, o da, öz növbəsində, yeni mədəniyyətin inkarına çevrilə bilər;
- 4) özünüdərk və rolların gözlənilməsi hisslərinin pozuntusu;
- 5) böyük narahatlığa gətirən nigarənçilik hissi və mədəni fərqlərinin dərk olunmasından sonra yaranan nifrət hissi;
- 6) münbit vəziyyətin əldə olunmamasından formalaşan natamamlıq hissi.

Mədəni şokun əsas səbəbi mədəniyyətlərin fərqli olmasıdır. Hər bir mədəniyyət müxtəlif vəziyyətlərdə fərdin avtomatik sürətdə istifadə edə bildiyi külli miqdarda simvollara və obrazlara, həmçinin davranış stereotiplərə malikdir. Adətən, öz mədəniyyət şəraitində olanda fərd özünə bu haqda hesabat vermir, yəni mövcud olan doğma mədəniyyətdə gizli, zahirən görünməyən bir hissə haqqında düşünür.

Amerika tədqiqatçısı R.Uiver belə vəziyyəti iki aysberqin görüşünə bənzədir: məhz “suyun altında”, “təbii olmayan” səviyyədə dəyərlərin və mentalitetlərin əsas

toqquşması baş verir. Tədqiqatçı hesab edir ki, iki mədəni aysberqin toqquşması zamanı mədəni qavrayışının həmin şüursuz hissəsi şüurlu səviyyəyə çıxır və fərd həm öz, həm də digər mədəniyyətə böyük diqqətlə yanaşmağa başlayır.

Mədəni şok vəziyyətinin ünsiyyət prosesi ilə bilavasitə əlaqəsi mövcuddur. Söhbət yalnız dilin bilməməsi haqqında getmir, əsas məsələ fərqli mədəni mühitin mədəni məlumatını başa düşməkdir, özgə mədəniyyət daşıyıcılarının psixoloji uyğunlaşmasıdır, onların mənəvi dəyərlərini anlamaq və qəbul etməkdir.

Mədəni şok vəziyyətin simptomlarının diapozonu kifayət qədər genişdir: zəif emosional narahatlıqdan ta ciddi streslərə, dəliliklərə, psixozlara, alkoqolizma, sui-qəsdlərə qədərdir. Təcrübədə mədəni şok özünü müxtəlif vasitələrlə ifadə edir, məsələn, təmiz qablara, paltarlara, keyfiyyətli suya, qidaya olan münasibətdə, psixomatik üzülməklərdə, ümumi nigarançılıqda, yuxusuzluqda, fərqli növ qorxularda və s. Uzunluğa görə bu və ya digər mədəni şok növü bir neçə aydan ta bir neçə ilə qədər davam edə bilər. Bu hal şəxsiyyətin individual, yəni fərdi xüsusiyyətlərdən asılıdır.

Mədəni şok yalnız mənfi nəticələrə malik deyil. Müasir tədqiqatçılar onu yeni şəraitə mövcud olan normal reaksiya, adi adaptasiya prosesinin hissəsi kimi təhlil edir. Bundan əlavə, bu proses zamanı şəxsiyyət yalnız yeni mədəniyyət və davranış normaları haqqında biliklər əldə etmir, həmçinin daha mədəni inkişaf olunmuş olur, halbuki stres vəziyyətini yaşayır. Bu səbəbə görə 1990-cı illərdən başlayaraq mütəxəssislər mədəni şok haqqında danışmır, akkulturasıyanın stressi barəsində geniş təhlil aparır.

Mədəni şokun inkişaf mexanizmi haqqında ilk dəfə K.Oberq söhbət açıb. O mədəni şokun mexanizmini ətraflı təsnif edib. K.Oberq qeyd edib ki, fərdlər mədəni şokun həyəcanını müəyyən mərhələlərini keçir və tədricən adaptasiyanın qənaətbəxş səviyyəsinə çatır. Bu gün onların təsnifi üçün müəyyən adaptasiya növü təklif olunur, o da, öz növbəsində, beş mərhələdən ibarətdir.

Birinci mərhələni “bal ayı” adlandırırlar. Mühacirlərin əksəriyyəti xaricə təşrif buyuraraq oxumağa və ya işləməyə cəhd atır, onlar böyük ümidlər, ruh yüksəkliyi, həvəs və entuziazm hissi ilə dolu olur. Adətən, onların gəlişinə hazırlıq görülür, onları gözləyirlər, və ilk zamanlar onlar hətta yardım da alır, həmçinin onların müəyyən güzəştləri də olur. Lakin bu mərhələ çox tez bitir.

İkinci mərhələdə adət olunmayan ətraf mühit və yeni mədəniyyət öz mənfi təsirini göstərməyə başlayır. Psixoloji amillər getdikcə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar yerli əhali tərəfindən başa düşülməməkdən irəli gəlir. Nəticə etibarilə məyusluq, frustrasiya, yəni ruh düşkünlüyü, dilxorçuluq, bədxallıq, hətta depressiya baş verir. Başqa sözlə desək, mədəni şokun bütün əlamətləri müşahidə olunur. Bu səbəbə görə həmin mərhələdə mühacirlər reallıqdan uzaqlaşmağa cəhd göstərir, onlar öz həmvətənləri ilə ünsiyyət quraraq yaşanan həyatları haqqında şikayət edir.

Üçüncü mərhələ - “böhranlı”, kritik adlandırılır, çünki bu mərhələdə mədəni şok maksimum xəttinə çatır. Belə vəziyyət somatik (fiziki) və psixiki xəstəliklərə gətirə bilər. Mühacirlərin bir hissəsi geri qayıtmağa qərar verir və vətəninə dönür. Lakin miqrantların əksəriyyəti özlərində güc taparaq mədəni müxtəlifliklərə üstün gələrək, xarici, yəni yerli dil öyrənir, yerli mədəniyyətlə tanış olur, yerli əhalinin arasında dostları tapır və onlardan müəyyən dərəcədə bəhrələnir.

Dördüncü mərhələdə optimist, ümidverici abu-hava yaranır, mühacirlər daha çox özünə güvənir və yeni cəmiyyətdə və mədəniyyətdə öz mövqelərindən məmnun olur. Yeni cəmiyyətin həyatına uyğunlaşma və integrallaşma kifayət qədər uğurlu həyata keçirilir.

Beşinci mərhələdə yeni mədəniyyətə tam uyğunlaşma baş verir. Fərd və ətraf mühit qarşılıqlı surətdə bir-birinə müvafiq olur.

Yuxarıda qeyd olunan mərhələlərdən asılı olaraq adaptasiya, yəni uyğunlaşma prosesi bir neçə aydan ta dörd ya beş ilə qədər uzana bilər.

Özgə mədəniyyətə uğurla uyğunlaşan fərd öz vətəninə qayıdanda yenidən öz mədəniyyətinə readaptasiya prosesini keçməyə məcburiyyət qarşısında olur. Hesab olunur ki, belə fərd “qayıdışın şokunu” yaşayır. Ona readaptasiyanın müəyyən modeli təklif olunur, məsələn, ilk vaxtlar fərd vətənə qayıtmağına, dostlarla və qohum-qardaşlarla görüşünə sevinir, tədricən isə o hiss edir ki, doğma mədəniyyət xüsusiyyətləri ona qəribə, adət olunmayan və sanki yad gəlir, yalnız zaman keçdikcə o yenidən doğma həyat tərzinə dönür.

Onu da qeyd etməliyik ki, mədəni şoka təsir edən bir sıra amillər mövcuddur. Mədəni şokun ifadə dərəcəsi və mədəniyyətlərarası adaptasiyanın uzunluğu bir çox amillərdən asılıdır. Onları iki qrupa bölmək olar: daxili (şəxsi, ya individual) və xarici (qrup şəklində olanlar).

Hesab olunur ki, yaş - digər cəmiyyətə adaptasiyasının kritik məqamı və elementidir. Fərd nə qədər yaşlı olsa, bir o qədər yeni mədəniyyətə olan adaptasiya prosesi onda çətin keçir, çünki o mədəni şok yaşayır və onu çox ağır və uzun müddət yaşayır, həmçinin yeni mədəniyyət modellərini ləng qavrayır. Belə ki, körpə uşaqlar və yeniyetmələr adaptasiya prosesini tez və uğurla keçir, məktəblilər bir az ağır, yaşlı insanlar isə, təcrübi olaraq, adaptasiyaya və akkulturasiyaya əsla meyli olmur.

Cins adaptasiya prosesinə və mədəni şok davamiyyət müddətinə həmçinin təsir edir. Əvvəllər belə fikir mövcud idi ki, qadınlar yeni mühitə ağır uyğunlaşır, nəinki kişilər. Lakin bu ənənəvi cəmiyyətlərdə yaşayan qadınlara aid etmək olar, çünki belə qadınların işi – evdarlıq işləri ilə məşğul olmaqdan ibarətdir və onlar düşükləri yeni cəmiyyətin nümayəndələri ilə az ünsiyyət qurur. Daha inkişaf etmiş ölkələrin qadınların isə, kişilərlə müqayisədə, adaptasiya prosesini keçməkdə heç bir fərqi müşahidə olunmur. Məsələn, Amerika qadınları kişilərdən daha tez yeni mühitə uyğunlaşır. Buna görə son zamanlar tədqiqatçılar hesab edir ki, təhsil amili adaptasiya prosesi üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Nə qədər təhsil səviyyəsi yüksək olsa, bir o qədər adaptasiya uğurlu keçəcək. Təhsil isə, öz növbəsində, mədəni məzmun nəzərə alınmasada, insanın daxili imkanlarını

genişləndirir. Dünya mənzərəsi nə qədər mürəkkəb olsa, bir o qədər fərd tez və cəld surətdə novasiyaları, yəni yenilikləri mənimsəyir.

Bununla əlaqədar alimlər yad ölkədə yaşamağa gedən fərdlər üçün şəxsi keyfiyyət xüsusiyyətlərinin müəyyən kompleksini xüsusi qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır: professional səriştəlik, yüksək özünü qiymətləndirmə, ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti, müxtəlif baxışlara açıqlıq, əməkdaşlığa meylilik, qeyri-müəyyənliyə dözümlülük, daxili özünü nəzarət, mərdlik və inadkarlıq, empatiya.

Adaptasiyanın və mədəni şokun aradan qaldırılmasının daxili amillərinə fərdin həyat təcrübəsinin müəyyən məqamları da aiddir. Burada adaptasiyanın motivləri əsas rol oynayır. Ən güclü motivasiya adətən mühacirlərdə olur, çünki onlar daimi yaşayış yerinə köçmək istəyir və yeni mədəniyyətin tamhüquqlu üzvünə çevrilir. Xaricdə təhsil alan tələbələrdə də yüksək dərəcədə motivasiya müşahidə olunur. Onlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün daha tez adaptasiyaya böyük həvəs göstərir. Məcburi köçkün və qaçqın düşənlər üçün bu proses çox ağır keçir, çünki onlar öz vətənlərini tərk etmək və həyatın yeni mühitində yaşamaq istəmir. Mühacirlər getdiyi ölkənin dilini, tarixini, mədəniyyət xüsusiyyətlərini nə dərəcədə tanışdır onların motivasiya səviyyəsindən asılıdır. Şübhəsiz ki, bu biliklərin mövcudluğu onların uyğunlaşmasını yüngülləşdirir.

Əgər istənilən fərd digər mədəniyyət mühitində olmasının təcrübəsinə malikdir, onda həmin təcrübə onun tez adaptasiya olunmasına kömək edir. Həmçinin yerli əhali arasında dost-taşıların mövcud olması da adaptasiya prosesinə yardım göstərir, çünki onlar həyat üçün lazımi məlumatı əldə etməyə şərait yaradır. Həmin ölkədə yaşayan keçmiş həmvətənlərlə əlaqələr müxtəlif yardım növlərini (məsələn, sosial, emosional, bəzi hallarda maddi) təmin edir. Lakin, onu da qeyd edək ki, ünsiyyətin dar çərçivəsində qalmaq təhlükəsi də ola bilər. Bu məqam isə ögeylik hissini artırır. Həmin səbəbə görə mühacirlərlə işləyən qurumlar onların homogen milli qruplarda yaşamasını məhdud etməyə çalışır, çünki belə halda onların tez adaptasiyasına adı çəkilən məsələlər mane olur və bu ziddiyyət törədən etnik düşüncələrin yaranmasının səbəbi ola bilər.

Adaptasiyaya və mədəni şoka təsir edən xarici amillərə aşağıdakılar aiddir:

1) Mədəni məsafə. İstənilən fərd adaptasiya prosesini keçməyə məcbur olanda doğma və ögey mədəniyyətlər arasında mövcud olan fərqliliyin dərəcəsi, yəni mədəni məsafə ilə üzləşir. Onu da vurğulayaq ki, adaptasiyaya məhz mədəni məsafə təsir göstərmir, fərdin onun barəsində anlayışı əhəmiyyət kəsb edir. Fərdin mədəni məsafəsi bir sıra amillərdən asılı olur, misal üçün, indiki və keçmiş zamanda müharibə və münaqişələrin mövcud olması və yaxud olmaması, xarici dilin və mədəniyyətin biliyi və s. Subyektiv olan mədəni məsafə uzaq və yaxud yaxın kimi qəbul oluna bilər. Hər iki halda mədəni şokun müddəti uzanacaq, adaptasiya prosesi isə mürəkkəbləşəcək.

2) Mühacirlərə xas olan mədəniyyətin özəl xüsusiyyətləri. Cəmiyyətdə müəyyən yeri olan fərdlər onu itirməkdən qorxur və bu səbəbə görə onların fərqli cəmiyyətdə adaptasiyası ağır keçir. Belə fərdlər adaptasiya zamanı buraxılan səhvləri ağır keçir. Bir sıra çətinliklərlə “böyük dövlətlərin” nümayəndələri adaptasiya prosesini keçir. Məsələn, ondadır ki, belə insanlar düşünür ki, onlar yox, başqaları onlara uyğunlaşmalıdır.

3) Köçdüüyü ölkədə müvafiq şəraitin mövcud olması. Burada vəziyyət ondan ibarətdir ki, şərait əlverişli sayıla bilər, əgər yerli əhali gələn insanlara öz xeyirxah münasibətini göstərsin, onlara kömək əlini uzatsın, onlarla xoşniyyətli ünsiyyət qursun. Plüristik cəmiyyətdə, nəinki totalitar və ya ortodoks, adaptasiya olmaq daha asan hesab olunur, həmçinin mədəni plüralizm siyasəti dövlət səviyyəsində elan olunanda, uyğunlaşma prosesi rahat keçir, məsələn, Azərbaycanda, Kanadada və s. ölkələrdə. Onu da xüsusi vurğulayaq ki, bir sıra amillər böyük əhəmiyyətə malikdir, misal üçün, gələn mühacirləri qəbul edən ölkənin iqtisadi və siyasi sabilliyi, cinayətkarlığın səviyyəsi, çünki köçkün düşənlərin təhlükəsizliyi bundan asılıdır, digər mədəniyyət nümayəndələri ilə ünsiyyət qurmaq imkanının mövcudluğu, məsələn, ümumi işin, maraqların, məşğuliyyətin olması, KİV-nin mövqeyi, çünki cəmiyyətdə kütləvi vasitələr ümumi emosional abu-hava yaradır və digər etnik və mədəni qruplara münasibətdə ictimai fikir formalaşdırır.

Beləliklə, qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafına nəzər salaraq qənaətə gəldik ki, müasir insan lingvistik kompetensiyasının üzərində daima çalışmalı, inkişaf etdirilməli və onu təkmilləşdirməlidir.

Müasir zamanda ən optimal strategiyalar arasında integrasiya strategiyası zəruri hesab olunur, çünki o ən az dərəcədə “akkulturasıyanın stressi” ilə bağlıdır. Halbuki belə qənaət o cəmiyyət üçün əlverişli hesab oluna bilər ki, mədəni müxtəliflik üçün açıq olsun və multikulturalizm şəraitində inkişaf etsin. Multikultural ideologiyası, öz növbəsində, irqçilik və ksenofobiya uzaq olan, fərqli etnik qruplara dözümlülük və tolerantlığa üstünlük verən cəmiyyətə məxsusdur.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

təvsiyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Boas F. The Aims of Ethnology. Reprinted in F.Boas: Race, Language and Culture. New York: Macmillan, 1940, (Originally published in 1888), pp.626-638.
4. Debris F. Language, Agency and Politics in a Constructed World, Routledge, 2003, 288 p.
5. James Der Derian & Michael J. Shapiro. “International / Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics (Issues in World Politics)” 1-st edition, 1998, sydney.edu.au
6. Fierke K.M. Changing Games, Changing Strategies: Critical Investigation in Security, Manchester University Press, 1998, 234 p.

7. Fierke K.M. Links across the Abyss: Language and Logic in International Relations, *International Studies Quarterly*, Vol.46, No.3, 2002, pp.331-354.
8. Joseph E.J. Language and Politics. Davies A., Elder C. *The Handbook of Applied Linguistics*. United Kingdom, Blackwell Publishing, 2004, 468 p.
9. Kramsch C. *Context and Culture in Language Teaching*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
10. Kratochwill F.K. *Rules, Norms and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs*. Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1989, 328 p.
11. Lado R. *Linguistics across cultures. Syntactic structures*, Ann Arbor, 2007.
12. Lewin, K. *Resolving Social Conflicts*. New York, Harper & Row, 2008.
13. Mattern B.J. *Ordering of International Politics: Identity, Crisis and Representational Force*. New York: Routledge, 2005, 320 p.
14. Naughton J. *A Brief History of the Future: the Origins of Internet*. Phoenix Press, 2001, 332 p.
15. Onuf N.G. *World of Our Making: Rules and Rule in the Social Theory and International Relations*, University of South Carolina Press, 1989, 341 p.
16. Redfield R., Linton R., Herskovits M.J. (1936) *Memorandum for the Study of Acculturation*. *American Anthropologist*, Vol.38, No.1, p. 149-152.
17. Thurnwald R. *The Psychology of Acculturation*. *American Anthropologist*, XXXIV, 2002, p.557-569.
18. Yusifov M. *Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi*, Bakı, Nurlan, 1997, 144 s.
19. Андреева Г. М. *Социальная психология*. М., 1998.

20. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А., Зарубежная социальная психология XX столетия, Теоретические подходы, М., Аспект Пресс, 2002, 287 с.
21. Аристотель. Риторика. Античные риторика. М., 1978, s.25.
22. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., Прогресс, 1988.
23. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. СПб., Питер, 1997.
24. Винарская Е.Н. Выразительные средства текста (на материале русской поэзии). М.: Высш. шк., 1989.
25. Выготский Л.С. Лекции по психологии, СПб., СОЮЗ, 1997.
26. Гавра Д. Основы теории коммуникации. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. СПб. Питер, 2011, 288 с.
27. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. М.: Инфра-М, 1997.
28. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 1-е изд. Киев, Наук. думка, 1984; 2-е изд. М.: Смысл, 2008, 209 с.
29. Головин Б.Н. Основы культуры речи, М., 1988, 231 с.
30. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб.пособие. М.: Лабиринт, 1997.
31. Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М., Прогресс, 1998, 312 с.
32. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Предисл. Р.Г. Котова, А.И. Новикова. М., Наука, 1982, 159 с.
33. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. СПб., 2000.

34. Изард К.Е. Эмоции человека. М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1980.
35. Карпов А.В. Психология менеджмента. М., 1999.
36. Конецкая В.П. Социология коммуникации. М.: Международный Университет Бизнеса и Управления, 1997, 304 с.
37. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий, М., 2002.
38. Криулина А.А. Цвет в нашей жизни. Курскинформпечать, 1993.
39. Кузин Ф.А. Культура делового общения. Приложения. М.: Ось-89, 1998.
40. Лазуренко Е.Ю., Саломатина М.С., Стернин И.А. Профессиональная коммуникативная личность, Воронеж, ВГУ, Истоки, 2007, 194 с.
41. Лен Летянь. Проблема межкультурного отношения в современном мире. <http://www.ibl.ru/konf/041208/68.html>.
42. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение, 1969.
43. Литвишков С.В. Аккультурация как освоение чужой культуры: понятие и основные стратегии. 2012, <https://www.rae.ru>
44. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение. М., Издательский дом NOTA BENE, 2001, 264 с. web-local.rudn.ru
45. Ньюстром Дж.В., Дэвис К. Организационное поведение. СПб.: Изд. "Питер", 2000.
46. Пенфильд В., Робертс Л. Речь и мозговые механизмы, Л., 2004.
47. Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию, Наука, Москва, 2008.
48. Саймон Г., Смитбург У., Томпсон В.А. Под общ. ред. А.С. Емельянова. Менеджмент в организациях. М.: Экономика, 1995, 335 с.

49. Скотт М. Катлип, Аллен Х. Сентер, Гален М. Брум. Паблик рилейшнз. Теория и практика. 8-е изд. М., 2000, с. 316-320, 362-370.
50. Смелзер Н. Социология. Пер. с англ. М.: Феникс, 1994.
51. Современная социология организаций. М., 1995, с. 86-87.
52. Спивак В. А. Корпоративная культура. СПб., 2001, с. 115-121.
53. Талалаев Е.А. Самореализация личности в коммуникативной среде. Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 356-357.
54. Теммл Р., Дорки М., Амен В. Тест на тревожность, 1995, с. 110-121.
55. Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации, М., 1989, 152 с.
56. Уотсон Дж.Б. (Watson John Broadus, 1878-1958). Психология как наука о поведении. М., ООО Издательство АСТ-ЛТД, 1998, 704 с.
57. Философский Энциклопедический Словарь, Общее определение структуры, Глав. ред. Л.Ф.Ильичёв, Федосеев П.Н. и другие, Москва, Сов. Энциклопедия, 1983, 836 с.
58. Хайдеггер М. Время и бытие, М., Наука, 2002.
59. Хризман Т.П., Еремеева В.Д., Лоскутова Т.Д. Эмоции, речь и активность мозга ребенка. Москва, Педагогика, 1991, 232 с. ISBN 5-7155-0377-9
60. Шахова А.В. Символ и социальность. // Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. конгр. "Общество и социология: новые реалии и новые идеи". СПб., 2000, с. 351-352.
61. Шеннон К.Е., Уивер У. Математическая теория коммуникации. 2009.
62. Яньшин П.В. Эмоциональный цвет. Самара. Изд-во СамГПУ, 1996.

IV Fəsil

Multikulturalizmin tarixi və inkişaf tendensiyaları

Dünyada humanitar məsələlərin müzakirəsi, təhlilin aparılması üçün forumların müstəsna rolu var.

İlham Əliyev

Multikulturalizm – eyni ölkədə yaşayan xalqların mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun siyasət kimi qəbul olunur, yəni bir sözlə, çoxmədəniyyətlilik deməkdir.

Avropada multikulturalizm XVII əsrdə yayılmağa başlamışdır. 1618-1648-ci illərdə katoliklərlə pravoslavlar arasında müharibə olmuşdur. Otuz illik müharibədən sonra bağlanan sülh sazişinə görə, bütün dinlər və məzhəblər saziş imzalanan gündən tolerant yaşamalı, yəni bir-birinə dözümlü olmalı idilər. Lakin tarixi faktlar dəlalət edir ki, belə olmadı.

Baxmayaraq ki, “multikulturalizm” termini Avropada yaranıb, XX əsrin sonlarından başlayaraq o tənəzzülə uğradı. Əsas səbəb ondan ibarətdir ki, dünyanın aparıcı dövlətlərin kəskin şəkildə həyata keçirdiyi ikili standartlar xarici siyasəti aşkarcasına müşahidə olunurdu. Şübhəsiz ki, belə siyasət öz mənfi təsirini göstərərək beynəlxalq münasibətlərin inkişafına böyük zərbə vurdu, müşahidə olunan ədalətsizlik və etimadsızlıq tendensiyalarının əmələ gəlməsinə səbəb oldu, bunlar da, öz növbəsində, ayrı-seçkilik, dini nifrət, ksenofobiya, islamofobiya, ekstremizm və s. kimi təhlükəli amillərin yaranmasına təkan verdi. Etiraf etmək lazımdır ki, çox təəssüf, lakin müasir dünyada belə siyasət bu gün də aparılır.

Xoşagəlməyən və çoxtəhlükəli olan sadalanan amillər Avropada multikulturalizmin tam formalaşmasına və həyat tərzinə keçməsinə maneçilik törətdi. Onu da qeyd edək ki, son zamanlar bu amillərin getdikcə sürətlə artması, eyni zamanda bir çox Avropa ölkələrində faşist ideologiyasının gənclər arasında təbliği, xüsusilə də Hitlerin “Mənim mübarizəm” adlı kitabının çoxlu sayda

yenidən nəşr olunması və geniş kütlələrə yayılması, Avropada həyat tərzinin deqradasiyaya uğramasını labüd edir. Bütün qeyd olunan hadisələr Avropa mədəniyyətinin və mənəviyyatının iflası uğramasından xəbər verir.

Azərbaycanda müxtəlif millətlərin, dinlərin, mədəniyyətlərin nümayəndələrinin sərbəst yaşamaları üçün bütün zəruri şəraitin yaradıldığını görürük.

Multikulturalizm tarixinin tədqiqi prosesi zamanı aydın oldu ki, əslər boyu xalqımız tolerantlıq, dözümlülük, başqa dinlərə və mədəniyyətlərə hörmət prinsipləri ilə yaşayıb. Azərbaycan həmişə mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynayıb, bununla bağlı dərin tarixi baza formalaşdırıb. Vətənimizdə dini və etnik zəmində qarşıdurma olmayıb və mövcud olan cəmiyyətimizdə belə mühit indi də göz qabağındadır.

Həqiqətdir ki, Azərbaycanın əsrlərlə formalaşmış multikulturalizm təcrübəsi, dünyaya unikal nümunə kimi, mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda öz əksini tapan bariz nümunələr aşkar şəkildə danışılmaz tarixi faktlara, uzaq keçmişdən ta bu günümüzdə qədər multikultural adət-ənənələrin olmasına dəlalət edir.

2010-cu ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası prezidentlərinin təşəbbüsü ilə Bakıda keçirilmiş Humanitar Əməkdaşlıq üzrə Birinci Azərbaycan-Rusiya Forumunda qəbul olunmuş qərara əsasən, 2011-ci il oktyabrın 10-11-də “XXI əsr: ümidlər və çağırışlar” şüarı altında **Birinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu** təşkil olunmuşdu. Forumda 20-dən çox ölkənin və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri, o cümlədən mədəniyyət və incəsənət xadimləri iştirak edib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun həmtəsisçiləridir.

Ümumiyyətlə, Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu ən geniş humanitar əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirə edildiyi nüfuzlu bir məkandır. Mədəniyyətlər, sivilizasiyalar və konfessiyalar arasında zəngin əməkdaşlıq ənənələri olan Azərbaycanın bu formatda tədbirlərin keçirilməsi üçün ideal yer olduğunu bildirir.

Forum multikulturalizmin nailiyyətləri və problemləri, dünyanı dəyişən müasir texnologiyalar, elmlərin konvergensiyası, biotexnologiyalar və etikanın problemləri, inkişafın iqtisadi modellərin humanitar aspektləri, sosial jurnalistika və yüksək texnologiyalar, postmodernist mədəniyyətə ənənəvi dəyərlər sistemləri kimi aktual mövzular üzrə fəal müzakirələr və fikir mübadiləsi ilə yadda qalıb.

Azərbaycan Prezidenti Forum iştirakçılarının mövqeyini ifadə edən Bakı Bəyannaməsini dəstəkləyərək və tədbirin beynəlxalq miqyasda qaldırdığı problemlərin aktuallığını nəzərə alaraq, 2011-ci oktyabrın 24-də “Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun nəticələri haqqında” Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun ənənəvi olaraq keçirilməsi qərara alınıb.

Forum XXI əsrdə bəşəriyyətin qarşısında duran global çağırışlara cavab axtarmaq, humanitar əməkdaşlıqla bağlı ən mühüm məsələlərə dair geniş spektrli dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq üçün beynəlxalq miqyasda nüfuzlu elmi-siyasi platformadır.

Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun əsas məqsədi humanitar və integrativ impulsların yaradılması ilə yanaşı, gələcəkdə beynəlxalq səviyyədə humanitar çağırışları aktuallaşdırmaqdan ibarətdir.

Forumun vəzifəsi ideyalar, nəzəri və praktiki bilik mübadiləsi, konstruktiv debat və müzakirələr üçün nəzəri və tətbiqi platforma yaratmaqdır.

Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun iştirakçıları beynəlxalq ictimai-siyasi fikri formalaşdırmaq iqtidarında olan tanınmış dövlət xadimləri, elmin müxtəlif sahələri üzrə Nobel mukafatı laureatları, mötəbər beynəlxalq təşkilatların rəhbər

vəzifəli şəxsləri, dünyanın siyasi, elmi və mədəni elitasının görkəmli nümayəndələridir.

Tədbirin nəticəsi beynəlxalq təşkilatlara, dünya ölkələrinə və ayrılıqda hər bir şəxsə ünvanlanmış tövsiyələr və müraciətlərdə təcəssüm olunur.

2012-ci ilin oktyabrın 4-5-də ***İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda*** 70 ölkəni və 7 mütəbər beynəlxalq təşkilatı təmsil edən 694 nəfər iştirak ediblər. Onlardan 10 nəfəri sabiq dövlət başçısı, 11-i Nobel mükafatı laureatı, 5-i dünyanın nüfuzlu fəxri professoru (Emeritus professor), 10-u mütəbər beynəlxalq təşkilatları təmsil edən rəhbər vəzifəli şəxs, 55-i görkəmli ictimai və siyasi xadimdir.

Forumda müxtəlif ölkələrdən olan görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə iki gün ərzində “dəyirmi masa”lar təşkil olunub aşağıdakı istiqamətlərdə: iqtisadi inkişaf modellərinin humanitar aspektləri; konvergensiya edən texnologiyalar və gələcəyin konturları; müasir KİV-lər və yeni çağırışlar; postmodernist mədəniyyətdə ənənəvi dəyərlər sistemi; XXI əsrdə qloballaşma proseslərinə yeni metodoloji yanaşmalar; müasir təbabətə və molekulyar biologiyaya baxışları dəyişən texnologiyalar; multikulturalizm və mədəni özünüdərk; cəmiyyətin həyatında multikulturalizm.

2013-cü ilin oktyabrın 31-dən noyabrın 1-dək keçirilən ***Üçüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu*** çərçivəsində qloballaşan informasiya məkanında medianın aktual məsələləri müzakirə edilib. Forumda 70 ölkədən 800-ə yaxın nüfuzlu nümayəndələr iştirak edib. Bu forumun əsas mövzusu multikulturalizmdir. Qeyd edilib ki, dünyada multikulturalizmin mühüm məkanları mövcuddur və bu istiqamətdə Azərbaycan öz təcrübəsini göstərir.

Üçüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun çərçivəsində aşağıdakı istiqamətlərdə “dəyirmi masa”lar təşkil olunub: “Texnologiyaların konvergensiyası və gələcəyin konturları: XXI əsrin əsas çağırışları”, “İqtisadi inkişafın humanitar

aspektləri”, “Elmi innovasiyalar və onların təhsil mühitinə transferi”, “Multikulturalizm və özgünlük: cəmiyyətdə dəyər konsensusu axtarışında”.

2014-cü ilin oktyabrın 2-3-də ***Dördüncü Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu*** keçirilib. Forumda 60-dan çox ölkənin 500-ə yaxın nüfuzlu nümayəndələri müzakirələrə qatılıb. Forumun açılışında Prezident İlham Əliyev xüsusilə vurğulamışdı ki, ölkəmizdə dini, milli zəmində heç zaman qarşıdurma, anlaşılmaqlıq olmamışdır və bu, Azərbaycanın böyük sərvətidir. Ölkə başçısı nitqində hər bir ölkənin gücünün siyasi imkanlar, iqtisadi güc və cəmiyyətdə mövcud atmosfer, sağlam mühit və həmrəylik kimi bir neçə amilin müəyyənləşdirdiyini vurğulamağa yanaşı, həm də əlavə etmişdi ki, tolerantlıq baxımından Azərbaycanın təcrübəsi çox müsbətdir və Azərbaycan öz işlə dünyada gedən proseslərə müsbət töhvə verir.

2016-cı ilin sentyabr ayının 29-da ***Beşinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu*** keçirilib. Forumda 80-ə yaxın ölkədən 400-dən çox nümayəndə iştirak edib. Bu forum bəşəriyyətdə maraq doğuran global xarakterli məsələlərə dair geniş spektrli dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq məqsədilə hər il tanınmış dövlət xadimlərini, elmin müxtəlif sahələri üzrə Nobel mükafatı laureatlarını və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərini, o cümlədən dünyanın siyasi, elmi və mədəni elitesinin görkəmli nümayəndələrini bir araya toplayan mötəbər tədbirdir. Budəfəki Forumun mövzuları da son dərəcə aktualdır, məsələn: “Multikulturalizmin müxtəlif modelləri: nəzəriyyədən humanist təcrübəyə doğru”, “İnsanların kütləvi yerdəyişməsi şəraitində insan kapitalının qorunmasının önəmi davamlı inkişafın əsası kimi”, “Jurnalistikanın informasiya dövrünə transformasiyası və onun sivilizasiyalararası dialoqun təmin edilməsində rolu”, “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya”, “Molekulyar biologiya, biofizika, biotexnologiya və müasir tibb sahəsində kadr hazırlığı məsələləri: innovativ və etik problemlər”, “Texnologiyaların konvergensiyası və gələcəyə dair proqnozlar: XXI əsrin əsas çağırışları”.

Bu gün Azərbaycanda çoxmədəniyyətlik siyasətini Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilir. “Multikulturalizm bizim adət-ənənəmizdir. Multikulturalizm – dövlət siyasəti və ictimai sifarişdir. Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir...” - Prezident İlham Əliyev dəfələrlə müxtəlif ictimai tədbirlərdə qeyd edib.

Prezident İlham Əliyevin təbirincə desək, “multikulturalizm üstünlüklərindən, böyük varlıqlardan biridir. Əfsuslar ki, dünyanın müxtəlif yerlərində, qonşu bölgələrdə, Orta Şərqdə və Avropada müəyyən narahatlıq yaradan meyillərin şahidi oluruq. Təcridolunma, ayırma və bəzən ədavət meyillərini görürük. Çünki dünyaya töhfə vermək, daha yaxşı dünyanı, hamı üçün müvafiq olan dünyanı qurmaq üçün yaşayırıq. İstəyirik ki, bütün xalqların, dinlərin nümayəndələri yaşayış tərzindən asılı olmayaraq, layiqli şəraitdə dinc həyat sürsünlər. Dini hisslərə əsaslanan gərginlik halları bütün ölkələr üçün çox təhlükəlidir” (2).

Multikulturalizmi beynəlxalq platformaya çevirmək istəyən Azərbaycan dünyada bu prosesə qarşı olan təhlükəni hiss edir və onun xilasını naminə mühüm təşəbbüslər irəli sürür. Məsələn, 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirləri də dəvət olunmuşdu. Bu, tarixdə ilk dəfə baş verdi. 2009-cu ildə Bakıda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına isə Avropa Şurasından mədəniyyət nazirləri qatılmışdı. “Bakı prosesi” adlanan bu təşəbbüs sonradan Azərbaycanda dünya dini liderlərinin Zirvə görüşünün, mədəniyyətlərarası dialoq və Bakı Beynəlxalq Humanitar forumlarının keçirilməsinə təkan verdi. Belə tədbirlər isə multikulturalizm ənənələrinin təbliğində Azərbaycanın əvəzsiz rolunu göstərdi.

2014-cü il sentyabrın 26-da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 69-cu sessiyası çərçivəsində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı Dostlar Qrupunun Nazirlər Toplantısında Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsi - dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. Digər tərəfdən, bu,

Azərbaycanda multikultural təhlükəsizliyin təmin olunmasına sistemli yanaşmanın mövcudluğundan xəbər verir.

2014-cü il mayın 15-də Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması isə ölkəmizin tolerantlıq prinsiplərinə dönmədən sadıq qalmasının bariz nümunəsinə çevrildi. Fərmanda qeyd olunub: “Sivilizasiyaların qovuşduğu yerləşən Azərbaycanın zəngin mədəni-mənəvi irsə və tolerantlıq ənənələrinə malik olması beynəlxalq aləmdə etiraf edilən həqiqətlərdəndir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti onu çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Azərbaycan Respublikasında bu gün həmin mədəni, linqvistik, etik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir” (64).

Dünya miqyasında multikultural dəyərlərin təbliğində Azərbaycanın əvəzsiz rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi (BBMM) tərəfindən ölkəmizdə və xaricdə multikulturalizm artıq bir fənn kimi tədris edilir. 2015-ci ilin yayında və 2016-cı ilin qışında Bakıda Multikulturalizmin Yay və Qış məktəbləri təşkil olundu. Təkcə Qış məktəbində 16 ölkədən 55 tələbə gənc iştirak etmiş və xalqımızın multikultural dəyərləri ilə yaxından tanış olmuşlar.

Yarandığı gündən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Avropanın mədəniyyət mərkəzlərini də fəaliyyət meydanına çevirməyə başlamışdır. Artıq Avropanın bəzi mədəniyyət mərkəzlərində BBMM-in nümayəndəlikləri ilk addımlarını artmaqdadır. Məsələn, Almaniyanın Drezden şəhərindəki nümayəndəlik 2016-cı ilin mayında dini tolerantlıqla əlaqədar böyük bir konfrans keçirdib. Bu konfransda Azərbaycan cəmiyyətinin birgə yaşayış modeli şislərlə sünnilərin birliyi çərçivəsində nümayiş etdirilib, bu iki məzhəb nümayəndələrinin necə bir yerdə ibadət etmələrindən danışılıb.

Multikulturalizmin Azərbaycan modeli respublikamızda olduğu kimi, bir çox ölkələrdə də 2015-ci ildən tədris olunur. “Azərbaycan multikulturalizmi” Almaniyanın Auqsburq şəhərində qədim universitetlərin birində, İndoneziyanın “Qacax Mada” universitetində, Tbilisidə İvan Cavaxaşvili Dövlət Universitetində, Latviya Pedaqoji Universitetində, Yeltsin adına Ural Universitetində, Praqanın (Çexiya) Karlovski Universitetində və Sofiyanın (Bolqarıstan) Klement-Oxridski adına Universitetində və bir çox digər xarici ali təhsil ocaqlarında bir seçmə fənn kimi magistratura pilləsində tədris edilir.

Ümumiyyətlə, xarici ölkələrin on üç ali təhsil ocağında “Azərbaycan Multikulturalizmi” kursu daim tələb olunan bir fənnə çevrilmişdir. Bu tədris ocaqlarına tədris proseslərin təşkilində (tədris-metodiki vəsaitlərlə, tədris proqramları və s.ilə) Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaxından köməklik göstərir. Ölkəmizdə bu sahədə aparılan ardıcıl fəaliyyətin nəticəsidir ki, Azərbaycanın multikultural dəyərləri, tolerant ənənələri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini getdikcə daha çox cəlb edir. ABŞ-ın Oreqon ştatı Senatının və Nümayəndələr Palatasının 2016-cı ilin fevral ayının 24-də Azərbaycanın tolerantlıq modelini təqdir edən bir bəyanat vermələri bunun bariz nümunəsidir. Bu bəyanatda bildirilir ki, ABŞ Azərbaycanın tolerantlıq modelinin bütün dünyada təbliğinə çalışmalıdır.

Dövlətimizin başçısı 2015-ci il mayın 18-də Bakıda keçirilən III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışındakı nitqində bu barədə deyib: “Bizim ölkədə multikulturalizm ənənələri hər zaman güclü olub və Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması bu dəyərlərin təşviqi istiqamətində hökumətimizin atdığı daha bir addım idi. Multikulturalizmin alternativi yoxdur... Hesab edirəm ki, multikulturalizmi gələcəyi olmayan məfhum kimi təqdim etmək təhlükəlidir, əksinə söylərimizi dayandırsaq, dünyada vəziyyət daha da pisləşəcək”.

Bildiyimiz kimi, Prezident İlham Əliyev 2016-cı ili Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edib. Dövlətimizin başçısının bu qərarı heç də təsadüfi deyil və bir çox obyektiv amillərdən qaynaqlanır. Ölkəmizdə multikulturalizmin

dərin tarixi kökləri mövcuddur. Dünyanın bir çox dövlətlərində insanların milliyyətinə, dininə, məzhəbinə görə təqiblərə məruz qaldığı bir dövrdə Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan olunması ölkəmizin nə qədər doğru yolda olduğunu göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Zəhid Oruc bu məsələ ilə əlaqədar belə hesab edir: “Bu gün dünyada baş verən müharibə və toqquşmalar mədəniyyət uyğunsuzluğundan, dini baxışlardakı konfliktlərdən irəli gəlir. On görə də 2016-cı il ölkə başçımızın “Multikulturalizm ili” elan etməsi düzgün mövqedir. Nə qədər neft savaşı və başqa iqtisadi niyyət mövcuddursa, etiraf etmək lazımdır ki, Qərbdə uzun illər oturulmuş bir mövqe var: başqa xalqlar ikinci və üçüncü dərəcəlidirlər. Əsas onların müstəsnalığıdır. Və onlar dünyaya yaxşı texnika, texnologiya, hüquq sistemləri, qanunçuluq ənənələri və s. gətirirlər. Dövlətin ən unikal modellərini onlar qururlar. Geri qalan xalqların belə bir gücü yoxdur, onlar inkişaf etməyiblər. Mədəni, mənəvi niyyətləri aşağı olduğu üçün onlar idarə olunmağa möhtacdılar. Guya ki, bu cür seçilmiş haqlar olmasa, dünyanın taleyi qarışar. Hətta bilirsiniz ki, rus imperiyası dövründə də bu cür mövqe vardı. Yəni ki, başqaları üzərində dominantlıq etmək istəyi, hegemoniya. Əslində faktiki olaraq, Adolf Hitlerin nəzəriyyəsi də bu cür mövqedən doğmuşdur. O hesab edir ki, müxtəlif xalqlar almanlardan aşağı dayanır. Faşizm əlli milyondan çox insan həyatını məhv etdi. Bu gün Avropanı hitlerizmin izlərindən qurtarmaq mümkün olmayıb. Ona görə də cənab Prezident mədəniyyətlərarası dialoq mühitinin, barış və həmrəyliyin, humanitar dialoqun vacibliyini bir milli proqram kimi irəli sürür” (46).

Bu günümüzün reallığıdır ki, beynəlxalq ictimaiyyəti təhdid edən təhlükəli amillər (islamofobiya, dini nifrət, ksenofobiya və s.) dünya miqyasında böyük problemlərə səbəb olur. 2016-cı ildə Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi dünya birliyinə bir siyasi mesajdır, sülhə, əmin-amanlığa, ədalətə çağırışıdır. Bununla Azərbaycan dünyaya dialoq və inkişaf təklif edir. Eyni zamanda Azərbaycan islamofobiyanın və digər təhlükəli amillərin süni surətdə

yayılmasına xidmət edən bir çox dini və siyasi xadimləri bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyən əməllərindən əl çəkib, öz səylərini dinlər və millətlər arasında tolerant münasibətlərin yaradılmasına, multikultural dəyərlərin qorunmasına və inkişafına yönəltməyi təklif edir.

Müasir cəmiyyətimizdə dözümlülük nadir tolerantlıq mühiti mövcuddur və belə nümunə beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə uğurla nümayiş etdirilir. Ölkəmizdə multikulturalizm ənənələrinin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün bütün zəruri siyasi və sosial şərait mövcuddur.

Azərbaycan multikulturalizm modeli dünya səviyyəsində ən mükəmməl örnək kimi qəbul olunur. Multikulturalizm və tolerantlıq bir-birinə oxşar dəyərlərdir. Lakin multikulturalizmin özünəməxsus xüsusiyyəti var. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərinin bir arada dinc şəraitdə yaşamasının təmin edilməsidir. Əlbəttə, multikulturalizm dünyanın müxtəlif bölgələrində də var. Lakin bir var multikulturalizmi nəzəri olaraq mənimsəyəsən, bir də var ki, praktikada həyata keçirəsən. Azərbaycan multikulturalizmin praktikada tətbiq edildiyi ölkələrdəndir. Öz qanunlarında multikulturalizmi təsbit edən dövlətlərdəndir (37, s.44). Belə qənaətə gəlirik ki, multikulturalizmin tərkib və ayrılmaz hissəsini tolerantlıq təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən aparılan dövlət siyasətinin prioriteti səviyyəsinə yüksəlmiş multikulturalizmlə bağlı həyata keçirilən tədbirlər Bakını artıq Beynəlxalq Platformaya, ölkəmizi isə mədəniyyətlərarası dialoq ölkəsi statusuna çevirmişdir. BMT kimi nüfuzlu bir təşkilatın Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumun 2016-cı ilin aprel ayının 25-27-də Bakıda keçirilməsi ölkəmizin dünyada artan nüfuzundan xəbər verir. Müxtəlif ölkələri təmsil edən 3000-dən artıq rəsmi şəxsin iştirakı ilə keçirilən bu Forum dünya miqyasında dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun aparılması sahəsində ən mötəbər Forum olub. Bu Forumda dünyanı narahat edən bir çox məsələlər müzakirə olunub və bu barədə “Bakı Deklarasiyası” qəbul edilib.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinin dünya miqyasında təbliğinə böyük dəstək verir. Heydər Əliyev Fondunun xətti ilə dünyanın bir neçə ölkəsində bu qəbildən silsilə tədbirlər keçirilir. Məsələn, ölkəmizin Birinci xanımı Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə Parisdə “Dini tolerantlıq: Azərbaycanda birgə yaşamaq mədəniyyəti” mövzusunda keçirilən konfrans multikulturalizmin bu və ya digər formada sıxışdırıldığı Avropanın gələcəyində onun əhəmiyyətini göstərirdi.

Azərbaycanda hər bir etnos digər etnosların mədəni hüquqlarını tanıyır və bu hüquqlara hörmətlə yanaşır. Bütün bunlar da ona səbəb olmuşdur ki, əsrlər boyu ölkəmizin tarixində dini və yaxud etnik zəmində qarşıdurma baş verməmişdir. Bundan belə nəticə çıxara bilərik ki, Azərbaycanda multikulturalizmin burada yaşayan millətlərin, etnik qrupların yaşı qədərdir.

Müasir zamanda multikulturalizm Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu çərçivədə keçirilən tədbirlər isə ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin intellektual göstəricilərinin artıq formalaşdığını təsdiqləyir. Hal-hazırda müasir dünyanın üzləşdiyi ksenofobiya, irqçilik, islamofobiya və dəgər müxtəlif risklərin aradan qaldırılması mənafeyinə xidmət göstərən orijinal həll yollarından əsas multikultural cəmiyyətinin yaranması, qorunması və inkişafıdır.

Belə bir reallıq fonunda müasir dövrdə həllini gözləyən bir əsas məsələ mövcud idi. Müasir geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın uğurlu inşafını təmin edən bilən ideologiyasının formalaşması. Ulu Öndər Heydər Əliyev etnik millətçiliyə alternativ kimi, Azərbaycan xalqının və cəmiyyətinin bir vəhdət kimi, və dövlətçiliyin yüksəlişini şərtləndirən azərbaycançılıq ideologiyasını irəli sürdü. Bu ideologiyanın əsas mənəvi bazası multikulturalizmdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev milli siyasətin əsas məzmununu müəyyən etmişdir: “Respublikamızın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif

dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olar”.

Azərbaycançılıq milli ideologiyası Azərbaycan türklərinin digər etnik qruplara tolerant münasibətinin təcəssümün və sülh içində yaşamaq niyyətinin aşkar şəkildə göstəricisidir, eyni zamanda Azərbaycanın türk dünyasının ayrılmaz hissəsinin olduğunu göstərir.

Etiraf etmək lazımdır ki, uzun illər boyu dünyada “üstün və ya hakim mədəniyyət” paradiqması hökm sürüb. Bu gün insanlar, mədəniyyətlər, dinlər, dövlətlər arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərin yeni səviyyəsinin formalaşması və inkişaf etdirilməsi mərhələsi başlayıb. İstənilən səviyyədə bəşər həyatını əhatə edən qloballaşma prosesində müxtəlif mədəniyyətlərin taleyi və gələcəyi böyük təhlükə altındadır.

Məsələ ondadır ki, Qərbin ən çox təbliğ etdiyi “plüralizm” ideya və prinsipinin adları olsa da, reallıqda onlar həyatda tətbiq edilmir: nə “siyasi plüralizm”, nə də ki “mədəni plüralizm” gözlənilmir. Qərb “mədəni plüralizm”i qəbul etmir. Onlar daha çox “mədəni hegemoniya”nın tərəfdarlarıdır. Qərb etalon mədəniyyət kimi ingilis və Amerika mədəniyyətini sayır. Nümunəvi mədəniyyət sayılan ingilis və Amerika mədəniyyəti mədəni-dəyər müxtəlifliklərinin mövcud olmaması, yəni homogenlik, dünyəvi pragmatizm, yəni onlar üçün əsas özəl maraqlardır, insanların inam və mədəni dəyərləri əsla önəmli deyil, nəhayət isə, mərkəzcilik, yəni sağ və sol radikallığa şərait yaradılır. İnsanların inam və mədəni dəyərləri önəmli olmayan belə bir şəraitdə yalnız mənfəətini və şəxsi maraqlarını güdən obraz göz önündə canlanır. Multikultural cəmiyyətdə belə insanların formalaşması arzuolunmazdır. Təəssüf ki, rast gəlinir. Normal düşüncəli insan yalnız özünü düşünməməlidir. Hesab edirəm ki, müasir insan xalqını, mədəniyyətini, maddi və mənəvi dəyərlərini qoruyub, saxlayıb və inkişaf etdirən kimi digər xalqların nümayəndələrinin maraqlarını da gözləməlidir.

XX əsrdən dünyada bütün mədəniyyətlər bir-birinə informasiya məkanında çox yaxınlaşıb. Xalqlar bir-birini, etnik-milli dəyərləri, adət-ənənələrini tanımağa başlayıb. Hər bir mədəniyyətin müxtəliflikdə vəhdət təşkil olunması aydın şəkildə görünür. Şübhəsiz ki, qlobal dünyanın gələcəyi hər bir ölkədə yalnız multikultural cəmiyyətinin yaranması, qorunması və inkişafından asılıdır.

XX-əsrin 50-ci illərində ABŞ-da formalaşmış modernizasiya nəzəriyyəsinin tərəfdarları qeyd edirlər ki, modernləşmə prosesi Qərbdə başlasa da, özünün transformasiya və dəyişikliklərə təkan vermək potensialı baxımından həqiqətən qlobal bir proses olmuşdur. “Məkan” mənasında başa düşülən “qərbləşmə”dən “zaman” ideyasını da nəzərdə tutan modernləşməyə keçid ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. “Zaman” anamlı, zamanın əsas əlamət və xüsusiyyəti kimi başa düşülən və qeyri-coğrafi ideya məzmunu kəsb edən modernləşmə, qlobal transformasiya prosesinin mahiyyətini daha dəqiq və aydın əks etdirir (13, s.91).

Müasir zamanda iri addımlarla gedən qloballaşma istənilən sahədə özünü büruzə verir. Bu yaşadığımız dövrün səciyyəvi xüsusiyyətidir. Qlobalizasiya prosesi müsbət tərəflərinə malik olsa da belə, müəyyən ciddi problemlər də yaradır. Belə ki, bu problemlər haqqında siyasətçilər, alimlər, icmalçılar, filosoflar, iqtisadçılar müxtəlif aspektlərdə tədqiqatlar aparır. Hər il qloballaşma prosesinin müzakirəsinə və onun təsiri altında yaranan problemlərin həlli yolları və perspektivlərinə həsr olunan beynəlxalq və respublika konfransları, forum və simpoziumlar keçirilir.

Alimlərin fikrincə qloballaşmanın meylini, inkişaf məntiqini duyaraq düşünülmüş şəkildə ona qoşulmaq yeganə düzgün alternativdir. “Planetimiz böyük kəndə, dövlətlər isə burada qonşulara çevrilir. Qloballaşma bağlı qapıları açır, millətlər, xalqlar, fərdlər, müxtəlif iqtisadiyyatlar və mədəniyyətlər arasında yeni şərait yaradır. Qloballaşma nəticəsində fəza daralır, zaman sürətlənir, bizim məkana bağlılığımız əlimizdən alınır” (24, s.246-247.)

Lakin qlobalizasiya prosesi ilə əlaqədar çoxlu xoşagəlməyən problemlər də meydana gəlir. Onu da qeyd edək ki, yaranan problemlərin mürəkkəbliyi nəinki azalmır, daha da çoxalır. Baş verən hadisələrin mürəkkəb və ziddiyyətli meyl və istiqamətləri ilə paralel olaraq qloballaşmanın əsas aspektlərinin (siyasi, təbii-ekoloji, demoqrafik, iqtisadi, texniki, sosial-mədəni) və istiqamətlərinin tədqiqi çox vacibdir. Kortəbii qloballaşma prosesinin inkişafı daha da böyük problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Yaddan çıxartmayaq ki, milli özünüdərk prosesi sürətli və əsaslı şəkildə inkişaf olunmalıdır!

Multikulturalizmin inkişaf tendensiylərinin təhlili zamanı aydın oldu ki, Azərbaycançılıq milli ideologiyasının təbliği nəticəsində Azərbaycanı müxtəlif səbəblərə görə tərk edən və xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında milli həmrəylik yarandı və onlar ümummilli maraqlar naminə birlikdə fəaliyyət göstərməyə başladılar. Bunun nəticəsində də soydaşlarımız arasında azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin konsepsiyasına çevrildi.

Ulu Öndər xarici dövlətlərə gedərək orada yaşayan həmvətənimizlərlə müxtəlif görüşlər keçirdirdi. O, ilk səfərlərindən başlayaraq Azərbaycan diasporunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi məsələlərinin aktual olduğunu dəfələrlə vurğulayıb. Azərbaycan diasporu həmvətənimizlərin problemləri, qayğıları, maraqları və istəkləri, həmçinin milli kökləri, milli-mənəvi mənsubiyyətləri qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə ötürməklə məşğul olur.

Xalqımızın milli özünüdərk prosesində Ümummilli Liderin Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu var. Məşhur kəlamı “Mən fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam” el arasında dillər əzbəri olub. “Dil xalqın ən böyük sərvətidir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir”. Bu kəlamlar Azərbaycan ədəbi dilin mütləq şəkildə qorunması, inkişafı və gələcək nəsillərə ötürülməsinin zəruriliyini bir daha göstərir.

Müasir Azərbaycanda çoxmədəniyyətlik siyasətinin aparılması göz qabağındadır. Multikulturalizmin tarixi və inkişaf tendensiylərini tədqiq edərək

məhz Azərbaycanda mövcud olan real şəraiti gündəmə gətirmək ehtiyacı aydın şəkildə görünür.

Prezident İlham Əliyev 2017-ci il mayın 5-də Bakıda keçirilən IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışındakı nitqində bu barədə deyib: “Biz Azərbaycan olaraq ölkələr arasındakı əlaqələrin inkişafı üçün humanitar aspektlərə daim böyük diqqət göstərmişik. Çünki bizim tarixi keçmişimiz, mədəniyyətimiz bunu diktə edir. Əsrlər boyu Azərbaycanda çoxkonfessiyalı, çoxmillətli cəmiyyət formalaşmış, mövcuddur və müstəqillik dövründə bu müsbət meyillər daha da gücləndi. Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, mehribanlıq şəraitində, bir ailə kimi yaşayır. Heç vaxt Azərbaycanda dini, milli zəmində qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmayıb və bu, bizim böyük sərvətimizdir. Çünki hər bir ölkənin gücünü əlbəttə ki, bir neçə amil müəyyən edir – siyasi imkanlar, iqtisadi güc və eyni zamanda, cəmiyyətdə mövcud olan ab-hava, sağlam mühit və həmrəylik duyğuları. Hesab edirəm ki, bu baxımdan Azərbaycanın təcrübəsi çox müsbətdir və biz öz işimizlə dünyada gedən proseslərə müsbət töhfəmizi veririk” (64).

Dünyanın gələcəyi baxımından Azərbaycanın multikultural dəyərlərinin, tolerantlıq ənənələrinin təbliği və təşviqi ilə əlaqədar bu günə qədər görülməmiş və gələcəkdə görülməli işlərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində dünya ictimaiyyəti Azərbaycan həqiqətləri ilə daha yaxından tanış olur, xalqımızın həqiqətən tolerant, sülhsevər və işgüzar bir xalq olduğuna digər xalqlarda inam və əminlik yaradır.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etmişdir. Hazırda müxtəlif dünya dövlətlərilə hərtərəfli əlaqələr inkişaf etdirilir. Mədəniyyət sahəsində də illərdən bəri formalaşmış əlaqələr daha da genişləndirilir. Milli mədəniyyətimiz global mədəni sferaya integrasiya etməklə yanaşı müasir dünyada formalaşmış müxtəlif mədəniyyət nümunələri, ədəbiyyat və incəsənət işləri də Azərbaycanda tanınır, milli mədəni prosesin inkişafına müsbət təsir göstərir.

“Mədəniyyət nədir?” sualına indiyə kimi müxtəlif şəkildə izahlar verilmişdir. Bu sahədə ilk addımlar Adolf Bastian (alman), Edvard Teylor (ingilis), Frans Boas (amerikalı) və s. kimi bir neçə antropoloq tərəfindən hələ XIX əsrdə atılmışdır. Məsələn, E.Teylor 1897-ci ildə “mədəniyyət” anlayışını birbaşa insan fəaliyyəti ilə əlaqələndirərək belə bir tərif verirdi: “Mədəniyyət və ya sivilizasiya, geniş etnoqrafik mənada götürüldükdə, bilik, inam, incəsənət, mənəviyyat, qanun, adət-ənənə və cəmiyyətin bir üzvü kimi insanın əldə etdiyi hər hansı digər bacarıq və vərdislərindən ibarət bir tamlıqdır” (69).

Müasir dövrümüzdə, “mədəniyyət” anlayışının müxtəlif mənbələrdə açıqlamasını görmək olar. Məsələn, internet ensiklopediyasında “mədəniyyət” sözünün əsasən üç mənada işləndiyi qeyd edilir: 1) təsviri incəsənət və humanitar elmlər sahəsində əla zövq; 2) simvolik fikir və sosial tədqiqatlarının həcmindən asılı olan bilik, inam və davranışın birləşmiş modeli; 3) hər hansı təşkilatı və ya qrupu xarakterizə edən rəy, dəyər, məqsəd və təcrübələrin toplusu.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”i də “mədəniyyət” sözünün üç mənada şərh edir: 1) insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu; 2) hər hansı bir xalqın və ya sinfin müəyyən dövrdə əldə etdiyi belə nailiyyətlərin səviyyəsi; təsərrüfat və ya zehni fəaliyyətin hər hansı birisinin inkişaf səviyyəsi; 3) savadlılıq, elmlilik, biliklilik; cəmiyyətdə özünü apara bilmə, tərbiyəlilik; mədəni adamın tələblərinə uyğun olan həyat şəraitinin məcmusu (8, III).

Mədəniyyət dəyişən, təkmilləşən tarixi kateqoriyadır. Buna görə mədəniyyət də başqa ictimai hadisələr kimi inkişaf edir, şaxələnir, yeni-yeni keyfiyyətlər qazanır. Mədəniyyətin inkişafı üçün insan fəaliyyəti əsas vasitədir. Bəşəri mədəniyyət insanın fiziki və zehni, xarici və daxili fəaliyyətinin nəticəsində tərəqqi edir. Hər yeni nəslin fiziki və zehni nailiyyətləri mədəniyyətin inkişafı üçün mənbədir. Bu nailiyyətlər keçmiş nəslin təcrübəsi əsasında, ona istinad olunaraq əldə edilir (31, II, s.206). Yəni, hər bir insan dünyaya göz açdığı gündən etibarən doğulduğu yerin, etnik tərkibin və aid olduğu sosial sistemin mədəniyyətinin

təsirinə məruz qalır, bu təsir altında böyüyüb inkişaf edir, həmin cəmiyyətin tərkib hissəsini təşkil edir.

Bəlli olduğu kimi, bəşər yaranandan bəri insanların neçə dildə danışdığını tam müəyyən etmək mümkün deyildir. Hazırda dünya əhalisinin beş-on min arası dildə danışdığı qeyd edilir. 2005-ci ildə çap edilən “Etnoloq: Dünya dilləri” isə dünya əhalisinin 6,912 canlı dildən istifadə etdiyini yazır (35). Bu rəqəmlərin dəqiq olmaması səbəbi – müxtəlif materiklərdə məskunlaşmış dünya əhalisinin müəyyən hissəsinin hələ də tayfa şəklində yaşamasıdır. Bu xırda dillər isə geniş yayılmış dillərdən fərqli olaraq tədqiqatlardan kənarda qalır, onların dəqiq sayını müəyyənləşdirmək çətinləşir. Digər tərəfdən elə dillər vardır ki, ondan istifadə edənlərin sayı getdikcə azalır və nəticədə dil ölür, yəni artıq istifadə olunmur. Beləliklə də, əsrlər keçdikcə bir çox dillər heç bir iz qoymadan itirilir. Müstəmləkələr əldə etmə dövründə dominion ölkələrin əsas siyasəti öz dillərini yaymaq idisə, hazırda az saylı istifadəçisi olan dillərin qorunub-saxlanması istiqamətində işlər aparılır, çünki bəşər tarixinin öyrənilməsində dünya əhalisinin hələ də tədqiq olunmamış dillərinin əhəmiyyəti böyükdür.

Dil nədir? – sualına cavab axtarsaq deyə bilərik ki, dil insanların ən böyük kəşfi olub, ümumilikdə insan həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Dil ictimai hadisədir və insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. İnsanların dilə olan tələbatı hətta qidaya, havaya, yuxuya olan tələbatla eyniləşdirilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilə tələbat da artır.

Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişafə əlaqədardır. Dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Ümumiyyətlə dil yarandığı gündən belə yeniləşmələrə məruz qalır ki, bu proses əsrlər boyu Azərbaycan dilindən də yan keçməmiş, müasir dövrdə də özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Sürətli texnoloji proseslərin gətirdiyi, xalqların və mədəniyyətlərin daha da yaxınlaşdığı, qloballaşma meyillərinin artdığı bir zamanda bu hal müasir dövrdə zərurətə çevrilir. Dünya ilə ünsiyyət nəticəsində yaranan yeni münasibətlər

texnoloji dəyişikliklər dilə özləri ilə birgə bu dinamik prosesləri ifadə edən yeni sözlər də gətirir (35, s.7).

Dünya dilləri qədim dövrlərdən müasir dövrədək əsasən iki proses nəticəsində müxtəlif səviyyələrdə inkişaf etmişlər: diferensiasiya və integrasiya. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qohum dillərin əsasında məhz diferensiasiya prosesi durur. Yəni qədim dövrlərdən müxtəlif şərtlər altında tayfaların, qəbilələrin parçalanması nəticəsində həmin tayfanın, qəbilənin dili müxtəlif istiqamətlərdə yayılmış tayfaların qolları vasitəsilə fərqli coğrafi məkanlara düşmüşdür. Sonra isə məskunlaşma yerlərində mövcud olan digər dillərlə əlaqəyə girərək fərqli istiqamətlərdə inkişaf etmişdir. Integrasiya prosesi nəticəsində isə bir-birinə oxşar, anlaşıqlı dialektlər birləşərək vahid ədəbi dil yaratmışdır. Məhz bu proses nəticəsində İngiltərədə London dialekti, Azərbaycanda isə Bakı-Şamaxı dialekti ədəbi dilə çevrilmişdir .

Ə.Dəmirçizadə qeyd etdiyi kimi, “hər hansı dilin necə formalaşdığını, tarixini tədqiq etmək istəyən öncə həmin dildə danışanların tarixini tədqiq etməlidir” (22, s.3). Bu aydın bir həqiqətdir ki, dilçi alimlər dilin tarixini cəmiyyət tarixindən kənarda öyrənə bilməz. Ölkənin tarixinin tərkib hissəsi olan elm tarixi, mədəniyyət tarixi, iqtisadiyyat, sənaye, kənd təsərrüfatı tarixi dilin leksik laylarında güzgü kimi öz əksini tapır. Beləliklə, Azərbaycanda və İngiltərədə baş verən tarixi, siyasi, mədəni proseslər fonunda həm ingilis, həm də Azərbaycan ədəbi dillərinin leksik layının formalaşması və inkişaf tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Əgər ingilis və Azərbaycan ədəbi dillərinin formalaşmasından danışarkən onları yalnız yazılı aspektdən təhlil etsək yazılı ədəbiyyatın müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dialektlərdə yazılmış formalarını tədqiq etmiş olarıq. Əgər xarici dilləri ədəbi dil hesab etsək, onda orta əsrlərdə Azərbaycanda işlənən ərəb və fars dillərini, İngiltərədə isə fransız dilini, Azərbaycan və ingilis ədəbi dilləri kimi qəbul etmiş olarıq. Təbii ki, bu iki fikir problemə səhv yanaşmadır və yanlış nəticələr verəcək. Bu sahədə ədəbi dilə üç yanaşma forması (həm yazılı, həm də

şifahi dilin tədqiqi) öz müsbət nəticəsini verəcək. Ədəbi dilin izahında qeyd olunur ki o, müəyyən norma və üslublara malikdir.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, ədəbi dil normaları üçün coğrafi, iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni faktorları əsas götürülməlidir. Belə ki, məhz bu faktorlar ingilis dilinin cənub dialekti əsasında formalaşmasında və özünü ədəbi dili kimi təsdiq etməsində iştirak etmişdir. Əgər Amerikada məskunlaşan əhali Cənubi İngiltərədən olmasaydı, bu region siyasi proseslərdə iştirak edib iqtisadiyyata nəzarət etməsəydi, hərbi gücdən istifadə edib bu dialekti yer kürəsinin müxtəlif istiqamətlərində yaymasaydı və beləliklə mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına bu ərazilərdə şərait yaratmasaydı, bəlkə də heç bu dialekt ədəbi dilə çevrilməz və müəyyən normalar çərçivəsinə düşməzdi.

Dil öyrənilməsində yalnız o variant seçilir ki, o bütün ölkələrdə aydınlığı, səlisliyi və başa düşümlülüyü ilə fərqlənsin. İngilis dilində belə variant “Received Pronunciation” adlanan ədəbi dildir. Digər variantlar ondan törəyərək sonradan müəyyən fərqlərlə seçilmişdir. Ədəbi dil normaları çərçivəsində inkişaf edən ingilis ədəbi dili bütün ingilis dilində danışan ölkələrdə başa düşülür. Məhz bu variant dilçilər tərəfindən daim tədqiq edilib, çətinliklər araşdırılıb və dil öyrənmə üçün hər cür şərait yaradılıb. Bütün bunlar dilin mənimsənilməsini, yayılmasını və sıx istifadəsini asanlaşdırır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dili tənzimləyən qaydalar hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi ilə bağlı olur, illər boyu cilalanır. Dilinin özülünü təşkil edən normalar adətən bütün dillərdə ümumiləşmiş adla qeyd olunur. Lakin bu adın tərkibi hər dilin özünə müvafiq xüsusiyyətlərini cəmləşdirir. Yəni əgər biz leksik normanı götürsək, bunu müxtəlif dillərə aid edə bilərik, ancaq təbii ki, bu norma əsasında hər dilin özünəməxsus qaydaları cəmlənəcək. Dildə müəyyən edilmiş normalar qarşılıqlı vəhdət şəklində fəaliyyət göstərir. Onların fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşməsi həmin dildən daim istifadə edən mədəniyyət və elm xadimlərindən asılıdır, çünki mədəniyyət ünsiyyətin təməlidir, bünövrəsidir. Mədəniyyət və ünsiyyət ayrılmazdır. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası dialoq iki

mədəniyyətin ünsiyyəti deyil, onların sıx qarşılıqlı əlaqəsidir. Mədəniyyətlərarası dialoq belə prosesdir ki, müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin, ölkələrin nümayəndələri, qrupları və təşkilatları arasında hörmət əsasında qarşılıqlı ünsiyyəti nəzərdə tutur. Multikultural cəmiyyətdə bir neçə mədəniyyətlər yanaşı yaşayırlar və fəaliyyət göstərirlər. Bütün dünyaya Azərbaycan Respublikası çox mədəniyyətli (multikultural) cəmiyyətinin parlaq nümunəsidir.

“Normalara əməl edilməsi” - dilin qorunması və gələcək nəsillərə saf şəkildə çatdırılması deməkdir. “Saf şəkildə çatdırma” dedikdə heç də dili başqa dillərdən kənarda, məhdudiyyət içərisində qorumaq nəzərdə tutulmur. Çünki dilin inkişafında başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə, sözləmə və s. əsas yer tutur. Lakin sözün digər dillərdən alınmasına ehtiyac olmadan bu proses getdikdə dil normaları pozulur. Bunda isə günahkar məhz bu dildə danışanlar, ondan istifadə edənlər olur.

“Lüğət tərkibi” dedikdə hər hansı bir dildə olan bütün sözlərin toplusu başa düşülür. Məlumdur ki, heç kəs öz ana dilindəki sözlərin hamısını bilmir. Düzdür bəzi kiçik dillər inkişaf etmədiyindən onların lüğət tərkibində ancaq gündəlik işlədilən sözlər mövcuddur. Amma zəngin dillərdə həyatın müxtəlif sahələri inkişaf etdikcə dil də inkişaf etdiyindən hər sahənin özünəməxsus sözləri, terminləri olur və insanların bütün sahələri bilməsi sadəcə imkansızlaşır. Buna baxmayaraq, dilin lüğət tərkibində bir qrup söz vardır ki, hamı tərəfindən başa düşülür və gündəlik fəaliyyətdə istifadə edilir, bu sözlərin toplusu “lüğət fondu” adlanır. “Dilin leksik layı” dedikdə dilin lüğət tərkibinin layları nəzərdə tutulur.

Dildə olan sözlərin etimoloji mənbəyinin tapılması üzrə araşdırmalar XVII əsrdə İngiltərədə ilk etimoloji lüğətin (C.Minşou 1617) tərtib edilməsilə nəticələnir. Hazırda, alınma sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin 70%-ni təşkil edir (41 % fransız, 15% latın, 2% daniya, 1% holland, 10% digər dillər) (<http://www.azerbaijan-news.az/>), Azərbaycan dilində isə 15%-a yaxındır (14, s.117).

Xarici mənbələrdən olan sözlər dilin leksik layına birdən keçmir, onlar müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Bu proseslər həm də dilin inkişafına təsir edir. Dilin inkişafı dilin tərkib hissəsini təşkil edən səslərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, şəkilçilərin və qrammatik əlaqələrin onun müxtəlif komponentlərinə məxsus ünsürlərin müntəzəm olaraq dəyişməsi və zənginləşməsidir. Dilin dəyişməsi və inkişafı onun təbii halı və başlıca keyfiyyətidir. Dilin inkişafı hər bir xalqın ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə də dilin hər hansı bir sahəsindəki dəyişiklik, inkişaf yaranmış daxili və ya xarici şəraitlə əlaqədar olur. Bu məsələ ilə bağlı V.Humbolt da qeyd edir edirdi: “Dildə hər şey daim dəyişir. Dil həmişə dəyişir, eyni zamanda o, qeyri-adi dərəcədə sabitdir” (48, s.324-326). Dilin inkişafı probleminə aydınlıq gətirmək üçün daxili və xarici faktorlar nəzərdən keçirilməlidir.

“Dilin inkişafında daxili faktorlar” dedikdə dilin öz imkanları vasitəsilə zənginləşməsi, dilin mövcud daxili qanunuyğunluqlarına əsaslanaraq mümkün qədər alınma sözlərdən uzaq durma və öz söz ehtiyatı əsasında yeni sözlər yaratmaq nəzərdə tutulur. Bu əsasda dilimizdə xeyli sözlər yaranmışdır, məsələn: “qabyuyan, tozsoran, soyuducu, həmişəyaşıl, ikiüzlü, təbiətsevər” və s.

Dilin inkişafında xarici faktorlar tarixi-coğrafi proseslər, xalqlar arası mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələr, elm-texnikanın inkişafı, qloballaşma və s. hesab olunur. Bütün bunların nəticəsində dillər bir-birilə əlaqədə olur, bir-birlərinə təsir göstərir. Hazırda dilimizdə külli miqdarda müxtəlif mənbələrdən olan alınmalar mövcuddur, məsələn: “Allah, kitab, məktub” (ərəb), “badə, çarpay, plov” (fars), “şkaf, çaynik, zavod” (rus), “teatr, melodiya, kompüter, metal, telefon”, (avropa) və s.

Bəllidir ki, alınma sözlər istənilən dilə iki yolla daxil olur: birbaşa yol və dolayı (vasitəli) yol. “Birbaşa yolla alınan sözlər” dedikdə tarixi proseslərin gedişatı fonunda iki dilin bir-birinə təsir etməsi nəticəsində bir dildən digərinə birbaşa keçmiş sözlər nəzərdə tutulur. Bu zaman sözləri alan dillə sözlərin keçdiyi orijinal dil arasında müxtəlif sahələrdə birbaşa əlaqələr olur. Məsələn, Azərbaycan

dilinə ərəb, fars və rus sözləri tarixi, siyasi, mədəni, ədəbi proses və əlaqələrin təsiri nəticəsində keçmişdir. İngilis dilində isə latın, fransız və skandinavya dillərindən alınmalar birbaşa hesab olunur. Dolayı və ya vasitəli yolla alınan sözlər bir dilin digər dillə birbaşa əlaqəsi nəticəsində deyil, başqa dil vasitəsilə keçir. Azərbaycan dilinə keçmiş Avropa mənşəli sözlər məhz vasitəli yolla rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir. İngilis dilinə isə, məsələn, yunan sözləri latın dili vasitəsilə keçmişdir.

Şübhəsiz ki, hər dilin özünəməxsus gözəlliyi və xüsusiyyəti var. Müxtəlif sistemli dillərdən götürülən alınma sözlərlə əlaqədar ana dilində yeni anlayışlar meydana çıxır. Dildə bu proses eyni tərzdə baş vermir. Anlayışla yanaşı yeni söz də başqa bir mənə ilə dildə öz əksini tapır. Bildiyimiz kimi, dünyanın xəritəsi dəyişmir, lakin dillərin qarşılıqlı sıx əlaqələrdə olması ifadə vasitələrinə öz təsirini göstərir. Mövcud dünya həyatı nə qədər ki var, qloballaşma anlayışı da o qədər yaşayacaqdır, deməli, o, həmişə mövcud olacaqdır.

Dilçilik sahəsində mədəniyyət və dil arasında əlaqələr əsasən XX əsrdən başlayaraq tədqiq edilməyə başlanılıb. Bildiyimiz kimi, dil işarələr sistemidir, bu isə birbaşa mədəniyyətin predmetidir. Bu işarələr sistemini yalnız mədəni baxımdan inkişaf etmiş insan dərk edib tətbiq edə bilər. Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi deyil, burada insan faktoru var. Dil insan vasitəsilə mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilir, insan inkişaf etdikcə mədəniyyət də, dil də nəsillərdən nəsillərə ötürülür.

Mədəniyyət haqqında dilçilərin qəbul etdiyi əsas fikir onun tam şəkildə dildə əks olunmasıdır. Bəzi tədqiqatçılar dili mədəniyyətin güzgüsü adlandırırlar. “Dünyanın mədəniyyət xəritəsi özünəməxsus olub, müxtəlif xalqlarda fərqlənir. Buna bir neçə amil təsir edir: coğrafiya, iqlim, tarix, sosial vəziyyət, adət-ənənələr, həyat tərzı və s. Dil bütün bunları özündə əks etdirir” (59, s.37).

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olsa da, bu mədəniyyət milli çərçivə ilə məhdudlaşmır, mədəniyyətlər bir-birinə təsir edir. Bu

proses tarixi proseslərin, beynəlxalq əlaqələrin təsiri altında baş verir. Bütün bunlar isə mütləq hər bir xalqın dilində öz əksini tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyət və dil bir-birilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət isə öz növbəsində dilin inkişafına imkan və şərait yaradır. Dünya ədəbi dillərinin meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf edib zənginləşməsi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Millətin əsas əlamətlərindən olan dil, o dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini ifadə edir (31, s.207).

Rus dilçisi Svetlana Terminasova dil və mədəniyyət arasında əlaqələrdən bəhs edərək yazır ki, dil təkcə insanın mədəniyyətini əks etdirmir, dilin əsas funksiyası mədəniyyəti qoruyub saxlayaraq nəsillərdən nəsillərə ötürməkdir (59, s.37). Bu fikri XIX əsr alman dilçisi Vilhelm Humboldt da qeyd edirdi: “Nəsillər bir-birini əvəz edir, amma dil qalır, hər nəsil dili ondan əvvəlkilərin qoyduğu formada gəlib görünür, amma dil həmin nəsildən daha güclü və qüdrətli olur. Nəsillərdən heç biri dilin tam dərinliyinə varmır və onu gələcək nəsillərə ötürür. Dilin xarakteri, özünəməxsusluğu isə yalnız bir neçə nəsil dəyişdikdən sonra bilinir, amma dil bütün bu nəsilləri bir-birinə bağlayır, onlar da, öz növbəsində, özlərini məhz dildə biruzə verirlər... çünki dil millətin özünü əks etdirir və onu təmsil edir” (48, s.324-326).

Həmçinin hər bir dil ayrılıqda öz istifadəçilərinin məxsusi cəhətlərinin daşıyıcısı olsa da digər dünya dillərilə də daim kontaktdadır. Dillər arasında əlaqələrin olması dillərin inkişafında başlıca amillərdən biridir. Hər bir dil özündə dünya tarixinin bir hissəsini yaşadır, əvvəlki dövrləri araşdırmaqda əvəzolunmaz rol oynayır və ən əsası, ondan istifadə edən xalqların, tayfaların tarixini, mədəniyyətini, inkişafını özündə əks etdirir. Məhz buna görə, dil - mədəniyyətin güzgüsüdür.

“Yer üzündə dünya xalqları bir-birilə çoxcəhətli əlaqələrə malik olduğuna görə onların dilləri də qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsir göstərir və bir-birini

zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir” (31, I).

Dilçilərin əksəriyyəti dünyada kontaktlaşmayan dilin olmadığı fikrindədir. Boduen de Kurtene öz məqaləsində bu məsələyə toxunaraq qeyd edirdi ki, “Dillərin bir-birilə qaynayıb qarışması məsələsinə baxsaq, razılaşmalı olacağıq ki, saf və digər dillərə qarışmayan dil yoxdur və ola da bilməz” (47, s.363). Dillərin bu şəkildə kontaktlaşmasının əsas səbəbi kimi mədəniyyətlərarası əlaqəni və digər mədəniyyətli insanlarla ünsiyyətə olan tələbatı göstərmək olar.

E.Sepir bununla bağlı yazırdı: “Ünsiyyətə olan tələbat, hər hansı bir dildə danışanların qonşu və ya mədəniyyət baxımından dominant dillər ilə vasitəsiz və ya vasitəli kontaktına səbəb olur...İzolyasiya edilmiş hər hansı bir dil və ya dialekt göstərmək çətin olardı” (39, s.117).

Buna əsasən müxtəlif mədəniyyətlərə aid materialların tərcüməsi də təsir edir. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin yaranmasında tərcümələr mühüm rol oynayır. Əgər əvvəlki dövrlərdə fars və ərəb dillərindən tərcümələr şərq dilləri və mədəniyyəti ilə əlaqələrimizi sıxlaşdırmış və nəticədə dillərin zənginləşməsinə səbəb olmuşdusa, XIX əsrdən başlayaraq bölgədə rus dilinin aparıcı rol oynaması ilə əlaqədar rus dilindən edilən tərcümələr artmışdır. Müxtəlif sənədlər, həmçinin rus klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə edilməklə həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş həm də müxtəlif üslubları inkişaf etdirərək cümlə quruluşlarında yeniliklərə səbəb olmuşdur.

Son dövrlərdə müstəqil Azərbaycan Respublikamızın dünya dövlətləri sırasında müstəsna yer tutması, təbii ki, qloballaşma prosesinin bizim ölkəmizdə də öz təsirlərini göstərməkdədir. Bu təsirlər müxtəlif cəhətdən, o cümlədən dil sahəsində də özünü biruzə verir. Dünya dillərində qarşılıqlı təsir və sözlərin alınma prosesləri çox tez-tez baş verir və bu hallar sosial tədqiqata zəmin yaradır. Müasir zamanda qloballaşma prosesi və dillərin qarşılıqlı təsiri probleminin araşdırılması aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan dilinə tarixən bir çox dillər təsir etmiş, onların vasitəsilə çoxlu sayda alınma sözlər dilin lüğət tərkibində yer almışdır. Bu dillərdən ənənəvi olaraq ərəb, fars, türk, eləcə də rus dili vasitəsilə bəzi Avropa dillərini, son dövrlərdə isə, qloballaşma şəraitində ingilis dilini göstərmək olar. Bu gün Azərbaycanda dil situasiyası da qloballaşma nəticəsində dəyişmiş, ingilis dilinin təsiri lüğət tərkibinin zənginləşməsinə güclü səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə ingilis dili mədəniyyətlərarası kommunikasiyada ən vacib dillərdən biridir. Dil situasiyası, sosiolinqvistikanın predmeti kimi, ərzi-sosial münasibətlər və funksional əlaqələr, coğrafi-regional, həmçinin siyasi-mədəni əlaqələri özündə daha çox əks etdirir və dəyişkən xarakter daşıyır.

Müasir zamanəmizdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Məsələn, kütləvi informasiya vasitələri, internet, tele-radio yayımları, sosial-kulturoloji amillər. Kütləvi informasiya vasitələri ən geniş yayılmış və hər tərəfli məlumatla insanı təmin edən vasitələrdir. Məhz bu vasitələrlə dünyanın istənilən yerində baş verən hadisələr, müxtəlif yerlərin mədəniyyətləri, yaşayış tərz, problemləri və s. ilə ən qısa vaxt və məkan ərzində tanış oluruq.

Beynəlxalq aləmə çıxışı olan Azərbaycanın ingilis dilinin iştirakı və köməkliyi ilə əlaqələr qurması, bunun nəticəsi olaraq meydana gələn təsirlər: həm fonoloji, leksik, həm də sintaktik səviyyələrdə göz qabağındadır. Azərbaycan dilinin fonoloji sistemindəki yad hadisələr ingilis dilinin Azərbaycan dilinə bu səviyyədə təsirinin araşdırılmasını tələb edir. Bu, daha çox coğrafi və şəxs adlarının transliterasiyasında özünü göstərir. Fonoloji səviyyəyə nisbətən daha asan müşahidə edilən təsirlər leksik səviyyədədir. Bunun üçün son dövrlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan və lüğətlərdə alınma sözlər kimi öz əksini tapan ingilis mənşəli sözlərin araşdırılmasının zəruriyyəti mövcuddur. Sintaktik səviyyəsində isə olan təsirlər daha çox vurğu və intonasiyada, habelə söz sırasında özünü daha çox büruzə verir.

Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin yayılmasına təsir edən ekstralingvistik amillər: iqtisadi, siyasi, hərbi, habelə mədəni və texniki amillərdir. İqtisadi amillərin təsirini, beynəlxalq dil olan ingilis dilinin iqtisadi sferada – dünya bazarında olan hökmranlığına, iqtisadi cəhətdən yüksələn Azərbaycanda neft və qeyri-neft sektorunda iqtisadi integrasiyanın mövcudluğuna diqqət yetirmək kifayətdir. Siyasi amillərin təsirini araşdırmaq üçün beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə Azərbaycanın birbaşa iştirak etdiyi BMT, NATO, ATƏT və başqa siyasi təşkilatlar, bu təşkilatlarda ingilis dilinin aparıcı dil olması səbəbindən Azərbaycan dilinə təsir etməsi diqqət mərkəzindədir. Hərbi amillərdən danışdıqda, bir çox məsələləri qeyd etmək olar. Bunlardan biri sülhməramlı qoşun növləri tərkibində azərbaycanlıların ingilis komandanlığı altında müxtəlif ölkələrdə xidmət etməsi, təlim keçməsi, digəri Azərbaycanda son dövrlərdə Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması ilə hərbi sənayeyə xüsusi diqqət ayrılması, müxtəlif ölkələrdə, eləcə də Azərbaycanda sərgilərin keçirilməsi zamanı ingilis dilinin Azərbaycan dilinə müxtəlif cəhətdən təsir etməsidir.

Qlobal dil olan ingilis dilinin mədəniyyət sahəsində yayılmasına təsir edən mədəni amillər sırasında respublikamızda daim inkişafda olan mədəniyyət sahəsinin dünya miqyasında yayılması ölkəmizin müxtəlif mədəni tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, eləcə də xarici ölkələrdəki beynəlxalq mədəni tədbirlərdə iştirakı və bu kimi amillər dayanır. “Avrovijn” mahnı müsabiqəsi, Qəbələ Beynəlxalq Musiqi Festivalı, Bakı Avropa Oyunları, Beynəlxalq Muğam Festivalı, Formula 1 yarışması, 42-ci Şahmat Olimpiadası, IV İslam Həmrəyliyi Oyunları və başqa tədbirlər, mədəniyyət, incəsənət, idman sahələrində ingilis dilinin aparıcı dil olması ilə əlaqədar Azərbaycan dilinə etdiyi təsirlər göz qabağındadır. Texniki amillərə gəldikdə isə müasir elmi-texniki yeniliklər, cihazlar, avadanlıqlar, xüsusilə də rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində yeniliklər ingilis dilinin Azərbaycan dilinə təsirlərini qaçılmaz etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda ingilis dilinin yayılması şərtləri: media, qəzet, jurnal, radio, televiziya, yəni yerli və xarici tele və radio verilişləri, internet kimi

kütləvi informasiya vasitələrini göstərmək olar. Məsələn, “*televiziya, kosmonavt, astronavt, lazer*” kimi sözlər müharibədən az sonra yayıldı, ondan sonra isə “*kompyuter texnologiyası*”nın getdikcə genişlənməsi nəticəsində qlobal internet şəbəkəsi bütün dünyanı əhatə etdi və bu texnologiyaya aid terminlər bütün dillərə daxil olmağa başladı.

Belə ki, müasir Azərbaycan dilində çoxlu sayda inglisizmlər öz yerini tutub və gündəlik həyatda geniş istifadə olunur. Onların təsnifatını vermək olar, məsələn:

1) *siyasi-ictimai əlaqələrlə* ilə bağlı olan: attribute, status, flag, symbol, hymn, factor, force majeure, marker (göstərici), form, aspect (rakurs), model, analog(-ue), civilization, process, prestige, stamp, to characterize, to adapt (adapta olmaq, uyğunlaşmaq);

2) *administrativ işlərlə* bağlı olan: rector, director, president, speaker, deputy, administrator, manager, dean, racket;

3) *iqtisadiyyatla* bağlı olan: investment (investisiya), integration (inteqrasiya), stability, realization, situation (situasiya), station, method, program, sphere, logistics (logistika), business(-man);

4) *müasir texnologiyalarla* bağlı olan: computer, internet, wi-fi, android, iphone, imac, ibook, ipen, chip, electron, scanning, slide, provider;

5) *ictimai-mədəni əlaqələrlə* ilə bağlı olan: conference, meeting, presentation, congress, assembly, university, academy, association, summit, protection (proteksiya), preschool – nursery (azyaşlı uşaqlar üçün məktəb), regional, social, modern, provincial, virtual, intensive, dominant, predominant, super, favorite, poly-functional, (in-)coherent, sensor, case (komplekt, nabor), panorama, ocean, lacuna, mentalism (mentalitet), code, criterion, cheque, manner, demeanor (ünsiyyət tərz), rating - (reyting), ethnos, identification (identifikasiya),

correlation (korrelyasiya), combination, convergence, adrenalin, stress, shock, transformation (transformasiya);

6) **geyimlə** bağlı olan: garderobe, costume, blouse, pajamas, skinny (dar şalvar), shorts, monki (palto), kenzo, breeches (bridji, dizdən aşağı qısa şalvar), capri pants (kapri, dar qadın şalvarı aşağısında kəsiklə);

7) **ictimai nəqliyyatla** bağlı olan: autobus, trolley bus, coupe (kupe maşın), metro, airport, airbus, airplane;

8) **ticarət əlaqələrlə** ilə bağlı olan: shop, market, supermarket, cinema, theatre, show, confetti, concert, school;

9) **qida məhsullarına** aid olan: butter broad, hamburger, sandwich, cheeseburger, pizza, chips, fillet (file), dissert, chocolate, coffee, candy, sweets, mint, cake, truffle, toffee, liquorices (lakrlı konfet), confection (qəndlənmiş meyvələr), broccoli (kələm növü), grey fruit, banana, orange, tridakna (balıq növü, Palaud molyuskası), wine, whiskey, cognac;

10) **idmanla** bağlı olan: football, basketball, volleyball, baseball, cricket, running ball, hockey, və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətbuat tarixi Azərbaycanda 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabinin təsis etdiyi və redaktoru olduğu “Əkinci” qəzetinin nəşr edilməsi ilə başlayır. Qəzet sadə danışiq dilində olmasına baxmayaraq, rəngarəng üslubları əhatə edirdi. Burada məişət məsələləri, elanlar, faydalı məsləhətlər, ictimai-siyasi və ədəbi-bədii məsələlər öz əksini tapır, müxtəlif sahələrə dair tərcümələr çap edilirdi. Nəticədə ədəbi dil formalaşır, müxtəlif sahələrə əhatə edən sözlərlə, terminlərlə zənginləşir və xalq arasında normalara salınmış formada yayılırdı. Bu dövrdə həmçinin digər qəzetlər, kitablar, vərəqlər və mətbu nümunələr Tiflis və Təbrizdə çap edilirdi. Tiflisdə mətbəə üsulundan, Təbrizdə isə litoqrafiya-daş basma üsulundan istifadə edilirdi. Təbrizdə, bundan əlavə, əsasən nəzmdə yazılmış

əsərlər təkrar-təkrar nəşr edilirdi, buna görə də həmin dövr üçün Azərbaycan mətbuatında kəmiyyət üstünlüyü Təbrizdə çap edilən mətbu nümunələrinin payına düşür. Tiflisdə isə nəşrdə olan əsərlər bir dəfə nəşr edilirdi, amma buna baxmayaraq, milli ədəbi dilin formalaşmasında və sabitləşməsində məhz Tiflis aparıcı rol oynamışdır.

Hazırda qəzetlərin öz elektron versiyalarını yaratması onlara bəzi yeniliklər gətirir. Ən böyük üstünlük baş verən hadisələrin həmin anda internet səhifəsində öz əksini tapması və həmçinin dünyanın hər yerində istənilən məlumat mənbəyindən istifadənin mümkün olmasıdır. Digər bir yenilik, hiper-mətnlərə olan istinadlardır. Bu istifadəçilərə imkan verir ki, hər hansı məlumatda onlara tanış olmayan nəyisə hiper-əlaqə vasitəsilə araşdırıb oxusunlar və ya çox əvvəllər olmuş hər hansı məlumatı yaddaşlarında təzələsinlər. Başqa bir xüsusiyyət isə elektron versiyalarda xəbərlərin, məlumatların sahələr üzrə bölünməsidir. Bu zaman istifadəçi digər məlumatlara baxıb vaxt itirmədən öz maraq dairəsində olan informasiyanı əldə edə bilər. Həmçinin hər hansı video müsaibə və ya çəkiliş elektron səhifəyə yerləşdirə bilər, bu isə internet istifadəçilərinə hər şeyi olduğu kimi qəbul etmələrinə imkan yaradır.

Misallara nəzər salaq. Məsələn, “Xalq” qəzetində 29.08.2009 il tarixli “Azərbaycanda nanotexnologiyanın inkişaf perspektivləri” haqqında yazı: “Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına *transformasiya* prosesinin tarixdə *analoqu* yoxdur və qloballaşma dövrünə təsadüf etdiyi üçün olduqca mürəkkəbdir. ...kompyuter çipləri informasiyanın saxlanması, ötürülməsi kimi işləri yerinə yetirə bilən, prinsip etibarilə yeni *elektron qurğulardır*” (72).

“Respublika” qəzetində 01.09.2009 il tarixli “İnternetdə istifadə haqları növbəti dəfə azaldılmışdır” haqqında yazı: “Ölkəmizdə internet tariflərinin aşağı salınması dinamikası *slaydlarla* nümayiş etdirilmişdir. ...Qeyd edək ki, nəticədə, *internet* xidmətləri bazarında fəaliyyət göstərən digər *provayderlərin* də öz

növbələrində xidmətlərin maya dəyərinin aşağı düşməsinə nəzərə alaraq, mövcud tariflərini endirəcəyi gözlənilir” (71). Misallardan göründüyü kimi kütləvi informasiya vasitələri dilin zənginləşməsi prosesində xüsusi rol oynayır. İngilis dilində “Laptop, iPod, hard disk, GB, digicam, memory card, megapixel, e-voting, biodefense”, Azərbaycan dilində isə “transformasiya, analoq, kompüter çipi, internet, slayd, provayder” kimi yeni sözlərin əhali arasında yayılmasının və bir çox sözlərin elə məhz media vasitəsilə yaranmasının şahidi oluruq. İngilis dilinə gətirilmiş neologizmlərin 11% məhz media vasitələrinin üzərinə düşür. Məsələn: “digicam – digital camera”, “e-voting – electronic voting”, “biodefense – defending against biological weapons” və s.

Bildiyimiz kimi, informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları daha çox özünü XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində büruzə verir. Bu dövrdə yaradılan modulyator-demodulyator və ya hamının modem kimi tanıdığı qurğu telekommunikasiya dövrünün başlanğıcı oldu. Demək olar ki, hər ay ən azı bir yeniliklə tanış oluruq. Dünənə kimi həlli mümkün olmayan problemlər öz həllini tapır. Elm-texnika inkişaf etdikcə universal biliyə malik kadrlara və elmi tədqiqatlara ehtiyac çoxalır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları təkcə bizim dünyamızı deyil, hətta dünyaya baxışımızı dəyişir. Yeniliklər insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Həmçinin yeni sahələr də meydana gəlir. Əgər bir vaxtlar kompüter alim və tədqiqatçılar üçün köməkçi vasitə hesab edilirdisə, indi kompüterlər insanların böyük faizinin işinin tərkib hissəsini təşkil edir. Bir sıra sahələrdə isə hətta kompüterdən istifadə etmədən iş aparmaq qeyri-mümkündür.

Elm-texnikanın ən mühüm nailiyyəti olan internetin tarixi 1969-cu ildə Şimali Amerikadan başlayır. İlk dəfə hərbi məqsədlərlə istifadə edilən internet, yalnız 1983-cü ildə adi telefon xətlə birləşmə vasitəsilə reallaşdı. İnternetin kəşfi insanlar qarşısında yeni üfüqlər açır. Heç bir yerə getmədən iş saatlarında və ya boş vaxtlarda lazım olan məlumatın ən qısa zamanda hər tərəfli əldə edilməsi, uzaq məsafədə yaşayan insanlarla canlı və ya yazı vasitəsilə əlaqə, ticarət əlaqələrinin

qurulması və şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilməsi, pul köçürmələri, vergilərin ödənilməsi, vaxtını əyləncəli keçirmək üçün oyun və viktorinalar, bilik əldə etmək üçün dünyanın istənilən tədris müəssisəsinin kitabxanalardan və elektron resurslarından istifadə, hətta beynəlxalq səviyyəli təhsil müəssisələrində ali təhsil almaq və s. məhz internetdən istifadə nəticəsində reallaşır. Əgər yeni kəşf olunan dövrlərdə internetdən istifadə həm baha, həm də məhdud dairədə mümkün idisə, indi qiymətlərin sərfəli olması və internetə hətta mobil telefon vasitəsilə qoşulma imkanı insanların bu yeni texnologiyadan istifadəsini artırıb.

Hazırda isə dünyanın istənilən yerindən şəbəkəyə simsiz qoşulma üzərində iş gedir. İstifadəçilərin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə dəfələrlə çoxalıb. 2005-ci ilin hesablamalarına görə həmin ilin dekabr ayında istifadəçilərin sayı bir milyarda çatmışdır. Bunun üçün tam 36 il lazım olmuşdur. Belə proqnoz edilir ki, hər il istifadəçilərin sayı 18% artır, nəticədə 2015-ci ildə istifadəçilərin sayının iki milyarda çatacağı gözlənilir. Üçüncü milyardın toplanmasına isə müqayisədə daha çox vaxt sərf olunacaq, bu təxminən 2040-cı ilə təsadüf edəcək. İlk şəbəkənin ABŞ-da sınaqdan keçirilməsinə baxmayaraq, hazırda internet istifadəçilərinin yalnız 23% ABŞ-dandır. Liderliyi Aziya ölkələri edir 36%, Avropa ölkələrinin payına isə 24% düşür (53). Ölkəmizdə isə Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin statistik göstəricilərə əsasən 2005-ci ildə hər 100 nəfərə təqribən 8 internet istifadəçisi və iki ədəd kompüter düşürdü. 2008-ci ildə bu göstəricilər xeyli artmış və müvafiq olaraq 37 nəfər və 8 kompüter təşkil etmişdir (67). Deməli, kompüter texnologiyaları sahəsində inkişaf 4-5 dəfə artmışdır.

Elm-texnikadan belə sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda təbii ki, dil də inkişafdan geri qalmır. Çünki istənilən dil sosial, siyasi və iqtisadi həyatda baş verənlərə qarşı çox həssasdır. Nəticədə isə ya yeni məfhum-ideyanı bildirən yeni sözlər yaranır, ya dildəki mövcud sözlər yeni mənalar əldə edir, ya da artıq mövcud olan sözlərə əlavə sinonimlər qazanılır. İngils dilində kompüter texnologiyalarının inkişafı nəticəsində əldə edilən neologizmlər 11% kəmiyyətə ümumi leksikada istifadə edilən neologizmlərdən 53% sonra ikinci yeri tutur. Yalnız bundan sonra

media 11%, biznes 6%, idman 6%, mədəniyyət 1% və başqa sahələrdə əldə edilən neologizmlər sıralanır (68).

İngilis dili, kompüter texnologiyalarının dili kimi qəbul olunsada bu, sadəcə ekstralingvistik amilin nəticəsidir. Yəni texnologiyaların ABŞ-da inkişaf etməsi, təsisçilərin ingilis dilli olması məlumatların da əsas hissəsinin məhz ingilis dilində tərtib edilməsilə nəticələnib. Amma real fakt ondan ibarətdir ki, kompüter texnologiyalarının dili heç bir təbii dil deyil, xüsusi proqramlaşdırma dilləri vardır və kompüterlər bütün əməlləri məhz bu proqramlaşdırılmış dil ilə icra edirlər. İnternetdə istifadə edilən təbii dilləri isə ingilis dilində “e-language, e-talk, geekspeak, netlingo, netspeak, weblish” kimi də adlandırırlar.

İngilis dilinin sürətli inkişafının əsas səbəblərindən biri həm də bu dildə danışanların hakimiyyətdə olmasıdır. Bu dil əvvəlcə Britaniya imperiyasının vaxtında, indi isə Amerikanın dünyada super güc olması ilə güdrətlənmişdir. Oksford Universitetinin professoru Cen Eyçison bu barədə danışarkən bildirir ki, əsas amil ABŞ-nin iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü olmasıdır (5).

İnternet haqda ilk kitabın müəllifi Con Nouton (John Naughton) isə interneti bəşəriyyətin ən dəyərli ixtirası hesab edir və cəmiyyət üzərində təsirinə görə onu çap, dəmiryol xətti, teleqraf, avtomobil, elektrik və televiziya kimi ixtiralarla müqayisə edir. Amma onu da qeyd edir ki, internet bu ixtiraların hamısından öz üstünlüklərinə görə irəlidədir (38).

Görkəmli dilçi alim D.Kristalın fikrincə isə internet dilə çoxlu dəyişikliklər gətirmişdir və gətirməkdə davam edir. “İndiyə kimi şifahi nitqdə danışır, simvollarıdan istifadə edərək yazırdıq. İnternetin dili isə nə şifahidir, nə də yazılı, bu hər iki nitqin qarışığı olub yeni ünsiyyət formasını təmsil edir. Eyni vaxt ərzində bir neçə mövzu ətrafında tamam fərqli insanlarla ünsiyyət qurmaq olur. Başqa bir cəhət isə internet səhifəsinin kitab səhifəsindən fərqli olaraq daim yenilənməsi, dəyişməsidir” (20).

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə istifadə edilən dil məsələsi dilçiləri daha çox narahat edir. Hətta belə fikirlər səslənir ki, internetin inkişafı, xüsusilə də ingilis dilli internet digər dillərə mənfi təsir edərək, onları sıradan çıxaracaq. Digər tərəfdən, internetin həm də ingilis dilini korlayacağı güman edilir. Buna səbəb isə internet xidmətləri olan elektron məktub və çatda həddən çox qısaltmalar, qrammatik qaydaların pozulması, səhv yazılış qaydalarından istifadə göstərilir.

Cəmiyyətin ən inkişaf etmiş ixtirası olan internet insanlara azadlıq, bərabərlik və özünüdərək üçün çox əlverişli şərait yaradır. Dilin zənginləşməsi prosesində də ən böyük mənbə məhz informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsidir. Neologizmlərin böyük faizinin əsasında informasiya texnologiyaları durur. Elm-texnikanın inkişafı yeni anlayışların və onları ifadə edən sözlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Tele-radio yayımları bəşərin ixtiraları arasında ən mühüm yerlərdən birini tutur, məhz onun sayəsində ən son xəbər və məlumatların daha az müddətə daha çox dinləyici və seyrediciyə çatdırılmasına imkan yaranır. Radio və televiziyanın mətbuatdan fərqi ondan ibarətdir ki, mətbuat yalnız savadlı kütlə üçün nəzərdə tutulduğu halda radio və televiziya təhsili olan və olmayan insanları nəzərə alır. Digər tərəfdən mətbuatdan fərqli olaraq radio və televiziya proqramları hətta qəzetlərin çatdırılmadığı ucqar yerlərə belə yayımlanır. Hazırda tele-radio kanallarının peyk antenləri vasitəsilə yayımlanmasına üstünlük verilir.

Azərbaycanda radio yayımına 1926-cı ildən, televiziya yayımına isə 1956-cı ildən başlanmışdır. Əgər XX əsrdə ölkə daxilində yalnız bir televiziya kanalı və iki radio kanalı yayımlanırdısa (ölkə ərazisində SSRİ telekanalını da nəzərə alsaq iki televiziya kanalı yayımlanırdı), müstəqillik əldə etdikdən sonra tele-radio kanallarının sayı artdı. 2008-ci il üzrə respublika ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının ümumi sayı 22 (bunlardan ikisi dövlət, beşi özəl, bir xarici və on

dördü yerli), radio kanalların sayı 14 (ikisi dövlət, yeddisi özəl, üçü xarici və ikisi yerli) olmuşdur (67).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “www.mediauk.com” saytına istinadən Britaniyada hazırda 826 radio stansiyası, 534 televiziya kanalı, 1606 qəzet və 1950 jurnal fəaliyyət göstərir ki, bunlar da 268 media sahibinə məxsusdur. Amerikada isə 1500-dən artıq tele-stansiya fəaliyyət göstərir və insanlar il ərzində təxminən 1000 saatını televiziya ekranı qarşısında keçirirlər (11). Ən populyar Britaniya TV kanalı olan “BBC World Service” dünyanın 120 paytaxt şəhərində yayımlanır, ən populyar Amerika yayım xidməti olan “The Voice of America” isə BBC kanalından (1932) çox sonra fəaliyyətə başlasa da (1942) onu ötüb keçərək 1980-ci ildə artıq ingilis dilindən başqa 45 dildə yayımlanırdı (19).

Bir sıra ölkələrdə xarici dillərin tədrisi orta məktəbdən başlayır. Müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisi zamanı media vasitələrinin də rolu əvəzolunmazdır. Kütləvi informasiya vasitələri əhalinin dilinin inkişafında, vahid ədəbi dilin formalaşmasında, dilin zənginləşməsində, yeni sözlərin dilə uyğunlaşmasında, düzgün və səlis nitqin təbliğ edilməsində çox mühüm və əvəz edilməz rol oynayır. Dünyada baş verən yeniliklər, yeni məfhumların insanlara çatdırılması, yeni səslənən sözlərin ədəbi dildə möhkəmlənməsi və əhali arasında işlək olması ilk olaraq öz əksini məhz kütləvi informasiya vasitələrində tapır. Kütləvi informasiya vasitələri hər hansı yeniliyin təbliğ edilməsi, eləcə də bu haqqda daim materialların olması, xəbərlərin yenilənməsi və insanların maariflənməsinə xidmət edir. Müasir dövrümüzdə hətta evdar qadın bütün günü öz mənzilindən kənara çıxmasa belə hərtərəfli məlumatlarla təmin olunur, yeniliklərdən xəbərdar olur. Kütləvi informasiya vasitələri ilə insanlar öz dünyagörüşünü hərtərəfli inkişaf etdirə bilirlər.

Heç də təəccüblü deyil ki, dünya əhalisinin böyük hissəsi üçün radio, televiziya və internet dünyagörüşünü artırmaq üçün yeganə vasitədir. Bu vasitə onları həm mədəni-elmi, həm də əyləncə xarakterli yeniliklərlə təmin edir.

Müxtəlif şou proqramlar, teleseriallar, oyun xarakterli intellektual viktorinalar, həmçinin hər bir xalqın mədəniyyətini əks etdirən film və tamaşalar, musiqi nümunələri, çap edilmiş krossvordlar insanların vaxtlarını maraqlı keçirmələrinə kömək edir. Texnologiyaların inkişafı daim yeni məfhumların meydana gəlməsinə səbəb olur, onların ifadə olunması isə yeni sözlərin dilə əlavə olunması ilə nəticələnir. Beləliklə, kütləvi informasiya vasitələri yeni sözlərin əhaliyə ilk olaraq çatdırılmasına xidmət edərək dilin zənginləşməsi prosesində birbaşa iştirak edir.

Milli telekanallarının informasiya buraxılışlarına nəzər salaq. Məsələn, Lider telekanalında “Səda” informasiya proqramında: “Dövlət Neft Şirkəti *alternativ* və bərpa olunan enerji mənbələri ilə bağlı yeni strategiya hazırlayır. Aprelin 22-də Azərbaycan nümayəndə heyəti Almaniyaya səfər edərək, beynəlxalq *logistika mərkəzləri* ilə tanış olacaq. Bu gün Bakıda Azərbaycan-Sloveniya *biznes forumu* keçirilib... Enerji sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun köklü şəkildə inkişafının Azərbaycan üçün *prioritet* əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayan prezident respublikamızın son illərdə qazandığı iqtisadi uğurlardan və Azərbaycan *investisiya* şirkətinin həyata keçirdiyi layihələrdən danışdı. Avropa İttifaqına *inteqrasiyada* Sloveniyanın Azərbaycana dəstəyini əsirgəmədiyini bildirən dövlətimizin başçısı biznes forumun konkret layihələrə təkan verəcəyinə əminliyini ifadə etdi”. Sitat gətirilən xəbərlərdə dilimiz üçün yeni sözlər “alternativ, loqistika mərkəzi, biznes forum, prioritet, investisiya və inteqrasiya”dır. “Loqistika” və “investisiya” sözləri istisna olmaqla digər dörd neologizm dilin zənginləşməsinə xidmət edir. Dilimizdə artıq “təchizat” və “sərmayə” sözlərinin olması isə “loqistika” və “investisiya” sözlərinin artıqlıq təşkil etməsi kimi görünür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar hər iki söz sinonim kimi işlənsə də beynəlxalq layihələrin təsiri altında daha çox yeni variantlara üstünlük verilir. Belə ki, neologizmlər dilimizə qloballaşma və iqtisadi amillərin təsiri altında gətirilmişdir və Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə xidmət edir.

Başqa bir misala nəzər salaq: “Azərbaycan muğamları” layihəsi çərçivəsində təqdim olunan multimedia toplusu səkkiz diskdən ibarətdir . Mədəniyyətlə bağlı

efirə gedən bu xəbərdə istifadə edilən iki yeni söz isə “multimedia toplusu və disk”dir. Amma əvvəlki sözlərdən fərqi ondadır ki, bu sözlər yeni məfhumları bildirir və dilimizdə bunları ifadə etmək üçün başqa söz yoxdur. Təbii ki, sözlər ingilis mənşəlidir və texnologiyaların inkişafının nəticəsidir. Demək, bu sözlər informasiya texnologiyaları kimi sosial-kulturoloji amilin təsiri altında dilimizin zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Burada həm də kütləvi informasiya vasitələri amili xüsusilə qeyd edilməlidir, çünki sözlərin əhaliyə çatdırılmasında televiziya kanalları birbaşa iştirak etmişlər.

Məsələn, Xəzər telekanalında “Xəbər” informasiya proqramında: “Əhalisinin sayı bəşəriyyətin yarısını təşkil edən iyirmiyə yaxın ölkə bu gün Sinqapurda Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq *sammitinə* toplaşacaq. Zirvə toplantısı İkinci Dünya müharibəsindən sonra ən böyük global maliyyə böhranı və iqtisadi tənəzzül fonunda keçirilir. Ağırliqqaldıranlarımız Dünya Çempionatına yollanırlar. *Mundial* Cənubi Koreyada təşkil olunacaq. Honqkonqda “Christie’s” hərracında 11 milyon dollara Çin imperatorunun taxtı satılıb. *Auksion* nümayəndələrinin sözlərinə görə, bu indiyə kimi təklif olunan maksimal qiymətdir”. Göründüyü kimi “sammit” və “zirvə toplantısı”, “dünya çempionatı” və “mundial”, “hərrac” və “auksion” sözləri sinonim kimi işlədilmişdir. Dilin öz bazasında hər hansı bir məfhumu bildirən söz varsa, təbii ki, bu şəkildə alınma sözlərin dilə gətirilməsinə ehtiyac olmur.

Misal üçün, İctimai telekanalında “Carçı” informasiya proqramında: “Bu gündən Azərbaycanda quş qripi ilə bağlı növbəti *monitorinqə start* verilib. ABŞ-da milad bayramı ilə bağlı hazırlıq işlərinə başlanılıb. Artıq Nyu Yorkun mərkəzində ölkənin əsas küknar ağacı quraşdırılıb. Şəhər mərkəzinə xüsusi *treylər*lə gətirilən nəhəng ağacın bəzədilməsi bir həftə vaxt aparacaq. Barak Obama Asiya ölkələrinə *turneyə* çıxır. Azərbaycanda *elektron imza* gələn ildən verilməyə başlanacaq. Ermənistan-Gürcüstan sərhədində *insident* baş verib”. Yuxarıdakı cümlələrdə “monitorinq, treylər, turneyə çıxmaq, insident” sözləri dilimizin öz bazasından olan “baxış-nəzarət, qoşqu arabası, səfər etmək, hadisə” sözləri ilə əvəz

edilə bilərdi. Amma tam mənə çalarlıqlarını ifadə etmədiyindən və dünya üzrə qəbul olunmuş sözlərdən daha çox istifadə edildiyindən məhz xarici variantlara üstünlük verilib. “Elektron imza” məfhumu və sözü isə tamam yenidir və internet texnologiyasının son nailiyyətlərindən biridir. Bu söz həm də yarı kalka hesab edilir. Çünki sözün ikinci tərəfi ana dili bazası əsasında tərcümə edilmişdir.

Xəzər telekanalında isə “Xəzər Xəbər” informasiya proqramında: “Bakıda açılan Telekommunikasiya və İnformasiya Texnologiyaları sərgisində *mobil operator* Azerfon da iştirak edir. Azərfon qabaqcıl mobil rabitə xidmətlərindən istifadə edərək abunəçilər üçün tamamilə yeni imkanlar yaradan *3G texnologiyalı* bir çox qabaqcıl məhsulları nümayiş etdirir. Sərgi zamanı təqdim edilən avadanlıqlar arasında verilənlərin səmərəli və sürətli mübadiləsini təmin edən genişzolaqlı *modem kartları*, 3G şəbəkəsini dəstəkləyən *SİM kart* vasitəsi ilə genişzolaqlı *internetə* giriş təmin edən *netbuklar* var. ABŞ banklarının 9 mln.dollar oğurlayan Estoniya, Moldova və Rusiya vətəndaşlarından ibarət *hakerlər* qrupu yaxalanıb”. Bu xəbərlərin tərkibində istifadə edilən “mobil operator, 3G texnologiya, modem, SİM kart, internet, netbuk, haker” kimi sözlər də neologizm olub son zamanlar daha çox istifadə edilir. İngilis dili ilə birbaşa kontakt, mədəniyyətlərarası əlaqələr, qloballaşma, informasiya texnologiyaları və, nəhayət, kütləvi informasiya vasitələri kimi sosial-kulturoloji amillər bu sözlərin Azərbaycan dilinə gətirilməsində xüsusi rol oynamışlar.

Göründüyü kimi dilin zənginləşməsinə xidmət edən bu amillər tək-tək təsir dairəsindən əlavə, birgə təsirə də malikdir, yəni bir neçə amil bir yerdə çıxış edərək dilin inkişafına xidmət edir. Dilin lüğət tərkibi ilə yanaşı həm də funksional üslubları və cümlələrin sintaktik quruluşu formalaşır. Media sayəsində dilin mətbuat və publisistik üslubları inkişaf edərək zənginləşir. Funksional üslublarından danışarkən ayrıca qəzet üslubunun adı çəkilir. Qəzet üslubunun özünü də bir neçə alt qrupa bölürlər: qısa xəbərlərin üslubu, başlıqların üslubu, reklam və elanların üslubu. Həmçinin publisistik üslubun bir qolu məhz radio və televiziya proqramlarının üslubunu əhatə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir

dövrümüzdə müəyyən edilmiş standartlar çərçivəsində deyil, daha rəngarəng və azad fəaliyyətə üstünlük verilir. Bunu Konstitusiya hüquqlarımız da təmin edir (Maddə 50, Məlumat azadlığı): “Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır” (11).

Cəmiyyətin diqqətini özünə çəkmək üçün kütləvi informasiya vasitələri müxtəlif dil formalarından, üslublarından istifadə edir. Burada bəzi radio və televiziya proqramlarında, eləcə də film və pop musiqilərində istifadə edilən gündəlik danışq dilindən tutmuş, qəzet və yayımlanan xəbərlərdə istifadə olunan rəsmi dilə qədər müxtəlif üslublara rast gəlmək olur. Hər bir proqram və ya qəzet öz dəsti-xəttini yaratmağa çalışır. Bunun nəticəsində isə təkcə dil müxtəlifliklərlə zənginləşmir, hətta yerli kütləvi informasiya vasitələri də xarici vasitələrin təsiri altında yeni yönümdə fəaliyyətə başlayırlar.

Bir neçə il ərzində artıq müxtəlif tele-radio stansiyaları fəaliyyətə başlamış, sahələr üzrə kanalların qruplaşdırılması planlaşdırılmış, hətta efirə gedən proqramların əksəriyyəti xarici yönümdə təşkil olunmuşdur. Bu sahələrdə ingilis dilinin təsiri də xüsusilə hiss olunur. Buna həm də əsrin ən geniş yayılmış vasitələrindən biri olan peyk antenləri təsir edir. Bir çox yerli tele-radio kanallarında ingilis dilini öyrədən və ya ingilis dilində xəbərləri çatdıran proqramlar təşkil olunmuşdur. Digər tərəfdən ingilis sözlərini ana dilinin sözləri ilə yanaşı, onların arasında istifadə etmə meylli hiss olunur. Bəzi sahələrdə artıq tərcümə işi dəbdə deyil. Ara-sıra ingilis sözlərini nitqdə işlətmək daha müasir bir metod hesab edilir. Əgər XX əsrdə mümkün qədər başqa dillərin sözlərini tərcümə etməyə can atır, dildə olmayan sözləri milli dilin bazası əsasında yaradırdılarsa, bu gün xarici sözləri yalnız səsləndiyi kimi ana dilinin hərfləri ilə yazmaq yolundan istifadə edilir. Həmçinin əvvəllər diktorlar normalaşmış dildə, qəbul olunmuş tələffüz qaydaları ilə danışır və bu şəkildə ədəbi dili təbliğ edirdilərsə, indi fərdi üslublar daha çox üstünlük təşkil edir. Televiziya kanallarından üstünlük təşkil edən kinofilmlər və musiqi proqramları da XX əsrin sonlarına qədər ədəbi dilin

normalarına uyğun hazırlanırdı, indi isə normalardan kənar gündəlik danışığ dilində filmlər dublyaj olunur və ya çəkilir, musiqilər xalq dilinə uyğun dildə, bölgə danışılarında ifa olunur.

Akademik Ramiz Mehdiyev “Azərbaycan efir məkanı: problemlər və vəzifələr” adlı məqaləsində (02.01.2009) məhz bu problemləri qeyd edir: “Televiziya kanallarında aparıcı problemi kəskindir. Bir çox hallarda aparıcıların peşəkarlıq səviyyəsi, nitq standartlarına uyğun gəlmir... Xarici ölkələrin istehsal etdiyi filmlərin dublyajında problemlər qalmaqdadır ... dublyajın keyfiyyəti ... yaxşı nitq qabiliyyəti olan şəxslərin cəlb edilməsindən birbaşa asılıdır. Televiziya kanallarında müşahidə olunan neqativ hallar özünəməxsus formada radio kanallarında da təkrarlanır. Radio aparıcıları münasib hesab etdikləri, lakin cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, bir sıra hallarda isə etik normalardan kənar mövzularla bağlı saatlarla müzakirələr təşkil edirlər” (33). Əgər əvvəllər radio dinləməklə və ya televiziya proqramlarını izləməklə insanlar ədəbi dilə daha yaxın olur və yeni nə isə öyrənib əldə edirdilərsə, indi bəzi proqramlar istisna olmaqla bu mümkün deyil. Məhz ona görə də nə müasirlik adı altında dilə yad olan sözlərlə dilimizi korlamamalıyıq, nə də dialekt sözləri kütləvi informasiya vasitələri ilə təbliğ etməməliyik.

Onu da xüsusi vurğulayaq ki, dünyanın ən qədim xalqlarından biri olan azərbaycanlılar çox qədim mədəniyyətə malikdir. Azərbaycan mədəniyyət və incəsənətindən olan nümunələr ABŞ, Britaniya, Fransa, İran, İtaliya, Misir, Türkiyə və dünyanın bir çox ölkələrindən muzeylərdə qorunub saxlanır . Mədəniyyət incilərinin belə rəngarəng olmasına isə təbii ki, Azərbaycan xalqına yüksək zövqə malik olması, yaşayış tərzini və inkişaf tarixi təsir göstərmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan nümunələr bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqı qədim dövrlərdən bəri müxtəlif sənət növləri ilə məşğul olmuşdur. Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif sahələrini nəzərdən keçirsək görürük ki, hər bir sahə özünəməxsus gözəlliyi, orijinallığı və milliliyi ilə fərqlənir. Bu, dövrümüzdə qədər gəlib çatmış nümunələrdə hər tərəfli öz əksini tapmışdır. Misal

olaraq, qədimi xalçalar, zinət əşyaları, gündəlik istifadə qabları, alətlər, heykəllər, şəkillər, ədəbiyyat və musiqi nümunələrini və s. göstərmək olar. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülən musiqimiz çox qədim tarixə malik olmaqla yanaşı, ürəkləri fəth etmə xüsusiyyəti ilə də yalnız xalqımızın deyil bütün dünya xalqlarının zövqünü oxşamışdır.

Heç də əbəs yerə deyil ki, muğamlarımız və aşiq sənəti BMT təşkilatı olan UNESCO tərəfindən dünya mədəniyyəti irsinə daxil edilmişdir (66). Azərbaycan musiqisi təkcə muğamlarla məhdudlaşmasa da (burada xalq mahnıları, aşiq sənəti, rəqslər, bəstəkar musiqilərini və s. yaddan çıxarmaq olmaz) onlar Azərbaycan mədəniyyətini dünyaya tanıdan fəxrimizdir.

Həmçinin, arxitektura sahəsində dövrümüzdə qədər gəlib çatmış, öz əzəməti ilə insanları heyran edən tarixi abidələrimiz var. Qədim insanların həyat tərzini təsvir edən 5000 illik yaşı olan Qobustan qaya rəsmləri, eləcə də, paytaxtımız Bakının simvolu sayılan Qız qalası, İçəri şəhər, Şirvanşahlar sarayı, memar Əcəminin müəllifi olduğu Möminə xatun türbəsi, şimali və cənubi Azərbaycanı birləşdirən Xudafərin körpüsü və s. milli arxitekturanın parlaq nümunələri hesab edilir. Eynilə ədəbiyyat sahəsində olan inciləri göstərmək olar.

Nizami Gəncəvi, M.Fizuli, İ.Nəsimi, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə və s. kimi dahilərin milli ədəbiyyatımıza verdiyi töhvələr əvəzolunmaz dəyərə malikdir. Bu kimi nümunələri rəssamlıq, kino, teatr və s. mədəniyyət sahələrində də qeyd etmək olar. Bütün bunlar xalq yaradıcılığının parlaq inciləridir.

Hazırda Azərbaycan müstəqilliyini və dövlətçiliyini möhkəmləndirərək, sosial-siyasi və iqtisadi dəyişikliklər həyata keçirərək, milli maraqları əsas götürərək dünyada sivil, demokratik cəmiyyət quran bir dövlət kimi tanınır. Bu gün əminliklə demək olar ki, Azərbaycan qloballaşan dünyada dinamik və sabit inkişaf edən dövlətlər sırasındadır (65).

Danılmaz faktıdır ki, son on ildə ölkəmizdə çox dəyişikliklər getmişdir. Bu dəyişikliklərə gedən yol təbii ki, uzaq tarixi proseslərdən keçmişdir. Əvvəlki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan əhalisinin kütləvi şəkildə maariflənməsi geniş vüsət alır. Əhali tərəfindən çətin qəbul edilən ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi və 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasında Azərbaycan şöbəsinin təşkil edilməsi yüksək ixtisaslı müəllim kadrlarının hazırlanması və yeni tipli güclü ziyalı təbəqənin yaranması, formalaşması ilə nəticələndi. Bu dövrdən etibarən Bakı şəhəri kapitalist tipli inkişafda mədəniyyət mərkəzinə çevrildi və başlıca ziyalı qüvvə burada cəmlənməyə başladı.

Bədii ədəbiyyatın (xüsusilə də dramaturgiya kimi xalq dilinə yaxın janrların) inkişafı öz arxası ilə teatr, opera sənəti və s. ilə yanaşı incəsənəti də inkişaf etdirdi (1873-cü ildə “Hacı Qara” komediyası tamaşaya qoyuldu, 1875-ci ildə ilk qəzet – “Əkinçi” nəşr edildi, 1883-cü ildə teatr binası istifadəyə verildi, 1906-cı ildə ilk satirik jurnal “Molla Nəsrəddin” dərc edildi, 1908-ci ildə ilk opera yazıldı, 1910-cu ildə opera və balet teatrının binası inşa edildi və s.). 1918-ci ildə Şərqdə ilk Demokratik Respublikanın qurulması faktı özü də siyasi və mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsirinin nəticəsi idi. Qərb tipli parlamentin, Demokratik Respublika strukturunun təşkili, ilk ali təhsil ocağının (Bakı Dövlət Universitetinin) açılışı kimi addımlar buna misal ola bilər.

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının qurulması ilə atılmış ilk addımlar daha da əhatələndi, xalqın kütləvi şəkildə maarifləndirilməsinə xüsusi yer ayrılması elmi sahələri inkişaf etdirdi, bununla dilimizdə də zənginləşmə prosesi sürətlənmiş oldu. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi rus dilindən və rus dili vasitəsilə müxtəlif dillərdən alınan sözlər dilin və müxtəlif elm sahələrinin inkişafına xidmət etdi. Sovetlər birliyinin dağılması insanların süurunda inqilaba səbəb olaraq cəmiyyətdə azad fikrin formalaşmasına təkan verdi. İnsanlar sovet sosialist ölkələrindən kənara – bütün dünyaya çıxış əldə etdilər. Tamam fərqli mədəniyyətlərlə tanış oldular. Nəticədə, dövlətimiz mədəniyyətin yeni yönündə inkişaf etdirilməsi üçün 2001-ci ildə “Azərbaycan mədəniyyətinin dövlət inkişaf

proqramı”nı işləyib hazırladı ki, bu da bir sıra məsələləri ön plana çəkir: mədəni və tarixi irsin mühafizəsi, yaradıcılığın dəstəklənməsi, sahənin hüququ, elmi, informativ inkişafı, kadr hazırlığı və gənc istedadların dəstəklənməsi, milli kinematoqrafiyanın dirçəlişi və inkişafı, mədəniyyət turizmi infrastrukturunun yaradılması və inkişafı, kitab nəşrinin inkişafı (66). Həmçinin, mədəniyyəti birbaşa əks etdirən kitabxana və muzeylər yenidən bərpa edilir, modernləşdirilir.

Çox təəssüf ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü zamanı zəbt olunmuş Azərbaycan ərazilərində 927 kitabxana, 464 tarixi abidə və muzey, 100-dən çox arxeoloji abidə, 6 dövlət teatrı və konsert studiyası dağıdılmışdır. Talan edilmiş muzeylərdən 40 000-dən çox qiymətli əşya və nadir eksponat oğurlanmışdır (66).

BMT, UNESCO (1992-ci ildən), Avropa Şurası (2001-ci ildən) və s. beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq Azərbaycan digər sahələrdə yanaşı öz mədəniyyətinin də beynəlxalq arenada təmsil olunmasına, dünyada inkişaf istiqamətində gedən proseslərdən geri qalmamağa, müxtəlif ölkələrdə beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, dünyanın qüdrətli dövləti sayılan Amerika, əslində məlum olduğu kimi 300 ildən də az bir tarixə malikdir. O da məlumdur ki, bu dövlətin irəli getməsində əslən digər ölkələrdən olan və sonradan Amerikada məskunlaşmış əhali böyük rol oynamışdır. Amerikan mədəniyyətinin irəli getməsinin səbəbi məhz digər dövlətlərdən olan ən qabaqcıl insanların bu ölkəyə cəlb olunmasıdır. Hətta amerikalılar özləri belə bunu çox gözəl dərk edərək öz fikirlərini belə bir atalar sözü ilə ifadə edirlər: “As American as apple pie” (yəni alma piroqu amerikan mətbəxi nümunəsinə aid edilsə də, bu piroqun tarixi heç də Amerika ilə bağlı deyil). Koloniyalar dövrü və immiqrasiya nəticəsində Avropa, əsasən Britaniya və yerli xalqların qarışığı olan amerikan mədəniyyəti, hazırda kütləvi mədəniyyət siması daşıyaraq digər ölkələrə də yayılır. Amerikan mədəniyyətinin daşıyıcıları keçmiş və indiki zamanı deyil, gələcəyi düşünən; qrup və, ümumiyyətlə, cəmiyyətin deyil, fərdin nə istədiyini ön plana çəkən insanlardır.

Politoloqların fikrincə ABŞ-ın müasir dövrdəki rolunu və dünya ağırlığını Roma, Çin və Monqol imperiyası ilə müqayisə etdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, keçmişdə mövcud olan bu imperiyalardan ABŞ-ın əsas fərqi mədəni üstünlüyündədir. Keçmiş imperiyalar güclü olsa da cəlbədicə, operativ və çevik deyildi. Böyük Britaniya ingilis dili və mədəniyyətini yayan əsas ölkə olsa da müasir dövrümüzdə adı ABŞ-dan sonra sıralanır. İngilislər öz dilləri ilə həddən çox qürur duyurlar, əslində buna haqları da var. Məsələn, “Complete Oxford Dictionary” 23 cildən ibarətdir 500.000-dən çox sözü əhatə edir (69). İngilis dilində bu qədər çox sözün olması səbəbi onun kontakta girdiyi bütün dil və mədəniyyətlərdən sözlər qəbul etməsidir. Ona görə də ingilis dilinin lüğət tərkibində əsl ingilis sözləri çox az faiz təşkil edir.

İngilis dili ana dilləri olmağına baxmayaraq, ingilislər yalnız bu dilin çox cüzi hissəsindən istifadə edir. Əgər Şekspirin dili 30.000 sözdən ibarət idisə, müasir ingilislərin çoxunun gündəlik lüğəti 8000 sözü aşmır. İngilislərin öz dilləri ilə qürur duymalarının əsas səbəblərindən biri də onun bütün dünyada liderlik etməsidir. Yəqin ki, müəyyən vaxtdan sonra ingilislər dünyanın hər bir yerində yerli əhali ilə rahat şəkildə öz dillərində ünsiyyətə girəcəklər. Bu dilin dünyanın hər yerində istifadə edilməsi ingilislərin xoşuna gəlsə də, ondan digər millətlərin istifadə etməsini heç də yaxşı qarşılamır, bu fakta ana dillərinin korlanması kimi baxırlar. Hətta ingilis dilinin, demək olar ki, ikinci vətəni olan Amerikada belə amerikalıların bu dildən bəzi dəyişiklər etməklə istifadə etməsi ingilislərin narazılığına səbəb olur və dildən bu şəkildə istifadəni asanlaşmış, qeyri-ədəbi və kobud hesab edirlər.

Hal-hazırda ölkəmizin ABŞ və Böyük Britaniya ilə mədəni əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Məsələn, iri şəhərlərdə və həmçinin ölkəmizin bu ölkələrdəki nümayəndəliklərində Azərbaycan tarixini, ölkəmizin yaşadığı problemləri, xüsusilə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə həqiqətləri, inkişafımızı olduğu kimi əks etdirən tədbirlərin keçirilməsi, ölkəmizə bu dövlətlərdən olan turistlərin daha çox cəlb olunması, Azərbaycan incəsənət

ustalarının iştirakı ilə milli konsertlərin təşkili, televiziya kanallarında mədəniyyətimiz barədə video-filmlərin nümayişi, xalça ustaları, heykəltəraşlar və rəssamlarımızın incəsənət nümunələrindən ibarət sərgilərin keçirilməsi, iki ölkə muzeyləri və kitabxanaları arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s.

XXI əsrdə mədəniyyətlərarası əlaqələr daha da inkişaf etdiyindən müxtəlif xalqların mədəniyyətləri bir-birinə, xüsusən də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qərb mədəniyyəti şərq mədəniyyətinə güclü şəkildə təsir edir. Məşhur sosioloq İ.Vallerştayn hesab edir ki, mədəniyyət həmişə güclünün silahı olmuşdur. Bu fikrin reallığı əks etdirdiyini, müasir dövrdə özümüz də müşahidə edə bilərik. ABŞ dünyanın ən irəlidə gedən ölkəsi kimi özünün formalaşdırdığı mədəniyyəti hazırda digər dünya ölkələrinə də yaymaqdadır. Bu mədəniyyət Amerikanın nəhəng informasiya vasitələri ilə bütün planetə ötürülür (26, s.273).

Əgər keçmişdə insanlar qorxudan hər hansı imperiya tərkibində qalırdılarsa, müasir dövrdə insanlar özləri Amerikan və qərb həyat tərzinə - mədəniyyətə can atır, onu özlərinə nümunə kimi qəbul edirlər. Məhz buna görə də, insanların tez-tez dəyişikləri yaşam tərzini, adət-ənənələr, ehtiyaclar və dəyərlər dilin də dəyişiklərə uğramasına səbəb olur, nəticədə dilə yeniliklər əlavə olunur.

Hər bir xalqın mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan milli geyimlər, bayramlar, kulinariya, gündəlik həyat tərzini və s. mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyətə daxil olan yeniliklərə isə dildə yeni sözlərin istifadəsinə və bununla da dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Məsələn, Avropa-Amerika mətbəxinə aid ölkəmizə və dilimizə gəlmiş yeniliklərə aşağıdakılar misal ola bilər: çips (chips), çizburqer (cheeseburger), hamburqer (hamburger), sendviç (sandwich), biskvit (biscuit), çizkeyk (cheesecake), kruassan croissant), tiramisu (tiramisu), trüfel (truffle), julyen (julienne), pizza (pizza), pudinq (pudding), qril (grill), spaqetti (spaghetti), steyk (steak), şnitset (schnitzel), brendi (brandy), kapuçino (cappuccino), kofe (coffee), kokteyl (cocktail), likör (liqueur), punç (punch), şeyk (shake), viski (whisky) və s.

Həmçinin ölkəmizdə dünya ölkələrinin geyim tərzı nümunələrinə rast gəlmək olar ki, onların adı da dilimizə yeni sözlər kimi əlavə olunub, məsələn: bandana (bandana), beret (beret), brici (breeches), kapri (capris), klaç (clutch), korset (corselet), manto (manteau), mokasin (moccasin), leqins (leggings), pijama (pajamas), ponço (poncho), topik (top) və s.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən etibarən milli geyimlərdə əsaslı şəkildə dəyişikliklər, yəni avropalaşma meyli hiss olunur. Kişilər Avropa sayaqı şalvarlardan istifadə etməyə başlayır, papaqların və ayaqqabıların forması dəyişir. Qadınlar isə çadranı ataraq yeni üslublara doğru irəliləyirlər. Əvvəllər qadınların geyimi onların cəmiyyətdə tutduğu statuslarına görə dəyişirdi, əsas elementlər uzun və geniş qat-qat yubka, başa örtülən ləçək, pullarla bəzədilmiş kəmə, zinət əşyaları və baş üçün bəzəklər hesab olunurdu. Müasir dövrün geyimlərilə müqayisə etdikdə mədəniyyətlərarası əlaqələrin əvvəlki dövrlərin geyimlərinə nə qədər təsir etdiyini və onların hansı dəyişiklərə məruz qaldığını açıq-aydın görmək olar. İndi qadınlar geyim seçməkdə sərbəstdir, nəinki müxtəlif formalı və uzunluqlu yubkalar, hətta şalvarlar belə qadınların geyiminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, mədəniyyətlərarası əlaqələr ingilis dilindən dilimizə xeyli miqdarda yeni söz gətirmişdir. Bu sözlər adi gündəlik danışq dilində və eləcə də, dövrü mətbuatda tez-tez istifadə edilir. Məsələn:

Azərbaycanda ilk *animasiya* filminin yaranmasının 75 illik yubileyi keçirilib. – 75 jubilee of first *animation* film in Azerbaijan was held. (19.12.2008)

Tiflisdə ... terrorizmə qarşı mübarizə mövzusunda *treninq* keçirilib. – Tbilisi hosts *training* course on anti-terrorism operations. (10.12.2008)

Stinq və Madonnanın *yoga qurusu* (ustadi) Hindistanda dünyasını dəyişdi. – Sting and Madonna's *yoga guru* passes away at 93 in India. (22.05.2009)

Sərgidə Azərbaycanın *dekorativ-tətbiqi* sənət ustalarının 50-yə yaxın rəsm əsərinin nümayişi nəzərdə tutulur. – There is supposed the demonstration of the *decorative* fine arts of the 50 Azerbaijanian artists at the exhibition. (06.07.2009)

Azərbaycanda lisenziyasız fəaliyyət göstərən 60-a yaxın *otelin* fəaliyyəti dayandırılıb. – Nearly 60 *hotels* operating without license have been shut down in Azerbaijan. (08.07.2009)

Azərbaycanın aşığı sənəti və dövlət səviyyəsində qeyd edilən Novruz bayramı UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə *representativ* siyahısına daxil edilib. - Azerbaijan's ashug music and Novruz holiday celebrated in Azerbaijan on the highest level have been included into UNESCO's *Representative* List of Intangible Cultural Heritage. (30.09.2009)

İkinci divizion təmsilçisi hesabı açmağa peşman oldu. *Het-triklə* yadda qalan Çite oyunun qəhrəmanı oldu.

Qərb mədəniyyətinin belə geniş şəkildə yayılmasının digər səbəbi isə şərqdə qərb ölkələrinin dillərinin öyrənilməsinə artan maraqdır. Təbii ki, hər hansı xarici dil – yeni mədəniyyət deməkdir, məhz yeni xarici dilin öyrənilməsi həmin dildə danışanların mədəniyyətinin öyrənilməsinə yol açır. Bir yeni dil bir neçə müxtəlif mədəniyyətə malik xalqların, ölkələrin də dili ola bilər. Məsələn, ingilis dilini öyrənməklə insanlar təkcə Birləşmiş Krallığın deyil, ABŞ, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, hətta Hindistan və Afrika ölkələrindən bəzilərinin mədəniyyəti ilə tanış ola bilərlər. Məhz bu dil vasitəsilə Çoser, Şekspir, Bayron, Drayzer kimi ingilis dilli ədiblərin əsərlərini orijinalda oxuya bilər, dünyanın hər tərəfində məşhurlaşmış Britaniya və ABŞ pop musiqisinin sözlərilə tanış olur, ən son işıq üzü görən kitabları və filmləri orijinal dildə mənimsəyir, dəbdə olan son yeniliklə maraqlanırlar. İnsanların müxtəlif xarici ölkələrə səyahətləri zamanı hətta ingilisdilli olmayan ölkələrdə belə ölkəyə giriş sayılan hava limanlarından başlayaraq, otellər, mağazalar, kinoteatr və teatrlar, konsertlər, mədəniyyət və incəsənət nümunələri sayılan yerlərə gəzintilər, kafe və restoranlara qədər hər

yerdə ingilis dili vasitəsilə rahat istirahət etmək, həmin ölkə ilə ətraflı tanış olmaq mümkündür.

Müasir dünya siyasətində cərəyan edən hadisələr göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti təkcə siyasəti və iqtisadiyyatı deyil, eyni zamanda mədəniyyət sahəsini də əhatə edir. Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi beynəlxalq siyasətdə prioritet vəzifələrdən hesab olunur. Müasir dövrün beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyət faktoru dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, dövlətlərin beynəlxalq imicinin möhkəmlənməsi və dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutması üçün xüsusi rola malikdir.

Şübhəsiz ki, müxtəlif mədəniyyətlərin, xüsusən də Qərb mədəniyyətinin digər ölkələrə yayılmasının əsasında duran Qərbə meyilli kütləvi informasiya vasitələrinin də böyük rolu var. Habelə tolerantlığın təşviqində və cəmiyyətə multikultural mədəniyyət aşılmasında kütləvi informasiya vasitələri həmçinin mühüm rol oynayır.

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı üçün dövlətlərarası münasibətlərdə mədəniyyət diplomatiyasından geniş istifadə olunur. Beynəlxalq miqyasda Azərbaycan mədəniyyətinin təbliği, dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması, cəmiyyətdə intellektual mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, ölkə xaricində qarşılaşdığımız iddialara qarşı intellektual-mədəni mübarizənin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi, elm adamlarının bu proseslərə fəal cəlb olunması Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət diplomatiyasının aktual istiqamətləridir (Həsənov Müas.beyn.mün).

Həmçinin, Azərbaycan mədəni sərvətlərinin qədimliyi, zənginliyi, dinamik inkişaf meyli, mədəni proseslərin aktivliyi, sivil dəyərlərə maraq, islam və Avropa dəyərlərini birləşdirmək sahəsində tarixi və müasir təcrübənin mövcudluğu, tolerantlıq kimi xüsusiyyətlər də mütləq qeyd edilməlidir.

Şərq və Qərb mədəniyyətinin sintezi kimi ölkəmiz həm Avropa Şurasına, həm də İSESKO təşkilatına üzvdür. Azərbaycan xalqının mədəniyyət sahəsindəki fəallığı və islam mədəniyyətinə verdiyi töhfələr nəzərə alınaraq, Bakı şəhəri hətta 2009-cu ildə İslam Mədəniyyətinin paytaxtı seçilmişdir.

Danılmaz bir reallıqdır ki, müasir zamanda beynəlxalq aləmdə etimadsızlıq mühiti formalaşmış, irqçilik, millətçilik, ksenofobiya geniş yayılıb, etnik və milli dözümsüzlük, demək olar, həyat tərzinə çevrilib. Belə bir dövrdə isə, Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm, mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoq, tolerantlıq və harmonik şəkildə etnik müxtəlifliyin, özünəməxsus bir model kimi, birgəyaşayış həyat təzi formalaşmış.

Hər il Azərbaycanda beynəlxalq səviyyədə keçirilən müxtəlif tədbirlər, zirvə görüşləri, konfranslar, simpoziumlar, elmi seminarlar, mədəniyyət günləri, idman oyunlarının vasitəsilə xalqımız fərqli millətləri təmsil edən nümayəndələrinin birgəyaşayış modelini dünyaya tanıdır.

Eyni zamanda, qururla qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ilin 12-28 iyun ayında Azərbaycanda keçirilmiş ilk Avropa Oyunları bir daha əyani şəkildə nəinki Avropa ölkələrinə, həmçinin bütün dünyaya geniş mənada hər bir sahədə Azərbaycan xalqının mədəniyyətini parlaqcasına nümayiş etdirdi.

Zəngin mədəniyyəti, dərin mənəviyyəti, qonaqpərvər insanları və əvəzsiz incəsənət nümunələri olan Azərbaycan Birinci Avropa Oyunlarını və 2017-ci ilin 12-22 may ayında IV İslam Həmrəyliyi Oyunları yüksək səviyyədə keçirtməklə idmanın bir mədəniyyət olduğunu da, ümumi mədəniyyətimizin təbliğində ciddi rol oynamağını da göstərdi. Qürurverici haldır ki, Azərbaycan idmançıları IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında idmanın 18 növündən 162 medal əldə etdilər, onlardan 75-i qızıl medaldır. Bu, şübhəsiz ki, xalqımızın çox böyük uğurudur!

Ölkəmizin başçısı Prezident İlham Əliyev IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılışında deyib: “Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş bir neçə təşəbbüs artıq həyatda öz yerini tapıb və bu təşəbbüslər ətrafında yeni imkanlar

yanarır. Misal üçün 2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına biz İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərini dəvət etdik və birgə toplantı keçirdik. Bu, tarixdə ilk dəfə baş vermişdir və Azərbaycan həm Avropa Şurasına, həm İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olduğu üçün bu təşəbbüsü öz üzərinə götürmüşdür. 2009-cu ildə artıq Bakıda İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına biz Avropa Şurasından mədəniyyət nazirlərini dəvət etmişdik. Yəni, bu təşəbbüsə “Bakı prosesi” adı verilmişdir. Bu gün “Bakı prosesi” yaşayır və inkişaf edir. Bakıda sivilizasiyalararası dialoq forumları keçirilmişdir. Bizim təşəbbüsümüzlə bir neçə il bundan əvvəl dünya dini liderlərinin Zirvə görüşü keçirilmişdir və Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun mahiyyəti də məhz bundadır” (64).

Danılmaz bir faktdır ki, ölkəmiz hər il həm mədəniyyətlərarası, həm də dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq mövzusunda bir çox beynəlxalq konfrans və elmi simpoziumlara ev sahibliyi edir. Məsələn, 2009-cu ilin noyabr ayının 6-7-də “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda beynəlxalq konfrans, 2010-cu ilin aprel ayının 26-27-də “Dini Liderlərin Ümumdünya Sammiti”, 2015-ci ilin aprel ayının 6-9-da “Dünya Mədəniyyətlərarası Forumu”, 2014-cü ilin noyabr ayının 14-də ATƏT Bakı Layihə Əlaqələndiricisi, Azərbaycan hökuməti, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və UNESCO üzrə Azərbaycan Milli Komissiyasının birgə təşəbbüsü ilə “Dini tolerantlığın möhkəmləndirilməsi”, Azərbaycan modeli, ATƏT regionu və onun hüdudlarından kənarda çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Azərbaycanda millətin, dinin, məzhəbindən asılı olmayaraq hər kəs digər din və mədəniyyətlərə də öz etiqad və ənənələrinə yanaşdığı kimi yanaşdığından cəmiyyətimizin mühiti, abu-havası günü-gündən daha da sağlamlaşır, ölkəmiz sabitlik adasına çevrilir.

Müharibə vəziyyətində olan Azərbaycan dünyada iqtisadi cəhətdən çox sürətlə inkişaf edən ölkədir. Bu iqtisadi inkişafın əsas səbəbi isə ölkədə olan

sabitlikdir, dini konfessiyalar, etnik qruplar arasındakı mehribançılıq və isti münasibət, həmçinin milli əxlaq və milli tərbiyədir. Cəmiyyətimizdəki bu sabitlik ölkəmizdə günü-gündən möhkəmlənən multikultural dəyərlərdən, tolerantlıqdan doğan sabitlikdir. Mövcud olan sabitlik isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin düzgün yürüdülmən siyasətin nəticəsidir.

Ümumiyyətlə, ölkə başçısının apardığı çoxşaxəli siyasətinin bir istiqaməti - mədəniyyətin, incəsənətin təbliği insan mənəviyyətinin təbliği deməkdir və danılmaz bir faktdır ki, bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya yayılır.

Qədim tarixi və mədəni köklərə, zəngin və zərif dilə malik olan bir dövlət kimi öz keçmişimizi də qorumalı, indini dəstəkləməli və inkişaf etdirməli, gələcəyə isə inamla baxmalıyıq.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

təvsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev irsi. Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, 472 s.
2. Prezident İlham Əliyevin UNESCO Baş Konfransının 38-ci sessiyasının Liderlər Forumunda çıxışı / www.president.az
3. Abbasov Z. Multikultural dəyərlər, tolerantlıq – Azərbaycanın dünyaya təqdim edilən bəşəri sərvətidir. Respublika qəzeti. 01.04.2016.
4. Ağamirzəyev F. Dönüşdən qurtuluşa, Bakı, Adiloğlu, 2012, 168 s.
5. Aitchison Jean. Language Change: Progress or Decay. 3-rd edition, Cambridge University Press (CUP), 2001, 312 p.

6. Aslanov A. Üç müxtəlif dinin dinc yanaşı yaşadığı nadir ölkə. Xalq qəzeti. Gündəlik ictimai-siyasi qəzet. 07.05.2017. <http://xalqqazeti.com>
7. Azərbaycan dilçiliyin müntəxəbatı, Bakı, AMEA-nın nəşri, üçcildlik, 2013, III c. 520 s.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
9. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Bakı, 2016, 288 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və konstitusiya aktları, Bakı, Qanun, 2003.
11. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun, 2009, 68 s. <http://www.constcourt.gov.az/>
12. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Çinar-Çap, Bakı, 2010, 568 s.
13. Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. Polity Press & Blackwell Publishers Ltd. Cambridge CB2 1UR, UK, 2005, 136 p. ISBN: 978-0-7456-2013-8
14. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu, Nam.dis., Bakı, 1998.
15. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004.
16. Boas F. The Aims of Ethnology. Reprinted in F.Boas: Race, Language and Culture. New York: Macmillan, 1940, (Originally published in 1888), pp.626-638.
17. Brian Mc. Cormack. Uncovering the Source of International Order. International Studies Review, V.7, Issue 3, 2005, 500 p.
18. Chilton P. Analysing Political Discourse. Theory and Practice. Routledge: London & New York, 2004, 240 p.

19. Crystal D. English as a Global Language, 2-nd edition, CUP, 2003, 212 p.
20. Crystal D. Language and Internet. CUP, 2006, 304 p.
21. Debris F. Language, Agency and Politics in a Constructed World, Routledge, 2003, 288 p.
22. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, Maarif, 1979, 268 s.
23. Əl-Fələh A.A. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlər, Bakı, Qismət, 2007, 108 s.
24. Əsgərov S. Təhsilimiz: dünən, bu gün, sabah. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2003, s.246-247.
25. Fierke K.M. Multiple Identities, Interfacing Games: The Social Construction of Western Action in Bosnia. European Journal of International Relations, V. 4, No.2, 1996, pp.467-497.
26. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 752 s.
27. İsmayılov G. Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, Bakı, Nurlar, 2014.
28. Jones Bill & Philip Norton. Politics UK, 8-th edition, Routledge, 2014, 610 p.
29. Joseph E.J. Language and Politics. Davies A., Elder C. The Handbook of Applied Linguistics. United Kingdom, Blackwell Publishing, 2004, 468 p.
30. Qasımov M. Heydər Əliyev – istiqlala gedən yol: 1969-1987, Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, 608 s.
31. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, 2 cildə, Bakı, Maarif, 1989.
32. Mahmudov Y.M. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi, Bakı, Təhsil, 2005, 140 s.
33. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan efir məkanı: problemlər və vəzifələr, Bakı, 2009.

34. Mehdiyev R.Ə. Müasir Azərbaycan milli ideyanın təəcəssümü kimi, “Müasir Azərbaycan dövrün baxışında”, I cild, Bakı, 2011.
35. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər, İzahlı lüğət, Bakı, 2008.
36. Məmmədova S.K. Mədəniyyətşünaslıq, Dərs vəsaiti, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2001, 202 s.
37. Multikulturalizm, Ədəbi-bədii, elimi-publisistik jurnal, № 1, 2016, 232 s.
38. Naughton J. A Brief History of the Future: the Origins of Internet. Phoenix Press, 2001, 332 p.
39. Sapir E. Language. New York: Kessinger Publishing, 2005, 268 p.
40. Sərdarov Z.H. Heydər Əliyev və milli mübarizə tariximiz, Bakı, Çinar-Çap, 2008, 166 s.
41. Ulusel R. Heydər Əliyev və Azərbaycan – Dünya Münasibətləri (siyasətdən mədəniyyətədək), Bakı, İdeal-Print, 2010.
42. Vəliyeva N.Ch. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization, International Business Service d.o.o., Cooper Green Advertising d.o.o., Publishing House: Jovsic Printing Centar d.o.o., Belgrade, 2013, 242 p.
43. Vəliyeva N.Ç. Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016, 264 s.
44. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi, Bakı, Nurlan, 1997, 144 s.
45. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge University Press, 1999, 447 p.
46. Zahid Oruc. “Multikulturalizm Azərbaycan üçün enerjiden daha önəmlidir”.
<http://teleqraf.com>

47. Бодуэн де Куртенэ И.А. О смешанном характере всех языков, Избранные труды по общему языкознанию, т.1, Москва, 1963, с.362-372.
48. Гумбольдт В. О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие, Избранные труды по языкознанию, М., Прогресс, 1984, с.324-326.
49. Королька В. Г. Основы Паблик рилейшнз. М.: Киев, 2000.
50. Кузин Ф.А. Культура делового общения. Приложения. М.: Ось-89, 1998.
51. Мольт А.А. Теория информации и эстетическое восприятие. *Theorie de l'information et perception esthetique*, М., Изд-во Мир, 1958.
52. Мольт А.А. Социодинамика культуры. *Sociodynamique de la culture*. М., 1973.
53. Нильсен Я. Один миллиард пользователей Интернета. // Интернет-публикация: [http: // www.webmascon.com/topics/testing/19a.asp](http://www.webmascon.com/topics/testing/19a.asp)
54. Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга, Пермь, 1999.
55. Рождественский Ю.В. Проблемы влиятельности и эффективности средств массовой информации. Роль языка в средствах массовой коммуникации. М., 1986.
56. Сардаров В.З. “Права и свободы человека и гражданина”. Европа, Баку, 175 с.
57. Светоча С.В. Телевизионная речь. М., 2006.
58. Терин В.П. Массовая коммуникация. Исследования опыта Запада. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000, 224 с., с. 148-155.
59. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация, М., Слово, 2000, 624 с.

60. Фемаянова Л.М. Современная американская коммуникативистика. М.: Изд-во Московского Университета, 1995.
61. Фёдоров А.В. Информационная безопасность в мировом политическом процессе, М., МГИМО, 2006.
62. Флягина И. А. Реклама как специфический вид массовой коммуникации и социокультурная динамика. // Мир психологии, 2000, № 2, с. 66-77.
63. Яковлев И.П., Каминский Д.В. Модели и типы социальных коммуникаций. // Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 350-351.

İstifadə olunmuş internet resursları

64. <http://az.president.az/>
65. <http://azerbaijan-news.az/>
66. <http://azeri.ws/culture/providence.shtml>
67. <http://economy.gov.az/>
68. <http://e-qanun.az/FBrowser.aspx>
69. <http://www.elibrary.ru/rubrics.asp>
70. <http://menevideyer.az>
71. <http://respublica-news.az>
72. <http://xalqqazeti.com>

V Fəsil

Multikulturalizmin nəzəri aspektləri və istiqamətləri

*Ekstremizm və terrorçuluğa qətiyyətlə yox deməklə
biz cəmiyyətlərimizdə dözümlülük, sülhsevərlik,
tolerantlıq dəyərlərinin təbliğinə geniş fikir verməliyik...
Ayrı-seçkilik, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizm kimi
təhlükəli amillər bəşəriyyət tarixində sivilizasiyaların və
xalqların fəlakətinə səbəb olub. Dərin multikulturalizm
köklərinə malik ölkə kimi, Azərbaycan global arenada
bu dəyərlərin təşviqi üçün vacib rolunu oynamağa hazırdır.*

Mehriban Əliyeva

Müasir zamanda qloballaşma prosesi və intensiv miqrasiya hadisəsi şəraitində mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın və fərqli mədəniyyətlərin dialoqunun müxtəlif problemlərinin tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çağdaş dövrümüzdə mədəniyyətlərarası kommunikasiyasının problemləri ilə tez-tez rastlaşırıq. Buna səbəb ölkələr və kontinentlər arasındakı gediş-gəlişin çox sadələşməsidir, bütün mədəniyyətlərin bir meta-mədəniyyətinə isə inteqrasiya prosesi – gələcək illərin, bəlkə də əsrlərin nəhəng işidir.

Çağdaş dövrümüzdə mədəniyyətlərarası dialoq – zamanın tələbidir. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası dialoq olmasa bəşəriyyətin uğurlu inkişafı iflasa uğrayar. Xüsusi qeyd edək ki, Azərbaycanın irəli sürdüyü Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESCO, Avropa Şurası, AŞ-nin Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESKO-nun dəstəklədiyi təşəbbüsdür. Bu təşəbbüs mədəniyyətlərarası dialoqun dünyada ən təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri olduğunu göstərir.

Mədəniyyətlərarası dialoqun Azərbaycanda keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, 2011-ci ildən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu məhz Azərbaycanda keçirilir. Bunun həm coğrafi, həm tarixi, həm də

mədəni əsasları var. Əsrlər boyu Azərbaycanda bütün xalqlar, bütün dinlərin nümayəndələri bir ailə kimi yaşamışlar, onları həmişə dostluq münasibətləri bağlamışdır. Məsələn, ABŞ-da, Kanadada, Rusiya Federasiyasında, Fransada, İngiltərədə və digər ölkələrdə insanların yaşayış yeri onların dini mənsubiyyəti ilə təyin olunur, yəni müsəlman, yəhudi, xristian məhəllələr mövcuddur. Azərbaycanda isə belə deyil, heç zaman da belə olmayıb. Ölkəmizdə müxtəlif dinə mənsub olan insanlar bir məhəllədə, bir küçədə, bir binada, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayır və bir-birilərin bayramlarında, dini ayinlərində bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər. Xalqımızın bir çox taleyüklü məsələlərində ölkəmizdə yaşayan azsaylı etnosların nümayəndələri azərbaycanlıların dərdinə şərik çıxmış, düşməyə qarşı vahid cəbhədə birgə mübarizə aparmışdır.

Ən qədim dövrdən Azərbaycanda yaşayan etnoslardan biri yəhudi xalqıdır. Uzun əsrlər boyu bu xalq bir çox ölkələrdə müxtəlif haqsızlıqlara, işğəncələrə, təzyiqlərə və təhqirlərə məruz qalıb. Yurdumuza yəhudilər 2500 ildən artıqdır ki, pənah gətirərək burada sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırlar. Heç zaman Azərbaycanda yəhudilər dini dözümsüzlüklə və ayrı-seçkiliklə üz-üzə gəlməyib. Onlara qarşı yerli əhali hər zaman hörmət və ehtiramla yanaşıb. Həmin vəziyyət respublikamızda bu gün də müşahidə olunur.

Azərbaycanda yəhudilər üç icma – dağ, əşkinazi və gürcü yəhudiləri icmaları ilə təmsil olunur. Respublikamızda yaşayan yəhudilərin böyük qismi, əsasən, Bakı, Quba və Oğuzda məskunlaşan dağ yəhudiləri təşkil edir. Qubadakı məşhur Qırmızı qəsəbə - dağ yəhudilərinin sıx yaşadığı yeganə məkandır. Ölkəmizə XIX əsrdə pənah gətirən əşkinazi yəhudilər daha çox Bakı və Sumqayıtda məskunlaşmışlar. Azərbaycanda altı yəhudi dini icması dövlət qeydiyyatına alınmış, Bakı və Oğuzda iki, Qubada üç sinaqoq sərbəst fəaliyyət göstərir.

Bakıda 2003-cü ilin mart ayında Avropada ən böyük yeni yəhudi sinaqoqu istifadəyə verilmişdir. Sinaqoqun tikintisində xaricdə fəaliyyət göstərən yəhudi

təşkilatları ilə yanaşı Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi, Rus Pravoslav Kilsəsinin Qafqaz və Xəzəryanı Yeparxiyası da yaxından iştirak etmişdir (14, s.150).

Tarixi araşdırmaların nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycanda xristianlığın yayılması 1700 il bundan əvvələ təsadüf edir. XIX əsrdə Çar Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsinə görə və onun ölkəmizdə mövqeyinin gücləndirilməsi məqsədilə pravoslav kilsələri və dua evləri inşa edilmişdir. Bu sahədə ilk addım 1815-ci ilin yanvar ayının 1-də Şamaxı quberniyasının qubernatoru N.F.Rtişev tərəfindən atılmışdır. Onun sərəncamı ilə Bakıda ilk rus pravoslav kilsəsi ucaldılmışdır. Zaman getdikcə pravoslav kilsələrin sayı artırdı. Vaxtilə təkcə Bakıda 17 kilsə var idi. Onlar arasında “Aleksandr Nevski”, “Mixail-Arxangel”, “Müqəddəs Məryəmin miladı”, Biləcəridə “Müqəddəs Varfolomey”, Sabunçuda “Misirli Makari”, Bayılda “Mitropolit Aleksi” və Bakı dəmiryol pravoslav kilsələrini qeyd etmək olar. Bolşevik hakimiyyəti qurulanadək Azərbaycanda bütün pravoslav kilsələri, o cümlədən Bakı və Xəzəryanı yeparxiya Gürcüstan ekzarxatlığının arxiyepiskopuna və ya metropolitinə tabe olmuşlar.

Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulandan sonra ateist kommunist rejimi hökm sürürdü və nəticədə bir çox kilsələr, məscidlər və sinaqoqlar dağıdılmış, din xadimləri təqib edilmiş, güllələnmiş, dini ayinlərin icrası qadağan olunmuşdur.

Hal-hazırda ölkəmizdə xristianlığın pravoslavlıq, katoliklik və protestantlıq qollarını təmsil edən bir çox dini icmalar fəaliyyətlərini sərbəst davam etdirirlər. Xristianlıq Bakı, Sumqayıt, Şamaxı, Gəncə, Şəmkir və Xaçmaz şəhərlərində daha çox yayılmışdır. Məsələn, Bakı şəhərində üç, Gəncə və Xaçmaz şəhərlərində bir pravoslav kilsəsi, Sumqayıtda bir məbəddə fəaliyyət göstərir.

Bakıda ilk Katolik Kilsəsi 1912-ci ildə memar Ploşkonun rəhbərliyi altında inşa edilib. Bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən sonra 1934-cü ildə bir çox dini abidələr kimi, bu kilsə də dağıdılıb. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədəki bütün dini icmalar öz haqlarına qovuşublar. Xalqımızın Ümummilli

Lideri Heydər Əliyevin göstərişi ilə dini məbədə ehtiyac duyan katoliklər üçün Bakıda yeni kilsənin inşa edilməsi məqsədilə ərazi ayrılıb. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif dini icmalara dövlət səviyyəsində qayğını davam etdirən Prezident İlham Əliyev də katolik dini icmasının fəaliyyətinə xüsusi diqqət göstərir.

Respublikamızda 1999-cu ildə katolik icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır.

2002-ci ilin may ayında Roma katolik kilsəsinin başçısı II İohann Pavel Bakıda səfərdə olub. Səfər zamanı o dövlət rəsmiləri, ictimaiyyətin nümayəndələri ilə silsilə görüşlər keçirdib və qeyd edib ki, Azərbaycanda dini dözümlülük çox yüksək səviyyədədir.

Katoliklərə kilsənin tikilməsi üçün ayrılan ərazi 2004-cü ildə Azərbaycana gələn Vatikan nümayəndə heyətinin başçısı kardinal Toran tərəfindən Roma Katolik Kilsəsinin ənənəsinə uyğun olaraq təqdis edilib. Bir il sonra ölkəmizə səfər edən Roma Katolik Kilsəsinin rəsmisi kardinal Kresçensio Sepe Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul olunub və tikələcək kilsənin təməlqoyma mərasiminə qatılıb. Müqəddəs Məryəm kilsəsinin inşası 2007-ci ildə yekunlaşıb. Həmin il Roma Katolik Kilsəsinin Cənubi Qafqaz üzrə apostol nunsisi arxiyepiskop Klaudio Qudjerotti yeni kilsəni təqdis edib və ilk ibadəti həyata keçirib.

Azərbaycan hökuməti və Vatikan arasındakı mütəmadi şəkildə aparılan görüşlərin məntiqi nəticəsi kimi 2008-ci ilin mart ayında Bakı şəhərinin Nobel prospektində Vatikanın dövlət katibi kardinal Tarçizio Bertonenin səfəri çərçivəsində Prezident İlham Əliyevin və ölkəmizin Birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə katolik kilsəsinin rəsmi açılış mərasimi keçirilmişdir. Onu da xüsusi qeyd edək ki, eyni vaxtda 250-300 nəfərin ibadət edə biləcəyi salonu olan bu katolik kilsədə dini ayinlərin yerinə yetirilməsi üçün hər cür şərait var.

2016-cı ilin oktyabr ayının 2-də Roma katolik kilsəsinin Papası Fransiskin iştirakı ilə Bakıdakı katolik Kilsəsində messa – dini mərasimi keçirilib.

Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir. Əsrlərdir ölkəmizdə hökm sürən tolerantlığın nəticəsidir ki, Azərbaycanda heç yerdə olmayan qardaşlıq və dostluq mühiti mövcuddur. Prezident İlham Əliyev qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan islam dünyasının tərkib hissəsidir. İslam bizim dinimizdir, islam dəyərləri, milli dəyərlər bizim üçün çox əzizdir. Müstəqillikdən əvvəlki dövrdə milli mənsubiyyətimizi, milli xarakterimizi qoruyub saxlamaq üçün bizim tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, dinimiz müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvüdür və müsəlman ölkələri ilə bizim çox sıx əlaqələrimiz var. 2009-cu ildə Bakı İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilmişdi. 2018-ci il üçün isə bu şərəfli ada Azərbaycanın qədim şəhəri Naxçıvan layiq görülmüşdür. Eyni zamanda, Azərbaycan bütün dövrlərdə Qərb dünyasına da çox bağlı, çox yaxın olubdur. Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika 1918-ci ildə Azərbaycanda yaradılmışdır. Müsəlman Şərqində ilk teatr, məhz Azərbaycanda yaranmış, ilk opera burada səhnəyə qoyulmuşdur. Qadınların səs vermək hüququ müsəlman aləmində ilk dəfə məhz Azərbaycanda təmin edilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan Avropa Şurasının üzvüdür. İslam Konfransı Təşkilatının və Avropa Şurasının üzvlərinin sayı yüzdən artıqdır. Azərbaycan özlüyündə nadir təcrübəyə malik dövlətdir. Yəni Azərbaycanda dünyəvi dövlətin bu ənənələri var” (66). Beləliklə, demək olar ki, *Azərbaycan – dünyəvi dövlətin parlaq nümunəsidir.*

Hal-hazırda Azərbaycanda milli və dini dözümlülük, tolerantlıq, multikulturalizmin yüksək səviyyədə mövcudluğu danılmaz bir faktdır. Lakin bu həmişə belə olmayıb. Sovet rejimi ateist siyasət yeridib. Lenin dini xalqlar üçün tiryək adlandırırdı. Dövlət dinə və dindarlara qarşı müharibə elan etmişdi. Məscidləri uçurdub, ya da anbara çevirib, din xadimlərini edam edib, sürgünə göndərüb. Mömin bəndələr xəlvətə çəkilməyə məcbur olmuşdular. Müstəqil dövlətçilik isə özü ilə etiqad və vicdan azadlığı gətirdi. Dinə münasibət dərhal dəyişdi. Dövlət quruluşu, sistem, ideologiya dərhal dəyişə bilər, şüurun, ictimai əxlaqın və stereotiplərin dəyişməsinə isə zaman lazım gəlir. Xalq arasında

çaşqınlıq müşahidə olunurdu. Belə vəziyyətdən istifadə edən missionerlər Azərbaycana ayaq açmağa başladı.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Zahid Oruc xatırlayır: “Müstəqillik illərini göz önünə gətirsək, o zaman Azərbaycan Xalq Cəbhəsi hakimiyyəti guya bu ölkədə yaşayan türklərin mövqeyini qabartmaq naminə digər xalqlara qarşı aşağılayan mövqe tuturdu. Ulu Öndər Heydər Əliyev isə bildirdi ki, ölkə hamınıdır, burada yaşayan hər bir vətəndaş üçün bu torpaq əzizidir və dövlətin idarəciliyində, iqtisadi həyatında onlara yer veriləcək” (75).

Ulu öndər Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdanda din sahəsində də mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyət hökm sürürdü. İlk növbədə dövlət-din münasibətlərini nizamlayan təşəbbüslərə və müasir tarixi şəraitlə ayaqlaşa bilən qanunvericiliyə ehtiyac duyulurdu. 1992-ci ildə qəbul edilmiş “Dini etiqad azadlığı haqqında” Qanundakı boşluqlar dövlətin dini durum üzərində nəzarəti təmin etməsinə imkan vermirdi. Qeyri-ənənəvi dinlərin təbliğinin, gündən-günə genişlənməkdə olan radikalizmin ümumi sabitliyə və dövlətçiliyə yaratdığı təhlükəni görən Ümummilli Lider siyasətdə və qanunvericilikdəki boşluqları aradan qaldırmaq istiqamətində addımlar atmağa başladı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yuxarıda adı çəkilən Qanunda əsaslı dəyişikliklər olundu. Konstitusiyamızda vətəndaşların din və vicdan azadlığı təsbit edildi. Nəhayət, Konstitusiyanın müvafiq maddəsindən həyata keçirilməsini, həmçinin dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə 2001-ci ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı.

Multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən tolerantlıq, dözümlülük prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra maddələrində aydın şəkildə təsbit edilmişdir, məsələn, maddə 25 “Bərabərlik hüququ”, maddə 44 “Milli mənsubiyyət hüququ”, maddə 45 “Ana dilindən istifadə hüququ” (6).

Ümummilli Lider Heydər Əliyev çox illər öncə böyük uzaqgörənliklə deyirdi: “İndiki dövrdə dinlərin cəmiyyətin həyatında oynadığı rol dinamik şəkildə dəyişir.

Dindən terrorizmə və ekstremizmə təhrik vasitəsi kimi istifadə edilməsi hallarının qarşısını almaq üçün cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə siyasətçilərin, alimlərin, din xadimlərinin səfərbər edilməsi zəruridir!” (71).

Ulu Öndərimizin müəyyənləşdirdiyi bu strateji istiqamət ölkəmizi dünyada geniş yayılmaqda olan radikalizmin dağıdıcı təsirlərindən qoruyur. Dövlət qurumlarının bu məsələyə daimi nəzarəti, cəmiyyətdə formalaşmış tolerant ovqat Nardaranda din pərdəsi altında Konstitusiyaya zidd əməllər törədilməsinin, sabitliyi pozmaq cəhdlərinin qarşısını vaxtında almağa imkan verdi. Həmçinin Suriya və İraqda gizli yolla gedib radikal qruplara qoşulan azərbaycanlıların sayını dəfələrlə azlatmaq mümkün oldu.

Belə ki, multikulturalizmin məhək daşı olan “dövlət-din” münasibətləri son dərəcə həssas, xüsusi yanaşma tələb edən məsələdir. Heydər Əliyev dövlət və din arasında sovet rejimi dövründə yaranmış uçurumu aradan götürməkdə, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlər qurmaqda, dinin milli-mənəvi dəyərlər sistemində yerini dəqiq müəyyənləşdirməkdə görürdü. Hadisələri öz təbii axarına qaytarmaq yolu ilə belə də oldu. Ulu Öndərimiz dini mərasimlərə qatılırdı, dindarlarla görüşlər keçirdirdi, görüşlər zamanı onlara dövlətin din siyasətinin istiqamətini, strateji xəttini izah edirdi, bütün məscidləri ziyarət edirdi.

Ümummilli Liderimiz dəfələrlə qeyd edib ki, Azərbaycan dünyəvi, demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçib, dövlət dindən ayrındır, lakin heç bir vətəndaş və xalq dindən ayrı olmalı deyil, Azərbaycan dövləti bundan sonra hər bir insanın öz dini adət-ənənələrinə xidmət və onlardan istifadə etməsinə bütün imkanlar yaradacaq. Bu vədlərin və dövlətin dinlə bağlı siyasətinin əməli işlərlə müşayiət olunması insanların inamını artırdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev dini-mədəniyyət abidələrin, məscidlərin, seyid ocaqlarının bərpasını dəstəkləyib və buna şəxsən yardım edib. Bibiheybət və Təzəpir məscidləri, Mirmöhsün Ağa ziyarətgahı bilavasitə Ulu Öndərin himayəsi ilə bərpa olundu. Təkcə məscidlər deyil, kilsələr və sinaqoqlar da diqqətdən

kənarda qalmırdı. Bunun nəticəsidir ki, özünü demokratiyanın beşiyi kimi qələmə verən ABŞ-da, Avropada insanlar dini-milli dözümsüzlükdən, ksenofobiya, islamofobiya, əziyyət çəkdikləri halda, Azərbaycanda müsəlmanlar, xristianlar və yəhudilər arasında qarşılıqlı hörmət, mehriban münasibətlər hökm sürür. Bu gün dünyada çoxları etiraf edir ki, bu tolerantlıq və dinlərarası dialoq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü ədalətli siyasəti sayəsində bərqərar olub. Bu siyasət Azərbaycan cəmiyyətinə sabitlik, əmin-amanlıq bəxş etməklə yanaşı, dünya üçün də bir parlaq nümunədir.

1998-ci ilin oktyabr ayında Bakıda keçirilən “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” adlı beynəlxalq konfransında Ulu Öndər deyib ki, “dövlətimiz insanlara bütün azadlıqları vermiş və vicdan azadlığını, din azadlığını öz siyasətinin əsas hissəsi hesab etmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası din və vicdan azadlığını təsbit etmişdir, biz isə bir dövlət kimi bunun təmin olunmasının qarantıyıq. Bəli, ona görə də bizim dövlətimiz dünyəvi dövlətdir” (76).

Onilliklər keçdikdən sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qəbul etdiyi qərarlara nəzər salarkən bu dahi şəxsiyyətin necə zəngin və dəyərli irs qoyduğuna biz bir daha əmin oluruq.

Multikulturalizmin nəzəri aspektlərini və istiqamətlərini tədqiq edərək belə qənaətə gəlirik ki, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda mədəniyyətlərarası dialoqun konseptual, idarəçilik, siyasi və praktiki aspektləri müzakirə olunaraq, dialoqa yönələn maneələr nəzərdən keçirilir, onun müxtəlif mühitdə ən yaxşı formada aparılması konkret şəkildə təhlil olunur. Burada həmçinin təcrübə mübadiləsi və yeni təşəbbüslərin irəli sürülməsi baxımından əlverişli imkanlar yaradılır.

Hesab olunur ki, mədəniyyətlərarası dialoq YUNESCO-nun onurğa sütununu təşkil edən əsas elementdən biridir. Belə ki, sülh qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanmalıdır və sülh dünyanı hər bir güşəsində və qitəsində olmalıdır.

Məsələ bundadır ki, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoqun əldə edilməsində YUNESCO-nun uşaqlarla bağlı yeni platforma müəyyən etdiyini, bu prosesdə təhsil və mədəni irs məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsinin vacibliyini bildirdi.

Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulayıb ki, multikulturalizm – dövlət siyasəti və ictimai sifarişdir. Multikulturalizm siyasətinin əhəmiyyətli addımı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasıdır (15.05.2014). Bu mərkəzin yaradılmasının əsas məqsədi ölkəmizdə əsrlər boyu formalaşmış tolerantlığın, etnik-mədəni, dini müxtəlifliyin qorunmasının və çiçəklənməsini təmin etmək, habelə Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmmaq və mövcud multikultural modellərini tədqiq və təşviq etməkdir. Dünyanın multikulturalizm sahəsində aparıcı mütəxəssislərinin, görkəmli ictimai və siyasi xadimlərinin Bakıda beynəlxalq səviyyədə belə bir mərkəzin açılmasını son dərəcə təbii və işgüzar şəkildə qəbul etmələri məhz Azərbaycanın bu gün dünya multikulturalizminin mərkəzinə çevrilməsi reallığını aydın şəkildə nümayiş etdirir.

“Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə nəzərdə tutulan tədbirlər planı çərçivəsində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Yaradıcılıq Fondunun birgə nəşri olan “Multikulturalizm” jurnalı 2016-cı ildən başlayaraq işıq üzü görüb. Bu jurnalda “Azərbaycançılıq”, “Çoxmədəniyyətlik”, “Terror multikulturalizmə qarşı”, “Homo Sapiens”, “Tariximiz, bugünümüz” adlı rubrikalar öz əksini tapıb. Burada ölkəmizdə yaşayan bütün etnosların qardaşcasına dinc yanaşı yaşamaqdan, milli həyatın ahəngdarlığından, vahid “Azərbaycançılıq” ideologiyasının özəl spesifik xüsusiyyətlərindən, dünyanın multikultural mənzərəsindən, bəşəriyyətin bəlasına çevrilmiş terrorun etnik-milli rəngarəngliyindən şərhlər verilir. Şübhəsiz ki, bu jurnalın əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Ölkəmizin başçısı 2015-ci il noyabr ayının 17-də Parisdə UNESCO-nun məlum forumunda xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, 2015-ci ildə Avropanın və bəlkə

də dünyanın ən mötəbər mahnı yarışı – “Eurovision” müsabiqəsinin, 2017-ci ilin may ayının 12-dən 22-nə qədər İslam Həmrəylik Oyunlarının keçirilməsi, 2018-ci ildə Birinci Avropa Oyunlarına, buna qeyri-rəsmi Avropanın Olimpiya Oyunları deyirlər, ev sahibliyi etməyimiz də multikulturalizmin bir nümunəsidir. Müsəlman ölkəsində ilk Avropa oyunlarının, həmçinin 2020-ci ildə futbol üzrə Avropa çempionatının Bakıda keçirilməsi multikulturalizm və tolerantlıq ideyalarının təntənəsidir və parlaq təcəssümüdür.

Xatırlayaq ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında 2016-cı il ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan edilib. Bu il ərzində bəşəriyyətdə maraq doğuran qlobal xarakterli məsələlərə dair geniş spektrli dialoqlar, fikir mübadiləsi və müzakirələr aparmaq üçün tanınmış dövlət xadimləri, elmin müxtəlif sahələri üzrə Nobel mükafatı qaliblərini və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların rəhbərlərini, o cümlədən siyasi, elmi və mədəni elitasının görkəmli nümayəndələrini bir araya toplayan Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun keçirilməsi bir daha dünyaya sübut etdi ki, Azərbaycanda multikulturalizm adət-ənənədir, dövlət siyasətidir, ictimai sifarişdir, habelə bizim zənginliyimiz və gələcəyimizin təminatçısıdır.

Ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı Zəhid Oruc xüsusi qeyd edir: “Hazırda cənab Prezident İlham Əliyev, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyeva da Avropa ölkələrində, Fransada Azərbaycanın tolerant, mədəni mövqeyini, incəsənətini tanıtdırmağa çalışırlar. Bu gün bu xətt xarici siyasət kursunun ən mühüm elementi və istiqamətidir. Prezidentin bu ili “Multikulturalizm ili” elan etməsi milli mənafeyimizə uyğun bir hadisədir” (75).

2016-cı ilin 25-27 aprel tarixlərində Bakıda BMT Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun keçirilməsi ilə Azərbaycan bəzi Avropa liderlərinin pessimist baxışlarının əksinə olaraq multikulturalizmin yaşadığını və böyük perspektivlərinin olduğu ismarıcını mütərəqqi bəşəriyyətə “ünvanlamış” oldu. Həmin Forumda 140-dan çox ölkəsindən nüfuzlu nümayəndə heyətlərinin, çoxsaylı

beynəlxalq təşkilatların, dini konfessiyaların və QHT-lərin təmsilçilərinin qatılması yuxarıda söylənilən həqiqətin təsdiqi kimi dəyəndirilə bilər.

BMT Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunda Prezident İlham Əliyev dedi ki, “Azərbaycan Qərb ilə Şərq arasında təkcə coğrafi körpü deyil, həm də mədəniyyət körpüsüdür. Azərbaycan – tolerantlığın məkanıdır, multikultural dəyərlərə sadıq olan müstəqil Azərbaycan mədəniyyətlərin dialoqunun inkişafına, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasına və sivilizasiyalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn mühüm layihələrin reallaşdırılması, mötəbər forumları keçirilməsi sahəsində zəngin təcrübəyə malikdir” (66).

Prezident İlham Əliyevin multikulturalizmə, tolerantlığa verdiyi siyasi dəyərin dünya miqyasında real elmi, mədəni, sosial müstəvilərə köçürülməsi işində Heydər Əliyev Fondunun böyük xidmətləri danılmazdır. Bu gün Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması, təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondu olduqca əhəmiyyətli, möhtəşəm layihələr həyata keçirir, məsələn, “Azərbaycan – tolerantlıq məkanı”, “Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin rolu”, “Mədəniyyətlərarası dialoqda qadınların rolunun genişləndirilməsi”, “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşama” və s. Bu layihələr Azərbaycan multikulturalizmin bir ölkə çərçivəsində qapalı inkişafına deyil, dünya çərçivəsində dinlərin və mədəniyyətlərin müxtəliflikləri reallığında fəaliyyət göstərməsini şərtləndirir.

Son illərdə dövlətimiz humanitar sahədə misilsiz nailiyyətlərə imza atmışdır. Bu nailiyyətlərinin əldə olunmasında Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması və təbliği ilə bağlı Heydər Əliyev Fondun düşünülmüş, sistemli fəaliyyətində multikulturalizmin

mühüm aspektlərindən biri olan mədəniyyətlərarası əlaqələrin möhkəmlənməsi istiqaməti xüsusi yer tutur.

Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyeva iyulun 9-da Fransanın Kann şəhərində “Bakı Avropa Oyunları-2015”in təntənəli təqdimat mərasimində çıxışı zamanı bildirmişdir: “Azərbaycan bu gün tolerantlıq və multikulturalizm baxımından dünya mərkəzlərindən birinə çevrilib. Əsrlər boyu ölkəmizdə müxtəlif xalqların və dinlərin təmsilçiləri dostluq, qarşılıqlı etimad və sülh şəraitində rahat yaşayır, fəaliyyət göstərirlər. Bu gün biz öz ənənələrimizi, köklərimizi və tariximizi qoruyub saxlayaraq dünya mədəni müxtəlifliyinə böyük hörmətlə yanaşıırıq” (73).

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın söylədiyi həqiqət: “Azərbaycan dünyada qlobal multikulturalizm mərkəzlərindən biri kimi tanınır. Müxtəlif millətlərə və dinlərə mənsub olan insanlar əsrlər boyu Azərbaycanda sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıblar. Bu gün biz ənənələri qorumaq və gücləndirmək üçün əlimizdən gələni edirik. 2016-cı ildə Azərbaycan BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumuna ev sahibliyi edib. 2017-ci ildə IV İslam Həmrəylik Oyunları keçirilib. Bakı iki il ərzində 100-dən artıq ölkəni bir araya gətirən Avropa və İslam Oyunlarına ev sahibliyi etmiş şəhərdir. Bu, bizim beynəlxalq münasibətlərin, qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın, tolerantlığın gücləndirilməsinə töhfəmizdir...” yaşadığımız dövrün reallığıdır (70).

Mehriban xanım Əliyevanın çoxşaxəli və titanik ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyəti nəticəsində ölkəmizdə humanitar, mədəniyyət və multikulturalizm sahəsində həyata keçirilən tədbirlər göz qabağındadır. Bu xidmətlər ölkəmizin bundan sonrakı mədəni-humanitar tərəqqisinin mühüm zəminini təşkil edir.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva söyləyib: “Biz hesab edirik ki, insanların, xalqların bir-birinə daha yaxın olması, bir-birini daha

dərindən tanıması və doğru anlamasında ən gözəl vasitə məhz humanitar əməkdaşlıqdır, humanitar layihələrdir” (69).

Ulu Öndər Heydər Əliyev multikultural dəyərlərə əvəzsiz sərvət kimi yanaşırdı: “Azərbaycanın çoxmillətli, tolerant ölkə olması bizim böyük sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür ... Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Ərazimizdə yaşayan azərbaycanlı da, ləzgi də, avar da, kürd də, talış da, udin da, kumık da, başqası da – bütünlükdə hamısı azərbaycanlıdır. “Azərbaycan” sözü bizi həmişə birləşdirib”.

Xüsusi diqqət yetirmək lazımdır o fakta ki, Azərbaycan sülhməramlı əməliyyatlarda fəal iştirak edir. 1999-cu ilin sentyabr ayından başlayaraq Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Kosovoda, Əfqanıstanda və İraqda Beynəlxalq Sülhməramlı Ordu tərkibində sülhməramlı fəaliyyət aparır. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tərkibində Azərbaycanın Sülhməramlı ordusu 1997-ci ildə yaradılmış, sonradan Azərbaycan sülhməramlı bölməsi adı altında birləşmişdir. Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu 11 may 2010-cu ildə qəbul edilmişdir. Qanun lokal və regional münaqişələrin qarşısının alınması, nizamlanması və həll edilməsi ilə bağlı aparılan sülhməramlı əməliyyatlarda Azərbaycan Respublikasının iştirakının əsaslarını, formalarını və qaydasını müəyyən edir. Sülhməramlı əməliyyatlar – dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən hərbi və mülki heyətin iştirakı ilə, BMT-nin Nizamnaməsinə, beynəlxalq regional təşkilatların qərarlarına uyğun olaraq, yaxud beynəlxalq regional təşkilatlar və ya müqavilələr çərçivəsində, yaxud ikitərəfli və ya çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr əsasında lokal və regional münaqişələrin qarşısının alınması və ya onların dayandırılması və nizamlanması məqsədi ilə həmin münaqişələrə müdaxilə üzrə sistemləşdirilmiş mütəşəkkil fəaliyyətidir (9, s.52-53). Burada əsas və böyük əhəmiyyət daşıyan məqam ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Sülhməramlı ordusunun tərkibində həm azərbaycanlı, həm ləzgi, həm talış, həm kürd və s. xalqların nümayəndələri olan əsgərlər bir millət – azərbaycanlı kimi hərbi qulluqda xidmət edir.

Məhz bu “Azərbaycançılıq milli ideologiyasının” sayəsində ölkəmizdə bütün konfessiyalar və etnoslar arasında unikal həmrəylik mühiti formalaşmış, tolerantlıq, dini loyallıq, milli özünəməxsusluq və bəşəri dəyərlərə sadıqlıq həyat tərzinə çevrilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün azərbaycançılığı dəqiq ideoloji hədəf seçərək öz uzaqgörən, müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşmış çoxmədəniyyətlik ənənəsini inkişaf etdirdi və onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Hüquqi və siyasi müstəvidə multikulturalizmin yerini müəyyən etdi. Bununla da ilk növbədə multikulturalizm siyasi modelinin assimilyasiyası və təcridçilik kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi (15, s.52).

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin güclənməsinə dövlət dəstəyi formalaşmış və hal-hazırda həmin vəziyyət çiçəklənmə dövrü yaşayır.

Məşhur sosioloq İ.Vallerştayn hesab edir ki, mədəniyyət həmişə güclünün silahı olmuşdur. Bu fikrin reallığı əks etdirdiyini, müasir dövrdə özümüz də müşahidə edə bilərik. ABŞ dünyanın ən irəlidə gedən ölkəsi kimi özünün formalaşdırdığı mədəniyyəti hazırda digər dünya ölkələrinə də yaymaqdadır. Bu mədəniyyət Amerikanın nəhəng informasiya vasitələrilə bütün planetə ötürülür (10, s.273).

Bu haqda söhbəti davam etdirməzdən əvvəl Heydər Əliyev irsinin və siyasətinin təntənəsinin sübutu olan tarixi faktlara nəzər salaq.

Roma Papası II İohann Pavelin 2003-cü ildə Bakıya gəlişini və burada dediyi sözləri xatırladaq. Dünyanın ən nüfuzlu din xadimi tarixdə ilk dəfə idi ki, Azərbaycana səfər edirdi. Onu bura Azərbaycanda bərqəqar olmuş cazibədar tolerantlıq mühiti gətirmişdi. Mövcud reallığı görəndən sonra Roma Papası II İohann Pavel deyib: “Azərbaycan üç müxtəlif dilin dinc yaşadığı nadir bir ölkə və dini dözümlülük baxımından sabit cəmiyyətdir”.

İsrailin Azərbaycandakı səfiri Dan Stav bizim tolerantlıq mühitimizi olduqca orijinal, özünəməxsus bir tərzdə səciyyələndirib. Səfirin səsləndirdiyi fikir bundan ibarətdir: “Tolerantlıq məfhumu bir çox ölkələrdə “sənə dözüərəm, lakin sənə nifrət edirəm” mənasını verir. Azərbaycan tolerantlığı isə bundan tam fərqli olaraq, “sənə dözüərəm, çünki səni sevirəm” anlamına gəlir”. Cənab Dan Stavın bu qənaətə gəlməsinə səbəb Azərbaycanda bütün xalqların və dinlərin nümayəndələrinin, o cümlədən yəhudilərin əmin-amanlıq şəraitində yaşaması, heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmamasıdır.

Müxtəlif ölkələrdən gələn istər ölkə başçıları, ictimai-siyasi xadimlər, elm və mədəniyyət nümayəndələri, istərsə də adi turistlər Azərbaycana gələndə məscidə, kilsə və sinaqoqa gedir, dindarlarla da görüşüb söhbət edə bilər. Kimliyindən asılı olmayaraq sünni və şiələrin bir yerdə namaz qıldığını görüb həmişə çox təəccüblənirlər. Çünki dünyanın heç bir yerində İslamın iki qolu arasında bu cür isti münasibət mövcud deyil.

2017-ci ilin may ayının 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun açılışında bəyan etmişdir: “Bakıda biz sivilizasiyalararası dialoqdan söhbət aparırıq. Amma bəzi bəyanatlar bizi məyus edir ki, multikulturalizm iflasa uğradı, multikulturalizmin gələcəyi yoxdur. Bu, çox təhlükəli bəyanatdır. Qeyd etməliyəm ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Çünki dünya ölkələrinin mütləq əksəriyyəti çoxmillətli ölkələrdir. Əgər multikulturalizm iflasa uğrayıbsa, onda bunun alternativini nə ola bilər? Bu da çox aydındır. Bu, ayrı-seçkilikdir, irqçilikdir, ksenofobiya, islamofobiya, antisemitizmdir. Biz bu təhlükəli meyillərə qarşı öz səsimizi ucaltmalıyıq. Əlbəttə ki, bunu, ilk növbədə, dövlətlər etməlidir. Lakin, eyni zamanda, dövlətlərin bu siyasətini böyük dərəcədə hər bir cəmiyyətin siyasi və ictimai-elmi elitası, ictimai rəy müəyyən edir” (66).

Müasir Azərbaycan həm Avropa ailəsinin, həm də müsəlman ailəsinin üzvüdür. Bu həqiqətlə də biz bütün dünya ölkələrinə sübut edirik ki, bu mümkündür. Bir sivilizasiya digərini inkar etmir və etməməlidir. Düzgün

düşünülmüş xoşniyyətli sülhsevər siyasət nəticəsində Azərbaycanda müxtəlif xalqlar multikulturalizm şəraitində birgə yaşayır və yaradır.

Tarixən Avropa cəmiyyət modeli hər zaman çoxmədəniyyətli olub. Bununla belə, ötən əsrlərdə Avropa istər dini, etnik, dil, istərsə də ideoloji fərqlərin rədd edilməsindən irəli gələn dəhşətli müharibələr arenası olmuşdur. Bu gün bütöv və çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin qurulmasında bir çox nailiyyətləri əldə olunmasına baxmayaraq, bu ahəngdar inkişaf hələ də ədavət, anlaşmanın çatışmaması, münasibətlərdə böyük gərginliyin olması, ayrı-seçkilik, ksenofobiya və zorakılıq kimi vəhşi hərəkətlərlə daim təhlükə altına salınır.

Bəşəri və ictimai münasibətlərin fundamental meyarlarından biri kimi çıxış edən insan hüquqları problemini yalnız bir dövlət siyasəti və ya hüquq məsələsi qismində anlamaq doğru olmazdı. İnsan hüquqları kifayət qədər mürəkkəb bir fenomen olaraq, bütövlükdə, sivilizasion inkişafı səciyyələndirir, mədəni davranış və fəaliyyətin çox mühüm xassəsi kimi, insanın pozitiv istiqamətdə sosiallaşmasına təminat verən universal prinsip kimi özünü göstərir.

İdeya kökləri qədim tarixə, müxtəlif dini-mədəni ənənələrə, təsərrüfat sistemlərinin ilkin qərarlaşma dövrünə gedib çıxan, özünəməxsus təkamül yolu keçən insan hüquqları bu gün elə bir səviyyə və universallıq kəsb etmişdir ki, kimsə onların təkzibinə açıq-aşkar səy göstərə bilmir. Bu hüquqların ümumən etiraf olunması artıq real faktdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mövcud olan beynəlxalq müqavilələr fərdlərə, bilavasitə hüquqlar vermir. Bu müqavilələr, məhz dövləti orada möhkəmlənmiş insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək və onların təmin edilməsi üçün bütün lazımı tədbirləri görmək öhdəliyi müəyyən edir.

Təsadüfi deyildir ki, 1948-ci ildə qəbul edilmiş “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə” bütün xalqların və dövlətlərin görməli olduqları bir vəzifə kimi elan edir ki, hər bir insan, cəmiyyətin hər bir orqanı maarif və təhsil yolu ilə həmin hüquq və azadlıqlara hörmət edilməsinə, mütərəqqi milli və beynəlxalq

tədbirlər vasitəsilə onların xalqlar arasında səmərəli tanınmasının və həyata keçirilməsinin təmin olunmasına səy göstərsinlər.

Dünyada insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması, bu sahədə mövcud beynəlxalq konvensiyaların daha da təkmilləşdirilməsi işi ilə məşğul olan ən mötəbər təşkilatlardan biri Avropa Şurası bütün Avropa ölkələrini ümumi dəyərlər və prinsiplər ətrafında birləşdirmək üçün yaranmışdır. 1949-cı ilin mayın 5-də təsis olunan Avropa Şurası özündə 10 üzv dövləti birləşdirən, bu gün isə onların sayı 48, və insan hüquqlarının əsas prinsiplərini təmin edən Avropanın ən qədim və möhtəşəm təşkilatlarından biri sayılır. Təşkilat özünün 68 illik fəaliyyəti sahəsini daha da genişləndirib və bütün qitəyə yayılıb. Burada müxtəlif siyasi ideyalar, mədəniyyətlər, dillər, dinlər təmsil olunur. Təşkilatın əsas məqsəd və ideyası müxtəlifliyə əsaslanan birlikdən ibarətdir. Yəni müxtəliflik fərqli ideyaları və təcrübələri öyrədir. Ümumi dəyərlər: demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqların qorunması, qanunun aliliyidir. Bu dəyərlər Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının əsasında dayanır və, eyni zamanda, bir çox qanunvericilik normalarına, standartlara, mexanizmlərə və yaxşı təcrübəyə əsaslanır. Həmin fundamental dəyərlər nəinki Avropanın və, ümumiyyətlə, universal xarakter daşıyan dəyərlərdir. Onların həyata keçirilməsi mədəniyyətlərarası dialoqun, humanitar forumların aparılması üçün ilkin şərtidir.

Nəzərə alaraq ki, Avropa Şurasının məqsədi üzv dövlətlər arasında, onların ümumi irsi üzrə ideya və prinsiplərini həyata keçirtmək və qorumaq, o cümlədən iqtisadi və sosial tərəqqini təmin etmək məqsədilə üzv dövlətlər arasında birlik yaratmaqdan ibarətdir, 2001-ci ilin yanvarın 17-də Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin nümayəndələr səviyyəsində keçirilmiş iclasında Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının tamhüquqlu üzv kimi qəbul edildi.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan bu mötəbər təşkilatla ilk təmasları müstəqilliyin ilk illərinə təsadüf edir. Məhz 24 yanvar 1992-ci ildə Azərbaycan parlamenti “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusu almaq üçün Avropa Şurasına müraciət edib. Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunana kimi ikitərəfli

münasibətlərin inkişafı ilə bağlı önəmli hadisələr baş verib. Məsələn, 1995-ci ilin fevralın 3-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Bürosu 1994-cü ildə qəbul edilmiş və üç Cənubi Qafqaz dövlətinin Avropa Şurasına üzv qəbul edilmək üçün müraciət hüququnu nəzərdə tutan 1247 sayılı tövsiyəyə uyğun olaraq Azərbaycanın “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusu almaq barədə müraciətinin nəzərdən keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxıb edib. 1996-cı ilin iyunun 28-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Bürosu Azərbaycana “xüsusi dəvət edilmiş qonaq” statusunun verilməsi barədə qərar qəbul edib. 1996-cı ilin iyulun 13-də Ümummilli Lideri Heydər Əliyev Avropa Şurası baş katibinin adına məktub göndərərək Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul olunmaq və digər üzv dövlətlər kimi insan hüquqları və azadlıqları haqda Avropa Konvensiyasına qoşulmaq arzusunda olduğunu bildirib. 1997-ci ilin aprelin 25-də Azərbaycan Respublikası Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına qoşulub. 1998-ci ilin yanvarın 20-də Ümummilli Lideri Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və Azərbaycanın Avropada mənafelərinin müdafiə edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. 1999-cu ilin oktyabrın 21-də Ümummilli Lideri Heydər Əliyev “Avropa Şurasında Azərbaycan Respublikasının təmsilçiliyinin təşkilatı təminatı haqqında” sərəncam verib. 2000-ci ilin martın 18-də Ulu Öndər “Avropa Şurasının fəaliyyətinə və Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasındakı əməkdaşlığa dair məlumatların yayılması barədə” sərəncam imzalayıb. 2000-ci ilin iyunun 12-13-də Avropa Şurası Siyasi Komitəsinin Romada növbəti iclası keçirilib və Azərbaycanın Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv qəbul edilməsi ilə bağlı müsbət rəy verilib.

Baş vermiş hadisələrin kiçik tarixi ekskursunu tamamlayaraq, qeyd edək ki, 2001-ci ilin yanvarın 17-də Azərbaycan Avropa Şurasına tamhüquqlu üzv kimi qəbul edildi və bununla əlaqədar təşkil olunmuş rəsmi mərasim isə yanvarın 25-də Strasburqda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi geniştərkibli nümayəndə heyətinin iştirakı ilə keçirildi. 2001-ci ilin aprelin 24-27-də

Azərbaycanın AŞPA-da nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq bu qurumun iclasında tamhüquqlu üzv kimi iştirak edib.

Sessiya zamanı 9 ölkə və AŞPA-da fəaliyyət göstərən 5 siyasi qrupu təmsil edən 29 nümayəndə tərəfindən imzalanmış “Ermənilər tərəfindən Azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımın tanınması” adlı yazılı bəyanat və 14 ölkəni təmsil edən 20 nümayəndə tərəfindən imzalanmış “Ermənistan və Dağlıq Qarabağda saxlanılan müharibə əsirləri və girovları” adlı tövsiyyə üçün təklif AŞPA-nın rəsmi sənədləri qismində yayılıb. Göstərilən sənədlərdə ermənilər tərəfindən Xocalı əhalisinin tamamilə qətlə yetirilməsi, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazisinin 20%-nin işğal edilməsi, Ermənistan və işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında uşaq, qadın və yaşlı insanların da daxil olduğu 783 azərbaycanlı girovun saxlanılması faktı və digər vacib məsələlər xüsusi vurğulanıb.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin bu qurumdakı fəaliyyəti ilk günlərdən avropalı parlamentarilərin diqqətini cəlb edib. Bu məsələdə əsas amil nümayəndə heyətinə rəhbərliyi məhz o zaman millət vəkili olan, hazırkı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərlik etməsidir. Məhz onun beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük təcrübəyə malik olması Azərbaycanın bu qurumda maraqlarının ən yüksək səviyyədə qorunması, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin ifşası, qaçqın və məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmasında mühüm rol oynayıb. Bunun məntiqi nəticəsi kimi 2003-cü ilin yanvarın 27-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Bürosunun keçirilən iclasında Azərbaycanın AŞPA-dakı nümayəndə heyətinin rəhbəri, millət vəkili İlham Əliyev büronun üzvü və AŞPA daxili prosedurasına əsasən, eyni zamanda assambleya prezidentinin müavini seçildi.

2002-ci ilin noyabrın 4-də Avropa Şurasının Azərbaycandakı ofisi Azərbaycan hökuməti və Avropa Şurası arasında imzalanmış anlaşma memorandumu əsasında təsis edilib. Avropa Şurasının Azərbaycan Respublikasındakı ofisinin əsas vəzifəsi Avropa Şurasının fəaliyyəti, təşkilatın

məqsəd və fəaliyyəti haqqında geniş ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və bunu Avropa standartlarına, xüsusilə də qurumun fəaliyyətinin əsasını təşkil edən insan haqları məsələlərinə dair təfəsilatı izahatlar verməklə təmin etməkdir.

Avropa Şurası Azərbaycanın insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi, demokratik islahatların aparılması, qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində tədbirləri həyata keçirməsində mühüm rol oynayıb.

Avropa Şurası Parlament Assambleyası fəaliyyət göstərdiyi zamanda mədəniyyətlərarası dialoqa aid bir sıra məruzələr dinləmiş, bəzi hökumətlər və parlamentlər üçün tövsiyələr hazırlamış və təqdim etmişdir. Buna baxmayaraq etiraf etmək lazımdır ki, bu gün Avropada islamla bağlı ağır vəziyyət, islamizm və islamofobiya, ekstremizm və ayrı-seçkilik, ksenofobiya və zorakılıq halları - təkzibedilməz külli miqdarda faktlardır. Məsələn, 2005-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbərin karikaturasını özünün redaktoru olduğu qəzetdə dərc etdirən Daniya vətəndaşı Fleming Rouzun namizədliyi Nobel mükafatı kimi mötəbər bir mükafata təqdim olundu. Britaniya yazıçısı, Hindistan əsilli Salman Rüşdi də 1988-ci ildə yazdığı və islamı kəskin şəkildə təhqir edən “Şeytanın ayələri” kitabına görə Avropanın rəğbətini qazanmışdır. Təəssüf ki, 1998-ci ildə Türkiyə yazıçısı Orxan Pamuk da öz əsərində “Mənim adım qırmızı” islamı təhqir etdiyinə görə Nobel mükafatına layiq görüldü. Şübhəsiz ki, belə faktlar arzuolunmaz və yolverilməzdir.

Müasir zamanda Qərbin mənəvi-siyasi həyatının reallıqları ondan xəbər verir ki, Avropa mədəniyyəti və mənəviyyəti iflasa uğrayıb. Bunu avropalıların özləri də yaxşı dərk edərək bəzən etiraf edirlər. Bu gün Avropanı silkələyən qaçqınlar problemi kimi terrorla bağlı problemlərin də çoxalmasının səbəbkarı elə avropalıların özləridir. Bu problemlər onların digər ölkələrin daxili işlərinə qarışmalarının və bir çox terror təşkilatlarını dəstəkləmələrinin məntiqi nəticəsidir.

Çağdaş dövrümüzdə terrorçuların törətdikləri cinayətlərə görə məsuliyyət dünya birliyinin üzərinə düşür. Çünki dünya birliyinin önündə gedən iri dövlətlər, beynəlxalq terrorizmin bünövrəsini qoyan erməni terrorizmini vaxtilə dəstəkləmək

əvəzinə onun məhvinə çalışsındılar, bu gün dünyanın müxtəlif regionlarında terrorizm bu dərəcədə tuğyan edə bilməzdi.

XX əsrdə Qərbin dəstəyini hiss edən erməni terrorçuları müxtəlif ölkələrdə göbələk kimi baş qaldırır, təşkilatlanır və müsəlmanlara qarşı qırğınlar törədirdilər. Onların tək cə “ASALA” terrorçu təşkilatı 1975-1985-ci illərdə 21 ölkənin 38 şəhərində 110-dan artıq terror aktları təşkil ediblər. Azərbaycan ərazilərində isə ermənilər 1988-1995-ci illərdə yüzlərlə terror aksiyaları həyata keçirdilər ki, nəticədə 1568 nəfər günahsız insan həlak oldu, 1808 nəfər isə yaralandı.

Erməni terrorçularının azərbaycanlılara qarşı yüz ildən artıq davam edən çoxlu sayda soyqırımlarının sonuncusu və ən dəhşətlilərindən biri 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda baş verdi. Yalnız azərbaycanlılara qarşı deyil, bütün bəşəriyyətə qarşı törədilmiş bu cinayət nəticəsində əksəriyyəti qoca, qadın və uşaq olan 613 nəfər dinc əhali məhv edildi.

Ermənilərin bir əsrdən artıq azərbaycanlılara və türklərə qarşı davam edən terrorçuluq fəaliyyəti dünya birliyinin gözü qarşısında həyata keçirilirdi. Getdikcə azğınlaşan erməni terrorizmin qarşısını almaq üçün dünya birliyi bu müddət ərzində heç bir cəhd, təşəbbüs göstərmədi. Əksinə, 1980-ci illərin sonralarından başlayaraq, Qərb dövlətləri Azərbaycana qarşı təcavüzə hazırlaşan Ermənistan dövlətinə dəstək verərək, o illərdə bu dövlətin səyi nəticəsində Yerevana axışan erməni terrorçularını silahlandırmaqla məşğul oldular.

Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal, 20 mindən artıq günahsız azərbaycanlıların məhvi və bir milyondan artıq insanın qaçqın və köçkün düşməsi ilə nəticələnən Qərbin ermənilərə verdiyi bu dəstək, hazırda da davam etməkdədir. Bu dəstəyə arxalanan, terrorizmi dövlət siyasətinə çevirmiş Ermənistana, başda Serj Sarkisyan olmaqla, vaxtilə Xocalı soyqırımı törətmiş cinayətkar-terrorçu qruplar rəhbərlik edirlər. Himayədarlarının söyləri nəticəsində onlar bu gün də özlərini çox azğın və həyasız apararaq torpaqlarımızı azad etmək istəmirlər.

Avropada həyata keçirilən hər bir terror aktından dərhal sonra avropalılar terrorizmi məhv etmək üçün bütün səylərini səfərbər edəcəkləri barədə bəyanatlar verməkdən çəkinmirlər. Lakin onlar anlamır ki, neçə ki, erməni terrorçularının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımlarına dünya birliyi siyasi və hüquqi qiymət verməyib, Ermənistana rəhbərlik edən terrorçular özlərini təhlükəsiz hiss edirlər, habelə terrorizmə ikili standartlarla yanaşılır, “yaxşı” və “pis” terrorçular anlayışı mövcuddur, çağdaş dövrümüzdə islam dinini alçaltmaq və gözdən salmaq məqsədilə özlərinin yaratdıqları terror təşkilatlarını islam dininə bağlamaqla çalışırlar, heç zaman terrorizmin məhv edilməsinə nail ola bilməyəcəklər!

Terrorizmi məhv etmək üçün Rusiya Federasiyası və ABŞ kimi dünyanın iri dövlətləri, həmçinin Avropa İttifaqı, ilk növbədə Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllinə, Ermənistanın terrorçu rəhbərlərinin Beynəlxalq Cinayətlər Məhkəməsinə verilməsinə çalışmalı və ayrı-seçkilik qoymadan terrorçu təşkilatlara qarşı mübarizəni davamlı şəkildə aparmalıdır. Yalnız bu halda terrorizmi məhv etmək mümkün olar.

Bütün bunları Qərb ya başa düşmür, ya da başa düşmək istəmir. Təəssüf ki, digər sahələrdə olduğu kimi, terrorizmlə bağlı ikili standartlar siyasəti, ayrı-seçkilik bu gün də davam etməkdədir. Məsələn, Avropa dövlətləri, 2015-ci ilin yanvarın və noyabr aylarında Parisdə, 2016-cı ilin mart ayında isə Brüsseldə həyata keçirilən terror aktlarında dərhal və çox kəskin şəkildə reaksiya verərək öz həmrəyliklərini nümayiş etdirdilər. Yada salaq ki, 2016-cı ilin martın 22-də Brüsseldə həyata keçirilən terror aktları da Avropadakı mənəvi-siyasi həyatın reallıqlarından irəli gəlir. Metroda baş verən partlayış nəticəsində 20, hava limanında törədilən iki partlayış nəticəsində 15, beləliklə müxtəlif millətlərdən olan 35 nəfərin həyatına son qoyan və 348 nəfər dinc əhalinin yaralanmasına səbəb olan bu terror aktları yalnız Belçikanı deyil, bütün Avropa strukturlarını hədəfə almışdır. Onu da qeyd edək ki, Brüsseldəki terror aktları baş verməmişdən bir neçə gün öncə - martın 18-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti R.T.Ərdoğan terror təşkilatlarına qarşı prinsipial mövqe tutmadıqlarına görə Avropa dövlətlərini

kəskin qınamaqla yanaşı, onların da hər an terror aksiyalarına məruz qala biləcəkləri barədə xəbərdarlıq edərək demişdir: “Siz bilmirsiniz nə vaxt ayaqlarınızı minanın üstünə basacaqsınız, lakin bu, mütləq baş verəcək. Öz döşünüz üzərində isindirdiyiniz ilan sizi istənilən anda sanca bilər”. Deyilən bu kəskin xəbərdarlıqdan üç-dörd gün sonra bütün dünya Türkiyə Prezidentinin haqlı olduğunu şahidi oldu (71).

Başqa misal gətirək: 2017-ci ilin mayın 22-də Mançesterdə Amerika müğənnisi Ariana Qrandenin konsertinin sonunda terror aktı baş verib və nəticədə 22 insan həlak olub, 120-dən çox yaralanıb. Bu terror aktına dünya ictimaiyyəti dərhal reaksiya verdi. Lakin 2016-cı və 2017-ci illərin ərzində dinc əhali arasında çoxlu sayda insan tələfatına səbəb olan, dalbadal Türkiyədə törədilən terror aksiyalarına, eləcədə Yəməndə və İraqda baş verən ağır terror hadisələrinə Avropa dövlətləri tərəfindən heç bir reaksiya verilmədi. Açıq-aşkarcasına bəlli olur ki, Avropada baş verən hadisələr burada dini nifrətin, islamofobiyanın artıq pik həddinə çatdığını deməyə əsas verir.

Avropada ayrı-seçkilik, islamofobiya, ksenofobiya kimi təhlükəli amillərin günü-gündən getdikcə artması və bununla yanaşı iri dövlətlərin digər dövlətlərdə demokratiyanı, insan hüquqlarını bərqərar etmək adı altında dünyanı yenidən bölmək cəhdləri XX əsrin sonlarından başlayaraq dünyanın müxtəlif regionlarında, məsələn, Yaxın Şərqdə, postsovet respublikalarında, Şimali Afrikada və s. müharibə və münafişə ocaqları yaratdı. Bütün bunlar çoxlu sayda insan tələfatına və insanların kütləvi şəkildə öz yurd-yuvalarından didərgin düşmələrinə səbəb oldu.

Son on beş ildə qırıxdan çox əksəriyyəti müsəlman olan ölkələrin daxili işlərinə qarışılması nəticəsində bu ölkələri on milyondan artıq qaçqın tərk edib. “Ərəb baharı” və rəngli inqilablar nəticəsində isə son illər yer üzərində qaçqınların sayı yetmiş milyondan çox artıb. Əgər 2001-ci ildə Yer kürəsində qaçqınların sayı 171 milyon idisə, bu gün onların sayı 244 milyona çatıb. Yalnız Suriyada gedən müharibə illərində 4,5 milyon insan qaçqın düşüb. Bu qaçqınların min nəfərə

yaxını dəniz sularında boğularaq həlak olmuşdur. On mindən çox qaçqın uşaq isə itkin düşüb. Bu müharibədə öldürülənlərin sayı artıq 450 mini ötmüşdür. Nəzərə alsaq ki, Suriya əhalisinin 91% müsəlmandır, burada nə qədər müsəlmanın qırıldığı aydın olar. Bəla burasındadır ki, Avropada getdikcə güclənən dini nifrətin və islamofobiyanın təsiri altından çıxma bilməyən bir çox siyasi və dini xadimlər islam dininə ibadət edən insanların faciəsinə, həmişə olduğu kimi, indi də biganə münasibət bəsləyir.

2016-cı ilin fevral ayında Roma Papası ilə Rusiya Patriarxının Kubada baş tutan görüşü baş verdi. Bu görüş zamanı Şimali Afrikada və Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrdə yalnız xristian qırğınlarının qarşısını almaq tədbirləri barədə müzakirələr aparıldı. 2016-cı ilin mart ayının əvvəlində ABŞ Konqresi Yaxın Şərqdə xristianların öldürülməsinin “Xristian əhalisinə qarşı soyqırım” kimi tanınması barədə qərar qəbul etdi (52). Bütün bunlar göstərir ki, islamofobiya təkcə Avropada deyil, bütün xristian dünyasında yayılmaqdadır.

İnsan hüquqları və azadlıqları probleminin təhlili göstərir ki, müasir dövrdə insan hüquqlarının qorunması qanəedici vəziyyətdə deyil. Belə ki, müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən dünya ölkələrinin çoxunda insan hüquqlarının təməlini müəyyənləşdirən bir çox prinsiplər pozulur, hüquq və azadlıqlar yetərinə qorunmur, insanın şərəf və ləyaqətinə qarşı əməllər törədilir, onun fiziki və mənəvi aləmi təcavüzə məruz qalır, ağır zərbələrlə üzləşməli olur.

Şübhəsiz ki, belə vəziyyətdə “vətəndaş-dövlət” münasibətləri sistemi daxilində qəbahətlər, anormallıqlar artmaqda davam edir. Bir sıra faktlar göstərir ki, bəzən maraqlı tərəflər belə qəbahətlərin səbəblərini irqi, etnik, dini və mədəni xüsusiyyətlərdə axtarır, demokratik norma və prinsiplərin pozulmasını bilavasitə milli-mədəni, dini özünəməxsusluğun səciyyəvi elementləri ilə izah etməyə çalışır. Belə yanaşma, əslində, problemi daha da mürəkkəbləşdirir, düzgün çıxış yollarının tapılmasına mane olur.

Tarixi təcrübə, cəmiyyətin təkamülü göstərir ki, insan varlığına qarşı əməllər, laqeyd və sayğısız münasibət iri miqyas alaraq kütləviləşirsə, bütövlükdə, cəmiyyət zəifləyir və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərdə passivlik göstərir – gücsüz, aciz tərəf rolunda çıxış edir və hakimiyyət qollarının öz səlahiyyətlərinin aşması üçün növbəti zəmin yaratmış olur. Ona görə də, insan hüquqları ideyası dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması məsələsi ilə sıx bağlıdır. Bu bir sıra müddələrdə öz əksini tapır: bütün etnik, dini və mədəni müxtəlifliyə baxmayaraq, insan hüquqlarının gözlənilməsi ictimai inkişafın və əmin-amanlığın çox mühüm meyarıdır; müxtəlif mədəniyyətlər müstəvisində insan hüquqları öz praktik reallaşma səciyyəsi ilə fərqlənir; doğulduğu andan hər bir insan təkrarolunmaz və qiymətli varlıqdır, onun öz muxtariyyəti və ləyaqəti var. İnsanın ləyaqətinə toxunmağa, onun muxtariyyətinə müdaxilə etməyə dövlətin ixtiyarı yoxdur. Hər bir hakimiyyətin öz həddi-hüdudu var. Hər bir kəs öz hüquqlarını qoruyaraq, dövlət qarşısında müəyyən tələblər irəli sürə bilər. Fərdin azadlığı cəmiyyətin digər üzvlərinin azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hesabına reallaşdırıla bilməz.

Bunun əsasında belə qənaətə gələ bilərik ki, “vətəndaş-dövlət”, “cəmiyyət-dövlət” münasibətləri optimal təşkil olunub tənzimlənməlidir ki, insanın hüquqları etibarlı surətdə təmin edilsin. Bu münasibətlər sisteminin keyfiyyət xassələri, məzmunu həm obyektiv, həm də subyektiv amillərdən, o cümlədən, milli-mədəni ənənələrdən, mənəvi irsdən, cəmiyyətdə dinin rolundan və onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, bəşəri dəyərlərə həssaslıqdan və s. asılıdır.

Müasir zamanda “vətəndaş-dövlət”, “cəmiyyət-dövlət” münasibətləri kompleks sistemli təhlilə ehtiyac yaranır, beləliklə də, fəlsəfənin üzərinə məsuliyyətli bir vəzifə düşür: aktualıq kəsb edən bir sıra sualları cavablandırmaq, zəruri ümumiləşdirmələr aparmaq. Təbiidir ki, dövr dəyişir, ictimai mühit yeniləşir, qarşıya yeni problemlər çıxır. Bu problemlər kompleksinin tədqiqat və müzakirə obyektinə çevrilməsi, insan hüquqlarının daha təmin olunmasına münasib şərait yaratmaq imkanlarının axtarılması çox vacibdir.

Məsələ ondadır ki, qloballaşma və müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan cəmiyyətlərə integrasiya zamanı insan hüquqlarının bəzi istisnalara məruz qalması şübhəsizdir. İnsan haqlarının universallığı və mədəni müxtəlifliyin mövcudluğu, ümumən, hamı tərəfindən qəbul edilir. Bu isə universal insan haqlarının müxtəlifliklərlə zəngin dünyada necə mövcud olması sualını doğurur.

İnsan hüquqları ideyası ümumi mədəniyyət sistemində, fərdi və ictimai süurda özünə layiqli mövqe qazandıqca, insanlarda həmin hüquqlara münasibət daha məsuliyyətli olur. Onu da xüsusi şəkildə vurğulayaq ki, müasir dünyada virtual məkan, virtual reallıq və virtual reallığın texnologiyaları həyatımızda əhəmiyyətli rol oynayır. İstənilən medalın iki tərəfi olduğu kimi, onların da özünə görə müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Birmənalıdır ki, virtual reallığın texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən virtual ünsiyyətin saxlanması müasir bəşər evladının, az qala xəstəliyə çevrilən, gündəlik məşğuliyyətidir.

XX əsrin sonundan ta bu günə kimi virtual reallığın sosial-siyasi təsirləri qabarıq şəkildə özünü göstərməyə başladı. İnternet vasitəsilə müxtəlif sosial şəbəkələrinin, məsələn, “Facebook, FaceDial, FaceTap, FaceTime, Instagram, LinkedIn, MySpace, Twitter, YouTube, Viber, VideoChat, Whatsapp”-ın istifadəçilərinin sayı günü-gündən çoxalır, internet keyfiyyəti daha da yaxşılaşır, yeni sosial şəbəkələr yaranır və nəticədə virtual reallığın təsir imkanları olduqca genişlənir və güclənir.

Virtual vasitələrlə ictimai siyasi prosesləri nəzarətdə saxlayaraq idarə etmək daha asandır. Milli “Azərbaycançılıq” ideologiyasının, milli təfəkkürün və milli şüurun formalaşmasında virtual vasitələrin təsirli üsul kimi rolu danılmazdır. Müasir virtual vasitələrlə xalqı millətə transformasiya etmək, milli dəyərləri yaymaq, populyarlaşdırmaq, ümumilli hədəfə çevirmək bu günün tələbidir.

Müasir zamanın virtual reallığında ünsiyyət saxlamasının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, internet vasitəsilə dərhal müxtəlif sahələrlə bağlı informasiyanın əldə olunması, biliklərin qazanılması, lazım gələndə istənilən kitabların,

monoqrafiyaların, dərslər və metodik vəsaitlərinin, müxtəlif aspektdə olan proqramların, bədii ədəbiyyat əsərlərinin və publisistik yazıların populyarlaşdırılması kifayət qədər zəruri və əlverişlidir. Virtual reallıqda ünsiyyət saxlamasının mənfi cəhəti isə şəxsiyyətə, onun xarakterinə, mövcud olan vərdişlərinə, (milli) adət-ənənələrinə istənilən təsir edə bilməsindən, bəzi hallarda onun mənəvi-əxlaqi normalarının və dəyərlərinin dəyişdirilməsindən, müxtəlif təsirlərin vasitəsilə məsuliyyət hissini azalmasından, biganəliyin, tənbəlliğin artmasından, və, ümumiyyətlə, bəzilərinde təfəkkürün bəsitləşməsindən, degradasiyaya uğramasından ibarətdir.

Müasir bəşər evladının daima (səhərdən gecə düşənə kimi və gecədən səhərə qədər) virtual ünsiyyətin saxlanması müəyyən asılılıq yaradır. O da, öz növbəsində, mənfi fiziki, psixoloji və sosial dəyişikliklərə, səkkiz saatlıq gecə yuxusunun pozulmasına, nəticədə, əmək qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Çağdaş dövrümüzdə müxtəlif sosial şəbəkələrinin vasitəsilə, insanın ən müqəddəs varlığı olan, ailələr qurulur. Onu da etiraf etmək lazımdır ki, sosial şəbəkələrinin xəttindən artıq istifadəsinə görə də bəzi hallarda ailələr dağılır. Bunlar da, şübhəsiz, çox xoşagəlməyən hallardır.

Virtual reallıq, həqiqi dünyada olan fiziki sərhədlərdən azad olduğu üçün istənilən sayda insanın eyni zamanda bir araya gəlməsinə və qarşılıqlı ünsiyyət qurmasına şərait yaradır. Virtual gerçəkliyin sosial ünsiyyəti asanlaşdırması və bu yolla da ünsiyyət prosesini dərinləşdirməsi sosium üzərində nəzarəti gücləndirməyə imkan yaratdı və ona təsir etmə, onu istismar etmə vasitəsinə çevrildi (9, s.189).

İctimai və bəşəri inkişaf prosesini mənalandıran insan hüquq və azadlıqları məfhumu fərqli mənbələrdə müxtəlif terminlərlə ifadə edilir, bəzən hətta əsas anlayışların mənası təhrif olunur. Bəzən insan hüquqları qrup, xalq, etnik toplum, siyasi partiya, millət kimi fenomenlərə məxsus hüquqlarla eyniləşdirilir. Belə hallar nəzəri refleksiyada, şüurda qeyri-müəyyənlik yaratmaqla yanaşı, praktiki

siyasətə, əməli işlərə də mənfi təsir göstərir. Elə hallar olur ki, “şəxsi azadlıqlar”, “şəxsi hüquqlar”, “insan hüquqları”, “əsas hüquqlar”, “vətəndaş hüquqları”, “insan haqları” kimi anlayışlardan eyni mənada istifadə edilir, onların arasındakı mənə fərqlərinə diqqət yetirilmir. Belə problemli situasiyanın aradan qaldırılmasında, fəlsəfənin, onun instrumental-kateqorial aparatının, qnoseoloji-metodoloji imkanlarının əhəmiyyətli rolu var.

Dövlət strukturları ictimai rəyin təzyiqi ilə hesablaşmaq məcburiyyətini hiss etdikdə, insan hüquqlarının müdafiəsinin ictimai rəy müstəvisində təşkili mümkün olur və dövlətləri insan hüquqları ilə əlaqədar daha pozitiv addımlar atmağa sövq edir. Belə olduqda, şübhəsiz ki, konkret determinantlarla səciyyələnən ictimai rəyin insan hüquqlarının reallaşmasında rolu məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və mühitin bir problem kimi fəlsəfənin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Hüquq və azadlıqların təmin olunmasına və müdafiəsinə dair bir sıra mühüm dövləti əhəmiyyətə malik olan fərman və sərəncamları qeyd etmək lazımdır.

1998-ci ilin fevralın 22-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı, 1998-ci ilin avqustun 4-də “Azərbaycan Respublikasında söz fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı, 1998-ci ildə “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncamı bu qəbildən olan normativ-hüquqi sənədlərdir. 2001-ci ilin dekabrın 28-də “Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu qəbul edilmişdir. 2001-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin “İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə həsr olunmuş qərarların toplusu” işıq üzünə görünür.

Bu məsələnin aktuallığı nəzərə alınaraq, hələ 1999-cu ilin dekabrın 17-də BMT Baş Məclisi “İnsan hüquqları və mədəni müxtəliflik” adlı 54/160 nömrəli Qətnamə qəbul etmişdir. Həmin Qətnaməyə müvafiq olaraq, BMT-nin Baş katibi

tərəfindən hazırlanmış hesabatda müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan dövlətlərin insan hüquqlarına hörmət göstərmək prinsipinin təmin edilməsində həmrəyliyin vacibliyi vurğulansa da, bir sıra dövlətlərdə dini və mədəni dəyər və elementlərin nəzərə alınmasının zəruriliyi də qeyd edilmişdir. Eyni zamanda, insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın, “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın, “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya”nın, “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya”nın mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün normativ çərçivə yaratdığı vurğulanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva ən yüksək səviyyədə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə dəfələrdə xüsusi qeyd edib ki, Azərbaycan çoxkonfessiyalı, çoxmillətli ölkəlidir. “Biz öz dinimizə, tariximizə və mədəniyyətimizə çox böyük hörmətlə yanaşıırıq. Eyni zamanda, biz mədəniyyət müxtəlifliyinə çox diqqətlə və böyük hörmətlə yanaşıırıq. Heydər Əliyev Fondu bu illər ərzində ölkəmizdə əlli dini, tarixi və mədəni abidənin bərpasında iştirak edib. Biz dünyada, dünyanın müxtəlif ölkələrində və şəhərlərində qırıxdan çox dini və mədəni abidənin bərpasında iştirak etmişik”. Mehriban xanım Əliyevanın fikrinə görə, Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyətində ölkəmizi müasir dünyaya multikulturalizm, tolerantlıq, xüsusən də dözümlülük məkanı kimi təqdim etmək çox vacibdir (69).

Hər bir dövlətin din siyasəti tarixi ənənə, milli mənəvi dəyərlərlə yanaşı beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, eyni zamanda milli qanunvericiliyə əsaslanır. Azərbaycan Respublikasının din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri ölkədə yüz illər boyu yaranmış, xalqımızın xarakterik xüsusiyyətinə çevrilmiş tolerantlıq ənənəsini qorumaqdır. Ölkəmizdə bu ənənəni inkişaf etdirmək və daha da möhkəmləndirmək, yerli və beynəlxalq səviyyədə təşviq etmək istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir, tarixi-dini abidələrin bərpa və təmirinə xüsusi diqqət yetirilir.

Əsrlər boyu Azərbaycanda islam, xristian və yəhudi dinlərinin nümayəndələri qarşılıqlı hörmət və anlaşma şəraitində yaşamış, etnik dini qruplar arasında ədavət və qarşıdurma müşahidə olunmamışdır. Müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanlar əsrlər boyu Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, özlərinin etnik xüsusiyyətlərini, din və adət-ənənələrini qoruyub saxlayaraq bu günümüzədək yaşatmışlar (14, s.149).

Danılmaz faktdır ki, tarix boyu Azərbaycan polietnikliyi və çoxmillətliyi ilə seçilmiş, tolerantlıq mədəniyyəti yüksək olmuş, bütün mərhələlərdə müxtəlif dinlərin nümayəndələri sülh şəraitində, dinc şəkildə yanaşı fəaliyyət göstərmiş, milli, dini və irqi ayrı-seçkiliyə yol verilməmişdir. Azərbaycan xalqı həmişə dostluğu, qardaşlığı, mehribanlığı möhkəmləndirməyə səy göstərmiş, insanların dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, onlar arasında sülh, əmin-amanlıq və mehribanlığın hökm sürməsinə çalışmışdır (1, s.8).

Müasir dövrdə də ölkəmizdə bu zəngin ənənə qorunub saxlanılaraq, uğurla davam etdirilir, bütün dinlər cəmiyyətin inkişaf prosesinə eyni istiqamətdə öz töhfələrini verir. Bu, xalqımızın tarixi tolerantlıq ənənəsinin göstəricisi, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının tolerantlığın möhkəmləndirilməsinə yönəldilmiş siyasətinin nəticəsidir (2, s.159).

Bu gün bütün dinlərin nümayəndələri ölkəmizdə öz dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirir, dövlət onların fəaliyyətinə müdaxilə etmir, dövlət-din münasibətləri beynəlxalq hüquqa uyğun tənzimlənir, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qurumları beynəlxalq təşkilatlarla din və etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsində sıx əməkdaşlıq edir.

Vicdan azadlığının təmin edilməsinə yönəlmiş qanunvericilik bazasının yaradılması, mütəmadi təkmilləşdirilməsi və uğurlu tətbiqinə nail olunması müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi daim diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik bazası yaradılarkən ölkədə yaşayan və fəaliyyət göstərən çoxmillətli

və çoxdinli etnik qrupların vicdan azadlığının təmin edilməsinə, yüz illər boyu azərbaycanlılara qardaşlıq şəraitində yaşayan xalqların ən böyük nailiyyəti olan dini və milli dözümlülük ənənələrin möhkəmləndirilməsinə və yad təsirlərdən qorunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının din siyasəti beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına, ölkəmizin qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəalarına və digər normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Dini etiqad azadlığının təmin edilməsinə yönəlmiş normativ-hüquqi aktlar içərisində “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu xüsusi yer tutur. Qanunun qəbul edildiyi vaxtdan ötən iyirmi ildən artıq müddətdə dini etiqad azadlığının təmin olunması istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, bu sahədə dövlət siyasəti daha da təkmilləşdirilmiş və yeni idarəçilik prinsip və mexanizmləri yaranmışdır (14, s.146-147).

“XXI əsrdə birgə yaşama” mövzusunun aktuallığı günü-gündən artır. Qloballaşma artıq bütün dünyada gedir. O, artıq qaçılmaz bir prosesə çevrilib və həddləri çox genişdir. Qloballaşma müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında təmasları artırmış, mədəni müxtəlifliyi daha da genişləndirmişdir. Artıq bu proses ləngiyə bilməz. Beynəlxalq ictimaiyyət artıq bu məsələni öz gündəliyində vacib, mühüm bir məsələyə çevirərək, öz müzakirələrinin əsas mövzusu kimi qəbul edir.

Siyasi və dini plüralizm, fikir və ifadə azadlığı, insanlar arasında bərabərlik, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, hakimiyyətlərin bölünməsi, cəmiyyət daxilində tarazlı münasibət, qanunverici əsaslar – bütün bunlar fundamental elementlərdir ki, Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq və Beynəlxalq Humanitar Forumlarının çiçəklənməsi üçün münbit mühit yaradır.

Multikultural cəmiyyətin formalaşması, qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi üçün keçirilən mədəniyyətlərarası dialoq və beynəlxalq humanitar

forumlarının qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanması olduqca mühümdür. Çünki bəzi hallarda dünyanın bir çox yerlərində baş qaldıran ekstremizm, etnik qarşıdurma, irqçilik, ayrı-seçkilik, ksenofobiya və islamofobiya kimi mənfi təzahürlərin qarşısı məhz bu cür addımlar vasitəsilə alınə bilər. Şübhəsiz ki, mədəniyyətlərarası dialoqun və beynəlxalq humanitar forumların, habelə sivilizasiyalararası alyansın təşviq edilməsi hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün çox vacibdir.

Bu gün dünyada qloballaşma prosesi, mədəniyyətlərarası dialoq, multikulturalizm haqqında geniş diskussiyalar aparılır. Şübhəsiz ki, bu çox müsbət haldır, çünki bu məsələlər ətrafında daim fikir mübadiləsi aparılmalıdır. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, müasir zamanda dini zəmində qarşıdurma, xalqlararası, sivilizasiyalararası mənfi münasibət hələ də müşahidə edilir. Bəllidir ki, hər bir xalqın ziyalı elitası mövcuddur. Millətindən, dinindən, irqindən, yaşından, cinsindən, fəaliyyət növü və sahəsindən, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq görkəmli ictimai-siyasi xadimlər, alimlər, əməkdar elm və mədəniyyət xadimləri bütün var gücünü və səylərini əsirgəməməli, xalqlar və sivilizasiyalararası məsələləri müsbət istiqamətdə inkişaf olmağına, qarşılıqlı hörmətin və inamın artmasına, qlobal sivilizasiyalarla bağlı məlumatlar daha da geniş arealda yayılmasına, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına kömək etməlidir. Bu hər bir ziyalı insanın mənəvi borcudur!

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

təvsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 1999.

2. Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər, Bakı, “Əbilov, Zeynalov və oğulları”, 2007.
3. Aslanov A. Üç müxtəlif dinin dinc yanaşı yaşadığı nadir ölkə. Xalq qəzeti. Gündəlik ictimai-siyasi qəzet. 07.05.2017.
4. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Bakı, 2016, 288 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və konstitusiya aktları, Bakı, Qanun, 2003.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun, 2009, 68 s.
<http://www.constcourt.gov.az/>
7. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens. The Globalization of world politics. An introduction to international relations. Oxford University Press, 2017.
8. Dodd, C.H. Dynamics of intercultural communication. Boston, MS: Mc Graw Hill, 1998.
9. Həmidov S.S. Beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı, Mütərcim, 2017, 728 s.
10. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 752 s.
11. Andrew Jones, Gerald L.Kovacich. Global Information Warfare: The New Digital Battlefield, Auerbach Publications, 2-nd edition, 2015.
12. Joseph E.J. Language and Politics. Davies A., Elder C. The Handbook of Applied Linguistics. United Kingdom, Blackwell Publishing, 2004, 468 p.
13. Mattern B.J. Ordering of International Politics: Identity, Crisis and Representational Force. New York: Routledge, 2005, 320 p.
14. Multikulturalizm, Ədəbi-bədii, elimi-publisistik jurnal, № 1, 2016, 232 s.

15. Niftiyev N. Azərbaycanca birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, “Mtr polygraphics”, 2015, 408 s.
16. Orucov H. Azərbaycanca din: ən qədim dövrdən bu günədək, Bakı, “CBS Polygraphic production”, 2012.
17. Schimmelfennig F. The EU, NATO and the Integration of Europe: Rules and Rhetoric, Cambridge University Press, 2003, 323 p.
18. Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli siyasətində multikulturalizm faktoru – XXI əsrdə Azərbaycanı sivilizasiyalararası dialoq mərkəzinə aparən yol. “Heydər Əliyev və multikultural dəyərlər” mövzusunda keçirilən konfransın materialları, Bakı, Azərnəşr, 2016, 616 s.
19. Veliyeva N. Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, “Elm və Təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya, Bakı, 2013, 501 s.
20. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge University Press, 1999, 447 p.
21. Аргайл М., Фурнхэм А., Грэхэм Дж.А. Стрессовые ситуации. Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с. 220.
22. Бороздина Г.В. Психология делового общения. М.: Деловая книга, 1998. Гл. 7. Имидж делового человека.
23. Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д. Психология межличностных коммуникаций: Пер. с англ. СПб.: Речь, 2000.
24. Восприятие. Механизмы и модели. Москва, 1974.
25. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. Киев, 1989.

26. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 1-е изд. Киев, Наук. думка, 1984; 2-е изд. М.: Смысл, 2008, 209 с.
27. Головин Б.Н. Основы культуры речи, М., 1988, 231 с.
28. Горелов И.Н. Невербальные компоненты коммуникации. М., 1980, 104 с.
29. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб.пособие. М.: Лабиринт, 1997.
30. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия. Психологический журнал, 1997, № 6, с. 73-83.
31. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни. М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2000.
32. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации, Учебник для вузов, М., ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 352 с.
33. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997.
34. Доценко Е. Л. Межличностное общение: семантика и механизмы. Тюмень, ТОГИРРО, 1998.
35. Жинкин Н.И. Язык-речь-творчество, Исследования по семантике, психолингвистике, поэтике, М., Наука, 1998.
36. Зенькович Н. Ильхам Алиев: взгляд из Москвы, Москва, Яуза: Эксмо, 2008, 512 с.
37. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности, Москва – Воронеж, 2001, 432 с.
38. Изард К.Е. Эмоции человека. М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1980.

39. Кавказ и глобализация. Журнал социально-политических и экономических исследований, том 2, выпуск 3, Швеция, 2008.
40. Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: повседневные практики, СПб, 2000.
41. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. М.: Педагогика-Пресс, 1994.
42. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий, М., 2002.
43. Кузин Ф.А. Культура делового общения. Приложения. М.: Ось-89, 1998.
44. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. СПб., Питер, 2003.
45. Лассвел Г. Язык власти, Политическая лингвистика, Екатеринбург, 2006, вып.20, с.264-279.
46. Лен Летянь. Проблема межкультурного отношения в современном мире. <http://www.ibl.ru/konf/041208/68.html>.
47. Литвишков С.В. Аккультурация как освоение чужой культуры: понятие и основные стратегии. 2012, <https://www.rae.ru>
48. Львов М.Р. Основы теории речи: Учебное пособие. М., 2000.
49. Лысакова ИЛ. Язык газеты: социолингвистический аспект. М, 1981.
50. Марьина Л. П. Культурологические аспекты коммуникации в системе различных видов искусства. Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. конгр. "Общество и социология: новые реалии и новые идеи". СПб., 2000, с. 367-368.
51. Моль А.А. Социодинамика культуры. Sociodynamique de la culture. М., 1973.
52. "Новое время" газета от 18.03.2016 года

53. Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга, Пермь, 1999.
54. Пашук Н.С. Психология речи. Мн., Изд-во МИУ, 2010.
55. Рождественский Ю.В. Проблемы влиятельности и эффективности средств массовой информации. Роль языка в средствах массовой коммуникации. М., 1986.
56. Тотров Р. Межкультурные отношения: мировоззрение и адаптация. Из опыта американских исследований. <http://www.executive.ru/community/articles/631218>
57. Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации, М., 1989, 152 с.
58. Уоллен Дж.Л. Развитие эффективной межличностной коммуникации, Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с.472.
59. Фемаянова Л.М. Современная американская коммуникативистика. М.: Изд-во Московского Университета, 1995.
60. Федотова Л. Н. Массовая информация: стратегия производства и тактика потребления. М., 1996.
61. Шарков Ф.И. Основы теории коммуникации. М.: Издательский Дом “Социальные отношения”, издательство “Перспектива”, 2005, 248 с.
62. Язык и личность. М., 1989.
63. Ялэк Сам. Паблкрилейшнз. Что это такое? М., 1990, с. 221-234.
64. Яковлев И. П., Каминский Д. В. Модели и типы социальных коммуникаций. // Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 350-351.
65. Яньшин П.В. Эмоциональный цвет. Самара. Изд-во СамГПУ, 1996.

İstifadə olunmuş internet resursları

66. <http://az.president.az/>
67. <http://azerbaijan-news.az/>
68. http://media.openedu.com.cn/media_file/netcourse/asx/xdjys/public/05xgzy/ren09.html
69. <http://menevideyer.az>
70. <http://news.milli.az>
71. <http://respublica-news.az>
72. <http://ru.azadinform.az>
73. <http://scwra.gov.az/>
74. <http://sesqazeti.az>
75. <http://teleqraf.com>
76. <http://xalqqazeti.com>

VI Fəsil

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının

real əsasları və şərtləri

Multikulturalizm Azərbaycanı həyat tərzidir... Əsrlər boyu Azərbaycanda multimədəniyyətli cəmiyyətlər mövcud olub. Xalqlar arasındakı dostluq və həmrəylik bunun bariz nümunəsidir. Biz bu gün də çalışırıq ki, öz təşəbbüsümüzlə regionda və dünyada gedən proseslərə müsbət təsirimizi göstərək.

İlham Əliyev

Beynəlxalq münasibətlər, şübhəsiz ki, dövlət siyasətidir. Dövlət xadimləri, səfirlər, diplomatlar beynəlxalq aləmdə mövcud olan münaqişələrdən yayınmağa çalışaraq, beynəlxalq münasibətlərin çoxsəviyyəli dilini yaratmışlar. Siyasi xadimlərin öz fikirlərində nə dərəcədə qəti olmaları dövlətin nüfuz və əhəmiyyətindən xəbər verir. Fövqəladə səfirlər, nazirlər, ictimai-siyasi xadimlər hər zaman təmsil etdikləri dövlətlərin şəxsi simaları olmuş və bütün millətin statusu onların dünyagörüşlərindən və beynəlxalq münasibətlərin dilinə nə dərəcədə mükəmməl yiyələnmələrindən asılıdır.

Beynəlxalq münasibətlər daima dinamik inkişaf yolundadır. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafına müxtəlif ekoloji, coğrafi, geoloji, meteoroloji və s. amillər təsir göstərir, məsələn, ekoloji vəziyyətin pisləşməsi - iqlimin global istiləşməsi, şirin su ehtiyatlarının azalması, dəniz sularının və dənizətrafi ərazilərinin çirklənməsi, ətraf meşə zolağının kəsədləşməsi, atmosferin çirklənməsi, təbii fəlakətlər, bununla əlaqədar nəticə olaraq bioaləmin məhvi, ölkə iqtisadiyyatının dağılması, dünyada baş verən iqtisadi-siyasi böhranlar və s. Bunlar hamısı ölkələrarası mövcud olan beynəlxalq münasibətlərinə təsir göstərir.

Şübhəsiz ki, insan faktoru və fəaliyyəti ilə bağlı olan siyasət, yeni texnologiyalar, iqtisadiyyat, ideologiya, din, mədəniyyət və elm – bütün sahələr beynəlxalq münasibətlərin inkişafına güclü təsir göstərən amillərdir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin milli diplomatik kadrların hazırlanmasında və diplomatiyanın inkişafındakı əməyinin, rolunun nəinki Azərbaycanda və bütün Türk dünyasında, həm də keçmiş Sovetlər birliyində və dünyanın müxtəlif ölkələrindəki nüfuzunun şahidi oluruq.

Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasətinin tərkib hissəsi, onun universitetdən başlayaraq, o çətin dövrdə DTK-da general rütbəsində və Azərbaycanın birinci katibi, keçmiş Sovetlər birliyində baş nazirin müavini vəzifəsində çalışması zamanı, Dünya Azərbaycanlılarının Şərq və Qərb ölkələrində birliyi.

Xalqımız milli azadlıq yolu ilə gedir, ölkəmiz müstəqil dövlətdir. Respublikamızın çətin dövründə torpaqlarımızın bir qisminin işğal altında olduğu zamanda, ölkəmizdə yerindən-yurdundan qaçqın, didərgin düşmüş bir milyondan artıq həmvətənimizin olduğu zamanda birliyə, həmrəyliyə, dostluq əlaqələrinə, səmimi əlaqələrə daha çox ehtiyacımız var. Bu yolu keçmək, respublikamızı bu mərhələdən keçirmək üçün, bu çətinliklərdən çıxmaq, Ermənistanın işğalından, təcavüzündən xilas olmaq üçün cəmiyyətimizdə qarşılıqlı anlaşma, qarşılıqlı münasibətlər yaranmalıdır və bu sahədə Heydər Əliyevin rolu müqayisədilməzdir.

Ali bir vətəndaşlıq, milli mənafe məyarı və prinsipi Heydər Əliyev siyasətinin hər komponentində özünü göstərir. Milli liderimizin xalqımız, onun gələcək nəsilləri qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri müstəqil dövlətimizin neft strategiyasını hazırlamaq və onu ardıcılıqla həyata keçirməsi idi. Neft strategiyası ölkə iqtisadiyyatının dünya birliyinə inteqrasiyasında, dövlət müstəqilliyimizin təminatında, respublikamızda infrastrukturaların yüksək səviyyədə yenidən qurulmasında, cəmiyyətimizdə demokratik mühitin formalaşmasında, Azərbaycan Qafqaz regionun liderinə çevrilməsində müstəsna

yeri və rolu var. Bu amil dünyanın tanınmış dövlət xadimləri tərəfindən də dəfələrlə etiraf olunub.

Biz, azərbaycanlılar çox xoşbəxt millətdik ki, bizim ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevdir. İlham Əliyevin siyasi lider obrazının formalaşmasında Heydər Əliyevin böyük rolu var. Ölkəmizin başçısı İlham Əliyev peşəkar siyasətçidir. O, işgüzar, real təşkilatçı və yüksək intellektual səviyyəli liderdir. Onun siyasi fəaliyyətində azadlığımızın və dövlət müstəqilliyimizin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi prinsipial mahiyyət daşıyır. İlham Əliyev dəfələrlə ən çətin anlarda da dövlət müstəqilliyimizə və ərazi bütövlüyümüzə yönələn hər hansı təhlükəyə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirir. Bütün Azərbaycan xalqının ən yaralı yeri Qarabağ problemidir. Prezident İlham Əliyev bu probleminin həllində daha çox diplomatik danışıqlara üstünlük versə də, müharibə amilini də istisna etmir.

Müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının real əsaslarını və şərtlərini tədqiq edərək dərk edirik ki, nəinki xarici, həm də daxili siyasət ölkə başçısından asılıdır. İlham Əliyev pragmatik və realist təfəkkürlü siyasətçi kimi, islahatçılığa meyl edir. Onun islahatçı mövqeyi “azad sahibkarlığa gücləndirməklə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsini sürətləndirmək” siyasətidir.

Beynəlxalq münasibətlər sahəsinin əsasını siyasi, iqtisadi, hüquqi və mədəni aspektlərdə şifahi və yazılı nitq təşkil edir. Siyasi (iqtisadi, hüquqi və mədəni) nitq pragmatik olaraq real həyatda istifadə olunur. Əgər dil mövcud deyil, onda dünya siyasəti də olmaz, çünki dil olmadan beynəlxalq münasibətləri də başa düşmək mümkün deyildir. Belə ki, beynəlxalq münasibətlər sahəsinə dair linqvistik təhlillər aparmaq zəruridir. Yazılı nitq, yəni mətnlər müəyyən vəzifə və perspektivlər vasitəsilə yarandığı üçün müxtəlif mətnlər çeşidli sosial reallıqlardan xəbər verir. Məsələn, dövlət və ictimai-siyasi xadimləri öz nitqlərini daha maraqlı, dolğun, effektiv və inandırıcı etmək üçün həmişə üslubi vasitələrdən istifadə edirlər.

Və təvazökarlıqdan uzaq da olsa, etiraf etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar çox şanslı millətdir, çünki onun İlham Əliyev kimi Lideri var. Millətindən, dinindən,

yaşından asılı olmayaraq hər bir şəxs Prezidentimizin istənilən çıxışına diqqətlə qulaq assa, gəldiyimiz qənaətin düzlüyünə əmin ola bilər.

Son zamanlar beynəlxalq münasibətlər sahəsində olan mütəxəssislərinin maarifləndirmənin yüksəlməsi dilin dünya siyasətində əvəzedilməz və güclü rol oynamasına gətirib çıxarmışdır. Bu səpkidə tədqiqat əsərlərinin sayının artması konseptual və təcrübi baxımdan göz qabağındadır. Soyuq müharibənin başa çatmasının ardınca beynəlxalq münasibətlərə dair tədqiqatlarda bu elmi səylər sosioloji və mədəni meyl canlanmasının daha çox davamlılığına və genişlənməsinə öz töhfəsini verir.

Reallıqda dünya siyasətində münaqişə və mübahisələrin təbliğinə meyl edən kommunikasiyalar, dialoqlar və diplomatik səylər vasitəsilə dildən istifadə və sui-istifadə halları soyuq müharibədən sonrakı dövrdə beynəlxalq münasibətlər sahəsində daha da nəzərəçarpan hal almışdır.

1990-cı illərin əvvəllərində dünya indiki kimi deyildi: nə “İslam” adından sui-istifadə edərək amansız qətlər törədən İŞİD terror qruplaşması vardı, nə də dinlər və məzhəblərarası ədavət indiki qədər kəskinləşmişdi. O vaxt dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycana rəhbərlik edən ulu öndər Heydər Əliyev sanki illərin arxasından gələcəyi görür, cəmiyyətdə etnik-dini tolerantlığın tam bərqərar olmasına xüsusi diqqət ayırırdı. Bu müdrik, uzaqgörən siyasi xadim həyatımızın digər sahələrində olduğu kimi, multikultural ənənələrin möhkəmləndirilməsində, yeni dəyərlərlə zənginləşdirilməsində, xüsusən dövlət-din münasibətlərinin formalaşmasında misilsiz irs qoyub. Məhz Heydər Əliyev dühasının işığında irəliləyən Azərbaycan özünün dünyanı heyran qoyan multikultural dəyərlər sistemini və modelini formalaşdırıb.

Müasir dünyada terror aktları, çox təəssüf, demək olar ki, hər gün müxtəlif ölkələrdə baş verir. Müasir transmilli təhlükələr sırasında ən böyük təhdid terrorizmdir. Siyasi, fəlsəfi, ideoloji, irqi, etnik, dini və hər hansı digər xarakterli maraqlarını əsaslandırmaq üçün, əsassız siyasi məqsədlərlə cəmiyyətdə, insan

qrupları və ya ayrıca fərdlər arasında qorxu yaratmaq, təxribat niyyəti ilə törədilən cinayət aktları terrorizmdir. Terrorizm məfhumu bəzi elmi məktəblərin postulatlarında öz əksini tapmışdır. Terrorizmin nəzəri bazası irqçilik ideologiyalarında əsaslandırılmışdır (13, s.86-87).

Son zamanlar, az qala “dəb” halında çevrilən, individual terrorizm geniş vüsət alıb. Individual terrorizm – hakim rejimə son qoymaq üçün seçilmiş bir şəxsin öldürülməsini nəzərdə tutur. Coğrafi baxımından terrorizm iki növə ayrılır: lokal və transmilli (bəzi elmi ədəbiyyatlarda onu “beynəlxalq” və ya “qlobal” terrorizm adlandırırlar).

Çağdaş dövrümüzdə belə bir qlobal şəkildə yaranan şəraitdə Azərbaycan Respublikası sülhsevər mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişafına əlindən gələn səylərini əsirgəmir.

Bəllidir ki, dünya iki yerə bölünüb, yəni Şərq və Qərb. Zənnimcə, öz növbəsində təfəkkürü, fəlsəfəni, mədəniyyəti və digər aspektləri də belə bölmək olar. Şərq fəlsəfəsinin nümayəndələri olaraq bizi Qərb fəlsəfəsi maraqlandırır.

Qərb fəlsəfəsi üç inkişaf dövrünü: ontoloji, qnoseoloji və dil dövrlərini keçmişdir. Hər bir dövr özünəməxsusluğu və insanların fərqli yanaşmaları ilə seçilmişdir. İlk dövrdə insanlar dünyanın nədən yarandığına, ikinci dövrdə dünyanın dərkinə, üçüncü dövrdə isə dilin özünə diqqət yönəltmişdirlər.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində insanlar dilə və dil fəlsəfəsinə diqqət göstərməyə, nəticədə isə dilin mənasını, ünsiyyət və anlaşımanı, dilin mahiyyətini yenidən düşünməyə başladılar. Linqvistik yanaşmanın əsası Avstriyalı filosof Lüdviq Vitgenştayn tərəfindən qoyulması güman edilir. Onun yazdığı “Philosophical Investigations” – “Fəlsəfi Tədqiqatlar” əsərində dilin oyun nəzəriyyəsi ideyası irəli sürülmüşdür. Burada o qeyd edir ki, dildən istifadə sadəcə olaraq, oyun oynamaq kimi bir şeydir və buna görə də dilin pragmatik funksiyasının təhlilinə daha çox diqqət yetirmək lazımdır. L.Vitgenştaynın sözlərinə görə, dil yalnız obyektləri işarə etmək rolunu nəzərdə tutmur, həmçinin

dildən istifadə reallığı yarada biləcək bir fəaliyyət növüdür (27, s.10). Onun bu sahədə fikirləri və yanaşması sonrakı tədqiqatçıların diqqətini cəlb elədi və onlar üçün bu başlanğıc nöqtəsi oldu.

Qərb fəlsəfəsinə linqvistik yanaşmanı, dili və onun əmələ gətirdiyi mənanı, dilin ifadə və kommunikativ rolunu diqqət mərkəzində saxlayaraq bir çox ictimai elmlərə bunlar təsir göstərmişdir. Dil konstruktivizmi də ondan bəhrələnməmişdir.

Dil ontoloji statusuna görə qabaqcıldır. Qərb fəlsəfəsinin ontoloji və qnoseoloji dövrü zamanı dil dünyanı təsvir edən, gözdən keçirən və insanların düşüncəsini ifadə edən bir növ vasitə rolunu oynamışdır.

XIX əsrin əvvəllərində insanlar dil və təfəkkürə dair tədqiqatların mahiyyət etibarilə eyni olduğuna inanırdılar. Sonralar isə dil fəlsəfəsinin meydana çıxmasının ardından, onlar daha çox dilin rolu barədə düşünməyə başladılar. Alman filosofu Martin Haydeger qeyd edirdi ki, insan təfəkkürü elə onun dilidir (Хайдеггер). Onun Britaniyalı həmkarı Bertran Rassel inanırdı ki, insanların dili ilə heyvanların dili arasında fərq ondan ibarətdir ki, bizim dilimiz məna ifadə etmək və məlumat ötürə bilmək imkanlarından əlavə eyni zamanda insan və dünya arasındakı münasibətlərdən bəhs etmək üçün də istifadə oluna bilər. B.Rasselin düşüncələrinə əsaslanaraq L.Vitgenştayn hesab edirdi ki, dil bizə dünyanı göstərər, işarə edə və reallığı təmsil edə bilər (27, s.26.)

Dilin bu mənzərəsinin təsəvvürü pozitivizmin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Lakin sonradan L.Vitgenştaynın baxışları xeyli dəyişmişdir. O dildən istifadəni bir növ oyun hesab edir və dil oyunlarının dildən yaranmış qaydalar vasitəsilə sosial reallığı qura bilməsini qeyd edir (27, s.9). Qarşımızda dayanan dünya dil vasitəsilə qurulur. Dil ontoloji mənaya malikdir. Əgər bu fikir qəbul edilsə, o zaman insanlar dünya siyasətində istifadə olunan dilə görə daha çox diqqət yetirsinlər. Buna görə də dilin ontoloji mənasını diqqət mərkəzində saxlayan dilin oyun nəzəriyyəsi dilin inkişafını konstruktivizmə sövq etmişdir.

İnsanların dilə mövqeyi dəyişərək, işarə yanaşmasından konstruktivizm yanaşmaya keçmişdir.

Şübhəsiz ki, dil insanların bir-birilə ünsiyyət saxlaması üçün ən əsas vasitədir. Dilin məhz kommunikativ roluna əsasən onun ictimai funksiyası mövcuddur. Bu da dil fəlsəfəsinin pragmatik məktəbini ön plana gətirməyə kömək etmişdir. Həmin məktəb dilin konstruktiv rolunu xüsusi vurğulamışdır. Ona görə də ünsiyyət zamanı, dil məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur. Dilin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o konkret sosial kontekst daxilində xüsusi şəkildə istifadə oluna bilər. Bunu rəhbər tutaraq, dilin oyun nəzəriyyəsi, nitq aktı nəzəriyyəsi, struktur dilçilik, semantika, pragmatika və s. bütün müddət ərzində inkişaf etmişdir. Semantika, dilçiliyin bir şöbəsi olaraq, mənanın mahiyyətini aşılamağa çalışır, hətta mənə kontekstdən tamamilə ayrı götürülsə də belə. Pragmatika isə mənaya kontekstin bir funksiyası olaraq baxır. Beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşma da məhz bu nəzəriyyələrin təsirinə məruz qalmışdır.

C.Sörl və J.L.Austin kimi filosoflar tədqiq etdiyi nitq aktı nəzəriyyəsinə diqqət yetirərək. Hər iki filosof iddia edirdi ki, dilin ən əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, o əşyaları ifadə edə bilər, danışmaq özü hərəkətdir, başqa sözlə, bütün dil prosesi elə ünsiyyət prosesidir (5;6).

Beynəlxalq münasibətlər sahəsi üzrə tədqiqatçı Nikolay Onuf nitq aktı nəzəriyyəsi əsasında qayda-yönümlü konstruktivizmi inkişaf etdirmişdir. O hesab edirdi ki, konstruktivizm nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlər sahəsinin tərkibinə daxil etməklə nitq aktlarını sosial qaydalara inkişaf etdirmək olar (21).

Beynəlxalq münasibətlər üzrə digər bir tədqiqatçı Fridrix V.Kratoçvil nitq aktı nəzəriyyəsi əsasında normayönümlü konstruktivizmi inkişaf etdirmişdir (18).

Dil insanlar arasında cəmiyyətin iqtisadi və siyasi həyatına, elmi, texniki, bədii-estetik, istehsal, əmək fəaliyyətinə, ictimai-məişət məsələlərinə və s. aid bütün və hər cür əlaqələrinin vasitəsidir. Dildə yarandığı andan bütöv bir xalqın tarixi, onun həyatı, arzu və ümidləri, əzab və iztirabları, sevinc və nailiyyətləri

inikas edir. Dil sosial təcrübə baxımından getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddət dil ontoloji olaraq, yəni insanın ünsiyyət vasitəsi və xarici dünyanı obyektiv əks etdirən güzgü kimi başa düşülmüşdür. Sosial elmlərin digər mədəni anlayışlarında olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlərin əsas nəzəriyyələrində və siyasi təhlillərdə dildən olduqca az istifadə olunurdu. Həqiqətən də, əgər dilin məqsəd və funksiyası obyektiv mənaları göstərmək və mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunsaydı, o zaman dil sosial dilçilər və filosofların müzakirə mövzusu olardı və beynəlxalq münasibətlər sahəsinin mütəxəssisləri mətn təhlilinə çox da böyük maraq göstərməyəcəkdir. Lakin araşdırmalar apararkən və sosial elm sahələrindəki nəzəriyyələrə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, dil və onun ifadə etdiyi mənalar müəyyən sosial xüsusiyyətlərə və hakimiyyətə təsiretmə qüvvəsinə malikdir. Dilin təqdimat və ünsiyyət vasitəsi funksiyalarından başqa o müxtəlif sosial aktları vasitəli şəkildə yerinə yetirə və sosial reallıqların qurulmasında istifadə oluna bilər.

Dil fəlsəfəsinə əsasən mənənin obyektiv olması düşüncəsi dəyişmişdir. Əvəzində isə mənə sosial kontekstlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin gedişində yaranır və bu səbəbdən də mənənin subyektiv olması məsələsinə inam formalaşmışdır. Mənə tədricən təcrübə əsasında yaranmışdır. Dil bir növ subyektiv şərhdir, şərhin əsasını isə kontekst təşkil edir (9, s.24).

Son zamanlar bəzi mədəniyyətlərdə mövcud olan ictimai hadisələrlə bağlı şərhlərin böyük fərqliliyinin təşkili müşahidə olunur. Belə hallarda insan təfəkkürü əsasən ilkin təcrübələrindən qaynaqlanaraq təsirə məruz qalır. Fərdlərin dünyanı bütünlüklə dərk etmələri, düşüncələri və nəyə ümid etmələri hazırkı dünyaya birbaşa təsir göstərir.

Şübhəsiz ki, dil təsviri gücə malikdir. Mənə isə təcrübədən qaynaqlanaraq dildə nisbi anlayış yaratmağa kömək edir. Dil müəyyən bir mənəni gücləndirə və zəiflədə də bilər, hətta onu gündəlik istifadədən çıxartmaq gücünə malikdir. Bu proses kontekst vasitəsilə də məhdudlaşdırıla bilər. Mənə həmişə eksplisit şəkildə ifadə olunmur. O, “fon” bilikləri ilə birlikdə dilin tətbiqi əsasında şüurda

formalaşır. Dilin tətbiqində dinləyicini nəzərdə tutan dəqiqlik dərəcələri mövcuddur, yəni natiqlərin öz dinləyicilərini xüsusi mənalar ifadə etməyə təhrik edən mətn və sözyaratma şansları var. Siyasi dilin tətbiqini araşdıran analitiklərin düşüncəsini mənə-qablaşdırma prosesindən təfəkkür prosesinə qədər yüksəltmək lazım gəlir (8, s.62).

Zənnimcə, səviyyəli siyasətçi cəmiyyətdə mənaları idarə edə bilmək imkanına malik olmalıdır, yəni mənə yaratmağa bacarmalıdır. Bu zaman mənə yaratmaqla yanaşı müəyyən kontekstlə bağlı şərh verilir. Şərhlər, öz növbəsində, ictimai rəyin formalaşdırılmasında əsaslı surətdə kömək edir. Xüsusi şərhələrlə yanaşı, siyasi xadimlər beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mənaların yaranmasında metaforadan və frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə edirlər.

Sosial nitqin əsas məqsədi inam vasitəsilə müvafiq nəticə əldə etməkdir. Siyasətçi inandırmaqla istəyir ki, adresat hansısa bir namizədə səs versin, xalqın sevgisini qazansın və bununla da öz imicini gücləndirsin. Həmçinin insanlar onun fikirlərini bölüşdürsün və sözləri ilə razılaşsın, habelə hər hansı bir məsələyə dair öz mövqeyi ilə geniş ictimaiyyəti məlumatlandırsın. Bütün bunlara sosial ünsiyyət prosesində çoxlu sayda mədəni və dil xüsusiyyətlərinin köməyi ilə nail olunur, misal üçün: ekspressiv və üslubi konnotasiyalar; formal, poetik, arxaik, kitab, alınma, qeyri-formal, jarqon, (leksik, üslubi) vulqar sözlər; barbarizmlər, neologizmlər, xüsusi terminlər; metafora, anafora, epifora, metonimiya, antonomasia, sinekdoxa, polisemiya, oksimoron, gradasiya, müqayisə, aleqoriya, epitet, hiperbola, litota, metafraza, antiteza, parenteza, ironiya, məcazlaşmış ifadələr, idiomlar, efimizmlər, disfemizmlər, barbarizmlər, müxtəlif təkrarlar və s. (24).

Metaforaya xas olan əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, o beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətnə ifadəlilik və parlaqlıq verir. Bəzən ictimai-siyasi xadimlər nitq zamanı analogiyadan da mənə yaratmaq üçün istifadə edirlər. Müxtəlif analogiyalar fərqli duyğulara gətirib çıxara bilər.

Bəllidir ki, xalqın tarixi keçmiş kimi, onun həyatı, məişəti, adət və ənənələri də dildə öz əksini tapır. Hər bir konkret dilin frazeoloji tərkibi zəruri kommunikasiya ehtiyacı nəticəsində tədricən formalaşaraq zənginləşmə prosesi keçirərək bir sistem halına düşür. Frazeoloji vahidlər, leksik vahidlər kimi, bir məfhum ifadə edir, bundan başqa ekspressiv üslub vasitəsi kimi, dilimizə xidmət edir və eləcə də tərbiyəvi əhəmiyyət də kəsb edir. Frazeoloji birləşmələrin istər məzmun və istərsə forma etibarı ilə zənginliyi, dildə işlədilməsi onlara məxsus metaforikliyi, məcaziliyi, bədiiliyi, ekspressiv-emosional mənaları ilə izah olunur. Frazeologizmlər xalq dilində, bədii ədəbiyyatda, ictimai-siyasi, publisistik mətnlərdə yaradılır. İdiomların müxtəlifliyi öz təzahürünü dildə tapdığına görə onların yerində istifadəsi zəruridir.

Siyasi nitq mətnlərinin təhlili dilçilikdə nisbətən yeni bir sahədir. Bu sahədə tədqiqatlar əsasən siyasətçilərin niyyətlərini aşkara çıxarma və onların nitqlərinin effektlərini təhlil etməyə əsaslanan kommunikasiya və linqvistik nəzəriyyələr üzərində aparılır.

Dil və siyasətin təkamül tarixi indiki cəmiyyətdə müasir dil və kommunikasiyanın öyrənilməsi sahəsində yaranmış əsas ideyaları xatırladır. Linqvistik kommunikasiyanın nəzərdə tutulan “məna” probleminə müraciət edənlərdən biri Paul Qrays olub. Onun arqumentinə görə birgə əməkdaşlıq prinsipi insanın ünsiyyətinin əsasını təşkil etməsi paradiqmaya uyğun gəlir. Herbert Pol Qraysın “Theory on Implicature” əsəri P.Çilton, T.A.Van Deyk, N.Feyaklau kimi alimləri ruhlandırmışdır. Burada o dörd danışığ prinsipini təklif etmişdir: kəmiyyət, keyfiyyət, uyğunluq (münasiblik) və tərz (11, s.24-25). Əgər siyasətçilər bu dörd prinsipə eyni zamanda əməl etsələr, onda heç bir anlaşılmazlıq baş verməyəcək (10, s.370). Bu cür istifadə siyasətçilərə nəzərdə tutulmuş mənadan daha çox məlumat ifadə etmə imkanı verir, bu da yalnız o dinləyənlərə aydın olur ki, o xüsusi ideologiyayı və ya dəyərlər, münasibətlər şəbəkəsini qəbul etmiş olsun.

Siyasət həyatın bütün sahələrinə təsir edir, həmçinin müasir cəmiyyətin təşkili və fəaliyyət mexanizmində olduqca mühüm rol oynayır. Hələ lap qədim dövrlərdən

böyük mütəfəkkirlər dərk etməyə başlamışdılar ki, siyasət yalnız ən incə sənət deyil, o habelə sosial varlıq kimi insanın özünü təsdiqinin mühüm ünsürüdür. Aristotelin məşhur “siyasətdən kənar cəmiyyət yoxdur” ifadəsi nəinki tarixi təcrübədə özünü doğrultmuş, hətta daha aktual mənə kəsb etmişdir. Müasir dünya antik dövrün görkəmli zəka sahibinin sözlərini indi “siyasətdən kənar insan yoxdur” ifadəsi kimi işlətməyə tam əsas verir (15, s.5).

Çağdaş sivilizasiyanın inkişafının aparıcı meyllərindən demokratiyanın getdikcə tərəqqi etməsidir. İnsanlar hazırki şəraitdə dövlətin təkcə iştirakçısı olaraq qalmır, onlar siyasi sistemin getdikcə fəal üzvünə çevrilərək, mühüm siyasi qərarların qəbul edilməsində yaxından iştirak etmək imkanı qazanırlar. Siyasətin özündə də əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Bir yandan o kütləviləşir, vaxtilə cəmiyyətin seçmə üzvlərinin peşəsi olduğu halda, indi əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edir. Digər tərəfdən isə, getdikcə siyasət cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə daha geniş nüfuz edərək iqtisadi, sosial, mənəvi inkişafının güclü amilinə çevrilir (15, s.6).

Hind alimi olan Vilayanur S.Ramaçandraya məxsus məşhur kəlam yerinə düşür: “yadda saxlayın ki, siyasət, müstəmləkəçilik, imperializm və müharibə də həmçinin insan beynində əmələ gəlir”.

Pol Çilton “Analysing Political Discourse” adlı kitabında qeyd edir ki, siyasət kiminsə vəziyyətinə və məqsədlərinə özü-özlüyündə siyasi cavaba müvafiq olaraq dəyişir. Lakin əgər siyasətin həm ənənəvi, həm də diskursiv tədqiqində aşkar olan gizli və açıq anlayışları nəzərə alsaq, orada iki geniş yanaşmanın mövcudluğunun şahidi olacayıq. Belə ki, siyasətə bir tərəfdən, öz hakimiyyətlərini müdafiə etməyə və qoruyub saxlamağa can atanlarla ona müqavimət göstərən bir qisim insanlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi baxılır. Bəzi dövlətlər açıq-aşkar hakimiyyət uğrunda mübarizələrə səy göstərir ki, demokratik dövlətlərin mahiyyətə bu cür təşkil edilməsi öz növbəsində mübahisələrə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə, siyasət əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanaraq istənilən bir cəmiyyətin pul, təsir etmə, azadlıq və s. üzərində maraq toqquşmalarını həll

etməyə qabil təcrübə və təşkilat kimi nəzərdən keçirilir. Hələ də, demokratik dövlətlərin xüsusi olaraq təşkil edilməsi müzakirə obyektidir (8, s.3).

Sosial vahidlər arasında siyasi əlaqələr iki “mikro” və “makro” səviyyələrə bölünür. Mikro səviyyəyə maraqların toqquşması, hakimiyyət uğrunda mübarizələr və fiziki şəxslər, genderlər və sosial qruplar arasında əməkdaşlıq cəhdləri daxildir. Makro səviyyəyə isə dövlət səviyyəsində siyasi təşkilatlar, sosial qruplar, yaxud da fiziki şəxslər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə və ya əməkdaşlıq daxildir.

Bil Cons and Filip Norton “Politics UK” kitabında qeyd edirlər ki, “mikro səviyyədə, biz özümüzə bir xeyirli yol tapmaq üçün müxtəlif sayda texnikalardan istifadə edirik, məsələn, inam, səmərəli arqument, irrasional strategiyalar, təhdidlər, yalvarışlar, rüşvət, manipulyasiya, bir sözlə, işimizə yarıyacaq hər bir şey” (16, s.5). Həmçinin onlar vurğulayır ki, insanların müxtəlif dövrlərdə “siyasət” olaraq düşündüyü sosial fəaliyyət spektri mövcuddur. Makro dərəcədə, dövlətin siyasi təşkilatları vardır ki, yuxarıda istinad edilmiş siyasi yanaşmaların birində maraq toqquşmalarının həllinə xidmət edir, digər bir yanaşmada isə hakim fiziki şəxsin (zalımın) və ya qrupun (ənənəvi marksist yanaşmasından olduğu kimi kapitala malik burjuaziya) hakimiyyətini müdafiə edir.

Lakin məsələyə bu cür yanaşma dövlətlər arasında münasibətləri – beynəlxalq arenanı diqqətdən kənara saxlayırdı. Belə ki, dövlətin onun hüduqlarından kənarda beynəlxalq sahədə çoxşahəli təşkilati funksiyaların çatışmazlığı və texniki mənada anarxist olması bir çox mübahisələrə səbəb olmuşdur. Belə bir model həqiqətən də əksər dövlətlərin xarici siyasəti ilə səciyyələnir. Bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin opponentləri beynəlxalq hüququn inkişafına, dövlət sərhədlərinin məsaməliliyinə, qlobal iqtisadi və kommunikasiya şəbəkələrinin inkişafına işarə edir ki, getdikcə bütün bunlar daha çox dünya siyasətinə gətirib çıxarır.

Siyasətin ənənəvi araşdırmalarında çatışmayan bir fakta diqqət edək ki, yuxarıda göstərilən mikro səviyyədə davranışlar əslində lingvistik fəaliyyətin növləridir – nitqdir. Makro səviyyədə təşkilatlara bərabər olaraq, məsələn, konkret

xüsusiyyətlərə malik olan mətn növlərini – parlament debatlarını, yayımlanan müsahibələri göstərmək olar. Konstitusiyalar və qanunlar da mətn sayılır – konkret tipli yazılı diskurs və ya mətn.

Dilin siyasətə təsiri minilliklər boyu müzakirə mövzusunə çevrilsə də, onlar arasında mövcud münasibətlərin tədqiqinə dair maraq son altmış il ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Qərbin ənənəvi siyasi təfəkküründə dərin iz buraxmış belə bir yanaşma mövcuddur ki, əslində dil və siyasət bir-birilə fundamental səviyyədə sıx bağlılıq təşkil edir. Burada, ümumiyyətlə, Aristotelin aşağıdakı məşhur yanaşması göstərilirdi. Məhz Aristotel ilk dəfə olaraq sosial vahid və ya dövlətin fəaliyyətində linqvistik kommunikasiyanın əhəmiyyətini tanımış və bir zamanlar vurğulamışdır ki, insanlar özlərinin siyasi niyyətlərinə görə dili mənimsəyib və ondan istifadə etməyə nail ola biliblər (29). İnsanlar canlı varlıqlar olaraq təbiətlərində dövlətdə yaşamaq var (8, s.5).

Aristotelin baxışlarına görə, dil sosial funksiyaları həyata keçirmək üçün təkamül etmişdir. Onun sosial funksiyalar adlandırdığı termin əslində bizim bu günkü “siyasət” anlayışına uyğun gəlir. Aşkar ki, siyasi fəaliyyət dildən istifadə etmədən mövcud deyil, yəni siyasət dilsiz idarə oluna bilməz.

Siyasi mətn dedikdə ikitərəfli və ya çoxtərəfli razılaşmalar, seçkiabağı kampaniyalar, partiya konqreslərində söylənmiş nitqlər, parlament üzvünün debatlarda etdiyi çıxışlar, qəzetlərin baş məqalələri və ya şərhləri, siyasətçinin tərcümeyi-halına dair keçirilən mətbuat konfransları nəzərdə tutulur. Sosial fəaliyyətin bütün sahələrində olduğu kimi siyasətin də özünəməxsus dili vardır. Bu dil siyasi dəyərlərin, ideyaların və siyasi aktların başa düşülməsində həlledici rol oynayır. Siyasi fikrin əmələ gəlməsində dil sadəcə olaraq qazanılmış bilik deyil, eyni zamanda, yeni biliklər əldə etmə vasitəsidir.

P.Çiltona görə, dil - insanların bütün cəmiyyətlərdə ünsiyyət qurduğu universal bacarığı, siyasət isə - idarəetmə sənətidir. O həmçinin qeyd edir ki, siyasətçilərin hansı yolla cəmiyyətə təsir göstərə bilmək, milli, hətta dünya

səviyyəsində böyük bir auditoriyaya öz fikirlərini çatdırmaq bacarığını başa düşməyin yolu onların mətn və danışmalarını təhlil etməkdir (8, s.6). Siyasi fərqlər həmişə dildə fərqlər kimi yaranmış, siyasi mübarizələr isə hər zaman hakim dil üzərində mübarizə olmuşdur (17, s. 347).

Dilçiliyə müasir yanaşma ondan ibarətdir ki, dil sosial dünyanın formalaşdığı mərkəzi vasitəsidir. Hər bir fərd özünün unikal dəyərlərini və inamlarını dil vasitəsi ilə ifadə edərək müəyyən bir sosial qrupa və ya cəmiyyətə məxsus olur. Bu yolla, dil praktiki olaraq mədəniyyətlə, mədəniyyət isə öz növbəsində hər hansı bir spesifik cəmiyyətdə siyasi təcrübə ilə sıx bağlı olur (8, s.8). Dil millətlər, sosial qruplar və hətta şəxslər arasında fiziki və coğrafi sərhədləri müəyyən edir. Dil hər hansı bir şəxs haqqında müəyyən informasiyanı aşkara çıxaran siyasi akt hesab oluna bilər (17, s.348).

Dilin ifadəlilik və konstruktivlik funksiyası dilə güclü siyasi məna verməklə siyasətin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Fərd kommunikativ niyyətinə çatmaq üçün dilə müraciət edərkən qarşısına müəyyən məqsəd qoyur. Məqsəd ondan ibarətdir ki, müəyyən həqiqətləri formalaşdırarkən dilin gücündən daha yaxşı istifadə edə bilsin.

Dil siyasətçilərə onların vasitəçiliyini və reallıqların formalaşmasını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Dünyanın hər bir ölkəsi bu formalaşma prosesinə cəlb olunub. Dil həm də siyasətçilərin öz hakimiyyətlərini qanuniləşdirilməsi istiqamətində mühüm amildir. Siyasətçilər sosial və siyasi mühitdə mövcud olur və qanunun aliliyi onlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar öz hərəkətlərini izah etməyin və onları ictimaiyyətə qəbul etdirməyin zəruri olduğunu dərk ediblər. Demək olar ki, siyasətin özündə qanunilik müəyyən mənada ziddiyyətli prosesdir. Qanun yaratmaq və onu qoruyub saxlamaq üçün siyasətçilər çox zaman istifadə etdikləri dilə həssas yanaşırlar, o dil ki, onların hərəkətlərinin qanuniləşməsinə müvafiq gələn məna sisteminin formalaşması üçün vacibdir. Bundan başqa qurulmuş sistem onların ictimaiyyətdən və həmkarlarından dəstək almaları və əməkdaşlıqları üçün kömək edir (23, s. 96).

Şübhəsiz ki, siyasət geniş miqyasda dilin tətbiqidir. Siyasi mətnlər cəmiyyətdə siyasətin tarixi və mədəni təkamülünün nəticəsi olan hər bir siyasətçinin ideologiyasını əks etdirir. Yüksək mədəniyyətə yönələn siyasi mətlərə hüquqi, iqtisadi, həmçinin ictimai-siyasi həyatın aspektləri daxildir.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı ilk növbədə onun iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sahəsinin genişlənməsində öz istifadəsini tapır. Beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları müxtəlif ədəbiyyatlarda fərqli terminlərlə adlandırılır, məsələn, aktorlar, rol oyunçuları, tematik rollar, tərəflər, subyektlər və s. Bu terminlər hamısı mətn və ya danışıda diskurs dünyasının müəyyən etdiyi referentlərdir. P.Çilton “diskurs dünyası” dedikdə ifadə edənin “real” olaraq ümid bəslədiyi ruhi məkanını nəzərdə tutur. Linqvistik ifadələrin, nominal ifadələrin işarə etdiyi referentlər istər fiziki şəxslər olsun, istərsə də müxtəlif növ abstraksiyalar həmin dünyanın iştirakçılarıdır (8, s.53).

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə əsas praktik fəaliyyət göstərən subyektlər dövlətlər, ayrı-ayrı liderlər, transmilli korporasiyalar, hökumətlərarası təşkilatlar, müxtəlif beynəlxalq maraqları olan qruplar və təşkilatlar hesab olunur. Hal-hazırda beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirdən kənar sahə mövcud deyil. Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının digər göstəricisi onun iştirakçı dairəsinin genişlənməsidir. İndiki şəraitdə dünya birliyində təcrid olunmuş, başqa dövlətlərlə münasibət saxlamayan dövlət təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Həmçinin vaxtilə beynəlxalq münasibətlərin subyekt kimi yalnız dövlətlər çıxış ediblərsə, müasir zamanda onun həyata keçirilməsində dövlətlərlə yanaşı, milli və beynəlmillət təşkilatları, ictimai-siyasi, iqtisadi, hərbi və maliyyə qurumları fəal iştirak edir (15, s.363).

Bəşər tarixinin dərin qatlarında ayrı-ayrı tayfaların, qəbilələrin, xalqların həyatı bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təşkil edilmişdir. Onlar arasında əlaqələr nəinki zəif idi, bəzən hətta biri digərinin mövcudluğundan bixəbər idi. Maddi və mənəvi həyatın inkişafı tələbləri xalqların coğrafi və milli məhdudluğunu tədricən aradan qaldırmağa başladı. Dövlətlər, xalqlar arasında müxtəlif sahələrdə və fərqli

formalarda meydana gələn əlaqələr, münasibətlər bəşəriyyətin birliyinə və vəhdətinə aparan yolun əsasını qoydu. Lakin beynəlxalq münasibətlər sosial hadisə olaraq çox-çox sonralar reallığa çevrilə bildi.

Beynəlxalq münasibətlərin meydana gəlməsi dövlətlər arasında özbaşınalığın, fasiləsiz müharibələrin və bu cür halı adıləşdirən, ona haqq qazandıran əxlaq normalarının intibah dövrünün humanizm, insanpərvərlik, ədalət prinsipləri tərəfindən sıxışdırılması ilə əlaqədar olmuşdur (15, s.363).

Beynəlxalq münasibətlərin tarixini bir sistem kimi şərti olaraq beş dövrə bölmək olar və bəllidir ki, hər bir dövr özünəməxsus tarixi xüsusiyyətlərinə malikdir.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin birinci mərhələsinin təşəkkülü – ümumi terminoloji təbəqənin təşəkkül tarixi otuzillik müharibənin başa çatması ilə Vestfaliya (1648-1789-cu illər) sülhü nəticəsində baş verib. Qədim və orta əsrlər dövründə müxtəlif dövlət quruluşuna malik olan aktorlararası diplomatik münasibətlərdən beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranmasına qədərki dövr termin və terminoloji söz birləşmələrinin meydana çıxması ilə bağlı olub, beynəlxalq münasibətlərin bir sistem kimi inkişafının beş mərhələsi boyunca fəaliyyət göstərməyə qabil idi, bu da onları ümumi terminoloji təbəqəyə daxil olmağa imkan verirdi.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafı Avropada milli suveren dövlətlərin bilavasitə yaranması ilə və müəyyən dövlətlərarası əlaqələrin qurulması ilə başlanmışdır. “Suveren milli dövlət” – “Sovereign nation state” beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının birinci dövrünün əsas terminoloji söz birləşməsi olub, onu müşayiət edən termin və terminoloji söz birləşmələri ilə bu registrin daxilində sistem yaradıb, məsələn: “milli suverenlik prinsipi - the principle of national sovereignty, müstəqillik - independence, əməkdaşlıq - cooperation, dövlətlərin hüquq bərabərliyi - equality of states, mərkəzləşmiş dünya modeli - state-centered world pattern, dövlət - state, millət - nation, milli dövlət - nation-

state, ərazi bütövlüyü - territorial integrity, səfir - ambassador, beynəlxalq orden - international order, bərabər hüquq - equal right, müstəqil (dünyəvi) dövlət - independent (secular) state, müstəqil xalq - independent nation, müstəqillik - independency, suveren xalq - sovereign nation, suverenlik - sovereignty, muxtariyyət - autonomy”.

“Suveren milli dövlət” anlayışını və onunla bağlı sistemin bütün anlayışlarını əks etdirən terminoloji söz birləşmələri ümumi terminoloji təbəqəyə aiddir.

XVII əsrin ikinci yarısında beynəlxalq münasibətlər sahəsində mövcud modeli birləşdirən sistemyaradıcı və onun stabilliyini pozan sistemdağıdıcı amillərin qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi formalaşmağa başladı. Bu da, öz əksini “beynəlxalq münasibətlər” sahəsində istifadə olunan aşağıdakı termin və terminoloji söz birləşmələrində tapmışdır: “sabitliyi pozmaq - to destabilize, daimi sakinlər - permanent residents, xarici məhkəmələr - foreign courts, sərhədlər - frontiers, dövlət başçıları - heads of the state, yaradıcı amillər - formative factors, dağıdıcı amillər - destructive factors”.

Şübhəsiz ki, istənilən dövlətin mövcud olması və uğurlu inkişafı onun başqa ölkələrlə münasibətlərindən asılıdır. Bu səbəbdən xarici siyasətin formalaşması və onun həyata keçirilməsi, xarici dünya ilə münasibətlərin nizama salınması istənilən dövlət fəaliyyətinin ən mühüm şərtlərini təşkil edir. Nəticə etibarı ilə ümumi terminoloji təbəqəyə aşağıdakı terminoloji söz birləşmələri daxil edilmişdir: “xarici siyasət - foreign policy, siyasət yürütmək - to pursue policy, xarici mühit - external environment”.

Avropa tarazlıq nəzəriyyəsinin yaranması da həmin dövrə aiddir. Burada qeyd olunur ki, dünyanın bütün ölkələri müharibələrə, qarşıdurmalara və təcavüzə yol verməmək üçün dostcasına qruplaşmalıdırlar. Bu nəzəriyyə bütün Avropada qəbul edilmişdir və indiyə qədər də bir çox ittifaqların, koalisiyaların və dövlətlərin əsasını təşkil edərək istifadə olunur. Avropa tarazlıq nəzəriyyəsi istənilən dövlətə güc toplamağa zaman verməkdə xüsusi mühüm rol oynamışdır. Avropa tarazlıq

nəzəriyyəsi sayəsində güc toplamış ölkələr qüvvə tarazlığı ilə təcavüzün qarşısını ala bilmişdir. Avropa tarazlıq nəzəriyyəsinin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış ittifaqlar və koalisiyalar sistemi diplomatiyanın tipini müəyyən edirdi: gizli diplomatiya, kəşfiyyat, casusluq. Bunlar da beynəlxalq münasibətlər sisteminin növbəti termin və terminoloji söz birləşmələri ilə təmsil edilmişdir, məsələn: “güç balans nəzəriyyəsi - balance-of-power theory, ittifaqlar - alliances, koalisiyalar - coalitions, gizli diplomatiya - secret diplomacy, kəşfiyyat / gizli xidmət - intelligence / secret service, casusluq - espionage”.

Suveren dövlətin mövcudluğu qonşu ölkələrlə sülh şəraitində yaşamaq zərurətinə gətirib çıxarırdı, bu səbəbdən də beynəlxalq münasibətlər sahəsinə dair ən mühüm terminlərə “razılaşma”, “müqavilə”, “razılıq”, “həll etmə” və onları müşayiət edən terminoloji söz birləşmələri daxildir. Bu terminlər “müharibə” və “sülh” terminləri arasında aralıq mövqeyini tutaraq cəmiyyətin bütün inkişafı boyunca dövlətlər arasındakı münasibətləri əks etdirmişdir.

“Müharibə” və “sülh” kimi anlayışları əks etdirən termin və terminoloji söz birləşmələri ümumi terminoloji təbəqəyə aiddir. “Müharibə” – “war” sözü beynəlxalq münasibətlərin əsas amili kimi sadəcə olaraq otuzillik qan tökməni dayandırmaq üçün ortaya çıxmışdır. Bu söz müvafiq terminoloji söz birləşmələrini özündə əks etdirmişdir, məsələn: “müharibə baş verdi - war broke out, müharibə şəraitində olmaq - to be at war (with), müharibəyə başlamaq - to launch war (upon, against), müharibə aparmaq - to wage war, müharibə elan etmək - to declare war, müharibədə - in the war”.

“Sülh - peace” termini aşağıdakı bir sıra söz birləşmələrinə gətirib çıxarmışdır, misal üçün: “sülh şəraitində yaşamaq – to live in peace, sülhə nail olmaq – to achieve peace, sülh gətirmək – to bring about peace, sülh əlaqələrini kəsmək – to break / disturb / shatter the peace, sülh tətbiq etmək – to impose a peace on, sülhü qoruyub saxlamaq – to keep the peace, sülh danışıqlarını aparmaq – to negotiate peace with, uzunmüddətli sülh – durable / lasting / fragile peace,

sülh kampaniyası – peace campaigner, sülh hökm sürür – peace reigns, sülhün yaradılması – peace establishment, sülh hərəkəti – peace movement”.

Beynəlxalq münasibətlərin əsas vəzifəsi müharibələrin dayandırılması və sülh müqavilələrinin bağlanması olduğu üçün o bu prosesi əks etdirən çoxsaylı ümumi terminoloji söz birləşmələrinin yaranmasına imkan yaratmışdır, məsələn: “qarşılıqlı yardım paktı - pact of mutual assistance, müqavilənin şərtləri - terms of the treaty, hücum etməmək haqqında pakt - non-aggression pact, müqavilə bağlamaq - to conclude a treaty, müqavilə imzalamaq - to sign a treaty, müqaviləni ləğv etmək - to abrogate convention / dissolve a treaty, sazişin vaxtını uzatmaq - to renew an agreement, müqaviləni həyata keçirmək - to observe / implement a treaty, müqavilə çərçivəsində - under the treaty, müqavilənin qüvvədən düşməsi - void contract, razılığa gəlmək - to come to terms with, şərt qoymaq - to make terms with, saziş imzalamaq - to make an agreement, razılaşmaq - to covenant, ikitərəfli saziş - bilateral treaty, nümunəvi saziş - model agreement”.

Beynəlxalq münasibətlərin hər bir ayrıca götürülmüş mərhələsinin spesifikasiyası “beynəlxalq münasibətlər” sahəsinə dair nomenklatur törəmələrdə xüsusilə aydın görünür. A.P.Minyar-Beloruçevaya istinad edərək, “nomenklatur” sözünü dedikdə “məlumatın formalaşmasında müxtəlif cür istifadə edilə bilən mənə sisteminə daxil olan vasitələrin, müəyyən peşə sahəsində istifadə olunan adların məcmusu”nu nəzərdə tuturuq (42, s.136). Beynəlxalq münasibətlərin nomenklatur törəmələrinə dövlət orqanlarının adları, təşkilatlar, partiyalar, hərbi ittifaqlar, müqavilələr, həmçinin abreviaturalar daxildir.

Beynəlxalq münasibətlərin hər bir mərhələsi özünəməxsus nomenklatur törəmələri ilə səciyyələnir, bu törəmələrin müxtəlif olmalarına baxmayaraq, tematik qruplara uyğun təsnif olunurlar. Beynəlxalq münasibətlərin təşəkkülünün birinci mərhələsinin nomenklatur törəmələri üçün aşağıdakı tematik qruplar xarakterikdir:

1. Dövlət və dövlətlərarası sənədlərin, sazişlərin, razılaşmaların adları: Treaty of Westphalia – Vestfaliya sülhü - 1648-ci ildə beynəlxalq münasibətlərin müasir sisteminin əsasını qoymuşdur; Treaty of Utrecht – Utrext sülhü (1713-cü il); Theory of European Balance of Power – Avropa Güc Balansı Nəzəriyyəsi.

2. Müharibələrin adları, davam etdiyi illərin sayına görə ad almış müharibələr, misal üçün: Seven Year's War - Yeddiillik müharibə, o müharibə ki, sabitlikdən böhrana keçməyə səbəb olmuş və güc balansında dəyişikliklər doğurmuşdur; Thirty Year's War - Otuzillik müharibə; millətlərin adına görə ad almış müharibələr, məsələn: erməni-Müsəlman - Armenian-Muslim War və ya erməni-Türk davası – Armenian-Turkic War; Anglo-Dutch Wars - İngilis-Holland müharibələr.

Fransada başlanmış beynəlxalq münasibətlər sisteminin yenidənqurma illəri üçün (1789-1815) müharibə və hərbi əməliyyatlarla bağlı terminlər xarakterikdir çünki burada güc komponenti birinci yerdə gəlirdi. Əsas terminoloji söz birləşməsi olan “güc balansı”, Böyük Fransız İnqilabı zamanı pozulmuş və Fransaya qarşı antifransız koalisiyaları adı qazanmış Avropa dövlətlərinin koalisiyalarının yaradılması nəticəsində Napoleonla olan müharibələrin iyirmi illik dövrü zamanı bərpa olunmuşdur.

XIX əsrin ilk on beş illiyində beynəlxalq münasibətlərdə Napoleon Fransası ilə diplomatiyanın əsas ideyası – vahid güc ideyası ilə mübarizələr meydanına çevrilmişdir. Bu elə bir ideya idi ki, Avropanı konfederativ əsasda yəni Napoleon Kodeksinin vahid qanunvericiliyi əsasında birləşdirilməsini, vahid ordu və pul, ölçü və çəki sistemlərinin, həmçinin Avropa məhkəməsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Hal-hazırda Napoleon Kodeksi vahid ümumavropa kodeksi olub, Avropa ölkələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla Avropanın bütün ölkələrinin qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir.

1806-cı ildə Napoleon ingilis iqtisadiyyatını tənəzzülə düşür etmək məqsədi ilə Kontinental Blokada haqqında dekret dərc edərək iqtisadi balans və Avropa

tarazlıq nəzəriyyəsinin prinsiplərini pozmuşdur. Napoleonun dövründə baş vermiş müharibələrin nəticələri beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni Vyana modelinin konfiqurasiyasını müəyyən etdi – Avropa reallığı və ya beynəlxalq münasibətlərin Vyana sistemi. Bütün bunlar aşağıdakı terminoloji söz birləşmələrində əks olunmuşdur, məsələn: hərbi əməliyyatlar - military operations, döyüş əməliyyatları - hostilities, siyasi müvazinət – balance of power, beynəlxalq münasibətlər - international relations, xarici işlər - foreign affairs, məcburi diplomatiya - coercive diplomacy, kvazi-müharibə - quasi-war.

Nomenklatur törəmələr, məsələn: Fransa İnqilabı – French Revolution, Napoleon müharibələri – Napoleonic wars, anti-fransız koalisiyalar – anti-French coalitions, Napoleon Fransası – Napoleonic France, Apellyasiya məhkəməsi – the Court of Appeal, Kassasiya məhkəməsi – the Court of Cassation, Napoleon Kodeksi – the Code Napoleon, Kontinental Blokada – Continental Blockade, Avropa Birliyi / Birlik Sistemi – The Community of Europe / The Union System.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin ikinci mərhələsi 1815-1914-cü illərə təsadüf edir. 1815-ci ildə qalib dövlətlərin nümayəndələri Vyana konqresinə toplaşdılar ki, dünyanın yeni nizamını formalaşdırsınlar və Parisdə Müqəddəs İttifaq haqqında – ölkələrin siyasi razılaşması ilə əlaqədar saziş imzaladılar. Bu birgə hərəkət etməyə ümumi niyyəti olan rəhbərlərin, xarici işlər nazirlərinin və səfirlərin Ümumavropa səviyyəsində görüşlərinin reallaşdırılmasının forması idi.

Müqəddəs İttifaqın yaradılmasında əsas məqsəd Vyana konqresi tərəfindən müəyyən edilmiş, legitimizm prinsipinin, daha doğrusu, inqilabların hədələdiyi qanuni sülalələrə dəstəyin göstərilməsi əsasında qurulmuş beynəlxalq asayişinin qorunması idi. Müqəddəs İttifaqın qırxillik fəaliyyətinin nəticəsində Avropa böyük müharibənin nə olduğunu bilmədi. İnqilablar yatırılmışdır, çünki inqilab terrorla, qətlərlə, həmçinin maliyyə sisteminin ləğv edilməsi ilə assosiasiya edilirdi. Əsas leksik anlayışlara aşağıdakılar əlavə olunmuşdur, misal üçün: “ləğv etmə - liquidation, aradan qaldırma - abolition, kənarlaşdırma - elimination, blokada - blockade, terror - terror, qanuniləşdirmə prinsipi – principle of legitimism”.

O dövrün Avropa tarazlığı hərbi ittifaqların yaradılmasını və qızğın silahlanmanı ifadə edən hərbi rəqabətlə müşaiyət olunurdu. Bu da “hərbi xərclər”, “ekspansiya” kimi anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur. Krım müharibəsi 1815-ci ildə Vyana sisteminin yaradılmasından sonra böyük dövlətlərin ilk açıq toqquşması oldu və göstərdi ki, bütün mexanizmlərin yenidənqurmaya ehtiyacı vardır. 1878-ci ildə Berlin konqresindən sonra beynəlxalq münasibətlərin yalnız əvvəlki modelinin yenilənməsi baş verir.

XIX əsrin sonuna qədər dünyanın ərazi bölgüsü praktik olaraq başa çatdırılmışdır, yalnız Almaniya və ABŞ güc metodlarını tətbiq etməklə nüfuz dairələrinin yenidən bölüşdürülməsi problemini həll etməyə çalışır və bunun nəticəsində bütün dünya qaynar nöqtələrlə əhatə olunur. Bu mərhələ aşağıdakı terminoloji söz birləşmələrlə səciyyələnir, məsələn: “hərbi xərclər - military expenditure, ərazi genişlənməsi - territorial expansion, böyük dövlətlər - great powers, silahlı münaqişə - armed conflict, atışma - skirmish, dünyanın yenidən bölüşdürülməsi - division / redivision of the world, hərbi əməliyyat - a military operation, güc tətbiqi the use of force, güc siyasəti - policy / policies of force, qaynar nöqtələr - hot spots”. Bu terminlər beynəlxalq münasibətlər sistemində hazırki dövrə qədər əsas olaraq qalmaqdadır.

Ən böyük iddiaya malik olan qeyri-Avropa dövlətlərinin meydana çıxması, beynəlxalq münasibətlərin mövcud modelinin – Avropasentrizmin əsasını sarsıtdı. ABŞ-ın yeni doktrinası formalaşır – ekspansionizm siyasəti, bu siyasətin məqsədi Karib dənizində möhkəmlənmək cəhdi idi. 1898-ci il İspaniya-Amerika müharibəsi olmuşdur. Beynəlxalq münasibətlər sistemini dağıtmış münaqişənin qloballaşması dövlətlərin iki qarşı-qarşıya duran bloka – Üçlər İttifaqı və Antantaya bölünməsinə səbəb olmuşdur.

Siyasətçilərin qarşısında yaranmış problemləri güc tətbiq etmək yolu ilə həll etmək arzusu Birinci Dünya müharibəsinə gətirib çıxardı. 1917-ci il fevral inqilabı ABŞ-ın Birinci Dünya Müharibəsinə daxil olmasına səbəb oldu. Birinci Dünya müharibəsindən sonra, siyasətçilər müharibənin beynəlxalq problemlərin həlli

vasitəsilə dərk etdikdə, Millətlər Liqası yaradıldı. İkinci dövr aşağıdakı termin və terminoloji söz birləşmələri ilə səciyyələnir, misal üçün: ekspansiya siyasəti - policy of expansion, öz mövqeyini möhkəmləndirmək - to fortify one's position, səngərə girmək - to entrench, bloklar - blocks, koalisiyalar - coalitions, dünya nizamı - world order, beynəlxalq münasibətlər sistemi - system of international relations, sui-qəsd - assassination.

Beynəlxalq münasibətlərin təşəkkülünün ikinci mərhələsinin nomenklatur törəmələri aşağıdakılara bölünür:

1) Hərbi və vətəndaş ittifaqlarının adları: Hakimiyyət Birliyi - Unity of Powers, Müqəddəs İttifaq - Holy Alliance, Üçlər İttifaqı - Triple Alliance, Antanta - the Entente, Üçlər Antantası - Triple Entente, İngilis-Rus Antantası - Anglo-Russian Entente, Frank-Rus İttifaqı - Franco-Russian Alliance.

2) Dövlət və dövlətlərarası sənədlərin, müqavilələrin, razılaşmaların, bəyannamələrin, dekretlərin və kodekslərin adları: Napoleon Kodeksi - the Code of Napoleon, Versal Sülhü - the Peace of Versailles.

3) Böyük davaları etmiş şəxsiyyətin adına görə müharibələrin adları: Napoleonic Wars; müharibənin keçirilməsinin yerinə görə: Crimean War; müharibəyə cəlb edilmiş dövlətlərin adına görə: Russian-Japanese War, Spanish-American War; müharibədə iştirak etmiş ölkələrin miqdarına görə: Dünya Müharibəsi - Great War - World War; İslandiya və İngiltərə arasında sahilboyu iqtisadi zona ölçülərinə dair mübahisələri əsasında baş vermiş Treska Müharibəsi - Cod War.

4) Xarici siyasət konsepsiyalarının adları: Monro Doktrinası - Monroe Doctrine, 1823-cü ildə C.Monro tərəfindən elan edilmişdir, onun əsas prinsipi dünyanın "Amerika" və "Avropa" sistemlərinə bölünməsi ideyası sayəsində müəyyən olundu ki, Qərbi yarımkürəsinin torpaqlarına istənilən Avropa dövlətlərinin müstəmləkə obyektləri kimi baxılmamalıdır.

5) Konqres və konfransların adları: Berlin Konqresi - Congress of Berlin, Vyana Konqresi - Congress of Vienna, (siyasi və dövlətlərarası görüşlərin adına görə bu dəyişmələrin əsasında toponimlər dayanır), Haaqa Sülh Konfransı - the Hague Peace conferences (1899-1907-ci illər). Bu konfransların məqsədi müharibələrin yayılmasının qarşısının alınması və silahların məhdudlaşdırılması ilə bağlı qanunların kodifikasiyası idi.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin üçüncü mərhələsi beynəlxalq münasibətlər sisteminin yenidən təşkil olunması illərinə (1918-1939-cu illər) təsadüf edir. Bu dövr əsasən Rusiyada sosializmin qələbəsi, SSRİ-nin yaranması, dünyanın iki sosializm və kapitalizm düşərgəsinə parçalanması və onlar arasında mübarizəni əhatə edir.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin yeni modelinin konturları Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində görünməyə başladı, bu dövr mövcud qayda-qanununun bütün dayaqlarını sarsıtmış inqilabi partlayışla müşayiət olunurdu. Avropasentrizmin prinsipləri dağıldı və Vaşinqton konfransından, həmçinin Parisdə Versal sülhü imzalandıqdan sonra beynəlxalq münasibətlər tarixində elə bir Versal-Vaşinqton sistemi quruldu ki, öz dövrünün güc balansının yeni variantına çevrildi.

Artıq 30-cu illərin əvvəllərində Versal-Vaşinqton sistemi özünü doğrultmadı, çünki o qlobal xarakter daşıyırdı və böyük əraziyə sahiblik edən SSRİ bu sistemdən artıq çıxırdı. ABŞ dünyanın ən zəngin ölkəsi olaraq Millətlər Liqasının tərkibinə daxil olmadan təcridetmə siyasətini həyata keçirirdi. Almaniyanın Millətlər Liqasından getməsi Versal sisteminə ağır zərbə oldu. Belə ki, 1938-ci ildə Münhen razılaşmasının və sovet-alman paktının Ribbenton-Molotov paktının imzalanmasından sonra onu iflasdan xilas etmək mümkün olmadı. Versal sisteminin özlüyündə çoxsaylı ziddiyyətlərə, dövlətlər arasında qeyri-bərabərlik və subyektivlik prinsiplərinə söykənməyinə baxmayaraq o indiyə qədər mövcud olan analogi sistemlərin ən təkmili idi. Düzdür, müharibə məğlub olan Almaniyanı və inqilab vasitəsilə beynəlxalq aləmdən təcrid edilən Rusiyanı bu sistemə

qatmamışdılar, lakin ümumən sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olması istiqamətində Versal sistemi ciddi bir mərhələ idi (15, s.50).

1918-1945-ci illəri əhatə edən dövr üçün aşağıdakı termin və terminoloji söz birləşmələri aktualdır, məsələn: integrasiya - integration, danışıqlar - negotiations, asayış, barışsevərlik - pacifism, silahlanmanın məhdudlaşdırılması - limitation of the arms race, dinc yollarla - peaceful means, məcburi diplomatiya - coercive diplomacy, məcburi yanaşma - coercive approach, sülh inkişafı - peaceful development, sanksiyalar mexanizminin tətbiqi - the mechanism of sanctions, sanksiya vermək - to give sanction to, hüquqi sanksiya almaq - to receive legal sanction, zorla hərəkət etmək - to act coercively, qarşı sanksiya tətbiq etmək - to apply / impose sanction against, sanksiyanın götürülməsi - to lift sanction, mandat sistemi - credentials system, təcavüz - aggression, pakt - pact, birgəlik prinsipi - principle of association, boykot - boycott, hegemonluq - hegemony, demarş - demarche, müqaviləni etibarsız elan etmə - denouncement, təhlükəsizlik dilemması - security dilemma, xeyirxah xidmətlər - good offices, təcridçilik - isolationism, birgə təhlükəsizlik - collective security, neytrallıq - neutrality, qütbləşmə - polarization, vasitəçilik - mediation, ratifikasiya - ratification.

Bu dövrün nomenklatur törəmələri aşağıdakı vahidlər vasitəsilə təqdim edilmişdir:

1) Dövlətlərarası sənədlərin, paktların, memorandumların, müqavilələrin, konfransların və sistemlərin adları: Vaşinqton konfransı – Washington Conference, Versal – Vaşinqton sistemi – Versailles – Washington system, Millətlər Liqası – League of Nations, Rappal sazişi – Rappal Treaty, Kelloq-Braynd müqaviləsi Kellogg – Briand Pact, Molotov-Ribbenton paktı – Molotov-Ribbenton Pact; ölkənin xarici işlər nazirinin adı ilə adlandırılmış Yaponiyanın dünyanın fəth etməsi planı - Tanaki memorandumu – Tanaky Memorandum; Birinci Dünya Müharibəsinin bitməsini göstərən 1919-cu il müqaviləsi olan Versal Sülhü - the Treaty of Versailles; Lokarn Konfransı - Locarno Conference (əsas vəzifəsi - digər güc balansını nəzərə alaraq Almaniyani dünya birliyinə tam hüquqlu üzv kimi

daxil edərək Versal sisteminin möhkəmləndirilməsi idi və əsas nəticədə isə Reyn zəmanət paktı imzalandı).

2) Əlamətdar tarixlərin adları: Birinci Dünya müharibəsinə son qoymuş Barışıq Günü - Armistice Day (11 noyabr 1918-ci il).

3) İkinci Dünya Müharibəsi - World War II (1939-1945-ci illər) müharibəyə cəlb edilmiş ölkələrin sayına və hərbi əməliyyatların və itkilərin geniş miqyasına görə Birinci Dünya Müharibəsində iştirak edən ölkələr ilə müqayisədə daha çox ölkələri münəfişəyə cəlb etmiş və müharibənin iştirakçıları üçün daha da dağıdıcı və uzunsürən olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin dördüncü mərhələsi, 1945-ci ildən 1990-cı illər üzrə davam etmişdir. İkinci Dünya Müharibəsi beynəlxalq münasibətlərin çoxqütblü modelindən ikiqütblüyə keçidin özünəməxsus formasına çevrildi. Avropanın əvvəlki siyasi xəritəsinin tam şəkildə yenidən dəyişdirilməsi prosesi həyata keçirildi, milli-azadlıq hərəkatının qalxması ilə müşayiət olunmuş köhnə müstəmləkə imperiyalarının dağılması prosesi başlandı, həmçinin özündə beynəlxalq münasibətlərin gələcək modelinin rüşeymini ehtiva etmiş anti-Hitler koalisiyasının rəsmiləşdirilməsi başa çatdı.

Müharibədən sonrakı nizamasalınma problemi ilk dəfə olaraq yüksək səviyyədə Tehran konfransının gedişatında qoyulmuşdu, burada iki dövlətin – SSRİ və ABŞ mövqelərinin kəskin güclənməsi kifayət qədər aydın görünürdü. Hələ müharibənin gedişatında gələcək ikiqütblü dünyanın əsaslarının formalaşmasının ilkin şərtləri yaradıldı. Bu tendensiya tam şəkildə Yalta və Potsdam konfranslarında artıq görünürdü. Anti-Hitler koalisiyasının dağılması ilə SSRİ və ABŞ qarşıdurma mövqeyindən əlaqələr qurmağa başlayırlar. Bu uzun illər ikiqütblü sistem çərçivəsində super dövlətlərin hərəkət dinamikasını müəyyən etdi. Bir tərəfdən, qızgın silahlanma, ideoloji antaqonizm (ziddiyyət), intervensionizm, beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının dördüncü mərhələsi və digər tərəfdən

də, silahların boşaldılması, tarazlıq, nəzarət, silahlanma məhdudiyyəti ilə xarakterizə olunurlar.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin inkişafının bu mərhələsinin əsas terminlərinə aşağıdakılar daxildir, məsələn: “çoxqütblü / ikiqütblü dünya – multipolar / bipolar world, imperiyaların dağılması - collapse of the Empires, milli azadlıq hərəkatı - national liberation movement, super dövlətlər – super powers, silahlanma yarışması - armaments race / arms race, ideoloji antaqonizm - ideological antagonism, müdaxilə - interventionism, qarşıdurma – confrontation, gərginliyin aradan qaldırılması – detente, tarazlıq / bərabərlik (paritet) – equilibrium / parity, silahların azaldılması – reduction of arms”.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra BMT-nin yaranması beynəlxalq münasibətlər sisteminin nizama salınmasında, dövlətlər və xalqlar arasında sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasında ciddi faktora çevrilsə də, SSRİ və ABŞ-ın başçılıq etdiyi iki sistemin – sosializm və kapitalizm sonradan “soyuq müharibə” kimi xarakterizə edilən “kim-kimi” mübarizəsini dayandıra bilmədi.

Nüvə silahının yaradılması haqqında ABŞ-da “Manhetten” layihəsi Çörçilin 1946-cı ildə səsləndirdiyi Fulton nitqi “soyuq müharibə”nin başlanğıcına səbəb oldu. Bu termin Amerika jurnalisti Q.İ.Svoup tərəfindən yaradılmış və İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb və Şərq blokları arasında münasibətləri təsvir etmək üçün Amerika tədqiqatçısı U.Lippman tərəfindən geniş dövriyyəyə daxil edilmişdir (43). Lakin 1950-1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər nə qədər keşməkeşli olsa da, lokal silahlı toqquşmalar istisna olmaqla yeni genişmiqyaslı müharibələr baş verməmişdir. Bunun da əsas səbəbi BMT-nin və onun Təhlükəsizlik Şurasının, Şimal-Atlantika Təşkilatı sazişi (NATO) və Sovet Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının (QİYS) fəaliyyət göstərməsi, mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə, çevik müdaxilələrlə həll edilməsi idi (15, s.106).

Beynəlxalq münasibətlərin ikiqütblü sisteminin formalaşması ziddiyyətli xarakterə malik idi: bir tərəfdən, hərbi əməliyyatların aparılması məqsədi ilə silah-

sürsatin çoxaldılması, digər tərəfdən isə, küllü miqdarda silahlanmanın mövcudluğuna görə müharibədən imtina. Qızgın silahlanma beynəlxalq münasibətlərin indiki sistemini korlamırdı, onu tarazlıq vəziyyətində saxlayırdı, 1962-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında, SSRİ və ABŞ arasında münasibətlərdə, Azərbaycan dilində “Karib böhranı”, ingilis dilində isə “Cuban missile crisis” adı almış siyasi böhrandan sonra, iki dövlət arasında nüvə potensialının məhdudlaşdırılması prosesi baş verir. Silahların boşaldılması beynəlxalq iqlimin yaxşılaşmasını bildirirdi, belə ki, həmin vaxt super dövlətlər arasında strateji nüvə silahlarının məhdudlaşdırılması üzrə sazişlər bağlanmışdır.

Amerika siyasətinin əsasında “neoqlobalizm” doktrinası dayanırdı ki, bunun da məqsədi əsas alətin müəyyən şərtlərdə (“Marşal planı – Marshall Plan”) maliyyə dəstəyinin köməkliyi ilə mümkün qədər çox Üçüncü Dünya ölkələrini ABŞ-ın orbitinə cəlb etmək idi. 1979-cu ildə Əfqanıstana sovet müdaxiləsi R.Reyqan administrasiyası illərində güc balansının eroziyasının başlanğıcı oldu, nəticədə R.Reyqan SSRİ-ni “şər imperiyası” adlandırdı.

Beynəlxalq münasibətlərin inkişafının bu mərhələsi aşağıdakı termin və terminoloji söz birləşmələri ilə səciyyələnir, məsələn: “neo-qloballaşma – neo-qlobalism, neo-təcridçilik – neo-isolationism, şər imperiyası - evil empire, nüvə silahı – nuclear weapons, qəsbkarlıq – annexation, həmrəylik – solidarity, qaçqınlar – refugees, ikiqütblü konsepsiya - bipolar concept, bürokratik siyasət - bureaucratic politics, qarşılıqlı razılaşdırılmış qırğın - mutual assured destruction, veto – veto, xarici siyasətin planlaşdırılması - foreign policy planning, ekstradisiya – extradition, genderə dair tədqiqatlar - gender research, soyqırım – genocide, geosiyasət – geopolitics, güc nümayişi - demonstration of power, xarici siyasət doktrinası - foreign policy doctrine, borc böhranı - debt crisis, yekun aktı - final act, əks surət - mirror image, nüvədən azad zonalar - nuclear-free zones, immiqrasiya – immigration, idxal – import, xarici humanitar yardım - foreign humanitarian aid, böhranların idarə olunması - crisis management, beynəlxalq amnistiya - international amnesty, etimad tədbirləri - measures of trust, sülh yolu

ilə beynəlxalq mübahisələrin həlli - peaceful international dispute settlement, sülhməramlı – peacemaking, müşahidəçi – observer, strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması və azaldılması - strategic arms limitation reduction, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması - maintenance of international peace and security, tərksilah – disarmament, silah ticarəti - weapons trade, etnik təmizləmə - ethnic cleansing, nüvə müharibəsi - nuclear war, inkişaf etməkdə olan ölkələr - developing countries, inkişaf etməmiş ölkələr - undeveloped countries, üçüncü dünya ölkələri - the countries of third world.

80-90-cı illərin həddlərində ikiqütblü sistemin böhranı dağılma mərhələsinə keçir. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra, beynəlxalq münasibətlərdə yeni mərhələnin iki qütblü dünyanın dağılması prosesi başlandı. Nəticədə geosiyasi vəziyyətdə ümumi dəyişiklik oldu. “Soyuq müharibə”nin bitməsi beynəlxalq təcrübənin terminologiyasına dəyişikliklər etdi.

Ümumi terminoloji vahidlərdən ibarət olan terminoloji söz birləşmələri, məsələn, “treaty” sözü ilə - “nüvə silahının yayılmaması haqqında müqavilə - non-proliferation treaty, sınaqların qadağan edilməsi haqqında saziş - test ban treaty” beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafının dördüncü mərhələsinə aiddir. Beləliklə, bu mərhələyə aşağıdakı terminoloji söz birləşmələri daxildir, məsələn: “ideoloji müharibə - ideological war, səyyar müharibəsi - mobile warfare, manevr müharibəsi - war of manoeuvre, nüvə müharibəsi - push-button warfare, ədalət müharibəsi - just war, soyuq müharibə - cold war, nüvə müharibəsi - nuclear warfare, atom müharibəsi - atomic warfare.

Beynəlxalq münasibətlərin təşəkkülünün dördüncü mərhələsinin nomenklatur törəmələri aşağıdakı tematik qruplar vasitəsilə təqdim edilmişdir:

1) Dövlətlərarası orqan və təşkilatların, korporasiyaların, fondların, assosiasiyaların, ittifaqların, blokların, koalisiyaların, hərəkətlərin adları: “Security Council, Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC), North Atlantic Treaty Organization (NATO), Transnational Corporations, International Court of

Justice, International Monetary Fund (IMF), Permanent Court of Arbitration, European Court of Justice (ECJ), Non-Alignment Movement, Green Movement, World Trade Organization (WTO), General Assembly, Military-Industrial Complex (MIC), World Health Organization (WHO), Association of South East Asian Nations (ASEAN), Council for Mutual Economic Assistance (CMEA / COMECON), anti-Hitler or anti-/Hitlerite coalition, Western European Union”.

2) Dövlətlərarası sənədlərin, müqavilələrin, razılaşmaların, konvensiyaların və layihələrin adları: European Convention of Human Rights, North American Free Trade Agreement (NAFTA), Camp Davis Accords, Manhattan Project, Warsaw Treaty / Pact.

3) Siyasi və dövlətlərarası görüşlərin, konfransların, qurultayların adları: Tehran Conference, Yalta Conference, Potsdam Conference, Twentieth Party Congress.

4) Böhran adları: Karib böhranı - Cuban Missile Crisis, Suveyş böhranı – Suez Crisis.

5) Əlamətdar tarixlərin adları: Qələbə Günü - Victory Day.

6) Müharibə adları: Soyuq Müharibə - Cold War, Əfqan müharibəsi – Afgan War (1979-1989).

7) Nitqlərin adları: Churchill's Speech - “soyuq müharibə”nin başlanmasına səbəb olan Çörçilin Fulton nitqi (1946-cı il).

“Soyuq müharibə”nin sonuna sərhəd kimi baxılır çünki dünya iki yerə - milli, dövlətlərarası ziddiyyətlərin üstünlük təşkil etdiyi köhnə dünyaya və sivilizasiyaların toqquşması ilə səciyyələnən yeni dünyaya bölünür. Bu zaman baş vermiş münaqişələr daxili xarakter daşıyırdı, lakin çox böyük beynəlxalq əhəmiyyətə malik idi. Dünyanın mürəkkəbləşməsi “beynəlxalq münasibətlər” sahəsinə müasir reallıqları əks etdirən bir çox yeni anlayışların tətbiqi zəruriliyi demək idi.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin beşinci mərhələsi, Soyuq Müharibə sonrası, birqütblü polisentrik sistem, 1989-1991-ci illərdən başlamış və bu günə qədər də davam edir.

90-cı illərin sonunda beynəlxalq münasibətlər sistemi həm tərkibinə, həm də xarakterinə görə yeni bir mərhələyə qədəm qoyaraq – yeni dünya mərhələsinin formalaşması prosesinə keçir. Avropada və bütün yer üzündə yeni dünya mərhələsinin formalaşması, beynəlxalq münasibətlərin prinsip və normalarının dəyişməsi, aktorların yeniləşməsi ATƏT-in ideoloji və sinfi qarşıdurma dövründə keçirilmiş son zirvə görüşündə (1990) tam şəkildə özünü göstərdi. Bu sammitdə müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas prinsiplərini və beynəlxalq hüququn bəzi normalarını müəyyən edən “Paris xartiyası” adlı bir sənəd qəbul olundu (15, s.126).

Müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiylərindən biri beynəlxalq təhlükəsizlik tələblərinin, qlobal və lokal terrorizmə qarşı mübarizənin ümumdünya siyasəti səviyyəsinə qaldırılması hesab oluna bilər. Bu prosesin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyada başda ABŞ olmaqla, vahid antiterror koalisiyasının yaradılması prosesi həyata keçirilir və keçmişdə hansı hərbi və siyasi blokda iştirak etməsindən asılı olmayaraq, dövlətlər iki meyara görə qruplaşır. Bir qrup ABŞ-ın təsiri ilə terrorizmə mübarizə cəbhəsində yer tutursa, digərləri terroru dəstəkləyən ölkələr sırasına aid edirlər. Ən maraqlısı isə ondan ibarətdir ki, bu ölkələrin hansı qrupa aid olmasını bəzən tam subyektiv amillərlə ABŞ və onun təsiri altında fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlar müəyyən edirlər. Odur ki, bəzən bu qrupa bütün mövcudluğu dövründə terroru dövlət siyasəti səviyyəsində dəstəkləyən, öz separatçı və digər məqsədlərini terror vasitəsilə reallaşdırmağa çalışan Ermənistan kimi dövlətlər deyil, subyektivcəsinə hansısa müsəlman ölkəsi daxil edilir. Bu da dünya ictimaiyyətinin nəzərində müvafiq olaraq terroru dəstəkləyənlərin və onun qurbanı olanların əsl obyektiv qiymət almasına mane olur (15, s.132).

Beləliklə, bu mərhələnin əsas termini, “soyuq müharibədən” sonrakı mərhələ olan “terrorizm” termini təşkil edir və hər şey ona qarşıdurma ilə bağlıdır. Terrorizm anlayışının antik dövrlərdən qaynaqlanmasına baxmayaraq, ilk dəfə olaraq “terror” qədim Yunanıstanda yunanların özləri tərəfindən fəth edilmiş düşmən əhalisinə, Roma imperatorlarının öz italyan əhalisinə, fransız inqilabçıların ideoloji rəqiblərə, xalqın isə zülmkarlara qarşı tətbiqi zamanı istifadə olunmuşdur. Bu hadisə XX əsrin sonu – XXI əsrin başlanğıcında kütləvi hal alıb. Günahsız insanlar ekstremistlərin qurbanı olurlar. Silahın yeni görünüşünün “insan” şəxsində meydana çıxması (terrorist-kamikadze) beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının beşinci mərhələsini xarakterizə edir.

Terrorizm, terror aktların icrası beynəlxalq münasibətlərin beşinci mərhələsində yer alır. Terrorizm münaqişələrin ən qanlı və ən təhlükəli təzahür formalarından biridir. Sabit söz birləşmələri ilə yanaşı, məsələn, “beynəlxalq terrorizm - international terrorism, hərbi terrorizm - military terrorism, siyasi terrorizm - political terrorism” kimi terminlərdən sonra, 2001-ci ilin sentyabr ayında “terrorizmlə / terrorla mübarizə - the war on terrorism / war on terror” termini neologizmi ortaya çıxmışdır ki, bu da mümkün qədər çox potensial hərbi hədəfləri tutmaq üçün kiçik Buşun məsləhətçisi respublikaçı Lunsem Frank tərəfindən təklif edilmişdir. Bu termin Əl-qaidəyə mübarizə ilə, 2001-ci ildə Əfqanıstana müdaxilə ilə və digər dövlətlərin ehtimal olunan gələcək hücumlarına qarşı əlaqələndirərək 2003-cü ildə amerikalılar İraqa müdaxilələrinə bəraət qazandırdı. “Soyuq müharibə”nin başa çatması ilə, analitiklər təhlükəsizliyə xüsusi diqqət ayırmağa başladılar.

Bu mərhələ üçün müvafiq terminlər səciyyəvidir, məsələn: “birqütblü dünya – unipolar world, çoxqütblü dünya – multipolar world, bir çoxqütblü dünya – unimultipolar world, Soyuq Müharibədən sonrakı dövr – post-cold war period, uğursuz millətlər-dövlətlər – failed nation-states, terrorizm – terrorism, kamikadze – suicide-bomber, Yeni Dünya Nizamı – New World Order, sivilizasiyaların toqquşması – clash of civilizations, yaramaz dövlətlər – rogue states”.

Beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının beşinci mərhələsinin nomenklatur vahidlərin aşağıdakı törəmələr daxildir, misal üçün: “G-8 / Group -8, European Union, Organisation / Conference on Security and Cooperation in Europe, Schengen Agreement, Persian Gulf War, Iraq War, Nuclear Non-Proliferation Treaty, Region Europe”.

Beynəlxalq münasibətlərin indiki inkişaf dövrü coğrafi adların və xüsusi isimlərin geniş istifadəsinin göstəricisiylə səciyyələnir, məsələn:

a) toponimlər: Germany, France, the Ottoman Empire, the Russian Empire, the British Empire, Latin America, Cuba, China, Malaysia, Asia, Czechoslovakia, Iran, Iraq, Saudi Arabia, Africa, the Philippines, Ethiopia, Bolivia, Sub-Saharan countries, Mexico, Slovakia, Czech Republic, Cyprus, Indonesia, Sudan, Afghanistan, Sri Lanka;

b) antroponimlər: Winston Churchill, Woodrow Wilson, George Washington Thomas Jefferson, Abraham Lincoln, Franklin Delano Roosevelt, John Kennedy? Bill Clinton, Aleksandr Solzhenitsyn, Andrey Sakharov, Deng Xiaoping, John Didon, Friedrich Nietzsche, Napoleon, Rajiv Gandhi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq münasibətlərin beşinci mərhələsinin inkişaf təşəkkülü hal-hazırda da davam edir. Ümumiyyətlə, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin məzmununu dövlətlərarası münasibətlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu cür əlaqələr beynəlxalq münasibətlərin əsasını təşkil etsə də, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin iştirakçıları kimi dövlətlərlə yanaşı beynəlxalq təşkilatlar, transmilli şirkətlər, ictimai birliklər, qeyri-hökumət təşkilatları, fondlar, həmçinin ictimai xadimlər, alimlər, mədəniyyət-incəsənət xadimləri, ümumiyyətlə, müxtəlif peşə sahibləri də çıxış edir.

Şübhəsiz ki, beynəlxalq münasibətləri saxlayan şəxslər siyasi, hüquqi, diplomatik, ideoloji, hərbi-strateji, iqtisadi, mədəni və digər əlaqələri inkişaf etdirirlər. Bununla da əlaqədar müxtəlif aspektli terminlər, akronimlər və abreviatura (qısaltmalar) öz əksini lüğət fondunda tapır. Misal üçün,

iqtisadi terminlər: lizinq – leasing, səs hüquqi – franchise, biznes – business, ticarət – trade, investisiya – investment, iqtisadi əlaqələr – economic relations, istehlakçı – consumer, istehlak – consumption, ümumi bazar – common market, sahibkar – entrepreneur, düşmə – recession, təsərrüfat / iqtisadiyyat – economy, ticarət markası – brand;

hüquqi terminlər: amnistiya - amnesty, ərizə - testimony, məhkəmə təqibi - prosecution, ali cəza tədbiri - capital punishment, şantaj - blackmail, məhkəmədə işin dinlənilməsi - trial, qanunvericilik - legislation, toxunulmazlıq - immunity, yalançı şahidlik - perjury, sübut - proof, hökm - sentence, çirkli pulların yuyulması - money laundering;

hərbi terminlər: silahlanma - weaponry, diktatura - dictatorship, müdaxilə - invasion, səfərbərlik - mobilization, qeyd-şərtsiz təslim - unconditional surrender, tam qələbə - total victory, mühasirə - besiegement, barışıq - truce, atəşin dayandırılması - ceasefire, döyüş hərəkətləri - hostilities, hərbi çevriliş - military coup.

ABM – Anti-Ballistic Missile – Raket Öleyhinə Müdafiə;

APEC – Asia-Pacific Economic Cooperation – Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASOİƏT);

CIA – Central Intelligence Agency – Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi;

CSCA – Conference for Security and Cooperation in Europe – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirə (ATƏM);

ECHR – European Convention of Human Rights – Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (AİHK);

ECJ – European Court of Justice – Avropa Ədalət Məhkəməsi (AƏM);

MFN – Most Favored Nation - ən əlverişli ölkə;

NTP – Treaty on the Non-proliferation Nuclear Weapons – Nüvə Silahının Yayılmasına dair Müqavilə;

OPEC – Organization of Petroleum Exporting Countries – Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı;

OSCE – Organization on Security and Cooperation in Europe – Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT);

START – Strategic Arms Reduction Treaty / Talks – Strateji Silahlanmanın Məhdudlaşdırılması Razılığı haqqında Saziş / danışıqlar;

WEU – Western European Union – Qərbi Avropa İttifaqı (QAI);

WTO – World Trade Organization – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, beynəlxalq münasibətlərlə bağlı terminlər, nomenklatur törəmələr öz tərkiblərinə görə müxtəlif, çoxsaylı və çoxplandır. Onların rolunun və funksiyalarının müəyyən edilməsi olduqca aktualdır.

Nəzərə alsaq ki, bizi müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının real əsasları və şərtləri maraqlandırır diqqətimizi bu aspektə yönəldək. Beynəlxalq münasibətlər tarixinin formalaşması, onun elm kimi təşəkkül tapması dövlətlər arasında beynəlxalq və digər əlaqələrin rolunun artması ilə müşayiət olunur.

Henri Kissincerin “Diplomatiya” əsərində yazdığı kimi Vyana konqresindən (1814-1815) başlayaraq xarici siyasət millətlər arasında münasibət yaratmağa xidmət etmiş, buradan da “beynəlxalq münasibətlər” termini meydana çıxmışdır (12, s.8).

Qərb fəlsəfəsinə lingvistik yanaşmanın bir çox fənnlərə təsir etməsinə baxmayaraq, onun beynəlxalq münasibətlərə təsiri nisbətən ləng və gec baş vermişdir. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsində üç məşhur debatdan (realist-idealist, elmi-ənənəvi, neo-liberalizm və neo-realizm) sonra realizm, liberalizm və konstruktivizm üç nəzəri sütuna çevrildi. Bu proseslər zamanı dilin rolu, demək

olar ki, təcrid edilmiş və bir çox nəzəriyyələrdə dilə hətta etinasızlıq da göstərilmişdir. Dilə nə realizm, nə də liberalizm dair tədqiqat əsərlərində rast gəlmək olardı. Dil əksər hallarda insanların öz maraqlarına nail olma vasitəsi idi.

Beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşma 1980-ci ildən, əsasən də konstruktivizm və post-strukturalizm nəzəriyyəsindən qaynaqlanaraq başlamışdır. 1989-cu ildə uzun cəhdlərdən sonra bu sahəyə dair bir sıra mühüm kitablar işıq üzü görməyə başladı, məsələn, N.Onufun “World of Our Making”, F.V.Kratoçvilin “Rules, Norms and Decisions”, C.Derian və M.Şapironun “International Intertextual Relations”, sonradan “Spirit”, “International Studies Quarterly” əsərləri göstərmək olar. Bu əsərlərdə tədqiqatçılar beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşmanın əsasını qoydu.

N.Onuf “World of Our Making” nəşr etdikdən sonra öz həmkarları ilə birlikdə “Mayami Beynəlxalq Münasibətlər Qrupunu” təsis edərək bu sahədə tədqiqatlarını davam etdirmişdir (21). 1998-ci ildən onlar “Dünyanın Yaradılışı” silsiləsindən beynəlxalq münasibətlərə dair məqalələr dərc etməyə başladılar. Sonralar sözügedən sahəyə dair müvafiq araşdırmalar aparılmış və dil yönümlü konstruktivizm beynəlxalq münasibətlər sahəsində böyük canlanmaya səbəb olmuşdur.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cı illərinin əvvəllərində konstruktivizm inkişaf etməyə başladıqdan sonra, Aleksandr Ventin nəzəriyyəsinə özünün təqdim etdiyi struktur konstruktivizm ideya faktorlarını gətirərək, milli şüur və marağı formalaşdırmaq üçün qarşılıqlı əlaqələr inkişaf etdirdi (26, s.197).

Beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşma sosial elmin predmeti olaraq beynəlxalq münasibətlərin xüsusiyyətlərini daha yaxşı əks etdirə bilər. Beynəlxalq münasibətlər dilə diqqət yetirməklə yeni bir perspektivdən tədqiq edilir. Beynəlxalq münasibətlər çox zaman ənənəvi olaraq, fiziki şəxslərə etinasız yanaşır, əsas iştirakçı kimi isə milləti götürür. Ona görə də dil üzərində dayanmaqla fiziki şəxslərin vasitəçiliyi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və xarici siyasət

təcrübəsi arasında mövcud boşluğu aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq münasibətlərin elmi-tədqiqatı aktualdır.

Müasir zamanda beynəlxalq münasibətlər sosial bir fəndir və dil onun çox mühüm aspektini təşkil edir. Beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşma bu sahənin tədqiqatçılarına dilçilik, dil fəlsəfəsi, psixologiya, psixolinqvistika kimi müxtəlif ixtisasları da öyrənməyə kömək edir. Bu cür fənnlərarası yanaşma dünya siyasətinin daha hərtərəfli başa düşülməsinə gətirib çıxara bilər.

Beynəlxalq münasibətlərə linqvistik yanaşmadan sonra bu sahənin tədqiqatçıları müxtəlif perspektivli elmi-nəzəri və təcrübi tədqiqatlar aparmış və kifayət qədər uğurlar əldə etmişlər. Bu sahəyə dair tədqiqatlar indiyə qədər dörd istiqamətdə həyata keçirilmişdir.

İlk tədqiqat əsəri kimi N.Onufun qayda-yönümlü konstruktivizmi nümunə göstərmək olar. N.Onuf bu sahədə novator alim kimi beynəlxalq münasibətlər sahəsində konstruktivizmi təqdim etmişdir. O, J.L.Austin və C.Sörlin nitq aktı nəzəriyyəsindən böyük ilham alaraq, nitq aktlarını fənnin mərkəzinə gətirərək beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsini yenidən yaratdı. Onun fikrincə, aktorlar və cəmiyyət qarşılıqlı şəkildə bir-birini formalaşdırır. Bu prosesdə dil həlledici rol oynayır. Dil ifadə edən və sosial tərəflərə malikdir. Müxtəlif nitq aktları, əsasən də iddialı nitq aktları, direktiv nitq aktları və komissiya nitq aktları müxtəlif qaydalara qədər inkişaf etdirilə bilər, məsələn, ibrətamiz normalar, direktiv qaydalar və komissiya qaydaları. Bu qaydaların hamısı birlikdə cəmiyyətdə ümumiyyətlə qayda-qanun sistemini yarada bilər. Həmin qaydaların müxtəlif göstəricilərinə əsaslanaraq cəmiyyətin qanun xüsusiyyətləri fərqli olacaq (21, s.102). Bu yolla yerli və beynəlxalq cəmiyyət arasında elə də nəzərə çarpan fərqlər olmur. Burada əsas məqam qaydalardır. Bu əsasda cəmiyyətdə adətən üç növ qaydalar mövcuddur: hegemonluq, iyerarxiya və heteronomiya.

Digər tədqiqat əsəri dil oyunları sahəsində K.M.Fierkeyə aiddir. K.M.Fierkenin tədqiqatına L.Vitgenştaynin dil oyunları ilə bağlı olan əsəri təsir

göstərmiş və dil oyunlarını nəzəri göstərici kimi verərək o bu sahəyə dair kifayət qədər araşdırmalar həyata keçirmişdir (9; 27).

C.B.Matern sosial linqvistik konstruktivizm sahəsində tədqiqat işlərini aparıb. O dil, şüur və dünya nizamını birləşdirməklə öz nəzəriyyəsini inkişaf etdirir (19, 2005). Burada o dil və şüuru dünya nizamının dərkə və beynəlxalq qurumların yaradılmasının əsası olaraq götürür. Maternin nəzəriyyəsində dillə bağlı əsas anlayışlar dilin gücünü və təmsilçiliyin qüvvəsini təşkil edir, çünki onun fikrincə, şüur və dünya nizamı mövcud olan münasibətlərdən başlayır. C.B.Matern belə bir arqument irəli sürür ki, böhran zamanı şüur stabil münasibətlərin mənbəyini təşkil edir. Lakin şüur sosial linqvistik tərkibin nəticəsidir. Böhran zamanı, dilin qüdrəti orijinal formasını möhkəmləndirmək və beləliklə də qarşılıqlı nizama salmaq üçün onu istifadə etmək lazımdır. Bu proses zamanı dilin təmsilətmə qüvvəsi çox vacib rol oynayır. Təmsilətmə qüvvəsinin əsas məzmunu özündə söz və əlaqələri ehtiva edir. İstənilən nəqli cümlənin reallığı yaratmasını təhlil edərkən əsas diqqət mərkəzi əlaqəyə yönəlməlidir. Əlaqələrin müxtəlif növləri mövcuddur və onların əsas formalarını tolerantlıq, terror və sürgün təşkil edir. Son ikisi birincidən fərqli olaraq daha effektivdir. Buna görə də böhran zamanı, aktor - iştirakçılar arasında sağlam şüur təmin olunmalı, digər tərəf mübahisəli ifadə və cümlələrdən yayınmaq zəruridir. C.B.Maternin nəzəriyyəsini, öz növbəsində, şüurun güc siyasəti kimi adlandırmaq olar. Bu da realizm və konstruktivizm üçün yaxşı birləşmə nöqtəsi sayıla bilər.

Yuxarıda göstərilən konstruktivizmə əlavə olaraq, postkonstruktivizm dilə diqqət yönəldən digər bir məktəbdir. Cenifer Miliken, Lene Hansenin dilə dair baxışlarına M.Fukolt, J.Derida və başqaları güclü təsir göstərmişlər. Poststrukturalizmə əsasən dil ontoloji əhəmiyyətə malikdir. Bu yalnız dilin tərkibi hesabınadır ki, belə obyektlərə, subyektlərə, dövlətlərə, canlılara və maddi strukturlara məna verilir. Bu səbəbdən dil alət və ya vasitə olmaqdan çox sosial və siyasi təcrübə növüdür. Dilin tətbiqi cəmiyyətdə məna sistemini və dominant mətni, bəzən də dominant mətn biliyi, hətta sağlam düşüncəni formalaşdırı bilər.

Poststrukturalizmə ən mühüm mövzulardan biri dil, nitq, şüur və siyasət arasında qarşılıqlı münasibətlərdir. Onların baxışlarına əsasən dil hadisələri təmsil edə və xarici siyasətin daim güvəndiyi şüuru formalaşdırmağa kömək edə bilər. Şüur xarici siyasətin təmsilçiliyi vasitəsilə göstərilə və ifadə oluna bilər. Şüur nisbi, diskursiv, sosial və siyasi ola bilər, yəni şüur və siyasət qarşılıqlı olaraq dil vasitəsilə yaranır.

Şüurla bağlı digər bir mühüm məqam ondan ibarətdir ki, o differensiasiya və dil əlaqələri vasitəsilə həyata keçirilərək öz-özünə olan münasibətlər hesabına formalaşır. Dil vasitəsilə müqayisələr və əlaqələndirmələr aparmaqla şüur daha asanlıqla təqdim oluna və qurula bilər. Şüur milli təhlükəsizliklə də sıx bağlıdır. Bir ölkənin təhlükəsizliyə dair düşüncəsi şüur yaratma prosesidir. Bir millət özünü hədə-qorxu içində hiss edərsə, o zaman təhlükə təxirəsalınmaz hala çevrilir. Ona görə də milli şüur üçün həm özünüidarə şüuru, həm də başqalarının şüuru nəzərdə tutulur. Burada bəzən bir neçə şəxslər və bir sıra fərdlər də iştirak edə bilər. Beynəlxalq əlaqələrlə bağlı mətnləri təhlil edərkən bu cür şüurları yaratmaq üçün istifadə olunan dilə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əgər hər hansı bir şüurdan ötrü dilin tətbiqi tez-tez təkrar olunarsa, bu şüur dominant diskursa çevrilərək xarici siyasətin həyata keçirilməsinə birbaşa təsirini göstərəcək.

Beləliklə, müəyyən dil şüur yaradan dominant olaraq mətn səviyyəsində inkişaf edə bilər. Şüur və xarici siyasət, öz növbəsində, bir-birini yarada və gücləndirə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun açılışında çox düz vurğulayıb: “Əgər hər bir ölkə müstəqil xarici siyasət aparsa, onda dünyada müharibələr də az olar, anlaşılmazlıq da azalar. Hər bir ölkə digər ölkəyə hörmətlə yanaşmalıdır. Hər bir ölkə digər ölkənin seçiminə də hörmətlə yanaşmalıdır – həm beynəlxalq müstəvidə, həm dinlərarası dialoq, humanitar sahədə. Bütün bunlar bir-biri ilə bağlıdır” (22).

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

tövsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev irsi. Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, 472 s.
2. Abbasbəyli A., Nəcəfov E. Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi, Bakı, Mütərcim, 2007, 208 s.
3. Abbasbəyli A.N. Dünya siyasəti, Bakı, Nurlar, 2011, 584 s.
4. Abdullayev Ə.Z. Dil. Siyasət. Sosial tərəqqi. Bakı, Azərnəşr, 1985.
5. Austin, J. L. How To Do Things With Words. Oxford: Oxford University Press, 1962; Cambridge, M.A. Harvard University Press, 2002, 168 p.
6. Austin J.L. Performative-Constative, Introduction to Philosophical Inquiry, New York, 2003, p.531-547.
7. Babaoğlu H. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər. Çinar-Çap, Bakı, 2010, 568 s.
8. Chilton P. Analysing Political Discourse. Theory and Practice. Routledge: London & New York, 2004, 240 p.
9. Fierke K.M. Changing Games, Changing Strategies: Critical Investigation in Security, Manchester University Press, 1998, 234 p.
10. Grice H.P. Studies in the Way of Words, Harvard University Press, 1989, 394 p.
11. Grice H.P. Logic and Conversation, Theory of Conversational Implicature. 1975, Reprinted in New York, Academic Press, 2005, p.24-25.
12. Hacıyeva A.H. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. 1871-1919-cu illər. Bakı, Bakı Universiteti, 2001, 558 s.

13. Həmidov S.S. Beynəlxalq təhlükəsizlik. Bakı, Mütərcim, 2017, 728 s.
14. Həsənov A.İ. Beynəlxalq terrorizm. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2003, 588 s.
15. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 752 s.
16. Jones Bill & Philip Norton. Politics UK, 8-th edition, Routledge, 2014, 610 p.
17. Joseph E.J. Language and Politics. Davies A., Elder C. The Handbook of Applied Linguistics. United Kingdom, Blackwell Publishing, 2004, 468 p.
18. Kratochwill F.K. Rules, Norms and Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs. Cambridge & New York, Cambridge University Press, 1989, 328 p.
19. Mattern B.J. Ordering of International Politics: Identity, Crisis and Representational Force. New York: Routledge, 2005, 320 p.
20. Nuriyeva M., Quliyeva A. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi, BDU, 2013.
21. Onuf N.G. World of Our Making: Rules and Rule in the Social Theory and International Relations, University of South Carolina Press, 1989, 341 p.
22. <http://president.az/>
23. Schimmelfennig F. The EU, NATO and the Integration of Europe: Rules and Rhetoric, Cambridge University Press, 2003, 323 p.
24. Veliyeva N.Ch. Theoretical Issues of Stylistic Lexicology. Azerbaijan State Publishing, LLC, Bakı, 2014, 185 p.
25. Veliyeva N.Ch. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 2014, 288 p.
26. Wendt A. Social Theory of International Politics. Cambridge University Press, 1999, 447 p.

27. Wittgenstein, L. (1953) *Philosophical Investigations: The German Text, With a Revised English Translation*. Anscombe, G. and Anscombe, E. (Trans.). New York: Oxford University Press, / Oxford: Basil Blackwell Pub., 2002, 129 p.
28. Аргайл М., Фурнхэм А., Грэхэм Дж.А. Стрессовые ситуации. Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с. 220.
29. Аристотель. Риторика. Античные риторика. М., 1978, s.25.
30. Арыстанбекова А. Современные тенденции в международных отношениях, Алматы, 2010.
31. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. М., Прогресс, 1988.
32. Бочаров М. П. История публичных отношений: нравы, бизнес, наука. М., 2000.
33. Будилова Е. В., Гордон Л. А., Терехин А. Т. Электорат ведущих партий и движений на выборах 1995 г. (многомерно-статистический анализ). Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения, 1996, № 2.
34. Василькова В.В., Демидова И.Д. Социология коммуникаций - дисциплинарный статус и методологические очертания. // Социология и общество. Тезисы Первого Всероссийского социологического конгресса "Общество и социология: новые реалии и новые идеи". СПб., 2000, с. 348-349.
35. Дейк ванн Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М., Прогресс, 1998, 312 с.
36. Дипломатический словарь. Под редакцией Громыко А.А., Ковалева А.Г., Севостьянова П.П., Тихвинского С.Л. 4-ое переработанное и дополненное издание в 3-х томах, М., Из-во Наука, 1986, 752 с.
37. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий, М., 2002.

38. Кувалдин В.Б. Глобальный мир: экономика, политика, международные отношения, М., Магистр, 2009, 207 с.
39. Лассвел Г. Язык власти, Политическая лингвистика, Екатеринбург, 2006, вып.20, с.264-279.
40. Лен Летянь. Проблема межкультурного отношения в современном мире. <http://www.ibl.ru/konf/041208/68.html>.
41. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение. М., Издательский дом NOTA BENE, 2001, 264 с. web-local.rudn.ru
42. Миньяр-Белоручева А.П. Теоретические основы изучения языка исторической науки (на материале современного английского языка), Дис-я на соискание учёного звания доктора фил-их наук, М., 2001, 343 с.
43. Мировая политика и международные отношения: ключевые слова и понятия. М.П.Новгород, 2000, 208 с.
44. Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга, Пермь, 1999.
45. Саймон Г., Смитбург У., Томпсон В.А. Под общ. ред. А.С. Емельянова. Менеджмент в организациях. М.: Экономика, 1995, 335 с.
46. Скотт М. Катлип, Аллен Х. Сентер, Гален М. Брум. Паблик рилейшнз. Теория и практика. 8-е изд. М., 2000, 390 с.
47. Современные глобальные проблемы мировой политики. Под редакцией М.М.Лебедевой, Москва, 2009.
48. Талалаев Е.А. Самореализация личности в коммуникативной среде. Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 356-357.
49. Теммл Р., Дорки М., Амен В. Тест на тревожность, 1995.

50. Торкунов А.В. Современные международные отношения и мировая политика, М., 2005.
51. Тотров Р. Межкультурные отношения: мировоззрение и адаптация. Из опыта американских исследований. <http://www.executive.ru/community/articles/631218>
52. Трескова С.И. Социолингвистические проблемы массовой коммуникации, М., 1989, 152 с.
53. Фёдоров А.В. Информационная безопасность в мировом политическом процессе, М., МГИМО, 2006.
54. Федотова Л. Н. Массовая информация: стратегия производства и тактика потребления. М., 1996.
55. Хайдеггер М. Время и бытие, Лекция, 1949. М., Наука, 2002. ISBN 978-5-8291-1228-8.

VII Fəsil

Müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisinin aşılınması

Təhsil hər bir dövlətin, ölkənin, cəmiyyətin həyatının, fəaliyyətinin mühüm bir sahəsidir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev

Heç kəs üçün sirr deyil ki, müasir zamanda xarici dillərin tədrisi aktualıq kəsb edir. Günü gündən güclənən qloballaşma prosesində çox xarici dil bilən insanlara ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil sistemi dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının vahid Avropa təhsil məkanına – Bolonya prosesinə qoşulması ali təhsil sistemində də islahatların aparılmasını daha da sürətləndirmişdir. Bu prosesin məntiqi davamı kimi müəllim yönümlü tədrisdən tələbə yönümlü tədrisə keçirilmiş, tədris planları, fənn proqramları dəyişdirilmişdir.

1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq olunmuş, Azərbaycan 2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulmuş və bununla da faktiki olaraq ali təhsildə aparılacaq islahatların konturları müəyyənləşdirilmişdir.

Bolonya Bəyannaməsinin müddəalarını həyata keçirmək üçün 2006-2010-cu illəri əhatə edən müvafiq Tədbirlər Planı hazırlanıb təsdiq edilmişdir. “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı”, “2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”nın da əsas vəzifəsi elmimizin qarşısında duran problemlərin tez və effektiv şəkildə həllinə

nail olmaq, elmin, təhsilin idarə olunmasının, maliyyələşdirilməsinin, mütəxəssis hazırlığını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqdır.

Müasir zamanda Azərbaycan Respublikasında təhsil strategiyasının bir sıra istiqamətləri müəyyənləşdirilib. Misal üçün: “elmi tədqiqatların prioritetlərinin dünya elminin inkişaf istiqamətlərinə və ölkənin mühüm ictimai-mədəni məsələlərinin həllinə uyğun müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycan elminin beynəlxalq elm məkanına integrasiyasına yönəlmiş elm və texnologiyaların inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin, bu sahədə həyata keçiriləcək tədbirlərin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının toplusu” kimi təqdim olunub. Bu Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunmuş Dövlət Proqramı da qəbul edilmişdir.

Bütün bu sənədlərdə əsas məqsəd olaraq ölkənin ali təhsilinin Avropa təhsil məkanına integrasiyasını, onun məzmununun Bolonya prosesinin prinsiplərinə uyğun qurulmasını, cəlbədiçi və rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsini, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tələblərinə uyğun ali təhsilli kadrlara yaranan tələbatın ödənilməsini, habelə informasiya cəmiyyətinin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olaraq kadr potensialının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Təhsil qanunvericiliyinin əsas məqsədi isə təhsil sahəsində vətəndaşların konstitusiyaya hüququnun təmin edilməsindən və qorunmasından, icra strukturlarının, təhsilalanların və təhsilverənlərin, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və vəzifələrinin düzgün müəyyən edilməsindən, onlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsindən, təhsil sisteminin sərbəst fəaliyyəti və inkişafı üçün hüquqi təminatların yaradılmasından ibarətdir. (44, s.244).

Müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisini tədqiq edərkən Azərbaycanda elmi fəaliyyət və təhsil prosesinin qanunvericilikdə tənzimlənməsi məsələsi meydana çıxır. Fazil Mustafa hesab edir: “Elm və təhsilin vəhdəti probleminin dörd fərqli aspektdə dəyərləndirmək məqsədəuyğun olardı. Birincisi, elm və təhsilin məfhumlar olaraq mahiyyətinin anlaşılması üçün fəlsəfi aspektdə təsnifat verilə

bilər. İkincisi, iqtisadi sferaya aid olan münasibətlər zənciri kimi təhlil oluna bilər. Üçüncüsü, konkret bir dövlətin siyasətinin bir istiqaməti kimi baxılması məqsədəuyğundur. Nəhayət, ən aktual ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi prosesi kimi hüquqi aspektdə təhlil oluna bilər. Bunlar ən diqqətçəkən aspektlərdir və mövzunun açılışı üçün bu aspektlərdən izah zəruridir ” (44, s.239).

1) Fəlsəfi aspektdən təhlil ona görə əhəmiyyətlidir ki, təhsil və elm məfhumlarının doğru təyinatını aydınlaşdırmaq mümkün olsun. Tarix boyu mütəfəkkirlərin fikirlərini ümumiləşdirmək mümkün deyil, ancaq bir neçə modernist filosofun yanaşmasını burada xatırlatmaq olar.

Haydegerə görə, təhsilin əsas məqsədi öz-özlüyündə bilik əldə etməkdən daha çox, qlobal kapitalizmin tələbatını ödəmək üçün lazım olan bacarıqlar əldə etməyə xidmət edir. İspan filosofu Orteqa Qasset təhsili mədəni dəyişiklik prosesinin elementlərindən biri hesab edirdi. XX əsrin intellektuallarından Jan Piaje isə yazırdı ki, adamların çoxu tədrisi uşağın öz cəmiyyətinin tipik nümayəndəsinə çevirmək cəhdi kimi başa düşür, mənim üçün isə təhsil yaradıcı şəxsiyyətlərinin yaranmasına kömək edir. Digər bir intellektual Gulian Haksliyə görə isə, “təhsilin əsas məqsədi ictimai mühitin insanlara qəbul etdirdiyi şüursuz mənfi rəyə qarşı immunitet işləyib hazırlamaqdır”. Təhsilin anlayışını, məqsədini bütün hallarda fəlsəfə hələ ki, ümumiləşdirmək imkanı tanımır.

Eyni nəticəni elmi fəaliyyət anlayışının da fəlsəfi izahına şamil etmək olar. Məsələn, elmi fəaliyyətin məqsədi ilə bağlı Orteqa Qasset “Universitetin missiyası”nda yazırdı: “Bizim günlərimizdə universitetin missiyası mədəniyyəti nəql etmək, peşələri öyrətmək, elmi tədqiqatlar aparmaq və yeni tədqiqatçılar hazırlamaqdan ibarətdir”. XX əsrin tanınmış fiziklərindən biri olan Riçard Feynmana görə isə, elm ilk növbədə sağlam düşüncədir.

2) İqtisadi aspektdən yanaşıldıqda cəmiyyətdə ən çox təkrarlanan və subyektlərin əhatə dairəsinin genişliyinə görə ictimai münasibətlərin önündə təhsil

prosesi gəlir. Təsadüfi deyildir ki, təhsilin iqtisadiyyatı və elmin iqtisadiyyatı qanunvericilikdə ayrıca bir sahə kimi təqdim olunur.

3) Siyasi aspektdə isə ilk növbədə elmi fəaliyyət və təhsillə bağlı dövlət konsepsiyaları və islahat proqramları, eyni zamanda baza və sahəvi qanunlarda yer alan dövlətin təhsil və elmi fəaliyyət prioritetləri, dövlətin bu sahələrə aid siyasətinin məqsədləri və istiqamətləri təhlil olunmalıdır. Məhz siyasi baxışın fərqliliyidir ki, Yaponiyada uşaq bağçasında tərbiyəçi rolunda yalnız kişilər çıxış edir, yaxud da Almaniyada məktəbəqədər təhsil ancaq zehni imkanlar məhdud olan şəxslərə aid edilir. Azərbaycandakı statistikaya görə, məktəb təhsilini başlayanları 18 faizi uşaq bağçalarından gəldiyinə görə, heç bir məktəbəqədər hazırlıq keçməyən 82 faizi uşağı nəzərə alaraq məktəbəqədər təhsil 5 yaşlı uşaqlar üçün zəruri hesab olunur.

Müasir zamanda Azərbaycanın daxilində akademik mobillik kifayət qədər məhduddur. Burada tələbələrin Avropa və digər xarici ölkələrin ali təhsil müəssisələrinə kütləvi ezamiyyəti barədə danışmaq mümkün deyil. Akademik mobillik üçün yüksək səviyyədə inkişaf etmiş infrastrukturun (yataqxana, tibbi sığorta və s.) və maliyyələşdirmə mənbələrinin mövcud olmaması istər-istəməz öz sözünü deyir və bunlar bilavasitə siyasi prioritetlərlə çözülməli natamamlıqlar kimi diqqəti cəlb edir.

4) Azərbaycanda ənənəvi olaraq hüquqi tənzimlənməsinin əsasları ölkənin ali qanunu hesab edilən Konstitusiyada əks olunur və baza qanunları və digər normativ aktlar qəbul edilir, məsələn, 16-cı maddə: Azərbaycanda dövlət elmin inkişafına yardım göstərir. 45-ci maddə: Hər kəsin istədiyi dildə yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ var. 51-ci maddə: Hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır. Dövlət ədəbi-bədii, elmi-texniki və başqa yaradıcılıq növlərinin azad həyata keçirilməsinə təminat verir. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ var (44, s.239-242).

Müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisinin spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqindən öncə mütləq qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşlarımız və ümumiyyətlə bütün azərbaycanlılar öz dilini mükəmməl səviyyədə bilməlidir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev xüsusi qeyd etmişdir: “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir”.

Tarix göstərir ki, Azərbaycan dili müxtəlif dövrlərdə rəsmən dövlət dili kimi elan edilib bir müddət fəaliyyət göstərsə də, dövlət dili statusu uzun sürə bilməmişdir. Yalnız xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra milli dilimizin xilaskarı kimi tarixə öz əbədi imzasını qoydu. Tam qətiyyətlə demək olar ki, ulu öndər Heydər Əliyevin keçən əsrin 70-80-ci illərində yeritdiyi fəal və ardıcıl dil siyasəti Azərbaycanda milli özünəqayıdış, milli özünüdərk və milli azadlıq ruhunu yüksəltdi.

Ölkə rəhbərinin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə 1995-ci il oktyabrın 31-də Konstitusiyanın dövlət dili haqqında maddəsi ilə bağlı keçirilən gərgin və tam demokratik müzakirələr nəticəsində Azərbaycan dilinin qanuni haqqı özünə qaytarıldı. Həmin il noyabrın 12-də qəbul olunan Konstitusiyada Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili kimi təsbit (21-ci maddə) olundu (8).

Azərbaycan Prezidentinin imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il tarixli, 506 sayılı fərman, “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli, 76 nömrəli sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli, 552 nömrəli sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanun ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır. Bu sənədlərin hazırlanmasında böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin yüksək intellekti, zəngin

dövlətçilik təcrübəsi, yenilməz məntiqi, vətəndaşlıq qeyrəti, ana dilinə misilsiz məhəbbəti mühüm rol oynayıb.

Respublikamızın çoxminli təhsil işçiləri “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanundan, eləcə də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dil siyasəti ilə bağlı imzaladığı silsilə fərmanlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində, ulu öndərin dövlət dili ilə əlaqədar verdiyi müdrik göstərişlərin, irəli sürdüyü müddəa və ideyaların gerçəkləşməsində yaxından iştirak edirlər. Ölkəmizdə hər il “Ana dili” günü təntənəli surətdə qeyd edilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəlməsi yolunda möhtərəm Heydər Əliyevin başladığı müqəddəs milli mücadilənin tarixi bir qərinədən çox davam etmişdir. Milli tariximizə Heydər Əliyev epoxası kimi daxil olmuş 1969-2003-cü illərdə Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı yalnız rəsmi sənədlərdə deyil, sözün həqiqi mənasında, gündəlik həyatda, təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə, dünya diplomatiyasına yol tapması, beynəlxalq aləmin çox mötəbər məclislərinin kürsülərindən eşidilməsi ulu öndərimizin ana dilimizin inkişafına, onun sosial-siyasi və mədəni həyatda layiqli yer tutmasına göstərdiyi qayğı və diqqətin, son dərəcə dəqiq, düşünülmüş və uzaqgörən dil siyasətinin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Bu şərəfli tarixi yolun başlanğıcı hələ 1970-ci ildə BDU-nun 50 illik yubileyində o dövr üçün, kommunist rejimi üçün fəvqəladə hadisə sayılan respublika rəhbərinin Azərbaycan dilində çıxışı ilə başladı. Bu tarixi çıxış ziyalılara, bütün xalqa respublika rəhbərinin Azərbaycan dilinə qayğı və ehtiramı haqda bir xəbərdarlıq idi ki, bu proses sonralar milli özünüdərkdə müstəsna rol oynadı. Az keçmədi ki, Azərbaycan dili nüfuzlu məclislərə, dövlət əhəmiyyətli tədbirlərə yol açdı, Heydər Əliyevin qayğısı sayəsində ali məktəblər üçün dördcildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinə, “Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları” dərs vəsaitinə respublika Dövlət mükafatları verildi, təhsil müəssisələrində ana dilinin tədrisinə ayrılan saatların miqdarı artırıldı,

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası üzrə ali məktəblərə qəbul planları əhəmiyyətli dərəcədə artırıldı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanının tələbləri baxımından ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri barədə Respublika Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ilin 11 iyul tarixli, 70 nömrəli kollegiya qərarında göstərilir ki, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində, onlara milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin aşılmasında, milli mənliliyinin dərk edilməsində Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Azərbaycan dili ölkəmizin müstəqilliyə qədəm qoyması ilə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan milyonlarla azərbaycanlının milli birliyinin yaradılmasında və əlaqələrinin genişləndirilməsində müstəsna rol oynayır, soydaşlarımızın ünsiyyət silahına çevrilir.

Heydər Əliyevin Azərbaycana uzunmüddətli rəhbərliyinin ən sanballı göstəricisi azərbaycançılıq məfkurəsinin və milli ruhun hədsiz yüksəlişi, milli özünüdərkini keçmişin buxovlarından azad olunması, xalqın qan yaddaşının özünə qaytarılması kimi fundamental prinsiplər əsasında milli dövlətçilik arzularının və hisslərinin güclənməsinə, real siyasi amilə çevrilməsinə nail olunmasıdır.

Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında ana dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir: “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq bu dili yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur”.

Ulu öndər gənclərimizə məhz ana dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri - ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz ana dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın böyük dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların kürsülərində səslənməsi bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində durmaq Heydər Əliyevin həyat fəaliyyətinə çevrilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, ana dilimizə Ulu Öndər yüksək qiymət vermişdir. Azərbaycan dilini azərbaycançılığın mənəvi əsası kimi götürərək Heydər Əliyev demişdir ki, Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olmalıdır, onların mənəvi birliyinin əsası olmalıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir”.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsi, milli dildə nəşr edilən kitabların tirajlarının çoxaldılması və digər tədbirlər ana dilinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədini daşıyırdı. Ana dilimizə göstərilən bu qayğı və dövlət başçımızın fədakarlığı nəticəsində xalqımızın milli ruhu getdikcə yüksəlir, özünə inam artır və müstəqillik düşüncələri daha da güclənirdi. Azərbaycan dilinin inkişafı isə daim diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

Xalqımızın milli özünüdərk prosesində Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu var. Azərbaycan dilinin inkişafı, onun tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsi və yabançı təsirlərdən qorunması, habelə bu dilin saflığı, təmizliyi istiqamətində Heydər Əliyevin yeritdiyi siyasət bu gün onun siyasi kursunun layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Heydər Əliyevin dil siyasəti, onun dilimizin inkişafı

yönündə göstərdiyi tarixi xidmətlər əsl məktəbdir və bu məktəbin təcrübəsindən zaman-zaman istifadə olunacaqdır.

Xalqın tarixi, onun mədəniyyətinin tarixindən heç zaman ayrı olmamışdır. İstiqlal və suverenlik ideali ədəbi-mədəni mühitə yol açmadan, xalqın işıqlı simalarının, qabaqçıl ziyalı və sənətkarlarının fikrində formalaşmadan, onların qəlbindən keçmədən gerçəkləşib dövlət əhəmiyyətli məsələyə çevrilə bilməzdi. Bu baxımdan İlham Əliyevin Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının yeni nəşri haqqında fərmanı, onun xalqımızın və gələcək nəsillərimizin elminə, tarixinə, mədəniyyətinə və s. amillərinə laqeyid olmayan münasibətini bildirir.

Mədəni müxtəliflik və mədəniyyətərarası dialoqun təşviqində ən vacib elementlərindən biri, əlbəttə ki, təhsildir. Azərbaycanda təhsilə böyük diqqət yetirilir və savadlılıq 100 faizə bərabərdir. Təhsil gələcəyin, inkişafın yoludur. Elə inkişaf etmiş ölkələr var ki, onlar tərəqqini təbii sərvətlərlə deyil, təhsil, elm və texnologiyaların inkişafı sayəsində təmin ediblər. Eyni zamanda, təhsil ekstremizmə, radikalizmə, fundamentalizmə, terrorçuluğa qarşı təminatdır. Bu müasir həyatın təhlükəli elementlərinə qarşı sığortadır. Azərbaycanda təhsil sistemi transformasiya edilir, müxtəlif islahatlar həyata keçirilir və onu beynəlxalq standartlara çatdırmaq üçün çoxlu yeniliklər tətbiq edilir. Multikulturalizm şəraitində etnik, dini, məzhəb zəminində ayrı-seçkiliklə siyasi mübarizə aparmaqdan ötrü səlis və mükəmməl şəkildə xarici dilləri bilmək vacibdir. Bu müasir zamanın tələbidir (62, s.245).

Belə ki, XX-ci əsrin sonlarında azadlıq uğrunda aparılan mübarizənin sonunda öz müstəqilliyinin ikinci dövrünə qədəm qoyan ölkəmiz bütün sahələrdə əzmlə irəliləyərək inkişaf edir və bu tarixi inkişafı sözsüz ki, ədəbi dilimizdən də yan keçmir. İllər boyu qapalı şəraitdə yaşayan respublikamız sərhədlərin açılması ilə Qərbə, Avropaya integrasiya etməyə başladı. Bu proses özü ilə dilimizə saysız-hesabsız leksik vahidlər gətirdi. Azərbaycan dilinin zənginləşməsində istər söz yaradıcılığı, istərsə də sözalma prosesi müstəqillik illərində çox müxtəlif

formalarda təzahür etmişdir. Qloballaşma şəraitində müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ingilis dilinin böyük təsiri müşahidə olunur.

Beləliklə, qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafının tədqiqini apardığımız zaman bəlli oldu ki, müasir zamanəmizdə qloballaşma termininin ümumişlək xarakter alması danılmaz faktdır. Əgər əvvəllər qloballaşma ideyasına yalnız mütəfəkkirlərin əsərlərində rast gəlmək olurdusa, çağdaş dünyanı qloballaşma proseslərin son illərdə geniş vüsət almasını hadisələrin təbii axarı kimi qiymətləndirir. Belə ki, müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatların vahid məkana sürətli integrasiyası, bir-birindən asılı iqtisadiyyatların yaranması və vahid informasiya məkanının formalaşması qloballaşma proseslərini qaçılmaz edir.

Həqiqətən də, qloballaşma texnoloji inkişafa və sürətli tərəqqiyə rəvac verir, lakin qloballaşmanın texniki tərəqqisi nə qədər açıq hiss edilirsə, onun ideoloji və kulturoloji təzahürləri bir o qədər gizlidir. Qloballaşma dövründə baş verən hadisələr müxtəlif dövlətlərə, xalqlara, onların mədəniyyətlərinə, dinlərinə və dünyagörüşlərinə göstərdiyi təsir aktualıq kəsb edir.

XX əsrin ikinci yarısından kəskin xarakter alan qlobal problemlər artıq əsrin sonlarında bəşər həyatı və dünya iqtisadiyyatının vahid informasiya məkanında bütövləşməsi bu prosesə yeni fərqli baxışları gətirdi. Bunlar müxtəlif sahələrdə öz təsirini göstərməyə başladı. Bu sahələrdən biri də hər bir dövlət üçün strateji əhəmiyyətli məsələ olan insan kapitalının davamlı inkişafı məsələsidir.

Bu gün bütün dünyada sosial-mədəni amil olan insan kapitalının formalaşması və davamlı inkişafı xüsusi diqqət mərkəzindədir. Hər bir dövlət bilir ki, inkişaf vüsət aldıqca gəlir mənbəyi maddi resurslar deyil, elm, bilik və elmin biliyin məhsulu olan elmi-texniki nailiyyətlər, innovasiyalardır. Cəmiyyətdə biliyin əsas amil olması, həmin cəmiyyətdə təhsilin rolunu gücləndirir və bu da cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinin təhsildən asılı olduğunu göstərir. Güclü təhsil isə hər bir ölkə üçün strateji resurs olub, ölkənin istər təhlükəsizliyi, istər suverenliyi, istərsə də iqtisadi baxımdan inkişafı təmin edir. Elmdə zəiflik ölkə üçün hər bir

sahədə gerilik gətirir. Elmin biliyin kapitalla çevrilməsi isə güclü iqtisadi gəlirə, davamlı inkişafa nail olmağa yol açır. Yeni təhsil sistemləri köhnə ənənəvi təhsil sistemlərindən fərqli olaraq sərhədləri aşaraq qapalı sistemlərdən çıxaraq hər hansı bir ölkənin maraqlarını deyil, ümumbəşəri maraqları ifadə edir.

Təbii ki, bu günün tələbləri baxımından da təhsilli insan anlayışı da çox dəyişmişdir. Belə ki, informasiya-kompüter şəbəkəsi təhsilini reallaşdıran insan yeni bir təhsil sistemi ilə qarşı-qarşıyadır. Biliklər cəmiyyətinin insanı var gücü ilə zehni potensialını işə salır. Çünki bu yeni elmi bilik tutumlu cəmiyyətin mərkəzində insan anlayışı durur. İnsan bu yeni cəmiyyətin simvoludur və hər şey də insan üçün nəzərdə tutulur. Yaşadığımız yeni cəmiyyət hər sahədə innovasiyalara əsaslanaraq müxtəlif dəyişmələri labüd edir.

Dövlətimizin qarşısında duran ən prioritet məsələ elmi və bilik tutumlu cəmiyyətin qurulması, reallaşdırılması, insan kapitalının davamlı inkişafıdır. Qloballaşan dünyada rəqabətə tab gətirmək, eyni zamanda durmadan inkişaf etmək üçün elmə, təhsilə, informasiya texnologiyalarına arxalanmaq lazımdır. Elm və bilik tutumlu informasiyanın yaradılması əldə edilməsi, istehsal prosesinə praktik tətbiqi təkcə sosial-iqtisadi inkişafın deyil, həm də global rəqabətin mühüm şərtidir.

Hamıya məlumdur ki, təhsil cəmiyyətin formalaşmasında çox mühüm rol oynayır. XXI əsrdə təhsil almayan insan üçün elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə yaşamaq çox çətindir. Təhsil artıq insanların həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Hər bir dövlət öz vətəndaşlarının təhsil almaları, cəmiyyətin irəli getməsi üçün təhsil sahəsinə xüsusi diqqət ayırır. Həmçinin müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda təhsil sahəsinə qayğı nəticəsində elmi sahədə bütün ehtiyacların ödənilməsi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılır. Ali təhsil sahəsində tədris edilən fənnlərin, diplomların və elmi dərəcələrin qarşılıqlı tanınması üçün Azərbaycan beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuşdur, müxtəlif beynəlxalq layihələrin iştirakçısı olaraq ölkəmizdən yüzlərlə şagird, tələbə və müəllimin xaricdə təhsil alması reallaşmışdır. Təhsil sistemində yeni proqramlar tətbiq

olunmağa başlanmışdır ki, onlardan da biri Boloniya prosesinə 2005-ci ildə qoşulmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın günü-gündən inkişaf edərək beynəlxalq strukturlara integrasiyası nəticəsində təhsil də daxil olmaqla bütün sahələr, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən get-gedə daha çox bəhrələnilir. Bu sahələrdə islahatlar aparılır, yeniliklər tətbiq olunur. Ən qısa zamanda daha savadlı, dünya standartları səviyyəsində təhsil alan milli kadrların yetişdirilməsi üçün gənclərimizin xaricdə təhsil almaları dövlətimiz tərəfindən dəstəklənir və hərtərəfli köməklik göstərilir. Bu sahəyə dair 2006-cı ildə Dövlət proqramı da imzalanmışdır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, müxtəlif dövrlərdə xaricdə təhsil alan həmyerlilərimiz olmuşdur. Planlı və məqsədyönlü şəkildə, dövlət səviyyəsində təhsil isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin qərarı ilə 1919-cu ildə yüz nəfərdən çox azərbaycanlı gəncin xaricə ali təhsil almağa göndərilməsilə başlamışdır.

Hazırda gənclərimiz ABŞ, Almaniya, Avstriya, Avstraliya, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, İspaniya, İtaliya, İsveç, İsveçrə, Rusiya, Türkiyə və s. kimi xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almaq imkanına malikdirlər. Xaricdə təhsil almaq üçün müraciət edən tələbələr əsasən Avropa ölkələrində və ABŞ-da ali məktəbə daxil olmağa üstünlük verirlər. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ ali məktəbləri həm öz sayına, həm də orada təhsil alan tələbələrin sayına görə dünya üzrə birinci yeri tutur. Mütəxəssislərin fikrincə ABŞ-da orta təhsil almaq o qədər də münasib deyil, amma ali təhsil, magistr və doktorantura dərəcələri üçün ABŞ təhsil sistemi öz keyfiyyətinə görə məsləhətlidir. Məhz buna görə də ABŞ-da yarım milyona yaxın xarici tələbə təhsil alır. Həm də burada təhsilini tamamlamış məzunlar üçün dünyanın istənilən yerində iş tapmaq problem deyil.

ABŞ-da təhsil sistemi digər ölkələrdən fərqlənir, burada tədrisdə yeganə sistem tətbiq olunmur. Hər bir ştatın özünün təhsil sistemi mövcuddur. Amerika təhsil sisteminin tərkibinə məktəbəqədər müəssisələr, ibtidai məktəblər, orta məktəblər və ali məktəblər daxildir. Hazırda ABŞ-da 115 min məktəb fəaliyyət

göstərir, onlar digər kapitalist ölkələrində olduğu kimi iki qrupa bölünür: dövlət məktəbləri (public schools) və özəl məktəblər (private schools). Bütün uşaqların 18 yaşına çatana kimi 12 illik məktəbi bitirmələri icbaridir.

Birləşmiş Krallıq öz ali məktəblərinə görə reytingdə ən irəlidə gedən ölkələrdəndir. Burada Şotlandiyanın təhsil sistemi istisna olmaqla, İngiltərə, Uels və Şimali İrlandiyada təhsil sistemi demək olar ki, eynidir. Uşaqların 5-16 yaşları arasında təhsil almaqları icbaridir. Burada da məktəblər iki qrupa bölünür: dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən (uşaqların 93% belə məktəblərdə oxuyur) və müstəqil özəl məktəblər (yalnız 7 % uşaqlar burada oxuyur və təhsil haqqı ödəyir). Universitetlərdə bakalavr pilləsi üç ilə, magistr pilləsi bir il, doktorluq isə üç ilə tədris olunur.

Qərb ölkələrində təhsil səviyyəsi keyfiyyətli olsa da dil tədrisi sahəsində çətinliklər müşahidə olunur. Qərbdə əlavə dil öyrənməyə meyllilik azdır. Səbəb məlumdur. Bu ölkələrin dili əksər dövlətlərdə tədris olunur, onları çox şəhərlərdə başa düşürlər. Dünyada özünü dil baxımından ən rahat hiss edənlər ana dili ingilis dili olanlardır. Amma buna baxmayaraq, məktəblərdə xarici dilin tədrisinə xüsusi yer ayırırlar. Tələbələr də ali məktəblərə daxil olmaq üçün əlavə dil öyrənməlidir. Yalnız bir neçə dil bilənlərə ali məktəblərdə üstünlük verilir.

Digər dünya ölkələrində isə dil öyrənmə prosesi əksinə olaraq geniş vüsət alıb. Qloballaşma və dünyaya inteqrasiya proseslərinin tərkib hissəsi kimi qərb ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr xarici dil öyrənilməsinə daha da sürətləndirir. Xarici dilin erkən yaşlardan başlayaraq öyrənilməsinə qarşı çıxan fikirlər də var. Səbəb kimi erkən yaşlarında əlavə dilin tədrisinin uşaqlarda çaşqınlıq yaratması, hətta öz ana dillərinin mənimsənilməsində problem yaratdığı göstərilir. Belə təklif irəli sürülür ki, xarici dilin tədrisinə şagirdlər yalnız müəyyən dərəcədə öz dillərini mənimsədikdən sonra başlanılsın və dərslər ana dilinə istinad edərək aparılsın. Digər tərəfdən isə xarici dilin məhz erkən yaşlardan başlayaraq tədris edilməsinin tərəfdarları da var. Belə hesab edilir ki, uşaqların zehni kiçik yaşlarda daha çox mənimsəmə qabiliyyətinə malikdir. Mütəxəssislərin fikrincə, xarici dilin

öyrədilməsində ən səmərəli dövr beş-on yaş arasıdır. Sadəcə bu dövrdə dil öyrətmə metodlarını düzgün seçmək, uşağı yükləməmək lazımdır (97).

İnsanların hansı dildə danışmasından asılı olmayaraq dil həmin dildə danışanların tarix və mədəniyyətini özündə əks etdirir. Ana dilindən başqa əlavə bir dil öyrənmək isə həm dili öyrənənə, həm də həmin cəmiyyətə öz faydasını vermiş olur. Cəmiyyətdə ikidillilik hadisənin yaranmasının tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Hələ uzaq keçmişdə insanlar başqa dili öyrənib, onun vasitəsilə cəmiyyətin inkişafına təsir etməyin mümkün olduğunun əhəmiyyətini dərk etdikləri zaman çoxdillilik prosesi vüsət tapmağa başlamışdır. Özgə dili bilmək yeni-yeni nailiyyətlər qazanmaqdır.

XVI əsrə qədər qərb ölkələri latın dilinin tədrisinə xüsusi yer ayırırdılar, sonradan isə fransız, italiyan və ingilis dilləri əsas ünsiyyət dilinə çevrilərək latın dilini geridə qoydu. Müəyyən müddət ərzində latın dili əlavə olaraq tədris olunsada istifadəçilərini itirərək ölü dilə çevrildi. Avropa dillərinin xarici dil kimi məktəblərdə tədrisi XVIII əsrdən etibarən başlayır. Artıq şifahi məşğələ olmadan, yalnız qrammatik qaydaların əzbərlənməsi metodu geridə qalır. XIX əsrdə Henri Svit, Otto Cespersion, Leonard Blumfeld, Noam Xomski və s. kimi dilçilər dil tədrisinə yeni metodlar gətirdi (51; 37; 11; 36).

Azərbaycanda da ana dilindən əlavə dil öyrənmək, tarixi proseslərin təsiri altında həmişə mövcud olmuşdur. Müəyyən tarixi dövrlərdə fars, ərəb, rus dillərinin öyrənilməsinə xüsusi yer ayrılmışdır. Hazırda isə bütün dünya ölkələrində ingilis dilinin tədrisi üstünlük təşkil edir.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi və bütün dünya dövlətləri ilə hərtəfli əlaqələr yaratdığı bir dövrdə xarici dillərin tədrisi xüsusi önəm kəsb edir. Hazırda respublikamızın müxtəlif ali məktəblərində bir çox xarici dillər tədris olunur və gələcək üçün savadlı kadrlar hazırlanır. Tədris olunan xarici dillər əsasən ingilis, fransız, alman, italiyan, ispan, koreya, çin, norveç, ərəb, fars, çex, yunan, bolqar, ukrayın, polyak və başqalarıdır. Məktəb, universitet və kolleclərdən əlavə, çox

sayda dil kursları fəaliyyət göstərir. Əlavə xarici dil öyrənməyə ehtiyac günü-gündən artır.

Xarici dillərin tədrisi uşaqlarda intellektual səviyyəni artırır, əqli inkişafa müsbət təsir edir. Uşaqların hətta öz ana dillərini daha aydın başa düşmələrinə və tədris olunan xarici dillə müqayisələr aparmalarına yardımçı olur. Eşitmə-oxuma-başə düşmə nitq bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir. Dünya görüşlərini artırır və onlara tanış olmayan adət-ənənələr, mədəniyyətlər, coğrafi-tarixi biliklər haqqda məlumat verir. Uşaqların gələcəkdə mükəmməl bir mütəxəssis kimi yetişmələrinə kömək edir. Gənc yaşlarında bu biliklərin artırılması isə onların yüksək karyeralı işlə təmin olunması və təbii ki, bununla da yetişdikləri cəmiyyətə faydalı olmaları ilə nəticələnir.

Doğrudur, əlavə dil öyrənməyə qarşı çıxan fikirlər də var. Belə ki, bəzən nəyə görə ingilis və amerikanlar əsasən əlavə dil öyrənməyə vaxt sərf etmirlər, bunun əvəzinə hər hansı bir sahə üzrə öz peşəkarlıqlarını artırır, daha çox bilik qazanırlar, nəyə görə az qala dünyanın hər yerində ana dili ingilis dili olanlar sərbəst gəzir, dünyanın müxtəlif yerlərinə dil problemi olmadan səyahət edir və müxtəlif yerlərdə asanlıqla işlə təmin olunurlar kimi suallara da rast gəlmək olur. Bəzən bu suallarda olan həqiqətlə razılaşmalı oluruq, çünki dil problemi müasir dövrümüzdə çoxlarının qarşısına çıxan əsas maneələrdən biridir. Bu məsələnin həlli kimi çox ölkələr süni dillərin, xüsusilə də esperantonun istifadəsini irəli sürürlər. Əsas səbəb isə milli dillərin qorunub saxlanması və esperantonun çox asanlıqla və qısa müddətə öyrənilməsidir. Süni dillərin istifadəsi və tətbiqi öz təsdiqini tapmamışdır. Digər tərəfdən bir dilçi kimi əlavə dilin öyrənilməsinin faydasını da vurğulamalıyıq.

İngilis dilinin orta və ali məktəblərdə tədrisi şagird və tələbələrin dünya görüşünü zənginləşdirir və onlara yeni üfüqlər açır, onların oxumaq, yazmaq, dinləmək və qavramaq kimi vərdişlərini inkişaf etdirir, intellektual səviyyələrini artırır və hətta öz ana dillərini daha dərinlən anlamağa kömək edir. Britaniya və Amerika təhsil müəssisələri ilə əlaqədar qurulduqdan və əməkdaşlıq barədə

razılığa gəldikdən sonra isə şagird və tələbələrimizin bu ölkələrdə təhsil alması məsələsi reallaşmışdır. Hər il Britaniyanın müxtəlif universitetlərinə beş-altı azərbaycanlı tələbə və bir müəllim qəbul olunur, eləcə də on azərbaycan zabiti dil kurslarına göndərilir. Bundan əlavə öz hesabına xaricdə təhsil alan gənclərimizin də sayı artmışdır. Azərbaycanda 1993-cü ildən fəaliyyət göstərən Britaniya Şurasının təşkil etdiyi dil kurslarında müxtəlif nazirliklərin əməkdaşları və Hərbi Akademiyanın tələbələri iştirak edirlər. Həmçinin Azərbaycanın silahlı qüvvələrinə ingilis dilinin tədrisi üçün NATO ilə sıx əməkdaşlıq çərçivəsində sülhməramlı ingilis dili layihələrini, azərbaycanlı gənc mütəxəssislərə Britaniyada təhsillərini davam etdirmək üçün Çivining təqaüd proqramını həyata keçirilir. 1994-cü ildə Londonda Britaniya ilə Azərbaycan arasında bağlanan təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığa dair saziş bu sahələrdə olan əlaqələri daha da möhkəmləndirmişdir.

Birləşmiş Krallıq elm və yeniliklər sahəsində bütün dünya elmi işçiləri və tədqiqatçıları ilə əlaqələr yaradır. Elmi cəmiyyətlər arasında əlaqələr yaratmaqla bu ölkə gələcək texnologiyaların inkişafına şərait yaradır. Eyni zamanda bu yolla ingilis dilinin rolu irəli çəkilir, ingilis mədəniyyət və incəsənəti təbliğ edilir, təhsil təcrübəsi nümunə kimi göstərilir. Elm və texnologiyalar sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq üçün tələbələr, məzunlar, yeni işə başlayanlar, həmçinin yaşlı və təcrübəli kadrlara hər tərəfli imkanlar yaradılır.

İngilis dilinin öyrədilməsində həm də Amerika Şurası böyük rol oynayır. Burada tələbələrin xaricdə təhsil alması, peşəkar treyninq keçməsi, məsafədən təhsil, test imtahanları, elmi axtarışlar kimi məsələlər öz həllini tapır. Ofisdə tədris olunan dilə dair kitabxananın olması, orijinal dildə filmlərin istifadəçilərin xidmətinə verilməsi, şifahi nitqin inkişafı üçün dərslərin aparılmasına Amerikadan müəllimlərin dəvət olunması, audio dərslərin təşkili və s. yüksək keyfiyyətli dil tədrisinin reallaşmasına səbəb olur.

Dil tədrisi sahəsində yeni bir forma isə distant təhsildir. Distant təhsil müasir texnologiyaların tətbiqi nəticəsində reallaşmışdır. Məhz bu yeni təhsil forması

insanları əlavə xərc çəkmədən, öz ölkəsindən, işindən və həyat tərzindən ayrılmadan digər bir ölkənin hər hansı bir irəli gedən təhsil müəssisəsində bilik əldə etməsinə imkan yaradır. Müxtəlif məkanlarda olan müəllim və tələbə planlaşdırılmış cədvəl əsasında müasir texnologiyalar vasitəsilə şəbəkədə görüşür, interaktiv müzakirələr aparır, əlavə ixtisasa yiyələnirlər. Burada dərslər fərdi və ya qrup halında aparıla bilər, seçim təbii ki, tələbədən asılıdır. Belə tipli tədris zamanı dərslər vəsaitləri onlayn formada tələbəyə göndərilir, eyni zamanda aparılan testlərin-sınaqların cavabları da tələbədən müəllimə bu şəkildə ötürülür. Distant təhsil müxtəlif ixtisaslarla yanaşı, həm də dil tədrisinə tətbiq edilir. Distant təhsilin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, o, insanlara az vəsait, vaxt xərcləməklə daha çox biliklər əldə etməyə imkan yaradır. İnsanlar öndə gedən təhsil müəssisələrinin bilik resurslarından hətta evdə oturaraq istifadə edə bilirlər, təhsil prosesi sürətli olur, ixtisas almaqla yanaşı malik olduğun ixtisası təkmilləşdirməyə imkan yaranır, təhsil prosesində yeni vasitələrdən maksimum istifadə edilir, məsələn, elektron-məktublar, forumlar, video-telekommunikasiya, onlayn testlər, tədris materialları, audio-video vasitələr, xüsusi kompüter proqramları və s.

Təhsil dilin zənginləşməsi prosesində ən başlıca amildir. Yuxarıda sıralanmış bütün amillər məhz təhsil sayəsində reallaşır. Təhsil almamış insan heç bir sahədə - nə iqtisadiyyat, nə siyasət, nə mədəniyyət, nə də elm-texnologiya sahəsində, eləcə də insan fəaliyyətinin digər sahələrində özünə layiqli yer tuta və müvəffəqiyyət əldə edə bilmir. İnkişaf etməmiş cəmiyyət isə inkişaf etməmiş dil deməkdir. Bu zaman heç bir dil tayfa dilindən artıq inkişaf edib zənginləşə bilməz.

Dilin zəngin olması üçün ondan istifadə edən insanların dünya görüşləri, daxili aləmləri zəngin olmalıdır. Yalnız bu zaman daha dərin mənalı sözlərdən, cümlələrdən istifadəyə ehtiyac yaranır, dolğun fikirlər ifadə edilir. Müasir dövrümüzdə cəmiyyət özü təhsil almaqla meyillidir, çünki insanlar başa düşürlər ki, həyatda nailiyyətlər əldə etmək üçün qazanılan biliklərin-təhsilin rolu əvəz edilməzdir. Bu sahədə təbii ki, dövlətin də dəstəyi vardır. Azərbaycan

Respublikasının Konstitusiyasında Maddə 42 vətəndaşların “təhsil hüquq”una həsr olunub:

I. Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır.

II. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir.

III. Təhsil sisteminə dövlət tərəfindən nəzarət edilir.

IV. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir.

V. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və konstitusiya aktları).

Eyni zamanda yaxşı təhsil almaq üçün insan öz ana dilini yaxşı bilməlidir. Öz dilində və ya hər hansı bir dildə danışa və ya anlama bilməyən insan, hər hansı sahə üzrə ali təhsil deyil, hətta orta təhsil də ala bilməz. Əgər beynəlxalq standartlara uyğun ali təhsil almaq istəyirsənsə bu zaman əlavə xarici dil də bilmək lazımdır. Dilin zənginləşməsində təsir edən bütün amillər kimi təhsil ilə dil arasında da qarşılıqlı asılılıq vardır. Biri o birinin inkişafını tələb edir, birinin inkişafı digərinin inkişafına səbəb olur. Dilin zənginləşməsini təmin edən alınma sözlər də ilk olaraq təhsil almış insanlar tərəfindən tətbiq edilir, dildə yayılır, daha sonra kütlə tərəfindən də istifadə edilir. Dili mükəmməl bilən insan yüksək səviyyəli təhsil alaraq hətta dilin özünü araşdırmağa başlayır, onu tədqiq edərək dilçilik sahəsini inkişaf etdirir, bu sahəyə elmi yeniliklər gətirir. Bir sözlə, bütün sahələr kimi bu sahənin də inkişafında dil əvəz edilməz rol oynayır.

Ölməz şairimiz Nizami dediyi kimi: **“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs heç kəsə üstünlük əyləyə bilməz...”**. Elmi və bilik tutumlu cəmiyyətin qurulması, insan kapitalının davamlı inkişafı dövlətimizin qarşısında duran prioritet məsələdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın nə qədər pozitiv təsiri varsa, o biri tərəfdən, neqativ təsiri də var. Bu özünü təhsil sistemində də göstərir. Qloballaşma

dövründə təhsil sisteminin yad ideoloji ünsürlərlə doldurulmasında, onun manipulyasiya vasitəsinə çevrilməsinə maraqlı olan qüvvələrlə yanaşı, siyasi məqsədlərin icrasına istiqamətləndirilməsinə çalışan qüvvələr də var. Unutmaq lazım deyil ki, Azərbaycan mürəkkəb geosiyasi regionda yerləşir və prezident İlham Əliyevin təbirincə desək, “bizim müstəqil siyasət yeritməyimizdən barışa bilməyən qüvvələr də az deyil”. Bunu da biz heç vaxt yaddan çıxartmalı deyilik.

Beləliklə, qloballaşan dünyada rəqabətə tab gətirmək, eyni zamanda durmadan inkişaf etmək üçün elmə, təhsilə, informasiya texnologiyalarına arxalanma lazımdır. Elm və bilik tutumlu informasiyanın yaradılması əldə edilməsi, istehsal prosesinə praktik tətbiqi təkcə sosial-iqtisadi inkişafın deyil, həm də global rəqabətin mühüm şərtidir.

Təhsillə elmin vəhdəti Təhsil haqqında Qanunda öz əksini tapır. Həmin Qanunun 25-ci maddəsində qeyd edilir: “Təhsil sistemində elmi araşdırmalar təhsili idarəetmə orqanları tabeliyində fəaliyyət göstərən elmi tədqiqat strukturlarında, ali təhsil müəssisələrində və onların müvafiq qurumlarında və ya bölmələrində aparılır”.

Elm – təhsilin nəticəsidir. Təhsil elmi biliklərin mənimsənilməsinə yönəlməlidir. Ona görə Elm haqqında Qanun böyük əhəmiyyətə malikdir. Elm haqqında Qanun Azərbaycan Respublikasında elmi fəaliyyətin təşkili, idarə edilməsi və inkişafı sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, elmin və elmi-innovasiya fəaliyyətinin məqsədlərini, elmi fəaliyyət subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmləri, elmi nailiyyətlərin stimullaşdırılması və onlardan istifadənin təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Müasir təhsil siyasətində “müstəqil və yaradıcı şəxsiyyətin yetişdirilməsi” ideyası hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təhsil sistemində aparılan elmi tədqiqat işləri fundamental və tətbiqi xarakter daşmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılışında deyib: “Azərbaycanda təhsilə böyük diqqət göstərilir. Son on il ərzində üç minə yaxın yeni məktəb tikilibdir. Təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün islahatlar aparılır. Hesab edirəm ki, biz yaxın gələcəkdə bu islahatların gözəl nəticələrini görəcəyik. Eyni zamanda, Azərbaycan gəncləri dövlət vəsaiti hesabına dünyanın aparıcı ali məktəblərinə oxumağa göndərilir və onlar gələcəkdə ölkəmizin inkişafında öz sözlərini deyəcəklər” (2).

Beləliklə, qloballaşma şəraitində müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə ingilis dilinin təsirini tədqiq edərək belə nəticəyə gəlirik ki, kütləvi informasiya vasitələri cəmiyyətdə həqiqətən də çoxtərəfli funksiyaya malikdir. Ədəbi dilin təbliği, məlumatın yayılması, savadlığın artırılması, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanışlıq və onların öyrənilməsi, əyləncə, dünya əhalisi arasında əlaqələrin yaranması, müxtəlif dillərin öyrədilməsi və s. məsələlər çox aktualdır. Bütün bunlardan düzgün istifadə edildikdə kütləvi informasiya vasitələri əhalinin inkişaf edib irəli getməsində yardımçı rol oynayır. Lakin buna baxmayaraq biz öz ana dilimizi mümkün qədər alınma sözlərdən qoruyub saxlamalıyıq. Bu hər azərbaycanlının mənəvi borcudur.

Ölməz Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin tövsiyyələrindən: cəmiyyətimiz daha sıx birləşməli, əsas hədəflərimiz yolunda dövlət müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi və inkişaf etməsi, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası, işğal olunmuş torpaqların azad edilməsi, respublikamızın dünya miqyasında özünəməxsus layiqli yerini tutması yolunda siyasi dünyagörüşündən, fikir müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, respublikamızın bütün vətəndaşları bir olmalı, həmrəy olmalı, birləşməlidirlər. Bundan sonra ölkəmizdə heç bir təxribata, qarışıqlığa yol verilməməlidir.

Müasir dünya siyasətində İlham Əliyev özünün bütün siyasi keyfiyyətlərini tam və uzlaşdırılmış şəkildə nümayiş etdirə bilir və bununla da Azərbaycan xalqı bir daha Heydər Əliyev və onun siyasi kursunun layiqli davamçısını səmimi

dəstəkləyir. Unutmamalıyıq ki, bugünkü suveren müasir Azərbaycan - Heydər Əliyevin əsəridir. Və dünya azərbaycanlıları bu əmanətə xəyanət etməməlidir, vətəni göz bəbəyi kimi daima qoruyub saxlamalıdırlar.

Azərbaycan, ingilis və rus dillərində istifadə olunmuş və

təvsiyyə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Heydər Əliyev irsi. Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006, 472 s.
2. İlham Əliyev. İnkişaf – məqsədimizdir. Çoxcildlik. (38). Bakı, Azərənəşr, www.president.az
3. Aitchison J.E. Language Change: Progress or Decay. 3-rd edition, Cambridge University Press (CUP), 2001, 312 p.
4. Alatis J.E. Contrastive Linguistics. Washington, D.C., Georgetown University Press, 2008.
5. Anttila. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics, New York, 2002.
6. Atwater E. I hear you. How to use listening skills for profit. Prentice-Hall, INC, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, 1981.
7. Azərbaycan dilçiliyin müntəxəbatı, Bakı, AMEA-nın nəşri, üçcildlik, 2013, III c. 520 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, Qanun, 2009, 68 s. <http://www.constcourt.gov.az/>

9. Bauman Z. Globalization. The Human Consequences. Polity Press & Blackwell Publishers Ltd. Cambridge CB2 1UR, UK, 2005, 136 p. ISBN: 978-0-7456-2013-8
10. John Baylis, Steve Smith, Patricia Owens. The Globalization of world politics. An introduction to international relations. Oxford University Press, 2017.
11. Bloomfield L., Morton, Haugen, Einar. Language as a Human Problem, New York, 2004.
12. Brian Mc. Cormack. Uncovering the Source of International Order. International Studies Review, V.7, Issue 3, 2005, 500 p.
13. Chilton P. Analysing Political Discourse. Theory and Practice. Routledge: London & New York, 2004, 240 p.
14. Chomsky Noam & Otero, Carlos Peregrin. Language and Politics, AK press, 2004, 802 p.
15. Chomsky N. Language and mind, 3-rd edition, Cambridge, MA: MIT Press, 2006, 208 p.
16. Cook V.J. Cognitive processes in modern languages, University of Essex, 2002.
17. Cooper M.Marilyn. Distinguishing Critical and Post-Positivist Research. College Composition and Communication. Vol.48, No.4, National Council of Teachers of English, Dec.1997, pp.556-561, p.187.
18. Crystal D. English as a Global Language, 2-nd edition, CUP, 2003, 212 p.
19. Crystal D. Language and Internet. CUP, 2006, 304 p.
20. Debris F. Language, Agency and Politics in a Constructed World, Routledge, 2003, 288 p.
21. James Der Derian & Michael J. Shapiro. "International / Intertextual Relations: Postmodern Readings of World Politics (Issues in World Politics)" 1-st edition, 1998, sydney.edu.au

22. Derian J. Spirit, International Studies Quarterly, Routledge, 1989.
isq.oxfordjournals.org
23. Dodd, C.H. Dynamics of intercultural communication. Boston, MS: Mc Graw Hill, 1998.
24. Dragadze T. Azerbaijan, London, Melisende, 2000, 175 p.
25. Əhmədova S. Heydər Əliyevin dil siyasəti, AzAtam, Bakı, 2008.
26. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti, Bakı, Nurlan, 2003, 100 s.
27. Əsgərov S. Təhsilimiz: dünən, bu gün, sabah. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2003, s.246-247.
28. Fierke K.M. Links across the Abyss: Language and Logic in International Relations, International Studies Quarterly, Vol.46, No.3, 2002, pp.331-354.
29. Gardiner A. The Theory of Speech and Language, Oxford, Clarendon Press, 2001.
30. Gordon, Raymond G. Ethnologue: Languages of the World. 5-th edition, Dallas, 2005, Online version: <http://www.ethnologue.com/>
31. Graddol D. The Future of English? A Guide to Forecasting the Popularity of the English Language in the 21-st century, London: British Council, 2000.
32. Grice H.P. Logic and Conversation, Theory of Conversational Implicature. 1975, Reprinted in New York, Academic Press, 2005, p.24-25.
33. Hacıyeva X. "Dövlət dili və etnodil məsələləri", Bakı, Nurlan, 2004, 126 s.
34. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York, 2003, 367 p.
35. Hüseynli N. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlili, Bakı, 2003.
36. Xomski N. Dil və təfəkkür, Bakı, Kitab aləmi, 2006, 152 s.

37. Jespersen O. Language, its nature, development and origin. London: W.W.Norton & Company, 2008, 448 p.
38. Joseph E.J. Language and Politics. Davies A., Elder C. The Handbook of Applied Linguistics. United Kingdom, Blackwell Publishing, 2004, 468 p.
39. Lado R. Linguistics across cultures. Syntactic structures, Ann Arbor, 2007.
40. Mattern B.J. Ordering of International Politics: Identity, Crisis and Representational Force. New York: Routledge, 2005, 320 p.
41. Mehdiyev R.Ə. Qloballaşma dövründə dövlət və cəmiyyət, Bakı, Oskar, 2010, 565 s.
42. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər, İzahlı lüğət, Bakı, 2008.
43. Muxtarova V.R. Dilin zənginləşməsində sosial-kulturoloji amillərin rolu (ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında), NDA, Bakı, 2011, 22 s.
44. Mustafa Fazil. Düşünürüksə, varıq! Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2016, 248 s.
45. Naughton J. A Brief History of the Future: the Origins of Internet. Phoenix Press, 2001, 332 p.
46. Paşayev Q. Dilimiz – Varlığımız. Bakı, Ozan, 2011, 207 s.
47. Samuel B. Realist Constructivism. International Studies Review, V.5, No.3, 2003, pp.325-342.
48. Sapir E. Language. New York: Kessinger Publishing, 2005, 268 p.
49. Schimmelfennig F. The EU, NATO and the Integration of Europe: Rules and Rhetoric, Cambridge University Press, 2003, 323 p.
50. Shannon C.E. (1907-1987) A Mathematical Theory of Communication. Bell System Technical Journal, 1948, T.27, p.379-423, 623-656.

51. Sweet H. A New English Grammar, Logical and Historical, Part I, Oxford: At the Clarendon Press, 1891, 499 p.; Pt. II, 1898, 137 p., 1930, 499 p.
52. Šeškauskienė I. Ways with Words: insights into the English lexicon and some cross-linguistic aspects of study. Vilnius University Publishing House, 2013.
53. Tagg Caroline. Discourse of Text Messaging. Analysis of SMS Communication, London, New York, Continuum, 1-st edition, 2012, 240 p.
54. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Vol. I: Concept structuring systems; Vol. II: Typology and process in concept structuring. Cambridge, MA: MIT Press, 2000.
55. Tannen D. Talking Voices: Repetition, Dialogue and Imagery in Conversational Discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
56. Taylor J. Category extension by metonymy and metaphor. / R. Dirven and R. Poring (eds.) Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2002, pp.323-347.
57. Tendahl M. A Hybrid Theory of Metaphor. Relevance Theory and Cognitive Linguistics. London, Palgrave Macmillan, 2009, 320 p.
58. Teubert W. Meaning, Society and Discourse. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 300 p.
59. Thurlow C. The Internet and Language. Concise Encyclopedia of Sociolinguistics, London: Elsevier, 2001, p.287-289.
60. Ungerer F. English Media Texts, Past and Present. Language and Textual Structure. Amsterdam Philadelphia, PA: John Benjamins Pub., 2000.
61. Veliyeva N.Ch. Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization. Baku, 2016, 231 p.
62. Vəliyeva N.Ç. Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. "Elm və təhsil", Bakı, 2016, 264 s.

63. Woodbury A. Collaboration in the context of teaching, scholarship, and language revitalization. *Language Documentation & Conservation* 8, 2014, p.262-286.
64. Yusifov M. *Dahi şəxsiyyətin nitq fenomenliyi*, Bakı, Nurlan, 1997, 144 s.
65. Гавра Д. Основы теории коммуникации. Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Спб. Питер, 2011, 288 с.
66. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учеб.пособие. М.: Лабиринт, 1997.
67. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия. *Психологический журнал*, 1997, № 6, с. 73-83.
68. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. М.: ЧеРо, Изд-во МГУ, 1997.
69. Доценко Е.Л. Межличностное общение: семантика и механизмы. Тюмень, ТОГИРРО, 1998.
70. Жинкин Н.И. Язык-речь-творчество, Исследования по семантике, психолингвистике, поэтике, М., Наука, 1998.
71. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. М., 1998.
72. Зенькович Н. Ильхам Алиев: взгляд из Москвы, Москва, Яуза: Эксмо, 2008, 512 с.
73. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. Спб., 2000.
74. Зимняя И.А. Психологическая характеристика понимания студентами речевого сообщения на условиях зрительной и слуховой рецепции (на материале иностранного языка). М., 1984, 284 с.

75. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности, Москва – Воронеж, 2001, 432 с.
76. Изард К.Е. Эмоции человека. М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1980.
77. Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: повседневные практики, СПб, 2000.
78. Карпов А. В. Психология менеджмента. М., 1999.
79. Клюев Е.В. Речевая коммуникация, Москва, Классик, 2002, 320 с.
80. Конецкая В.П. Социология коммуникации. М.: МУБУ, 1997, 304 с. с.164 сл. с. 178-198.
81. Корбут А.В., Сазонов В.В., Тарасов В.Ф. Использование контент-анализа для исследования массовых коммуникаций. Психолингвистические проблемы массовых коммуникаций. М., 1994.
82. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий, М., 2002.
83. Крижанская Ю.С., Третьяков В.П. Грамматика общения. М., Смысл, 2005.
84. Криулина А.А. Цвет в нашей жизни. Курскинформпечать, 1993.
85. Кувалдин В.Б. Глобальный мир: экономика, политика, международные отношения, М., Магистр, 2009, 207 с.
86. Кузин Ф.А. Культура делового общения. Приложения. М.: Ось-89, 1998.
87. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение. СПб., Питер, 2003.
88. Лабунская В.А. Проблема обучения кодированию - интерпретации невербального поведения, Психологический журнал, 1997, № 5, с.85-94.
89. Львов М.Р. Основы теории речи: Учебное пособие. М., 2000.
90. Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001.

91. Менеджмент: Под ред. М. М. Максимцова, А. В. Игнатьевой. М., 1998.
92. Миллс Ч.Р. Социологическое воображение. М., Издательский дом NOTA BENE, 2001, 264 с. web-local.rudn.ru
93. Мильнер Б. З. Теория организации. М., 1999, с. 143-165.
94. Ньюстром Дж.В., Дэвис К. Организационное поведение. СПб.: Изд. "Питер", 2000.
95. Оконешникова А.П. Межэтническое восприятие и понимание людьми друг друга, Пермь, 1999.
96. Пашук Н.С. Психология речи. Мн., Изд-во МИУ, 2010.
97. Пенфильд В., Робертс Л. Речь и мозговые механизмы, Л., 1964.
98. Плахова А.В. Символ и социальность. Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. конгр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 351-352.
99. Савруцкая Е.П. Феномен коммуникации в современном мире. Сборник научных трудов. Актуальные проблемы теории коммуникации. СПб, Изд-во СПбГПУ, 2004, с.75-85.
100. Скотт М. Катлип, Аллен Х. Сентер, Гален М. Брум. Паблик рилейшнз. Теория и практика. 8-е изд. М., 2000, с. 316-320, 362-370.
101. Смелзер Н. Социология. М.: Феникс, 1994.
102. Современные глобальные проблемы мировой политики. Под редакцией М.М.Лебедевой, Москва, 2009.
103. Спивак В. А. Корпоративная культура. СПб., 2001, с. 115-121.
104. Талалаев Е.А. Самореализация личности в коммуникативной среде. Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 356-357.

105. Телерекламный бизнес. Информационно-аналитическое обеспечение. М, 2001.
106. Теммл Р., Дорки М., Амен В. Тест на тревожность, 1995, с. 110-121.
107. Терин В.П. Массовая коммуникация. Исследования опыта Запада. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000, 224 с.
108. Узилевский Г.Я. Взаимодействие естественных и искусственных языков в современных лингвистических процессорах. М.: АДД, 1996.
109. Уоллен Дж.Л. Развитие эффективной межличностной коммуникации, Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001, с.472.
110. Фёдоров А.В. Информационная безопасность в мировом политическом процессе, М., МГИМО, 2006.
111. Эган Дж. Слушание: неперенное условие поддерживающего поведения, Межличностное общение. Хрестоматия. СПб., Питер, 2001.
112. Яковлев И. П., Каминский Д. В. Модели и типы социальных коммуникаций. // Социология и общество. Тез. Перв. Всерос. социол. контр. Общество и социология: новые реалии и новые идеи. СПб., 2000, с. 350-351.

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın yekununu vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, oxucuya təqdim olunmuş fəsillərdə bir sıra məsələlər araşdırılmışdır: dünyada gedən qlobalizasiya prosesi, onun müsbət və mənfi tərəfləri, Azərbaycanda mövcud olan multikulturalizm, müasir zamanda mədəniyyətlərarası kommunikasiya, çağdaş dövrümüzdə milli maraqlar, Azərbaycançılıq ideologiyasının mövcudluğu və inkişaf yolları, milli və dünya mədəniyyəti, mədəniyyət və dil əlaqələri, mədəniyyətlərarası münasibətlər, beynəlxalq əlaqələr, respublikamızda təhsilin dili və təhsil sistemi ilə bağlı müvafiq dəyişikliklər, fərdin linqvistik kompetensiyası.

Belə ki, birinci fəsildə qlobalizasiya prosesi, müasir kütləvi və informativ cəmiyyət, dil və mədəniyyətin sıx əlaqəsi, mədəniyyət fenomenini qloballaşma kontekstində, “Azərbaycançılıq” milli ideologiyası, etnik şüurun variativliyi: elitar, professional və kütləvi subkulturlarının qarşılıqlı əlaqələri, beynəlxalq mədəniyyətlərarası əlaqələr, bundan irəli gələn, ümumiyyətlə, kommunikasiya nədir, kommunikasiya – qarşılıqlı əməkdaşlıq kimi, xüsusən də şəxsiyyətlərarası kommunikasiya, mədəniyyətlərarası kommunikasiya anlayışı təhlil olunur. Həmçinin sosiologiyada və sosiolinqvistikada kütləvi kommunikasiya necə başa düşülür; informasiyanın sosial mənası nədədir; kütləvi kommunikasiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri nədir; kütləvi kommunikasiyanın funksionallığını hansı amillər və şərtlər təmin edir; informasiyanı ötürən texniki vasitələr necə fərqlənir; kütləvi kommunikasiyada “əks əlaqə” anlayışı necə təhlil olunur; KİV-də istifadə olunan üslubların qarışdırılması meyli necə izah edilir; kütləvi kommunikasiyanın funksiyalarının əsaslandırılmasına hansı yanaşmalar mövcuddur; kütləvi kommunikasiyasının nəzəriyyələri, mahiyyəti, əsas funksiyaları, metodologiyası və modelləri (klassik və qeyri-klassik) hansılardır; kütləvi kommunikasiya prosesində KİV-in rolu nədədir; kütləvi kommunikasiyasının öyrənilməsində əsas nəzəri istiqamətlər və onların xarakteristikası; hansı integrativ fənnlərdə kütləvi

kommunikasiya və onun problemləri tədqiq edilir; sosiokommunikativ aspektdə kütləvi kommunikasiya problematikasının fərqləndirici cəhətləri hansılardır; kütləvi kommunikasiyanın əsas sosiokommunikativ problemlərinin araşdırılması kimi məsələlərinin analizi aparılır.

Monoqrafiyanın ikinci fəsilə kommunikasiyanın şəxsi amilləri tədqiq olunur: fərdlərin xüsusi qabiliyyətləri, bacarıqları və vərdisləri; kommunikativ fəallığı; kommunikativ metodologiyası; kommunikativ aktı və kommunikativ prosesi; kommunikativ asıllığı; simvolik kommunikasiya; işgüzar ünsiyyətdə kommunikasiya və mövcud ola bilən kommunikativ maneələr; kütləvi kommunikasiya nəzəriyyəsi; kommunikativ proses. Həmçinin “effektiv şəxsiyyətlərarası kommunikasiya” anlayışı, aksiomları, kommunikativ fəaliyyət kimi ünsiyyət prosesi və qarşılıqlı münasibətlərdə yaranan problemlər, fərdlərarası əməkdaşlığın stress yaradan vəziyyətlərinin tipləri, stressli sosial situasiyalarının əsas səbəbləri, şəxslərarası əməkdaşlığın zamanı davranışın fərqli kommunikativ üslubları, fərdlərarası əməkdaşlığın sosial-rollu, işgüzar və intim-şəxsi səviyyələrində emosional təzahürlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri təsnif edilir; emosional vəziyyətinin açıq ifadə üsulunun aqressiv olandan fərqi izah olunur; qarşılıqlı əməkdaşlığın növləri, xarici və daxili konformizm araşdırılır.

Bu fəsilə kommunikasiya növlərinin əsaslandırılması ilə əlaqədar hansı yanaşmalar mövcuddur, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın hansı özünəməxsus xüsusiyyətləri var, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın struktur, təsnifi və funksional-izahedici modelərində hansı komponentlər fərqləndirilir, həmin komponentlərin müsbət və mənfi cəhətləri təsnif edilir, motivasiya nəzəriyyələri şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın mahiyyətini və funksiyalarını necə izah edilir, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsində kommunikasiyanın motivləri və məqsədləri necə başa düşülür, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın sosial mənalı funksiyalar hansılardır, həmçinin şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın müxtəlif formalarının strukturlaşmasının dərəcəsi necədir, kiçik qruplarda şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın özəllikləri nədən ibarətdir, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya

prosesinin effektivliyini hansı şərtlər təmin edir, kommunikantların bir-birilə uyğunluğu məsələsi nə dərəcədə şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesinin uğurlu keçməsinə təsir edir, qavrayış prosesi necə başa düşülür və şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində onun rolu, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində təsir etmə mexanizmin texnologiyaları hansılardır, inandırma - təsir üsulu kimi nədir, inandırma prosesinin mərhələləri hansılardır, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya prosesində inandırma üsulunun effektiv istifadəsi üçün daha əsaslı, məzmunlu və təsiredici tövsiyyələr hansılardır, inandırma prosesində etik faktorun (amilin) rolu kimi məsələlər tədqiq olunur.

Kitabın üçüncü fəslə linqvistik kompetensiyanın strukturunun tədqiqinə həsr edilib. Burada kommunikativ şəxsiyyətin tərifə verilir, kommunikativ şəxsiyyətin müxtəlif modelləri fərqləndirilir, həmçinin kommunikativ şəxsiyyət üçün təyinedici üç parametrlə təsnif olunur: motivasiyalı, kognitiv və funksional. Bu fəsildə kommunikatorun əsas növlərinin mövcud olan xarakterik xüsusiyyətləri təsnif edilir: dominant, mobil, rigid, introvert kimi tiplər xüsusi vurğulanır; müasir cəmiyyətdə mövcud olan inkulturasiya, akkulturasia və sosializasiya prosesləri analiz edilir, onların mahiyyəti, spesifik xüsusiyyətləri, fərqli cəhətləri misalarla izah edilir, akkulturasia və assimilyasiya, sosio-mədəni adaptasiya və integrasiya, separasiya və seqreqasiya prosesləri fərqləndirilir, marginalizasiya – sosioloji hadisə kimi araşdırılır.

Oxucuların nəzərinə təqdim olunan kitabın dördüncü fəslində multikulturalizmin tarixi və inkişaf tendensiyalarının təhlili aparılır. Bu fəsildə qeyd olunur ki, “multikulturalizm” bir termin kimi dilimizə son vaxtlar daxil olsa da, mahiyyət etibarilə yeni deyil. Azərbaycanda multikultural dəyərlər, multimədəniyyətli cəmiyyətlər uzun əsrlər boyu mövcud olub, sivilizasiyalararası ziddiyyətlərin böhran həddinə çatdığı müasir dövrümüzdə isə xüsusi aktuallıq və dəyər kəsb etməyə başlayıb. Burada həmçinin xüsusi vurğulanır ki, Azərbaycan tarixən tolerantlıq, etnik-dözümlülük ənənələri ilə fərqlənib. Tariximizin tədqiqatçıları belə, milli-dini zəmində ciddi ixtilaf, yaxud qarşıdurma faktı tapa

bilməzlər. Başqa dinlərə, xalqlara hörmət bəsləmək bizim qanımızda var. Bu bizə nəsilən nəsillə keçən qan yaddaşımızdan irəli gəlir. Müasir dövrümüzdə Azərbaycanda multikultural mühit mövcuddur. Ölkəmizdə hər il keçirilən beynəlxalq tədbirlərdə: mədəniyyətlərarası, dinlərarası, sivilizasiyalararası dialoq forumlarında milli və dini azlıqların mədəni hüquqları, bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlarla əlaqə və əməkdaşlığın gücləndirilməsi məsələləri geniş müzakirə olunur. Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoqa verdiyi misilsiz töhfələr Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən və tamamilə düzgün siyasəti nəticəsində bərqərar olub. Bu Azərbaycanın reallıqlarından biridir.

Hal-hazırda dünya sanki orta əsrlərin dövrünə qayıdır, dini-etnik zəmində qütbləşmə getdikcə dərinləşir. Yaxın Şərqdə məzhəblərarası ədavət az qala müharibə həddinə çatıb. Artıq bir çox siyasətçilər sülh və barış erasının sona yetdiyindən, multikulturalizmin iflasından danışirlər. Belə mürəkkəb bir vaxtda Azərbaycanın multikultural dəyərləri, şübhəsiz ki, daha cazibədar görünür, Heydər Əliyev irsinin dəyəri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bu siyasətin Prezident İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə davam etdirilməsi və yeni çalarlara zənginləşdirilməsi Azərbaycan multikulturalizmini bir model olaraq dünya müstəvisinə çıxarıb. Bir çox ölkələrin nümayəndələri Azərbaycan buna necə nail olduğuna böyük maraq göstərirlər. “Azərbaycan multikulturalizmi” bir fənn kimi bir çox ölkələrdə tədris olunur. Beləliklə, Heydər Əliyev irsi üzərində təşəkkül tapan “Azərbaycan multikulturalizmi” bir elm sahəsində, intellektual və yaradıcı sahəyə çevrilib.

Bu fəsildə xüsusi vurğulanır ki, multikulturalizmin tarixi baxımından yüzilliklər boyu mədəniyyətlərin sıx qovuşduğu məkanda yerləşən Azərbaycan dinlər və sivilizasiyalarası anlaşmada mühüm və aparıcı rol oynayıb. Cəmiyyətimizdə bununla bağlı zəngin tarixi baza və təcrübə formalaşıb. Azərbaycanda yaranmış nadir tolerantlıq mühiti bu gün mütərəqqi nümunə kimi qəbul olunur. Azərbaycanda multikulturalizmin inkişaf tendensiylərinin tədqiqi

baxımından isə, ölkəmizdə multikulturalizm ənənələrinin daha da inkişaf etməsi və möhkəmlənməsi üçün bütün zəruri sosial-siyasi şərait mövcuddur.

Respublikamızda baş verən proseslərin gedişinə nəzər salsaq görərik ki, bu sahədə sistemli və davamlı şəkildə işlər aparılır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda 2016-cı ili, dünyaya sülh mesajı kimi, “Multikulturalizm ili” elan edib; müvafiq sərəncamları ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılıb; millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri vəzifəsi təsis edilib; Azərbaycan paytaxtında mütəmadi şəkildə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu və Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilir; Azərbaycan, ev sahibliyi edərək, Birinci Avropa Oyunlarını və IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarını, həmçinin Formula 1 yarışını da, habelə dünya ölkələrinin Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsi kimi, BMT Sivilizasiyalararası Alyansının VII Qlobal Forumu da Bakıda, həqiqətən də, olduqca yüksək səviyyədə və böyük uğurla keçirilib.

Bütün yuxarıda sadalanan tədbirlər təsadüfi baş vermir. Bu məqsədyönlü siyasətin məntiqli nəticəsidir. Həyata keçirilən tədbirlər xalqımızın birgəyaşayış, tolerantlıq və dini dözümlülük ənənələrinin dünyaya daha geniş miqyasda təqdim olunması məqsədinə yönəlib.

Monoqrafiyanın beşinci fəslində multikulturalizmin nəzəri aspektləri və istiqamətləri araşdırılır. Təhlil zamanı aydın oldu ki, müxtəlif politoloji, sosial-siyasi, sosioloji, tarixi tədqiqatların predmetinə, qızgın müzakirə və mübahisələrin mövzusuna, əksər dövlətlərin konstitusiyasının ana xəttinə, habelə, beynəlxalq sazişlərin başlıca ideyasına çevrilmiş insan haqlarının müxtəlif kontekstlərdən, məhz fəlsəfənin xüsusi tədqiqat obyektı kimi öyrənilməsinə böyük ehtiyac var. Yalnız bu zəmində ortada olan bir çox nəzəri və praktiki problemlərin qanəedici həlli mümkündür.

Bu fəsildə qeyd olunur ki, ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası dialoq – zamanın tələbidir və onun Azərbaycanda keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın irəli sürdüyü Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu isə BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESCO, Avropa Şurası, AŞ-nin Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESKO-nun dəstəklədiyi təşəbbüsdür. Bu təşəbbüs isə, təsadüfi deyil, çünki Azərbaycan – dünyəvi dövlətin parlaq təcəssümüdür. Həmçinin izah edilir ki, hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir və belə nəzər nöqtəsindən məsələyə yanaşanda görürük ki, hal-hazırda Azərbaycanda milli və dini dözümlülük, tolerantlıq, multikulturalizmin yüksək səviyyədə mövcudluğu danılmaz bir faktdır.

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri humanitar sahədə dünya ictimaiyyətinin gözünün qabağındadır.

Azərbaycanın Birinci xanımı Mehriban xanım Əliyeva həm ölkəmizin tolerantlıq ənənələrinin, multikultural dəyərlərimizin dünya miqyasında təbliğinə böyük dəstək verir, həm də dəyərli layihələr və tədbirlər həyata keçirir. Məsələn, Heydər Əliyev Fondu Pakistanda xeyriyyəçilik fəaliyyəti göstərir, Rusiyada və Fransada, katolik dünyasının mərkəzi olan Vatikanda kilsələrin, dini məbədlərin təmir və bərpaasına dəstək verir.

Multikulturalizmin nəzəri aspektləri və istiqamətlərinin araşdırılması zamanı aydın oldu ki, xüsusi yanaşma tələb edən məsələ - tolerantlığın məhək daşı olan “vətəndaş-dövlət”, “cəmiyyət-dövlət” və “dövlət-din” münasibətləri sistemi, habelə dünyada insan və vətəndaşın hüquqları və azadlıqlarının qorunması texnologiyası - son dərəcə həssas sahədir.

Problem ondadır ki, müasir dövrümüzdə qloballaşma və müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan cəmiyyətlərə inteqrasiya zamanı insan hüquqlarının pozulması kütləvi şəkildə müşahidə olunur. Misal üçün, Qərbin yanlış siyasətinin həyata keçirilməsinin nəticəsində bu gün dünya ictimaiyyəti qarşısızalınmaz

miqrant problemi ilə, xüsusən də günü-gündən artan terrorizmlə üzləşir. Bunlar zamanımızın acı reallıqlarıdır.

Danılmaz faktdır ki, Qərbin həyata keçirdiyi siyasət bumeranq effekti yaradır. Məsələn, Parisdəki, Belçikadakı dəhşətli terror hadisələrindən sonra insanlar vahimə içərisində yaşayır. Lakin belə vəziyyət Şərqdə artıq neçə illərdir davam edir, Qərb isə susur. Qərb yanlış Yaxın Şərq siyasəti ilə müsəlman aləmini özünə qarşı qaldıraraq xalqlar və dinlər arasında düşmənçilik toxumları səpir, dərin uçurumlar yaradır. Nəticəsi isə, göz qabağındadır: milyonlarla miqrantlar, aclıq, müxtəlif xəstəliklər, kütləvi iğtişaşlar, etiraz aksiyaları, terror aktları və digər dəhşətli hadisələr. Terror hadisələrinin isə böyük əksəriyyəti məhz etnik-dini ayrışkılıqdan, ksenofobiya və islamofobiya kimi xoşagəlməyən amillərdən qidalanır.

İctimai və bəşəri inkişaf prosesini mənalandıran insan hüquq və azadlıqlarının universallığı və mədəni müxtəlifliyin mövcudluğu ideyası ümumi mədəniyyət sistemində xüsusi və əhəmiyyətli rol oynayır. Beşinci fəsildə bu haqda geniş şərh verilir.

Kitabın altıncı fəslində müasir beynəlxalq münasibətlərin inkişafının real əsasları və şərtləri analiz edilir. Qlobal terrorizm şəraitində yaşayan bəşəriyyətin universal beynəlxalq təhlükəsizliyi üçün dünya mədəniyyətinin yüksəldilməsi məsələsi böyük aktualıq kəsb edir. Bu gün Azərbaycan mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi “siyasi mədəniyyət” kontekstində bir çox ölkələrə parlaq nümunədir.

Birmənalıdır ki, siyasət və dil ümumi vəhdət təşkil edir. Əslində dil və siyasət bir-birilə fundamental səviyyədə sıx əlaqədədir. Siyasət dilsiz idarə oluna bilməz. Hər bir dövrdə siyasət dil problemləri ilə üzləşmişdir. Lakin dil öz-özlüyündə neytraldır: nə siyasidir, nə də sosial.

Şübhəsiz ki, dil - siyasətçilərin istifadə edə biləcəyi güclü silah kimi beynəlxalq münasibətlər sahəsinin danılmaz hissəsini təşkil edərək dünya siyasətinin müasir dünyagörüşünün formalaşmasında həlledici əhəmiyyət kəsb

edir. Dil şüuru və sosial reallığı təmsil edər, göstərir və yarada bilər. Dilin mənası dilin faktiki istifadəsindən asılıdır. Ona görə də, beynəlxalq münasibətlər sahəsində dilin faktiki istifadəsinə dair tədqiqatlar aparmaq təcrübədə bugünkü dünya siyasətini anlamağa böyük töhfə verəcək.

Beynəlxalq münasibətlər ideoloji bir elmi fəndir. Beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətn tədqiqatçıları obyektiv olmağa cəhd etmələrinə baxmayaraq, onları əhatə edən ətraf mühitdən, öz mövqe və dəyərlərindən yayına bilmirlər.

Müasir alimlərin baxışlarından asılı olaraq dünya birqütblü, çoxqütblü və bir çoxqütblüdür. Onlar yaşadıkları dünyanı ağ və qara rəngə, bütün ölkələri isə dost və düşmən ölkələrə bölürlər. Beynəlxalq münasibətləri tədqiq və analiz edən şərhçilər özlərinin haqlı olduqlarına inandırmaq məqsədilə faktoloji materiallar olan rəqəmlər, cədvəllər, qrafiklər və xəritələrlə yanaşı, müxtəlif ekspressiv-emosional qiymətləndirmə vasitələrindən də istifadə edirlər. Metafora, analogiya, antiteza, nominallaşma, təkrar, epitet, idiomlar, beynəlmiləl frazeoloji vahidlər ictimai-siyasi icmalçılara beynəlxalq münasibətlərin inkişafının və fəaliyyətinin obrazlı şəklini yaratmağa imkan verir. Müəyyən dil vasitələrinə əsaslanaraq ifadələrin seçimi mətnin xarakter və vəzifəsindən asılıdır.

Şübhəsiz ki, ümumiyyətlə, siyasi diskursa istifadə edilən müxtəlif obrazlı dil vasitələrinin mövcudluğu baxımından yanaşmaq lazımdır, çünki bu vasitələr oxucu ilə müəllif arasında əlaqə yaratmaqla siyasi məhsulun məzmununun izahına kömək edir, o cümlədən, oxucunu inandırmaq və onda qiymətləndirmə oriyentasiyasını formalaşdırmaq üçün fəal təsir etmək imkanı yaradır. Siyasi diskursda işlənən müxtəlif növ üslubi vasitələrin hamısı oxucuya əlavə ekspressiv-emosional təsir göstərmək üçün istifadə olunur və siyasi üslubda olan forma ifadəyə sadəcə aydınlıq gətirir.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə mətnlərdə emosional-ekspressiv əsaslandırma faktoloji arqumentasiyaya ehtiyac yaranır. Buna görə də, beynəlxalq münasibətlər sahəsində mütəxəssis faktoloji materialın ifadəsi zamanı

müxtəlif yollardan və nitq fiqurlarından istifadə edir. Faktoloji materialın təhlili zamanı müxtəlif ekspressiv-emosional qiymətləndirmə vasitələrindən olan metafora, analogiya, antiteza, nominallaşma, təkrar, epitet kimi nitq fiqurları beynəlxalq münasibətlərin fəaliyyətinin və inkişafının əyani mənzərəsini formalaşdırmağa kömək edirlər. Beynəlxalq münasibətlər üzrə mətnlərdə fəaliyyət göstərən üslubi vasitələr təsadüfi məcazlar yığınınından və nitq fiqurlarından deyil, müəllifin oxucuya informasiyanı çatdırmaq və onu öz tərəfinə çəkmək həllinə yönəlmiş özünəməxsus bütöv sistemindən ibarətdir.

Nəticə etibarı ilə belə qənaətə gəldik ki, beynəlxalq münasibətlərin dili və təşəkkül tarixi qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini bilavasitə qarşılıqlı şəkildə şərtləndirmişdir. Dilin leksik tərkibi sosial-siyasi dəyişikliklərlə birgə dəyişir. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində çalışan mütəxəssisin dilinin unikallığını dərk etmək üçün beynəlxalq münasibətlərin təkamül tarixini bir sistem kimi izləyən çoxsəviyyəli (leksik, qrammatik və üslubi) tədqiqat vasitələrini müətlə etmək nail olmaq olar.

Mətnlər də leksik tərkibinə görə müxtəlifdir və üç əsas hissəyə ayrılır: ümumişlək, ümumi siyasi və terminoloji. Beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətnlərin formalaşmasına əsas amil kimi orijinal, standart, təkrarlığa malik son sintaqmatik ardıcılıqlar ümumi siyasi və xüsusi siyasi bölmələrə ayrılan siyasi nitq vahidləri xidmət edirlər. Beynəlxalq münasibətlər sahəsində terminoloji təbəqə ümumi terminoloji və xüsusi terminoloji vahidlər üzrə bölgüyə əsasən təsnif olunublar.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətn müəlliflərin məntiqi təfəkkürü beynəlxalq münasibətlərdə baş verən faktların, hadisələrin, proseslərin vəhdətinin lazımi şəkildə oxucuya çatdırılması zərurətindən irəli gələrək dərk edilməsini nəzərdə tutur. Onun vəzifəsinə hadisələrin yalnız qeydiyyatı deyil, həm də onların təhlili daxildir. İnformasiya sahəsində dəyişiklik etmək məqsədi ilə oxucuya və ya dinləyiciyə təsir göstərmək üçün “beynəlxalq münasibətlər” sahəsində mütəxəssis

analogiya apara və sivilizasiya zamanı heç vaxt əlaqəsi olmayanları birləşdirə, eləcə də proqnoz verə bilər.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətnlərdə işlənən nomenklatur törəmələr əhəmiyyətli yer tutur, belə ki onlar, beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasının hər bir mərhələsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini və spesifikasiyasını yaradaraq beynəlxalq münasibətlərin beş təşəkkül mərhələsinə uyğun təsnif edilir. Nomenklatur törəmələr aşağıdakı tematik qruplara bölünür: dövlət orqanlarının və siyasi partiyaların adları; hərbi və vətəndaş ittifaqlarının adları; dövlət və dövlətlərarası sənədlərin, müqavilələrin, razılaşmaların, qanunların, aktların adları; müharibələrin, inqilabların, böhranların adları; siyasi və dövlətlərarası görüşlərin adları; əlamətdar, tarixlərin adları. Leksik vahidlərin abbreviatura şəklində istifadəsi dil vahidlərinin xüsusi qənaətli növü olub, fərqləndirici nomenklatur xüsusiyyətlərə malikdir.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi mətnlərin dil xüsusiyyətlərinə yiyələnmə sözügedən registrin mətnlərinin tərcüməsi zamanı əsas amildir, çünki tərcümənin zəruriliyi mədəniyyətlərarası kommunikasiya şəraitində yaranır. Araşdırılan beynəlxalq münasibətlər üzrə siyasi nitqlər ehtiva edən mətnlərin tərcümələrinin təhlil edilməsi göstərdi ki, kontekstlə birlikdə dillərarası mövcud sabit əvəzetmələr göstərilən mətnlərin tez-tez təkrar edilən leksik vahidlərinin dil vasitələri ilə tərcümə üsuludur.

Nəhayət, yeddinci fəsil müxtəlif sistemli dillərin effektiv tədrisinin aşılmasına həsr edilib. Nəzərə alaraq ki, Azərbaycanda Elmin İnkişafı Fondu yaradılmışdır, iqtisadi inkişaf, sosial məsələlərin həlli, humanitar sahəyə diqqət, son illərdə ölkəmizin uğurlu inkişafını şərtləndirən əsas amillər olmuşdur, və belə şəraitdə xarici dillərin keyfiyyətli tədrisi böyük aktualıq kəsb edir.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının günü-gündən inkişafı ingilis dilini daha da zənginləşdirir və işləkliyini artırır. Belə ki, internetə qoşulmuş hər on kompüterdən doqquzu məhz ingilis dilli ölkələrin payına düşür, 80%-dən

artıq internet səhifələri ingilis dilində təşkil olunur, beynəlxalq təşkilatlar əsas dil kimi mütləq ingilis dilindən istifadə edirlər. Belə hesab edilir ki, 2050-ci ilə qədər dünya əhalisinin 50%-dən çoxu ingilis dilini biləcək, amma bu ingilis dili hazırkı ingilis dilindən fərqlənəcək, çünki müxtəlif ölkələrdə yayılan ingilis dilinə həmin ölkələrin ana dilindən yeniliklər əlavə ediləcək.

Müşahidə etdiyimiz kimi, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada inandırmaq prosesinin aktuallaşması mürəkkəb prosesdir, və bilavasitə qavrayış prosesi ilə bağlı olandır. Bu proseslərin hər ikisi eyni zamanda sosioloji, psixoloji, etik, emosional və kommunikativ amillərlə şərtlənir.

Şübhəsiz ki, elmi-texniki inkişaf kommunikativ imkanları genişləndirərək insanların həyat tərzlərini bir çox aspektlərdə dəyişib. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, əlaqələr özü də daha qısamüddətli olub və bu səbəbə görə də onlar ötəri, sanki zahiri, yəni uzaqdan uzağa, “salam əleyküm” səviyyəsində saxlanılır. Kütləvi kommunikasiya şəxsiyyətlərarası kommunikasiyanın güclü rəqibi olub.

Nəticədə, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyasının uğuru kommunikativ şəxsiyyətlər kimi individlərin (fərdlərin) parametrləri ilə təyin olunacaq. İlhamlandırır ki, şəxsiyyətlərarası kommunikasiya aktuallaşan kommunikativ sahələr (texniki vasitələr sayəsində) günü gündən genişlənir. Bu verbal ünsiyyətə istiqamətləndirilmiş kommunikasiyanın çox dinamik növüdür, çünki burada fərd kommunikativ şəxsiyyət kimi daha dolğun özünü göstərir.

Səriştəli dinləyici, müvafiq olaraq, səriştəli kommunikator da olmaq üçün şəxs əks əlaqəsinin müxtəlif rəngarəng növlərinə, dinləmə üsullarına malik olmalıdır və münasib yerlərdə onlardan mahircasına istifadə etməlidir.

Bu gün dünyanın müxtəlif regionlarında dini nifrət, terrorçuluq, dözümsüzlük, ksenofobiya, islamofobiya kimi halların artdığı bir vaxtda Azərbaycan özünəməxsus tolerantlıq təcrübəsi ilə beynəlxalq ictimaiyyət üçün uğurlu bir model təşkil edir. Azərbaycan rəhbərliyinin bu mütərəqqi mühitin inkişaf etdirilməsində

böyük rol oynaması və onu müxtəlif vasitələrlə dəstəkləməsi xüsusi vurğulanmalıdır.

Müasir zamanda hər bir ölkənin tərəqqisi, bütövlükdə güclü, rəqabətədavamlı mədəni informasiya məkanının formalaşmasından, humanitar potensialın hərtərəfli reallaşdırılmasına şərait mədəni mühitdən birmənalı şəkildə asılıdır. Bununla əlaqədar müasir sosial-mədəni reallığın gerçək mənzərəsini formalaşdırmaq, mahiyyət fərqlərini izah etmək, tarixi baxımdan əhəmiyyətini geniş şərh etmək üçün ictimaiyyət üzərinə düşən məsuliyyəti dərk etməlidir.

XXI əsrdə Azərbaycan dövlətinin siyasəti - daxili bütövlük və vəhdətinin möhkəmlənməsi ideyası təşkil edir. Bu istiqamətdə görülən bütün sahələrdə cəmiyyətin fəaliyyəti, onun məqsədi və vasitələrini müəyyən edən strukturların səyləri nəticəsində formalaşan mürəkkəb sistemli, ali konsepsiya kimi olan milli ideologiyanın təməlində “Azərbaycançılıq” ideologiyası durur.

Şübhəsiz ki, “Azərbaycançılıq” ideologiyasının yaranması və yayılması müstəqillik illərində Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur. Ulu Öndər qeyd etdiyi kimi, xalqımızın birliyi və qələbəyə inamı gələcək uğurlarımızın təməlidir.

Müasir zamanda inkişafda olan ölkəmiz göstərir ki, düşünülmüş siyasət, cəmiyyətdə müsbət meyillər güclü olanda böyük uğurlara imza atmaq mümkündür.

Bu gün qloballaşan dünyada respublikamızda ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni şərait imkan verir ki, burada mövcud olan multikulturalizm şəraitində “Azərbaycançılıq” ideologiyasını inkişaf etdirərək, dövlət dilimizin lüğət fondunun özəlliklərini qoruyub saxlayaraq, mədəniyyətlərarası dialoq vasitəsilə ana dilimizi bütün türk dövlətlərinin ümumişlək dilinə çevirərək - Azərbaycan dilini beynəlxalq statusuna çıxardaq. Hesab edirəm ki, özünü Azərbaycanlı adlandıran hər bir vətəndaşın bu ali vəzifəsidir!

QEYDLƏR ÜÇÜN

Azərbaycan Dillər Universitetinin professoru, filologiya elmləri doktoru Nigar Çingiz q. Vəliyeva 2011-ci ildən Avropa Linqvistik Cəmiyyətinin üzvüdür. O, yüzlərlə elmi əsərlərin müəllifidir. Elmi əsərləri ABŞ-da, Rusiyada, Braziliyada, Polşada, İspaniyada, Rumıniyada, Fransada, Gürcüstanda, Kanadada və respublikamızın bir sıra nüfuzlu beynəlxalq elmi-nəzəri-metodik jurnallarda çap olunmuşdur.

İndiyədək çapdan çıxmış əsərlər aşağıdakılardır:

- “Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür fəlləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər” (1999),*
“Структурно-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке” (2001),
“Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili” (2001),
“Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Frazeoloji Lüğət” (2006),
“Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili” (2008),
“İrihəcmli Üçdilli Frazeoloji Lüğət” (2010),
“Dil tipologiyasının aktual problemləri. Actual problems of language typology. Актуальные проблемы языковой типологии” (2011),
“İngilis dilinin tarixinin giriş kursu” (2013),
“Some Aspects and Peculiarities of Intercultural Communication in the Process of Globalization” (2013),
“Theoretical Issues of Stylistic Lexicology” (2014),
“Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology” (2014),
“Synergetics of the language, national consciousness and culture by globalization” (2016),
“Mədəniyyətlərarası dialoq ya global kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili” (2016),
“Azərbaycanca - İngiliscə İdiomatik Lüğət” – “Azerbaijani – English Dictionary of Idioms” (2017),
“İzahlı Kommunikasiya Terminlər Lüğəti” (2017).